

ISSN 2181-4791

**IMOM BUXORIY XALQARO
ILMIY-TADQIQOT MARKAZI**

**IMAM BUKHARI INTERNATIONAL
SCIENTIFIC RESEARCH CENTER**

**№1
2022**

IMOM BUXORIY SABOQLARI

*Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-
adabiy jurnal*

*Spiritual and educational,
scientific-literary journal*

2022-YIL –

**INSON QADRINI
ULUG'LASH VA FAOL
MAHALLA YILI**

MARKAZNING XALQARO HAMKORLIGI

2022-yil aprel oyida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markaziga Islom hamkorlik tashkiloti (OIC)ning Islom tarixi, san'ati va madaniyatini tadqiq qilish markazi (IRCICA) Bosh direktori professor, Dr. **Mahmud Erol Qilich** tashrif buyurdi.

Joriy yil mart oyida AQSH Tinchlik instituti tomonidan Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi xodimlari uchun Buxoro shahrida "Tinchlik uchun pedagogika" dasturi doirasida **"Strategik rejalashtirish va tatbiq etish"** mavzuida 5 kunlik amaliy trening mashg'ulotlari bo'lib o'tdi.

2022-yil fevral oyida Avstraliya Fatvo kengashi Bosh kotibi, doktor **Shayx Salim Alvon al-Husayniy** hamda Kaliforniyadagi (AQSH) Anaxeyn islom markazi doktori **Shayx Bilol al-Xalloq** markaz mehmoni bo'ldi.

TAHRIR HAY'ATI

- **Nuriddin XOLIQAQAROV** – O'zbekiston musulmonlari idorasi raisi, muftiy
- **Akmal SAIDOV** – yuridik fanlari doktori, professor, akademik
- **Shoazim MINAVAROV** – Islom sivilizatsiyasi markazi direktori
- **Shayx Abdulaziz MANSUR** – Islom sivilizatsiyasi markazi direktori o'rinbosari
- **Shuhrat YOVQOCHEV** – siyosiy fanlar doktori, professor
- **Baxtiyor ERGASHEV** – tarix fanlari doktori
- **Amriddin BERDIMURODOV** – tarix fanlari nomzodi
- **Ahadjon HASANOV** – tarix fanlari doktori, professor
- **Bahrom ABDUHALIMOV** – tarix fanlari doktori, professor
- **Baxtiyor TURAYEV** – falsafa fanlari doktori, professor
- **Zohidjon ISLOMOV** – filologiya fanlari doktori, professor
- **Zohidullo MINAVVAROV** – siyosiy fanlar doktori, professor
- **Ilhom SAIDOV** – tarix fanlari doktori, professor
- **Baxtiyor KARIMOV** – falsafa fanlari doktori, professor
- **Shukurillo UMAROV** – hadisshunoslik bo'yicha falsafa doktori
- **Sarvar ABDULLAYEV** – falsafa fanlari nomzodi, dotsent.

- **Ashirbek MO'MINOV** – tarix fanlari doktori, professor (L.N. Gumilev nomidagi Yevroosiyo milliy universiteti)
- **Devin DeWeese** – Indiana universiteti professori, yozuvchi (AQSH)
- **So'nmaz KUTLU** – Anqara universiteti professori, ilohiyotchi (Turkiya)
- **Ingeborg BALDAUF** – Gumbold nomidagi Berlin universiteti professori (Germaniya)

IBXITM Ilmiy kengashining 2022-yil 23-martdagi 2-sonli yig'ilishi qarori bilan nashrga tavsiya qilindi.

MUASSIS:

O'zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
**IMOM BUXORIY XALQARO
ILMIY-TADQIQOT MARKAZI**

Bosh muharrir:
Shovosil ZIYODOV

Muharrir o'rinbosarlari:
**Otabek MUHAMMADIYEV,
Anvar BOBOYEV**

Musahhih:
Shokirjon ISOQOV

Sahifalovchi-dizayner:
Muhammadiqbol SHUKUROV

Zafar UZOQOV, Azim ZOYIROV
olgan suratlardan foydalanildi.

*Jurnal O'zbekiston
Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi
Oliy attestatsiya
komissiyasining ilmiy
jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.*

*Maqolada keltirilgan
ma'lumotlar uchun
muallif mas'ul.*

Ушбу сонда:

Шовосил ЗИЁДОВ. Биз ота-боболардан миннатдоримиз, фарзанд ва набиралар биздан миннатдор бўлсин.....3

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Отабек МУҲАММАДИЕВ, Дилмурод ҚУЛМАТОВ. “Лубобул Калом”даги долзарб ақидавий масалалар.....	5
Очил БЎРИЕВ, Асал МУҲАММАДИЕВА. Аждодларимиз меросида ёлғончилик иллатининг қораланиши.....	6
Максуда ХАЖИЕВА. Ҳикматларда яширилган дурдоналар.....	8
Гулчеҳра НАВРЎЗОВА. Ҳалоллик – тинчлик ва хотиржамлик асоси.....	9
Шоислом АКМАЛОВ. Алломалар меросининг илмий-маърифий аҳамияти.....	11
Жамолиддин ЖЎРАЕВ, Завқиддин БУРХОНОВ. Алишер Навоий асарларида арабча орттирма сифат даражаларининг қўлланиши.....	13
Равшан ТУРСУНОВ. Абдурауф Фитратнинг экологик маданият ва билимларга оид қарашлари.....	14
Маҳаммадсидиқ УСМАНОВ. Имом Насоий – буюк муҳаддис.....	16
Абдувоси ШОНАЗАРОВ. “Саҳиҳул Бухорий”нинг замонлар оша сақланиши ва тарқалишида Фирабрийнинг хизматлари.....	18
Исроилжон НАСРИДДИНЗОДА. Хусомуддин Садр Шаҳиднинг ҳаёти ва илмий фаолияти тарихи.....	20
Қосимбек РАЗЗОҚОВ. Тасаввуф ва Чишти тарикатида ахлоқий-тарбиявий муносабатлар.....	22
Sohibjon UMARJONOV. Muhammad ibn Umar Fahriddin Roziy asarlarining qisqacha sharhi.....	24

НОДИР МАНБАЛАР

Гулчеҳра ҒАФҒАРОВА, Гулбаҳор ЖАЛАЛОВА. Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий асарларида фанлараро ёндашув ғоялари.....	26
Латофат ХОЛНАЗАРОВА. Ўрта Осиё хонликларида тазкиранавис ижодкорлар.....	27
Нодирбек АБДУЛАХАТОВ. Саййид Камолиддинхожа Косонийга бағишланган марсиялар тадқиқи.....	29
Шукурилло УМАРОВ. Муҳаммад Юнийнинг “Саҳиҳул Бухорий” асарига ёзилган “Юний” нусхаси.....	31
Бахтиёр ТУРСУНОВ. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид қимматли тарихий манба (фалсафий-тарихий таҳлил).....	33
Лола АЗИМОВА. Холис Тошкандий ва Абдуқайюм Ваҳмий ижодида ислом тарихи воқеаларининг бадиий талқини (XIX аср).....	34
Gulnoza ALIJONOVA. “Kutubi Sitta” to'plamlari shakllanishida Imom Buxoriy “Al-Jome as-sahih” asarining o'рни.....	36

ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Юнус ХОЛИҚОВ. Ўзбекистонда миллатлараро бағрикенгликни мустаҳкамлашнинг ўзига хос хусусиятлари.....	39
Шоира ИНДИАМИНОВА. Суғд мусиқа санъатининг жаҳон маданиятига таъсири.....	40
Раъно ТЎХТАЕВА. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда молиявий ҳаёт ва унинг издан чиқиши.....	42
Диёржон АБДУЛЛАЕВ. Мукофотлаш тадбирлари ва унинг ўзига хос кўринишлари (XVI-XIX асрлар Ўрта Осиё хонликлари мисолида).....	44
Икром ДЖУРАЕВ. Ривоятдаги ҳақиқат излари.....	46
Музаффархон ЖОНИЕВ. Чор Россияси даврида Самарқанд вилояти мусулмонларининг ҳаж сафарлари.....	48
Дилфуза БЕГАЛИЕВА. Хива хонлигида бий лавозимининг ўрни.....	49
Феруз БОБОЕВ. Ўзбекистонда совет ҳокимиятига қарши кураш кучайишида диний сиёсатнинг таъсири (1918-1935 йиллар).....	51
Гулмамат АҲМЕДОВ. Маҳмудхўжа Бехбудий – Самарқанд жадидларининг йирик намояндаси.....	53
Маъруф ҒОВСИДИНОВ. Э.Е.Бертельс тадқиқотларида Жомий ахлоқий қарашларининг ёш авлод тарбиясидаги ўрни.....	55
Latofat IBRAGIMOVA. “Ravshanxon” dostoni tilida tarixiy so'zlar va ularning leksik-semantik xususiyatlari.....	57
Sobirjon ISOQOV. XIX asr boshida O'rta Osiyo xonliklarida din, siyosat va savdning holati Mir Izzatulloning xotiralarida.....	58
Mirzhalolhon ASATULLAYEV. The state of Public education in Samarkand during the great patriotic war.....	60
Dilmurod MAMARASULOV. Samarqanddagi Mirzo Ulug'bek madrasasi ta'mirlanishiga doir.....	63

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Бахти ОЧИЛОВА. Исломда оила муносабатлари ва эр-хотин ўртасидаги муштарак ҳуқуқлар.....	66
Хусан ДЖУРАКУЛОВ. Ёшларнинг экологик онги ва маданиятини юксалтиришда ислом динида илгари сурилган ғоялардан оқилона фойдаланиш зарурати.....	72
Одилжон ЭРНАЗАРОВ. Шарқий Осиёда ислом динининг тарқалишига оид тадқиқотлар таҳлили.....	73

Илёсжон СИДДИҚОВ. Ўрта асрлардаги ислом маданиятида интеллектуал тараққиётнинг вужудга келишида ворисийлик анъаналари: Тадқиқотлар таҳлили.....	75
O'ktamjon AMONOV. Zamonaviy iqtisodiyotda islom banklarining ahamiyati va xususiyatlari.....	77
Алаас Эрхан Жогор Уола. Взгляд исламского шариата на смену пола и вытекающие из этого изменения в порядке наследования.....	80
Мохира ЖУМАНИЯЗОВА. Ислом фалсафаси ва тафаккурида хотин-қизлар саломатлиги масалалари.....	82
Ислам МЕЙРИЕВ. Взгляды известного мусульманского богослова Мустафы Сабри относительно прав женщин на базе книги «Каули фи аль-мар`а».....	83

ИЖТИМОЙ ИНСТИТУТ

Хусниддин АХМЕДОВ. Мустақил тараққиёт – фуқаролик жамияти барпо этиш омили.....	86
А.А. УСМАНОВА, А.В. ШМАКОВА, А.С.УГАЙ. Проблемы межнациональных браков в современном обществе.....	88
Аббос ДЎЛАНОВ. Янги Ўзбекистонда мустақил фикрлаш ва янгича руҳиятни шакллантириш зарурияти.....	90
Рамз РУСТАМОВ. Тарғибот типлари, унинг мақсад ва вазифалари.....	92
Бехруз ТУРДИЕВ. Обновления идеосферы в стратегии развития Нового Узбекистана.....	93
Мирсултон КАДИРОВ. Давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг ҳамкорлиги самарадорлигини ошириш йўллари.....	96
Феруза ДЖУРАЕВА. Бадий тафаккур ёғдусини излаб: Қадим араб нотиғи хитобаси мисолида.....	98
Турсунмурод МАМАТҚОБИЛОВ. Ижтимоий ислохотлар жараёнида бошқарувнинг ўзига хослиги.....	101
Шерахон ХОШИМОВ. Ўзбекистоннинг миллий туризми ўз-ўзидан ривожланиб боровчи тизим сифатида.....	103
Мансур ВАХАБОВ. Тарғибот ва ташвиқот тушунчаларининг фалсафий таҳлили.....	104
Фируз РАШИДОВ, Зулфияхон РАШИДОВА. Фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини такомиллаштиришда оила институтининг ўрни ва роли.....	106
Рахимбой ЯРМАТОВ, Гулноза ШЕРТАЙЛАКОВА. Бўлажак тарих ўқитувчиларининг касбий методик тайёргарлигини такомиллаштиришда Имом Бухорий сабоқларининг ўрни.....	108
Рустам БОЙМАТОВ. Шахснинг сиёсий ижтимоийлашуви муаммолари.....	110
Сожида ЯХЯЕВА. Эстетик маданият жамиятнинг маънавий-мафкуравий олами сифатида.....	111
Элдар КУРБАНОВ. ХХI аср бошида демократиянинг янги назарий асослари.....	114
Асроржон САТТОРОВ. Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиё давлатлари билан минтақавий ҳамкорлигининг янги стратегияси.....	116
Нуриддин ЮСУПОВ. Эллада халқлари ҳаётида Шарқ.....	118
Баходир ЭШБЕКОВ. Оммавий ахборот воситаларининг жамоатчилик онгини шакллантириш механизмлари.....	120
Жонибек ТАНИКУЛОВ. Медиа ахборот мотивлари – жамоатчилик фикри психологиясига таъсир этиш механизми сифатида.....	122
Хосият НАФИДДИНОВА. Хорижлик олимлар асарларида оила, оилавий маросимлар ва улар билан боғлиқ масалаларнинг ёритилиши.....	124
Обид ТАНГИРОВ. ХIХ аср охири – ХХ аср бошларида Тошкент шаҳрида маҳаллий бошқарув лавозимларига сайлов тартиблари.....	126
Сухроб ЭРГАШЕВ. ХХ аср бошларида Бош Вақф бошқармасининг сиёсий фаол.....	128

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Зиёдулла ДАВРОНОВ. Борлиқ ҳақидаги концепциянинг ўзига хос талқини.....	130
Гулноза СУЛТАНОВА. Фан, техника ва таълимда проектив тафаккур тарзи когнитив инновация тури сифатида.....	131
Замирахон ИСАҚОВА. Тасаввуф таълимотида каромат масаласи: Фалсафий-ирфоний талқин.....	132
Сарвар АБДУЛЛАЕВ, Насрулло ТЎХТАЕВ. Ислом ва бошқа фалсафий қарашларда инсон ихтиёри ва ирода эркинлиги.....	135
Махмуд МАЖИТОВ. Шахс, индивид, индивидуаллик тушунчаларининг ижтимоий-фалсафий таҳлили.....	137
Равшонбек САУРОВ. Давлат хизматларининг либерал демократик ва кратологик характери.....	139
Рауф БЕКБАЕВ. Суфизм в контексте философии традиционализма Рене Генона.....	141
Элёр УЛУҒМУРОДОВ. Глобаллашув даврида дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг фалсафий таҳлили.....	142

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

Отабек ҒАЙБУЛЛАЕВ. Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда миллий ғоянинг ўрни.....	145
Нигора БУРАНОВА. Инсон қадри илм биландир.....	146

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Нилуфар ШУКУРОВА. Ёшларнинг оммавий маданият таҳдидларига қарши курашишдаги роли.....	148
--	-----

БИР ҲАДИС ШАРҲИ

Мусулмоннинг хислатлари.....	150
------------------------------	-----

БИЗ ОТА-БОБОЛАРДАН МИННАТДОРМИЗ, ФАРЗАНД ВА НАБИРАЛАР БИЗДАН МИННАТДОР БЎЛСИН

ШОВОСИЛ ЗИЁДОВ

*Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази директори, т.ф.н.*

“Республикада кўаламзорлаштириш ишларини жадаллаштириш, дарахтлар муҳофазасини янада самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент фармони мувофиқ, мамлакатимизда дарахтзорларни кўпайтиришга қаратилган “Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси жорий этилди.

Бу умуммиллий лойиҳа доирасида ҳудудларда яшил боғлар ва яшил жамоат паркларини барпо этиш ишлари амалга оширилмоқда. Мазкур муҳим ҳужжат кўчатхоналарни кўпайтириш, тупроқ унумдорлигини ҳисобга олган ҳолда, ҳудудлар иқлимига мос хорижий манзарали дарахтларни маҳаллийлаштиришни ҳам кўзда тутати.

Шу билан бирга, дарахтларни шикастлаш ва нобуд қилганлик учун жавобгарлик кучайтирилди ва бу борада жамоатчилик назорати янада оширилди – 2022 йил 1 апрелдан янги тартиб кучга кирди. Хусусан, эндиликда бу борадаги ҳуқуқбузарлик тўғрисида Ички ишлар вазирлиги ва Давлат экология қўмитасининг махсус ахборот тизимига хабар қилган шахслар моддий рағбатлантирилади.

Бугун бирор жойда дарахт кесилгудек бўлса, оммавий ахборот воситалари дарҳол бу ҳақда бонг урмоқда.

Дарахтларни ёши, бўйи ва эни, ўсаётган жойи бўйича ҳисобга олиш, уларга тегишли ҳамма маълумотларни тўплаш, электрон базасини тузиб, реестрини юритиш белгиланди. Шу асосда парвариш ва суғориш учун масъуллар тайинланади. Яъни, ёш ниҳоллар ўсиб-униб, чинакам дарахт бўлиши таъминланмоқда.

Давлат ўрмон фондига кирмайдиган дарахтлар ва буталар қимматбаҳо навларининг кесилишига мораторийнинг амал қилиши муддатсиз даврга узайтирилди. Бу даврда амал қиладиган чеклов ва мажбуриятлар қўлами кенгайтирилди.

Шундай қилиб, юртимизда паст-баландига қарамай, дарахт кесишга қарши янги чоралар жорий қилинди. Жумладан, қурилиш тадбирларини амалга оширишда наботот ва

ҳайвонот оламига эътиборли бўлиш чоралари белгиланди. Илгари қайсидир идора ҳулоса, яна бошқаси рухсат берарди. Қурилиш ташкилоти қурилиш майдонини ўраб олиб, ҳеч кимни киритмас, майдондаги дарахтлар шунинг учун нобуд бўларди. Бундай тартибсизликка чек қўйилди.

Ҳадиси шарифда “Эртага киёмат бўлади, дейишса ҳам, кўчат ўтқазинг”, дейилади. Биз бугун ана шу йўлдан бормоқдамиз. Энди яшнаб турган дарахтлар кесилиб кетавермайди, увол қилинмайди. Аксинча, янгилари кўпайтирилади.

Шу вақтгача ОАВ маълумотлари анча аянчли эди: 2020 йилда давлат ўрмон фондига кирмайдиган дарахт ва буталарни кесиш билан боғлиқ 7854та, 2021 йилнинг дастлабки 6 ойида 2597та ҳуқуқбузарлик ҳолати содир этилган. Оқибатда 4516та қимматбаҳо дарахт кесилган ё шикастланган. Яъни, битта кўчат яшнаган дарахтга айлангунича энг ками 5 йил кетадиган бўлса, 22580 йиллик дарахт кесилган. Бу табиат олдидаги, келажак авлод олдидаги жиноятдир.

Бир маҳаллар серяшиллиги, хушҳаволиги билан донг таратган Ўзбекистонда кейинги ўн йилликларда тақир майдонлар кўпаяётгани сир эмас. 2020 йилги тадқиқотларга кўра, Ўзбекистон ҳаво сифати кўрсаткичлари бўйича дунёнинг 180 мамлакати орасида 177-ўринни эгаллаган.

Жаҳон тажрибасига қарайдиган бўлсак, кўплаб давлатларда ҳайвонот ва наботот дунёсига зиён етказмаслик нуқтаи назаридан ҳар қандай қурилишдан олдин экологик лойиҳа тузилади. Чунки, бугун ўтқазилган кўчат дарахт, унинг атрофи боғ бўлгунча анча вақт керак. Бу муддат давомида уларни парваришлаш, суғориш керак. Фармонда буларнинг ҳам ме-

ханизмлари ишлаб чиқилиши кўзда тутилгани кувонарлидир.

Дунё давлатларида дарахтлар кесилиши ё бошқа жойга кўчирилиши билан боғлиқ ҳолатларда жамоатчилик муҳокамасини ўтказиш амалиёти мавжуд. Яқин атрофда яшовчилар муайян дарахт кесилиши тўғрисида ёзма равишда хабардор қилинади. Ҳамма дарахт эмас, балки қулаб тушиб, одамларга, техникага, уйларга зарар етказиши мумкин бўлганлари. Бу эълон кесилиши режалаштирилган дарахт олдида ўрнатилади. Унда дарахтнинг ўзи ҳақида маълумот берилади, унинг кесилиш сабаблари ва жамоатчилик муҳокамаси ўтказиладиган вақт ва манзил кўрсатилади.

Кўшимча қилиб айтидиган бўлсак, Германия шаҳарларида умуман дарахт кесиш мумкин эмас. Фавқулодда хавф туғилган пайтларгина мустасно.

Францияда қурилиш мақсадида дарахт кесишни истаган компанияга муниципалитет шундай талаблар қўядики, рухсат сўраб ариза берган бундай компаниялар аксар ҳолларда талабни бажара олишига кўзи етмай, дарахтсиз жой излайди.

Бундай мисоллар оз эмас. Чунки, инсоният дарахтнинг аҳамиятини тобора чуқур англаб бормоқда.

Аслида дарахтнинг фойдалари ҳақида ортиқча гапиришнинг ўзи ортиқча. Шундай бўлса-да, қисман бу хусусда айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

Аввало, дарахт корбанат ангидрид газини ютиб, ўрнига кислород ишлаб чиқаради (бу моддасиз инсон ҳаёт кечира олмайди). Дарахт ҳавони тозалайди – чанг-ғуборларни, тўтунларни, токсинларни ютади. Дарахт жонли фаунада биологик хилма-хилликнинг асосий омилдир – турли жонотлар ва ҳашоратлар учун бошпана вазифасини ўтайди, баъзилари учун озиқ-овқат манбаи бўлади (тадқиқотчиларнинг аниқлашича, бир дарахт турининг йўқолиши 30 турдаги ҳайвонот йўқолиб кетишига сабаб бўлар экан).

Шу билан бирга, дарахт ерни эрозиядан сақлайди, тупроқни яхшилади. Ёгингарчилик кўп бўлганда ортиқча сувни ўзига олади, илдири ерости сувларини филтрлаб, сифатини яхшилади. Кейин сув буғи ажратиб, контраст об-ҳаво шароитида таовфут катта бўлиб кетишининг олдини олади.

Дарахт ўзига хос универсал кондиционердир. Атрофига дарахт экилган уйларда қишда иситиш, ёзда совитиш техникаси 20-30 фоиз тежамли ишлаши аниқланган.

Айни пайтда дарахт шамолларнинг йўлини тўсиб, хавфли қуюнлар пайдо бўлишининг олдини олади.

Оролбўйида иссиққа ва сувсизликка чидамли саксовуллар экилишининг сабаблари ана шулар.

Шунингдек, шовқиндан ҳимоя воситаси ҳамдир. Уни кўпайтириш айниқса сершовқин шаҳарларда одамларни ортиқча стрессдан асрайди. Айни пайтда шаҳар кўркига кўрк қўшиб, инсонга эстетик завқ бағишлайди.

Инсон баҳраманд бўладиган табиат неъматларининг ярмини – меваларни ҳам дарахт беради.

Мана шуларнинг ўзидан анча хулоса чиқариш мумкин. Аммо биз мухсатар қиламиз.

Қадимдан ҳаммага маълум бир матал бор: бир киши нонвойдан ҳар куни олтита нон олади. Кунлардан бир кун нонвой нега айнан олтита олишини сўрайди. У бундай жавоб беради: “Ўзим билан аёлим иккита еймиз, иккитасини қарзимни узиш учун бераман, иккитасини қарзга бераман”. Яъни, иккитасини ота-онасига бериб, фарзандлик бурчини бажаради, иккитасини фарзандларига гўё рамзий қарз сифатида беради.

Биз оталаримиз, боболаримиз эккан дарахтларнинг соя-салқинида роҳатланиб, меваларидан баҳра олиб келяпмиз. Энди фарзандларимиз ва набираларимизга атаб, умуммиллий миқёсда янги кўчатлар ўтқизишни бошлаб, яшил маконларни кенгайтиришдек хайрли ишга киришяпмиз. Зеро, бу муқаддас бурчдир – биз ота-боболардан миннатдормиз, келажақда фарзанд ва набираларимиз биздан миннатдор бўлсин.

“Яшил макон” лойиҳаси доирасида “Яшил йиллик” умуммиллий тадбирлари кенг кўламда давом этаётгани, бу ҳаракат ирқи, миллати, диний эътиқодидан қатъи назар барча юрдошларимизни жипслаштираётгани ҳам кувонарлидир. Ўзбекистон халқаро ислом академиясида юртимиздаги 16 конфессия вакиллари иштирокида бўлган учрашувда “Яшил йиллик”да фаол бўлишга ундовчи баёнот қабул қилинган эди. Бунинг амалий ифодаси ўлароқ, барча диний конфессиялар вакиллари “Янги Ўзбекистон” боғига кўчат ўтқазиб, бу ерда “Бағрикенглик боғи”га пойдевор солди. Бунда жуда катта рамзий маъно бор, албатта. Ватанимиз бир, тақдиримиз муштарак бўлганидан кейин хайрли ишларда ҳам шундай бирдамлик ва муштаракликни намойиш этишни ҳаётни ўзи тақозо этмоқда. Бу ерга келган кишида миллий ва диний мансублик эмас, ягона Ватан равнақи йўлидаги умумий садоқат ва жонбозлик ҳислари кўпроқ жўш уради.

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази жамоаси ҳам бу эзгу жараёнда фаол иштирок этмоқда. Ходимларимиз Самарқанд эли ташкил қилган кўчат ўтқазиш тадбирларига бориб, бошқа ташкилотлар вакиллари қаторида самарали меҳнат қилди. Энг муҳими шундаки, биз тўпроққа кўчат қадар эканмиз, бундан бошқача бир мамнуният ва сурур туйдиқ. Ватаннинг яхши ташвишлари бизнинг ҳам яхши ташвишларимиз эканини бир-биримизнинг бахтиёр қиёфамизда кўрдик. Бутун юрт бўйлаб ўтқазилаётган кўчатлар роҳатбахш ва баракали дарахтларга айлансин, деб ният қилдик. Зеро, кўпчиликнинг дуоси эса, албатта, ижобат бўлади.

Хабарнома.

АҚШнинг Коннектикут штати, Гринвич шаҳри.

(Манба: greenwichfreepress.com)

“ЛУБОБУЛ КАЛОМ”ДАГИ ДОЛЗАРБ АҚИДАВИЙ МАСАЛАЛАР

ОТАБЕК МУҲАММАДИЕВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази директори ўринбосари, PhD

ДИЛМУРОД ҚУЛМАТОВ

СамДУ магистранти

ИНСОН ФЕЪЛЛАРИНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Одамлар бандаларнинг амаллари хусусида турлича фикрларни илгари суришган. Жумладан, жабарийлар¹ шундай дейдилар: «Аслида, банданинг умуман амали ҳам, ихтиёри ҳам йўқ. Аксинча, бандаларнинг амаллари Аллоҳ таолонинг яратиши билан яратилади. Амални бандага нисбат бериш мажоз йўлига кўради. Бу худди амални у содир бўлган маҳалга нисбат бериб: «Наботот униб чиқди, соч оқарди, дарахт қимирлади, Зайд вафот этди» дейишга ўхшайди».

Қадарийлар,² яъни муътазилийлар: «Бандаларнинг амаллари банданинг вужудга келтириши билан вужудга келади, унинг яратиши билан яратилади. Бу борада Аллоҳнинг ҳеч бир алоқаси йўқ», дедилар. Сўнг улар ўзаро ихтилофга бордилар ва айримлари бандага нисбатан «яратувчи» исмини ишлатмадилар ва: «Банда вужудга келтирувчи, ихтиро қилувчидир, яратувчи эмас», дедилар. Айримлари эса бандага нисбатан яратувчи исмини ишлатиш масаласига эътибор ҳам қилмадилар ва: «Вужудга келтириш, ихтиро қилиш ва яратиш битта нарса», дедилар. Шундан келиб чиқиб, улар бандани вужудга келтирувчи деб атаганларида уни яратувчи деб ҳам атадилар.

Бу борада тўғри фикр шуки, бандада ҳақиқатан ҳам амал ва тўғри танлов, яъни ихтиёр қилиш бор. Шунга қарамай унинг амали Аллоҳ таолонинг яратиши билан яралмишдир, банданинг яратиши билан эмас. Шундай экан ўша амаллар банданинг феълидир ва унинг ихтиёрига тааллуқли бўлгани эътиборидан улар учун савоб ёки мукофот олади, у амаллари Аллоҳ таоло яратгани туфайли яралмиш бўлгани эътиборидан эмас.³

ҚАБР АЗОБИ ВА МУНКАР-НАКИР САВОЛ-ЖАВОБИ

Охиратда бўладиган ишлардан қабр азоби (ёки роҳати), Мункар ва Накир номли икки фариштанинг майитни саволга тутишини ҳақ деб эътиқод қиламиз. Бу борада нақлий далиллар келганлиги учун бу умматнинг кўпчилиги уни ҳақ деб билишган. Ана шундай далиллардан бири ушбу оятдир: «(У азоб қабрдаги бир) оловдирки, улар эртаю кеч унга тутиб турилурлар. Қиёмат қойим бўладиган кунда эса, (дўзах фаришталарига): «Фиръавн зодагонларини энг қаттиқ азобга киритингиз!» (дейилур)»⁴. Мазкур оятда уларнинг оловга эртаю кеч тутиб турилишлари қиёматда олдин, яъни фақатгина қабрда бўлиши таъкидланмоқда. Аллоҳ таоло Нух алайҳиссалом қавмининг оқибати ҳақида шундай деган: «Улар ўз хато (гуноҳ)лари сабабли фарқ қилиниб, (сув балосидан сўнг) оловга киритилдилар»⁵. Мазкур оятда келган «фа» ҳарфи фарқ уларнинг қилинишлари ортидан, тезда оловга киритилганларини ифодалайди. Бу ҳам Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: «Бавлдан ўзингизни пок тутинг. Зеро, қабр азобининг кўпи у туфайлидир», деган сўзлари кабидир.⁶ У зот ик-

¹ Улар мажбурлик гоёси тарафдорлари бўлиб, бандада амал қилиш учун на феъл ва на қудрат борлигини тамоман инкор этдилар. Уламолар жаҳмийлар, нажжорийлар ва зирорийларни жабарийлар тоифасидан деб ҳисоблаганлар. Қаранг: Шахристони, ал-милал ван ниҳал, 1-жилд, 85-91-бетлар;

² Қадарийлардан мурод, муаллифнинг ўзи айтиб ўтганидек, муътазилийлардир. Улар қадарни инкор этганликлари сабаб қадарийлар деб аталганлар. Уларнинг ўзлари эса бу номни инкор қилиб, уни Аҳл суннага нисбат берадилар ва: «Қадарий бу, уни бор деювчилардир, инкор этувчилар эмас», дейдилар. Қаранг: Шахристони, ал-милал ван ниҳал, 1-жилд, 43-46-бетлар; Боқилоний. Ат тамҳид, 362-366-бетлар;

³ Қаранг: Алоуддин Усмандий. Лубоб ал-калом, 120-бет.

⁴ Ғофир сураси, 46-оят.

⁵ Нух сураси, 25-оят.

⁶ Суютий, (Ал-жомий ас-сағир), Доракутний, Ибн Можа (ас-Сунан) ривоят.

кита янги қабр ёнидан ўтаётиб шундай деганлар: «Шубҳасиз, бу иккиси азобланмоқда. Улар катта гуноҳ сабабли азобланмаяптилар. Аммо уларнинг бири бавлдан ўзини тоза тутмас эди. Иккинчиси эса, қақимчилик қилиб юрар эди»⁷.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам саҳобаларига майит ҳақида айтиладиган ушбу дуони ўргатар эдилар: «Эй, Аллоҳ! Унинг борар жойини мукарам қил. Уни қабр азобидан ва дўзах азобидан сақла!»⁸.

Аммо Мункар ва Накирнинг майитни саволга тутиши ҳақида гапирадиган бўлсак, бу борада ҳам машхур хабарлар келган. Жумладан, ушбу ҳадис: Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Қўллариди темирчининг болғасини ушлаб олган икки фаришта майитни сўроққа тутди»,⁹ дедилар. Шунда Умар розияллоҳу анху: «Ўша вақтда ақлим ўзимда бўладими?» деганида у зот: «Ҳа!» деб жавоб бердилар. Шунда у: «Эй, Аллоҳнинг Расули! Ундай бўлса, у иккисига ўзим кифоя қиламан», дедилар.¹⁰

Жаҳмийлар ва баъзи муътазилийлар қабр азобини инкор этиб: «Ҳаёти йўқ кишини азоблаш, онги ва ақли йўқ кишини сўроққа тутиш маҳолдир», дедилар.

Уларга жавоб бериб шундай деймиз:

Муътазилийларнинг баъзилари майитнинг жони йўқ бўлса ҳам азобланиши мумкин, дедилар. Баъзилари эса, ҳар бир майитда жон мавжуддир, бироқ уйқуга ўхшаб кетадиган умумий офатга ўлиққан кимсага айланади, дедилар. Аммо биз бу гапни айтмаймиз. Аксинча, тўғри гап шуки, жон бўлмаса азоблаш ҳам, оғритиш ҳам, саволга тутиш ҳам йўқдир, деймиз. Қабрдаги майитнинг сўроққа тутилиши ва азобланиши хабарларда келган экан биз унда ҳаёт яратилади, Аллоҳ таоло бу ишга қодир зотдир, деб эътиқод қилишимиз керак бўлади. Қуйидаги оят бунинг далилидир: «Парвардигоро, Сен бизларни икки бор ўлдирдинг ва икки бор тирилтирдинг»¹¹.

Яна бир далил Умар розияллоҳу анху: «Ўша вақтда ақлим ўзимда бўладими?» деб сўраганида у зот алайҳиссаломнинг: «Ҳа!» деб жавоб берганларидир. Шундай экан, майитга унинг жони қайтарилиши лозимдир. Бироқ у баданнинг ҳаммасига қайтади ва ўлимидан олдин қандай бўлса, шу ҳолатига қайтади. Ёки юракнинг бир қисмига қайтади ва азобланган вақтдаги оғриқни у билан ҳис қилади, берилган саволни у орқали англайди. Аммо бизда аниқ далиллар йўқлиги боис, бу борада аниқ тўхтамга келишдан ўзимизни тиямиз. Тавфиқ Аллоҳдандир.¹²

ВАЗН (ТАРОЗУ) ВА ҲАВЗ

Охиратда бўладиган ишлардан яна бири мезон ва ҳисоб-китобдир. Бу борада ишончли нақлий далиллар мавжуд. Ақлан олганда ҳам бу иш мумкин. Шундай экан уни тасдиқлаш вожиб бўлади. Агар: «Амаллар ўзи сифат бўлиб, йўқолиб кетган ҳолларида уларни қандай қилиб мезонда ўлчаш мумкин? Қолаверса, бундай ҳисоб-китобнинг нима фойдаси бор, ахир Аллоҳ таоло ҳисоб қилишдан олдин ҳам уларнинг барчасидан боҳабарку?» дейиладиган бўлса, шундай жавоб берамиз:

Биз мезон борлигига бир қатор далиллар борлигини айтиб ўтдик. Шундай экан уни ҳақ деб эътиқод қилиш, унинг қандай

⁷ Аҳмад ибн Ҳанбал. Муснад, 1-жилд, 225-бет; Муслим. Ал-жомий ас-саҳих, 111-бет; Абу Довуд. Сунан, таҳорат китоби, 11-бет; Насойи. Сунан, таҳорат китоби, 31-бет;

⁸ Абу Довуд. Сунан, жанозалар китоби, 55-бет;

⁹ Имом Бухорий. Ал-жомий ас-саҳих, жанозалар китоби, 68, 87 ва 24-бетлар; Муслим. Ал-жомий ас-саҳих, жаннат китоби, 7-бет; Абу Довуд. Сунан, суннат китоби, 24-бет; Термизий. Сунан, жанозалар китоби, 70-бет;

¹⁰ Байҳақий. Эътиқод, 127-бет; Насафий. Табсират ал адилла, 763-бет;

¹¹ Ғофир сураси, 11-оят;

¹² Лубоб ал калом, 178-179-бетлар;

бўлиши ҳақида сўз юритишдан тийилиш вожибдир. Сўнгра яна айтамикки, мезонда амаллар ёзилган саҳифалар тортилади. Чунки икки мукаррам фаришта бандаларнинг амалларини саҳифаларга ёзиб борадилар ва улар жисмдир. Агар улар мезонга қўйиладиган бўлса, Аллоҳ таоло унинг бир палласига тоат ва маъсиятларнинг миқдори ўлчанадиган мойилликни яратади. У зот, шубҳасиз, Ўзи истаган ҳар ишга Қодирдир. Пайғамбар алайҳиссаломдан мезон ҳақида сўралганида худди шундай жавоб берганликлари нақл қилинган.¹³ Аммо

¹³ Аҳмад ибн Ҳанбал. Муснад, 2-жилд, 221-222-бетлар;

ҳисоб-китобнинг фойдаси ҳақида сўзлайдиган бўлсак, қачон далиллар мезоннинг борлигига далолат қилиб келса, умуман олганда бу ишда фойда ва ҳикмат бор, деб эътиқод қилинади, деймиз. Сўнг яна шундай деймиз: бу ҳисоб-китобнинг фойдаси мана шу банд ва бошқаларга намоён бўлишида монелик йўқдир. Яъни, Аллоҳ таоло агар уни иқоблайдиган бўлса, адолат билан иқоблаган бўлади. Агар уни афв этиб юборадиган бўлса, Ўзининг лутфу марҳамати билан афв этиб юборади.¹⁴

¹⁴ Лубоб ал калом, 178-179-бетлар;

АЖДОДЛАРИМИЗ МЕРОСИДА ЁЛҒОНЧИЛИК ИЛЛАТИНИНГ ҚОРАЛАНИШИ

ОЧИЛ БЎРИЕВ
Қарши ДУ профессори
АСАЛ МУҲАММАДИЕВА

Жамият сарвари инсоннинг табиатида ижобий ва салбий хулқий сифатлар мавжуд бўлади. Одам доимо ўзидаги ижобий хулқий фазилатларни асраш, салбий хулқий одатларидан сақланишга интилади. Кишилардаги энг салбий хулқий одатлардан бири ёлғончилик ҳисобланади.

Инсон ҳар қандай фикрнинг нотўғрилигини билгани ҳолда тасвирлаши ёлғон ҳисобланади. Лекин ҳар қандай нотўғри даъвони ҳам ёлғон деб бўлмайди, чунки бундай ҳолат шошқалоқлик, эътиборсизлик ва бошқа оқибатлар натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Одатда жамиятда ҳеч қачон ёлғон гапирмайдиган ростгўй кишилар жуда озчиликни ташкил этади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “ёлғон” сўзига қуйидагича тавсиф берилган: 1. Ҳақиқатга зид, нотўғри, ҳақиқатда бўлмаган;

2. Ҳақиқий эмас, сохта, ясама ёлғондакам;

3. Ҳақиқатга тўғри келмайдиган нотўғри гап, нарсаси, уйдирма [1].

Шунингдек, “Ёлғонни сув қилиб ичмоқ”, “ёлғонака(м)”, “ёлғондан”, “ёлғонламақ”, “ёлғонлик”, “ёлғончи” (“алдоқчи”, “каззо”, “қасамхўр”, “дуззи”), “ёлғон-яшиқ” (“уйдирма”) каби иборалар ҳам учрайди. Инсонлар орасида “Бу дунё ёлғончи дунё, охираат эса чин дунё”, деган калимани қўлланилиши ҳам бежиз эмас.

Кишининг хоҳ қасддан, хоҳ одатий бўлсин бирор нарсаси ёки ҳодиса ҳақида нотўғри хабар бериши ёлғончилик ҳисобланади. Халқимизда “Одамнинг олмаси ичида, нарсанинг олмаси сиртида”, “Ширин ёлғондан ачиқ ҳақиқат яхши”, “Ёв макрини ёлғон яширар” каби нақллар ҳам мавжуд.

Динимизда ҳаром қилинган катта гуноҳлардан бири ёлғондир. Турли мақсадларда бошқаларни алдаш ва лақиллатиш учун тўғри бўлмаган сўзларни ишлатадиган, ёлғон гапирмай туролмайдиган одамни “ёлғончи”, “каззо”, “бебурд”, “юзсиз” дейди. Аллоҳ таоло Қуръони каримда инсонларни ёлғончиликдан қайтариб “Ёлғон сўздан йироқ бўлинглар!” деб таъкидлаган.

Ҳар доим ёлғондан сақланиб, рост гапириш одобли, иймонли кишиларнинг сифатидир. Пайғамбаримиз (С.А.В.) уқтирганларидек, “Ёлғондан сақланинглар, чунки иймон бир томонда, ёлғон бир томондадир. Ёлғон билан иймон бир кишида жам бўлмайди”, “Мўмин кишида ҳамма хулқлар бўлиши мумкин, аммо хиёнат ва ёлғончилик бўлмайди”.

Ёлғончилик – мунофиқлик аломатидир. Ҳадисда ёзилганидек, “Мунофиқликнинг аломати учта: Агар гапирса ёлғон гапиради, омонатга хиёнат қилади, ваъдасига хилоф қилади”. Шу сабаб ёлғончилик яхшиларнинг иши эмас. Ёлғон сўзлар инсонларни безъатиб қилади. Ёлғончиликни гавҳарни худди оддий тошдек хор қилганга тенглаштириш мумкин.

Ҳадисда саккиз тоифа кишилар Тангри махлуқларининг орасида энг ёмони ҳисобланиб, биринчиси ёлғончилар экани уқтирилган [2].

Кимки, чин сўзни ёлғонга қотади, бебаҳо дурни нажосатга отади. Кундалик ҳаёт ва турмушда инсоннинг бошига тушадиган кўпгина нохушликлар ва кўргиликлар унинг ёлғон гапиришидан кейин ҳосил бўлади. Сотқинлик, макр-ҳийла, алдаш, инсофсизлик, ҳақсизлик, эътиқодсизлик, душманлик, хиёнаткорлик, лоқайдлик каби салбий одатларнинг ҳаммаси

ёлғончиликдан пайдо бўлади.

Айрим кишилар бирор манфаат кўриш учун ёлғон гапиришади, лекин ёлғондан фойда кўришмайди. Пайғамбар (С.А.В.) марҳамат қиладиларки: “Ростгўйликда хавфу хатар кўрсанглар ҳам рост сўзланглар, шунда нажот топасизлар. Чунки барибир ёлғоннинг охири вой”. Инсон ёлғон гапирса ундан файзу баракот кетади.

Пайғамбаримиз (С.А.В.) таъкидлаганларидек: “Агар киши ёлғон гапирса, фаришта у кишидан ёлғонни етиб борадиган жойгача узоқлашади”. Фойда кўраман, деб айрим кишилар савдо-сотикда ҳам ёлғон ишлатади, тарозидан уради, сутга сув қўшади ва ҳ.к. Савдодаги ёлғончилик қут-омадни кетказди. Пайғамбаримиз (С.А.В.) дедиларки, “Мабодо ёлғон гапириб сотиладиган нарсанинг айбини яширсалар, савдоларининг баракаси кетказилади. Бир инсонга зарар етказган ва уни алдаган киши биздан эмас”.

Баъзи кишилар ўзаро мулоқотда суҳбатдошини ёлғон гаплар билан ишонтиришга ҳаракат қилиб, ёлғондақа қасам ичадики, бу ҳолат инсонни жаннатдан маҳрум қилиб, унинг дўзахга киришига сабаб бўлади. Бунга Пайғамбаримиз (С.А.В.) жавоб берганлар: “Кимки ёлғон қасам ичиб, бировнинг ҳаққини ўзлаштира, Аллоҳ таоло унга жаннатни ҳаром этиб, дўзахга киришни вожиб қилади”. Шунда бир киши: “Агарда озгина нарсасини олса ҳамми?” деб сўради. Пайғамбаримиз (С.А.В.): “Агарда дарахтнинг шохидек нарсасини олса ҳам” деб жавоб қайтарганлар.

Ёлғон гувоҳлик беришлик ҳам энг ёмон иллатлардан биридир. Ёлғон гувоҳлик бериш нотўғри ҳукм чиқаришга, жиноятчи айбсиз, беайб киши эса жиноятчи бўлиб қолишига сабаб бўлади. Шарқда ёлғон гувоҳлик бериш катта гуноҳлардан бири саналади. Пайғамбаримиз (С.А.В.): Сизларни учта катта гуноҳлардан огоҳ қилайми, дедилар: Аллоҳга ширк келтириш, ота-онага оқ бўлиш, ёлғон гувоҳлик бериш.

Ёлғончиликни азим гуноҳлардан экани Пайғамбар (С.А.В.) нинг қуйидаги ҳадисларида ҳам айтиб ўтилган. Абдурахмон ибн Абу Бакр ривоят қилади. Расулulloҳ (С.А.В.) уч бор: “Энг катта гуноҳи азимлар хусусида сизларга хабар қилайми?” дедилар. Саҳобалар: “Ҳа ё Расулulloҳ: “Аллоҳга ширк келтирмоқлик, ота-онага итоатсизлик ...” дедилар, ёнбошлаб ётган эдилар, ўлтуриб олдилар. Сўнгра “Ёлғон гап ҳам энг катта гуноҳи азимлардан эмасми?” деб такрор ва такрор айтавердилар. Биз ҳатто ичимизда “Қанийди, энди бас қилсалар!”, деб турардик [3].

Ёлғон гапиришдан қутулган ёки сўзламаган киши хушхулқ эгасига айланади, иззат-ҳурматга эга бўлади. Пайғамбаримиз (С.А.В.) дейдиларки: “...гарчи, мазахга қолса ҳам, ёлғонни тарк қилган киши учун жаннат равзасидан бир уйга қафилман. Ҳуққини чиройли қилган кишига энг олий жаннатдан бир уйга қафилман”.

Айрим кишилар ўз хатоларини яшириш учун ёлғон сўзлайди. Баъзи кишилар бошқа одамларни ўз истак-хоҳишига бўйсундириш учун ёлғон ишлатади. Ёлғончи

гапи нотўғри эканини билиб турса-да, бу одатга ўрганиб қолгани учун ундан асло қайтмайди. Ҳадисда ёлғончиликдан сақланинг, акс ҳолда у ёмонлик билан дўзахда бўлинади, “Ривоятнинг ёмони ёлғончиликдир”, “Ёлғончиликдан ҳазар қилинлар, чунки ёлғончилик ёмон ишга бошлайди, ёмон иш дўзахга бошлайди”, деб таъкидланган. Бир киши ёлғон гапираверса, шу ишда бардавом бўлса, Аллоҳнинг ҳузурида “Ёлғончи қаззоб”, деб ёзилади.

Баъзи инсонлар эшитган нарсаларини ёлғонми ёки ростми уни суриштирмай гапириб юришади. Ҳадисда “Эшитган нарсанинг барчасини гапириб юришлик шу кишининг ёлғончилигига етарли далилдир”, дейилган. Ёлғон туфайли инсонга қуйидаги азоб-уқубат келади: Инсон халқ назаридан қолади; мартабаси тушади; ҳар хил ташвишларга қолади; инсоннинг калтабин эканидан далолат беради; инсон турли хил нодонликларга ва бало-офатларга яқинлашади; доимо инсоннинг дунё ва охирига зарар беради; инсон кўзга ёмон кўриниб, меҳр-оқибатдан узоқлашади ва ҳоказо.

Ёлғоннинг катта гуноҳ эканини Пайғамбаримиз (С.А.В.) ўз ҳадисларида таъкидлайди: “Ёлғончи Аллоҳнинг душманидир”. Пайғамбар (С.А.В.) уч хил ҳолатда эзгу мақсадлар йўлида ноилоҳ ишлатиладиган ёлғон учун гуноҳ ёзилмайди деганлар: Эрнинг хотинига муроса учун айтган ёлғон гаплари, эр-хотинни яраштириш учун ишлатилган ёлғон гап; Икки аразлашган инсонни яраштириб қўйиш мақсадида гапирилган ёлғон гап.

Пайғамбаримиз ёлғон ҳақида яна:

- ақллиликнинг аломати ёлғон гапирмаслиқдир;
- қўлингдан келмаган нарсани тилингга келтирма;
- ёлғон ваъда бериш бекорга душман орттиришдир, деганлар.

Муборак ҳадисларда таъкидланганидек: “Ёлғон гапирган ҳар бир ёлғон гапи унга гуноҳ бўлиб ёзилади. Уч ҳолат эса бундан мустасно!

1. Урушда, чунки уруш ҳийла ва макрсиз бўлмайди;
2. Эрнинг хотинига муроса учун гапирган ёлғон гапи;
3. Аразлашган икки кишини муроса ёки сулҳга келтириш ниятида гапирилган ёлғонлар.

Жамиятда ёлғончилик нуқсони ҳар бир мўминда бўлиши мумкин. “Одамларни муросага келтириш учун уларга яхши гапларни ташиган киши ёлғончи ҳисобланмайди [2:116-124]. Бу “ҳийлаи шаръий” деб аталади.

“Қани бир одам менинг устимдан ёлғон ҳадис сўзласа, у киши жаҳаннамдан ўзига ўрин ҳозирласин” [4]. Шу ҳадисда таъкидланганидек: “Кимки, Аллоҳ номидан қасамд қилса, Аллоҳ уни ёлғончи қилади!”

Ёлғон билан инсоннинг ҳамма муаммолари ҳал бўлмайди, балки муаммо устига янги чигалликлар пайдо бўлади. Ёлғончилик инсонга кулфат, ғам-ташвиш келтиради. Ёлғон туфайли инсон бетайин ва бебурд бўлиб, жамоатчилик ўртасида уятга қолади ва шарманда бўлади.

Имом Термизий таъкидлаган эдики, “Кимки ёлғон сўзлашни, бошқа бировга бўхтон қилишни қўймаса, унинг тутган рўзасига Аллоҳ таоло муҳтож эмас”.

Кайковуснинг (1021-1099) “Қобуснома” (1068) асарида ёзилишича: “Агар бирор киши кажлик (ёлғончилик)ка одат қилмоқчи бўлса, унинг ёнига бормангки, у ҳаргиз рост сўзламас [5].

Аллома асарида яна ёзадики, “...ёлғон ва беҳуда сўз айтмак девоналикнинг бир кўринишидир” [5:52], “Агар шармисор бўлмайин десанг, қилмоғон ишни қилдим дема” [5:55], “Ҳаргиз ёлғон демагинки, ножувонмардлар ёлғон сўз айтмоқдадурлар” [5:211].

“Фисқ-фасод қилувчилар ва фоҳишалар кўпайса, Аллоҳ таоло вабони юборади”. Буюк аллома Маҳмуд Замахшарий таъкидлагани, “Ёлғончининг қасами бор (ҳақиқий) илмининг сохталигини оширади. Эй бўтам, тилингни ёмон сўзлардан сақла! Баъзи баъни одамлар алдамчилик ва ҳийлакорлик билан машғул бўлган бурсоқ деган йиртқич ҳайвондан ҳам кўпроқ алдоқчиорқдир”; “Агар бўхтон (ёлғон)чи дурлаганда сен ҳаммадан кўра ҳам кўп эшитувчисан (Эй, ғофил инсон, ҳақ гап сўйланса сен гўё эшитмагандай бўласан)”.

Ёлғон ҳақида шеърият мулкининг султони Алишер Навоий ҳам алоҳида тўхталиб ўтган: “Ҳар кимнингки сўзи ёлғонлиги билинган, уятга қолган, ёлғонни чиндек гапирувчи сўз устомони – кумушга олтин қоплаб сотувчи зар-

гар. Ёлғон афсоналар билан уйку келтирувчи ёлғончи – уйкуда алаҳловчи ёлғон гапирувчи ғафлатдадир; сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир, аммо ёлғондан ёмонроқ тури йўқдир. Ёлғон гапириш билан ўз вақтини ўтказувчи одам бу қилиғи ёмон туюлиши ўрнига кишиларни алдагани билан фахрланади ҳам. Ёлғончи ўз гапига гўллик билан қулоқ солувчи топса, унга ёлғонни чинга ўтказса, муродига етган бўлади. Ёлғончи – халқ олдида гуноҳкор. Бундай шахснинг беор юзи ёмонликка ўгирилган бўлади, бундай наҳсга ботган одам қутлуғ уйдан нари бўлмай”.

Бефойда сўзни кўп айтма,

Чин айта олур тилни ёлғонга булғам

Кимки айлади ёлғон сўзин,

Кизбдек эл чин деса, қолғон сўзин.

Ҳар кимки сўзи ёлғон, ёлғони зоҳир бўлғоч уёлғон (А.Навоий).

Феъли хулқу-сўзларида ростлик, эрмас аён,

Ман мунча ҳайрон, бу не атво экандур, билмадим.

Қилсалар ҳар ваъда шак йўқ мунда ёлғондир бори,

Мунча ёлғон сўз не даркор экандур, билмадим (Баёний)

Ақл аҳли макринга қачон ўлғай,

Ёлғон кароматингни баён қилма (Мунис).

Ёлғондан ичилган қасаминг охири хорликдир. Ўлим хавфи бўлса ҳам ҳамиша рост сўзламоқ керак.

Байт:

Эгри юрмоқ бўлса одатинг,

Дилингдан ҳеч ғусса кетмайди.

Тўғри бўлгил, эгри ўқ ҳеч вақт,

Нишонга бориб етмайди (Муиниддин Жувайний).

Ҳазрат Алишер Навоий сохталикни шундай таърифлаган: “Меванинг маъзи бўлгандан кейин унинг пўсти ҳам бўлади: одамнинг душмани ҳам бўлади, дўсти ҳам. Ёмон юзада бўлади, яхши яширин. Кимки тўғрилиқ йўлини билмоқчи бўлса, билсинки, бу икки хил бўлади. Бири шуки, кишининг сўзи тўғри бўлса, унинг сўзи билан бирга ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Яна бири шуки, ёлғон гапни баъзилар уялганидан тасаввуф билан “Тўғри!” дейди. Олдингиси ҳеч шубҳасиз яхши, лекин иккинчиси ҳам ёмон эмас. Кимки ёлғонни гапирса ҳам кам гапирса! Ёлғон эгриликдан, тўғрилиқ ҳақиқатдан иборатдир. Шам ўз тўғрилиги билан хурсанд, бошдан-оёқ куйса ҳам у нурга айланади. Яшин эгриликини одат қилган бўлиб, ҳаммаёқни ёритсада, ернинг остига қиради” [6].

Заҳириддин Муҳаммад Бобур мадҳ этганидек:

Ёлғон сўз ила итоб этарсен,

Юз қаҳр бирла хитоб этарсен.

Гар ёлғони бўлса зоҳир, эй дўст,

Шарманда бўлурсен охир, эй дўст.

Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд “Дилинг Аллоҳда, қўлинг ишда бўлсин” деб даъват қилган эди. Инсоннинг суврати ва сийрати муштарак бўлса сохтакорлик, юзакичилик, ёлғон разил иллатлардан йироқ бўлади. Бинобарин, ёлғончилик жамоа томонидан қаттиқ қораланади.

Лофу ёлғон сўзлардан қочмоқ ва бемаъни одатдан бутунлай кечмоқ лозимлиги ҳақида донишмандлар асарларида кўплаб пурҳикмат сўзлар битилган. Чунончи “Ғанимнинг ёлғонига, лаганбардорнинг ширин суҳбатига учма, биринчиси айёрлик турини танлаган, иккинчиси эса ёвуз жиғилдонини очиб турибди” (Саъдий).

Ёлғон сўздан сўзнинг қадри кам бўлади.

Кимки ростгўй бўлса, мухташам бўлади (Муҳаммад Жарроҳ Заминаий).

Ёлғончиликдан сақланинг, чунки ёлғончилик фитна-фасодга олиб боради. Ростлик бўлишини ихтиёр қилинг, барча эзгуликка етасиз! (Ибн Ҳатаб).

Ёлғончилик барча гуноҳларнинг бошидир. Ёлғончи ўз орзусига етишиш учун ёлғондан иборат сўзларни тўқийди, уни рост деб исботлаш учун қасамлар ичади. Қасам билан ёлғонни ораси бир қадам бўлади. Бирор киши унинг ёлғончилигини ошкор қилса, бунга ўзига душман ҳисоблайди. Натижада, иккисининг орасида адоват содир бўлади. Бу жанг эса кўп кишиларга зарар келтиради. Фисқ-фасод қилувчилар ва фожирлар кўпайса Аллоҳ таоло вабо юборади.

Бир ҳаким айтади:

– Кимки ёлғончиликка ўрганган бўлса, бу бошқаларни ҳам ёлғончи деб гумон қилади.

Тўғри сўз ҳар нарсадан яхши. Бирон ёлғончи ва

чақимчидан эшитилган тўғри сўз ҳам, ёқимсиздир. (Фавоқиҳ ал-жуласо).

Ёлғон ва бўҳтон ахлоқ бузилганидан дарак берувчи энг қабиҳ феъллардандир. Бу феъл соҳиблари одамлар ҳақида турли-туман беаъни сўзларни тарқатади.

Ёлғон билан бўҳтоннинг фарқи шундаки, ёлғончи ўз иши ҳақида ёлғон гапирса, бўҳтончи бошқалар ҳақида ёлғон гапларни тарқатиб юради. Бу ҳилдаги одамлар халқнинг обрўсига, касб-корига дахлдор бўлмаган сўзларни тарқатиши билан оқибат натижада кўпчиликнинг нафратига учрайди (Хаёлиддин Ҳасаний).

Ёлғончининг дўсти бўлмайди ("Оталар сўзи").

Агар сен ёлғончилик балосига дучор бўлмайин десанг, ўзинга ростгўйлик хислатини ихтиёр қил (Барзу ал-Ҳаким).

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-ж. –Т.: ЎЗМЭ ДИН, 2006.
2. Ахлоқ-одобга оид ҳадислар. –Т.: Фан, 1990.
3. Ҳадис. 2-ж. –Т., 1997.

Ёлғончи кишининг ўлиқдан фарқи йўқ, чунки тирик кишининг фазилати унинг тўғригўйлигидадур. Тирик киши ёлғон сўзлайвергани учун, унинг сўзларига ҳеч ким қўлоқ солмай қўйгач, энди унинг чиндан ўлиқдан фарқи йўқ.

Ёлғончининг дўсти ҳам ёлғончи,

Ёлғон ваъда бериш бекорга душман орттиришдир ("Оталар сўзи").

Хуллас юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, тарихий-этнографик манбаларда ва улуг аждодларимизнинг бой меросида ёлғон, ёлғончилик иллат сифатида кескин қораланган. Шу боисдан жамоатчилик, айниқса ёшлар орасида бу салбий хислатнинг ёмон оқибатлари тўғрисида тушунтириш ишлари олиб бориш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

4. Юз бир ҳадис. –Т.: Мехнат 1990.

5. Кайковус. Қобуснома. –Т., 2016.

6. Қ.Назаров. Жаҳон фалсафаси қомуси. 2-ж. –Т.: Маънавият, 2019.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада тарих, этнографик манбалар ва аждодларимизнинг бой меросида ёлғончиликни жамоатчиликда иллат сифатида қораланиши баён этилган. **Таянч сўзлар:** Аждодлар, мерос, тарихий манбалар, Қуръон, ҳадис, иллат, қоралаш.

♦ **Annotation:** This article highlights on the basis of history – ethnographic sources and the rich heritage of our ancestors, who condemned lies as a harmful phenomenon in the public. **Keywords:** Ancestors, heritage, historical sources, Koran, hadith, vice, condemnation.

♦ **Аннотация:** В этой статье освещается на основе историю – этнографических источниках и богатом наследии наших предков, осуждавших ложь как вредное явление в общественности. **Ключевые слова:** Предки, наследие, исторические источники, Коран, хадис, вред, осуждение.

ҲИҚМАТЛАРДА ЯШИРИН ДУРДОНАЛАР

МАКСУДА ХАЖИЕВА

УрДУ профессори

Инсон табиатида ижобий ва салбий хулқий сифатлар мавжуд. Одам доимо ўзидаги фазилатларни асраш, хулқий иллатлардан воз кечишга интилади. Салбий хулқий одатлардан бири ёлғончиликдир. Жамиятда ҳеч қачон ёлғон гапирмай-диган ростгўй кишилар жуда озчиликни ташкил этади.

Тасаввуф тадрижий тараққиётга эга таълимот бўлиб, ислом оламида VIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб у зоҳидлик ҳаракати кўринишида куртак ёйди. Гап шундаки, ҳазрати Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотларидан кейин мусулмонлар орасида бўлиниш юз беради, айниқса, халифа Усмон замонида бойликка ружу қўйиш, қариндош-уруғлар, яқин дўст-биродарларни қимматбаҳо тухфалар билан сийлаш расм бўлади. Уммавийлар халифалиги даврига келиб эса, сарой ҳашамлари, дабдабали безаклар, олтин-кумушга берилиш, хазина тўплаш авж олди. Яъни, диний машғулотлар, тоат-ибодат ўрнини дунёвий ишлар, дунё молига муҳаббат эгаллай бошлади. Бу ҳол диний амрларни адо этишни ҳар қандай дунёвий ишлар, бойликлардан устун қўйган эътиқодли кишиларнинг норозилигига сабаб бўлди. Улар орасида ҳадис тўловчи муҳаддислар, илгаридан қашшоқ бўлиб, уй-жой, мол-мулкка эътибор қилмаган саҳобалар ҳам бор эди. Бу ҳолат Хожа Аҳмад Яссавийнинг дунёқарашини шакллантирган маънавий илдишлардан бирини ташкил қилади. Чунки, унинг муҳим ва ибратли хусусиятларидан бири ўз-ўзига танқидий қарай олиши, ўзига мурасасизлигидир.

Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган тариқат ва сулуқларнинг умумий ва муштарак хусусияти Аллоҳ васлига етишга, ислом динига, Қуръон ва шариат қонун-қоидаларига амал қилишга даъват этишдир. Баҳоуддин Нақшбанднинг пири ҳазрат Мир Қулолнинг таъкидлашича: «Тариқат шариатни муҳофаза этувчи илоҳий амалдир».

Аҳмад Яссавий ўзининг диний-фалсафий қарашларида Қуръон ва шариатга асосланган. Таниқли олим И.Султон Аҳмад Яссавий таълимотининг асосий жиҳатлари ҳақида: «Тўрт мавзу, яна ҳам тўғрироғи, тўрт мақсад Яссавий меросининг асосини ташкил этади. Бу мутафаккирнинг биринчи мақсади – одамларни Аллоҳни танишга, унинг яқини бўлишга даъват этишдир. Иккинчиси – дунёдаги гуноҳни, айниқса, адолатсизликни қоралаш, учинчиси – адолатсизлик қурбони бўлган инсонни химоя қилиш ва адолатга даъват этишдир. Тўртинчи мақсади – бу дунёнинг доғларини инсонга юқтирмаслик учун, унинг гуноҳларидан инсоннинг тозаллигини сақлаш йўли ёки воситаси сифатида бу дунёдан нари ту-

ришга, яъни таркидунёчиликка даъват этишдир. Яссавий ижодининг бошқа ғоялари ҳам шу тўрт мавзу, мақсад доирасидан узоққа кетмайди», деб ёзади [1:6].

Аҳмад Яссавий нуқтаи назарига кўра, айёрлик, гуноҳларни яшириш ўзгаларга хиёнат ҳисобланади. Бу фикри билан Хожа Аҳмад Яссавий ростгўйлик, ҳалоллик, ўз-ўзига талабчанликни тарғиб қилади. У: «Инсонни энг оғир гуноҳлари учун ҳатто тоғу тошлар ҳам лаънатлайди», дейди. Бу эса гуноҳ қилишдан, ноқонуний ишларни бажаришдан, жамият аъзоларининг нафратига қолишдан сақланишга даъватдир.

Шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавий: «Ишқ йўлида жон берганнинг армони йўқ», дер экан [2:106], инсон маънавий-руҳий тозаланиш учун машаққатларга бардош бериши, ҳалолликка, покликка интилиши лозимлигини қўйидаги ҳикматлар орқали ифодалайди:

Жафо чекмай ошиқ, бўлмас, тингла, ғофил,

Жафо чекиб собир бўлғил, бўлма жоҳил [2:94].

Бу билан у, захмат чеккан одам сабрли, бардошли, иродали бўлади, деган фикрни илгари суради. Хушёрлик шахсни фаол ҳаракат қилишга ундайди. Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳикматлари ўқувчи шахсини хушёрликка, фаол ҳаракатланишга, фитналардан, фисқу фасод ишлардан ўзини олиб қочишга ундайди. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёнида улардан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Чунончи:

Худовандо, мени солғил ўз йўлингга,

Нафс илкида ҳариб, адо бўлдим манов,

Фисқу фужур тўлиб-тошиб, ҳаддан ошти,

Ғарқоб бўлиб исён ичра қолдим манов [2:39].

Яссавий «Ғарқоб бўлиб исён ичра қолдим манов» деганда инсонни ҳақиқат йўлида «нафс»дан қутулишга, ўз нафсининг қули бўлиб қолмасликка, атрофдаги ёмон қарашларнинг таъсирига берилмасликка чақиради. Бу эса ўқувчилар ва талабаларни турли экстремистик оқимларнинг таъсиридан сақлаб қолишга даъват қилувчи қимматли ҳикматдир.

У ёмонлик, нодонлик, жаҳолат, молпарастлик, мансабпарастлик иллатларига қарши тура олишга чақиради. Жами-

ят аъзоларининг манфаатларини писанд қилмай мол-дунё тўплашга, мансабга интилаётган айрим кишилар учун бу ҳикматларнинг тарбиявий аҳамияти беқиёсдир.

Яссавий ўз шеърларига ҳадисларни сингдириб, уларни ҳикматга айлантирди. Яссавия тариқати жаҳрия зикрига айланган «Ғиёсул луғот»да «Жаҳр – ошкор қардан ва овоз баланд қардан дар хондан», яъни ошкор қилмоқ ва баланд товуш билан ўқимоқдир, деб айтилган. Худди шу фикр «Девони ҳикмат»да ёзилган:

Мени ҳикматларим хўбларга айтинг,
Дуо, такбир қилиб раҳматга ботинг
Агар ҳикмат ўқуса айюҳаннос,
Эрур фарзанд менга ул толиби хос [2:198].

Бу мисралар жаҳрия зикрига ишоради. Хожа Аҳмад Яссавий ўзининг бутун ҳаётини ҳикматлар ёзиш билан бир қаторда, қўл меҳнатига ҳам бағишлаган. У чивикдан сузгич тўқиш, ёғочдан қошиқ ва чўмич ясаб сотиш билан тирикчилик қилган [3:34]. Шунингдек, ўзининг шогирдларига ҳам илм олиш билан бирга, касб-ҳунар эгаллаб, ҳунарининг орқасидан кун кўриши лозимлигини уқтирган.

Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» асари тўрт боб: «Дарёи шариат», «Роҳи тариқат», «Қулзуми ҳақиқат», «Дарёи раҳмат»дан иборат.

Шуни таъкидлаш жоизки, Аҳмад Яссавийнинг дунёқараши борасида қизил империя давридаги исломшунослар у билан нақшбандия тариқатини бир-бирига зид қўйиб: “Яссавийда таркидунёчилик, гўшанишлик устун бўлиб, нақшбандияда эса қўл меҳнат билан, дил Аллоҳ билан банд, яъни дунёни тарк этмай яшаш”, деб талқин қилинган. Эмишки, Яссавияда тиланчилик қилиш мумкин, Нақшбандия эса бунга қарши қурашган. Бундай фикр нотўғри. Яссавия тариқатида ҳам меҳнат қилиш фарз, текинхўрлик гуноҳ саналган. Бу борада Хожа Аҳмад Яссавий бундай фикрни келтиради: «Шайх улдурким, ниёз олса уни мискин, ғариб, бечора, етим-есирларга берган. Агар бу нарузу ниёзни еса, гўё мурдор эт емишини тановул қилган бўлур» [2:8]. Бугунги кунда етим-есирларнинг ҳаққига хиёнат қилаётганлар учун бу ҳикматлар катта ибратдир.

Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий ва Мирзо Бедил ҳам бошқа Шарқ мутафаккирлари каби зулм ва золимликнинг илдизи ҳақида кўп ўйлаган, бунинг сабаблари ва бартараф этиш чораларини қидирган. Аммо уларнинг бирортасида табақани табақага, синфни синфга қарама-қарши қўйиш бўлмаган.

Улар синфий курашга чақириш – бу зулмга қарши зулмни қўллаш бўлишини яхши биларди. Бир синфни ҳукмронликдан четлаштирган иккинчи синф ўзи истаса-истамаса зулмкорга, яъни эксплуататорга айланади. Қолаверса, чуқурроқ олиб қарайдиган бўлсак, синфий кураш замирида тўлиқ маънодаги ижтимоий адолат ғояси ётмайди. Бу аслида ижтимоий гуруҳларнинг нафс учун талашишидир. Яъни, табиатдаги машхур, “ким зўр бўлса, ўша яшайди” деган қонунга амал қилишдир. Тасаввуф бу қонунни рад этади. Уни ғайриинсоний деб ҳисоблайди. Чунки бу зўрлик устига зўрлик, қатл устига қатл, зулм устига зулм олиб келади. Одамларда ҳасад, ғазаб ва қасос каби салбий туйғуларни ривожлантиради. Натижада чин одамийлик ҳислари сўниб боради, инсоннинг Аллоҳ томон ҳаракати тўхтади, камолот сусаяди.

Табиат қонунларини бутунлай рад этиб бўлмайди, аммо у билан чегараланиш, унинг домига тушиб қолиш ҳам инсон учун хавфли. Инсоннинг ўз одамийлик қонунлари ҳам борки, у шунга кўпроқ амал қилиши керак. Бугунги кунда дин номидан иш кўраётган ақидапарастларни ҳам ҳирсу нафс гирдобига гирифтор бўлган кишилар деб айтаемиз. Зеро, улар қилаётган бедодликлар, зулму ситам ҳеч бир дину диёнатга тўғри келмайди. Меҳру шафқат бу кимсаларнинг дилини мутлақо тарк этган. Улар ўз мақсадлари йўлида ҳатто қавму қариндош, ота-онасини нобуд қилишгача бориб етмоқда. Ваҳоланки, улуғ шайхларимиз ҳатто чумолига ҳам озор берма, кофир бўлса ҳам раҳм қил, деб таълим берган. Хожа Аҳмад Яссавий ёзади:

Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиқ дилозордан Худо безор.

Ҳа, дилозордан Худо безор! У ким бўлмасин, қандай мазҳаб ёки динда бўлмасин, агар зулм-ситам қилса, одамларнинг жонига қасд қилса, ундай киши ҳаргиз чин инсон эмас.

Ҳадисларни равон шеърый тилга кўчириб, туркий тилда сўзлашувчи халқлар орасига ёйиш Аҳмад Яссавийнинг буюк хизмати ҳисобланади. Аллоҳ таолонинг таълимини, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўғитларини туркий тилда ёйиш Яссавия тариқатининг мақсадларидан бўлган. Шуниси алоҳида диққатга сазоворки, Нақшбандия таълимоти форс-тожик тилида, Яссавия таълимоти туркий-ўзбек тилида яратилган. Шунинг учун ҳам Яссавия таълимотини ўзида мужассамлаштирган ҳикматларни ўзбек ўқувчиси тўғридан-тўғри англаб, онгига сингдира олади.

ҲИҚДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. И.Султон. Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. –Т.: Фан, 1994.
2. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1992.
3. З.Ф.Миртурсунов. Ўзбек халқ педагогикаси. –Т.: 1973.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Аҳмад Яссавий тариқатининг ўзагини ташкил этувчи мақомларда ростгўйлик, ҳалоллик, ўз-ўзига талабчанлик қабиларнинг тарғиб қилиниши, инсоннинг гуноҳ қилишдан, ғайриқонуний ишларни бажаришдан, жамият аъзоларининг нафратига қолишдан сақланиши каби масалалар таҳлил этилади. **Таянч сўзлар:** Ростгўйлик, ҳалоллик, ўз-ўзига талабчанлик, гуноҳ қилиш, маънавий-руҳий, етим-есирларнинг ҳаққига хиёнат, ҳикматлар.

♦ **Annotation:** This article analyzes the core directions of the Ahmad Yassavi sect and issues such as honesty, integrity, self-assertion, avoidance of sin and wrongdoing, and avoiding of hatred of society members, which are the spiritual heritage of Hoja Ahmad Yassavi. **Key words:** Honesty, truth, self-sufficiency, sin, the rights of orphans.

♦ **Аннотация:** В данной статье анализируются основные направления учения Ахмада Яссави и такие вопросы, как честность, порядочность, самоутверждение, избегание греха и проступков, избегание ненависти общества. **Ключевые слова:** Честность, правда, самодостаточность, грех, права сирот, мудрость.

ҲАЛОЛЛИК – ТИНЧЛИК ВА ХОТИРЖАМЛИК АСОСИ

ГУЛЧЕҲРА НАВРЎЗОВА
Бухоро муҳандислик-технология
институтини профессори

Ҳалоллик одамлар орасидаги ижобий муносабат асосидир. Ҳалол луқма ва меҳнат билан топилган мол-мулк инсон ҳалоллик хотиржамлик, сокинлик уйғотади ва ўзгаларга нисбатан ҳолис, эзгу ният билан муносабатда бўлишга олиб келади. Инсон ҳалол меҳнат қилиб, ишлаб чиқариш ривожланишига ёрдам беради ва халқнинг фаровон, бахтли яшашига кўмаклашади. Ҳаром луқма эса салбий қувватлар манбаи бўлиб, жамиятда ўзаро ишончсизликка, низолаарга сабаб бўлади.

Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиغا Мурожаатномасида “ҳалоллик вакцина”си билан эмлаш орқали жамиятимизда ҳалол турмуш тарзини барқарор шакллантириш масаласини кўтариб, буни зиёлилар олдиға вазиға қилиб қўйди. Бунинг учун “ҳалол” ва “ҳаром”

тушунчаларини тўғри англашда одамларға ёрдам бериш лозим. Болаларға ҳалолни билиш ва унга амал қилишни жуда эрта ўргатиш керак бўлади. Бу масалада нақшбандийлик асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389)нинг ҳаёт йўлини, пурмаъно ҳикматли сўзларини ўрганиш ва тарғиб этишининг

аҳамияти катта.

“Ҳалол” араб тилидан олинган сўз бўлиб рухсат этилган, йўл қўйилган, қонуний, асосли, виждонга мувофиқ маъноларини англатади [1:641]. Ҳадиси шарифда: “Ҳалол очик-ойдиндир”, дейилган. Ҳалол деганда, ҳалоллиги очик-ойдин кўриниб турган сув, сут, мева, мева шарбатлари, нон, полиз экинлари, басмала айтиб сўйилган ҳайвонларнинг гўштидан пиширилган таомлар, рухсат берилган кийимлар ва никоҳга олинган шахслар тушунилади. Меҳнат билан топилган бойлик, икки томоннинг розилигида амалга оширилган тижорат туфайли қўлга киритилган мулк ва ҳадя ҳам ҳалол бўлади. Ҳар бир одам учун ҳалол нарсани талаб қилиш ва шундай молу мулк топиш фарздор. Барча нарсани ҳалол йўл билан топиб фойдаланиш керак. Масалан, нон ҳалол бўлса-да, ҳаром йўл билан топилса, пок ҳисобланмайди.

Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али қаламига мансуб “Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд” китобида Баҳоуддин Нақшбанднинг биринчи халифаси Алоуддин Атторнинг бундай нақли келтирилган: “Ҳазрати Эшоннинг қадамлари суннатга тобе бўлишда мустаҳкам эди. Ҳалолга интилиш ва шубҳали нарсалардан қочишни, айниқса, ҳалол луқмани таъкидлаб гапирарди. Сухбатидо доимо қуйидаги ҳадис ўтар эди: “Ибодат – ўн қисм, тўққиз қисми ҳалолни қидириш, бир қисми бошқа ибодатлардир” [2:83].

Бу ҳикматли сўзларнинг маъносини англаш халқимизга ҳалол тушунчасини тушунтиришда яхши асос бўлади. Шогирдлар билан сухбатларда бу ҳадиснинг кўп такрорланиши ҳалол тушунчаси жуда кенг маънода тушунилганидан далолатдир. Чунки, инсон ҳаёти давомида ҳалолни истаб, қидириб қилган барча амал ва меҳнати ҳалол бўлиб, фарз қилинган бошқа ибодатлар унинг ўндан бир қисмидир. Баҳоуддин Нақшбанд инсон фарз амалларини бажариб, ҳалоллик билан нон топиш учун меҳнат қилмай, бошқаларнинг топганига шерик бўлиб, уларга юк бўлса, ундай инсоннинг амалларини ҳалол ҳисобламаган. Ҳалол инсон, унинг фикрича, ўзи, оиласи, қарамоғидаги қариндош-уруғини ҳалол меҳнат билан боқиши ва муҳтожларга мурувват қўлини чўзиб, оғирини енгил қилишга интилиши лозим. У ибодат учун оила аҳлини, ота-онасини ўйламаган инсонни қоралаган.

Нақшбанди таълимотининг асосий ғояси – “Дил ба Ёру даст ба қор”. У инсонни мукамал ҳаракатга ундайди. Ғоя асосида инсон доимо ҳалол меҳнат қилиши, яъни барча имкониятлардан эзгулик йўлида фойдаланиши лозимлиги ётади. “Даст ба қор”лик шундай ҳаракатни тақозо этадики, у ҳолис, Аллоҳ ризоси учун, розилик ва мамнуният билан қилинган бўлсин. Бундай меҳнат “Дил ба Ёр”лик натижасида вужудга келади. Бу тариқат аҳли ҳалол меҳнат қилиб, оила, маҳалла ва эл-юрт учун фойда келтирган, халқ фаровон яшаши учун имконияти даражасида ҳаракат қилган. Ҳар бир инсон “Дил ба Ёру даст ба қор” ғоясининг моҳиятини англаса ва халқ орасида тарғиб этса, Ўзбекистонимизда моддий ва маънавий юксалиш бўлишига ёрдам берган бўлар эди.

Алоуддин Атторнинг асаридан маълумки, Баҳоуддин Нақшбанд ҳар йили арпа ва мош эккан ва ўзи ишлов берган. Хўкизлари бўлган ва уларга ҳам ўзи қараган. Таоми ўзининг зироатидан ҳосил бўлган. Сухбатига келган уламо ва ақиблар таомини табаррук деб еган.

Баҳоуддинга касби учун Нақшбанд деган шарафли ном берилган. Манбаларда ёзилишича, у бундай деган экан: “Отам иккимиз кимхоббофлик касби билан машғул эдик” [2:35]. Демак, Баҳоуддин Нақшбанд отаси билан бирга ўша даврда Бухорода тайёрланган ва чет элларда машхур энг сара мато – кимхобга нақш боғлаш ҳунари билан машғул бўлган ва ризқини ҳалол топган. Шу касби туфайли ва ҳалол меҳнати натижасида энг гўзал нақш барча мавжудотларнинг зоҳирида Аллоҳнинг тажаллийсини кўрган ва Аллоҳни қалбда нақшлашни ўрганиб, бошқаларга ҳам ўргатиб, Шоҳ Нақшбанд номи билан машхур бўлган. Жаҳоншумул нақшбандийлик тариқати ҳам Баҳоуддиннинг шу номидан олинган.

Баҳоуддин Нақшбанд ғарибона яшар эди. Уйида хизматкор бўлмаган. “Нега ёлламайсиз?”, деб сўралганида: “Куллик хўжайинлик билан мос келмайди!”, деб жавоб берган. Манбаларда бу табаррук инсон айтган қуйидаги икки байтни

кўрамир:

На маро мафрашу на мафрашкаш,
На ғуломони турку тиркашкаш.
Ҳама шаб чун сағони қаҳдони,
Сар ба дум оварам ба жисми хуш. [2:85]
(Менда на гилам бору на гиламни тозаловчи,
На турк ғуломия на суянадиган киши.
Бошини думига қўйган итлар каби
Тун бўйи бутун жисмим хуш.)

Бу мисралардан кўринадики, Баҳоуддин, биринчидан, мол-мулк жамлашга меҳр қўймаган. Фақат эҳтиёжи учун керакли нарсаларни сақлаган ва шуларга қаноат қилган. Шунинг учун ҳам хизматкорга муҳтож бўлмаган. Ҳақиқий бандалик мақомида бўлиб, яъни Аллоҳгагина бўйсуниб, Аллоҳнинг бошқа яратганларига муҳаббат билан қараб, Аллоҳга таваккал қилиб, кунларни ибодат билан ўтказган. Унинг “Бирорта инсонни қул қилиш, хизматкор қилиш мумкин эмас”, деган ғояси инсонпарварлик руҳида бўлиб, инсон қадрини улуғлайди. Ҳар бир инсон бунга амал қилиши, яъни мол-мулкка муҳаббат қўймаслиги ва бошқаларни ҳам ҳалол меҳнатга қаноат қилиб яшашга ундаши жамиятнинг маънавий юксалишига олиб келади.

Халқ фаровонлигида ҳалолликнинг ўрни катта эканини тарғиб этишда Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаётидан мисоллар келтириш керак. Баҳоуддин Нақшбанд ҳалолликка алоҳида эътибор берган. Вужуднинг барча имкониятларидан эзгулик, ҳалоллик йўлида фойдаланиш учун унда ҳалолу пок ва ижобий қувватлар жамланиши лозимлигини ҳис қилган ва кўра олган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг таълимоти тадқиқ этилганда, инсоннинг ҳолати ботиний қувватларнинг сифатига боғлиқ экани кўринади. Инсон ўз меҳнати билан ҳалол топган нарсасини шуқроналик билан истеъмол қилганида, ичидаги қувватда сифат яхшиланиб, у ижобий томонга ўзгаради. Яхши сифатлар таъсирида ижобий ният, ижобий фикр ва ҳиссиётлар пайдо бўлади. Бу қувват инсоннинг ижобий амалларга ғайрат ва иштиёқини оширади. Ғазаб, нафрат, ишқмаслик, ғафлат билан пиширилган нарсалар эса инсон ботинида ўзига уйғун салбий ҳолатларни ҳосил қилиб, салбий ўй-хаёлларни вужудга келтиради. Улар оқибатида иштиёқсизлик ва ғайратсизлик пайдо бўлади. Айниқса ғафлат ҳолати инсонни тубаник ва таназзулга етаклайди.

1909 йилда Нобель мукофотида сазовор бўлган физик, химик ва файласуф олим Вильгельм Оствальд энергетизм назариясини асослади. 1908 йилда “Натурфилософия” монографиясини чоп этган бу олим энергетизм назариясида қувватни вақт ва маконда мавжуд энг умумий субстанция деб қараган. Унинг фикрича, моддий оламдаги барча нарсалар турли қувватлар бирлашувининг натижасидир. Бу таълимотга асосланадиган бўлсак, инсоннинг жисми турли қувватлардан ташкил топган. Яхши ният қилиш, ҳалол луқма истеъмоли, ҳалол либос, ҳалол макон, ҳалол ҳамсуҳбат ижобий энергия манбаи бўлиб, инсон вужудини ижобий қувват билан тўлдиради. Чунки ҳалол ризқ ҳалол меҳнат асосида вужудга келади. Ҳаром луқма эса ҳаром йўллар билан ҳосил этилган сабабли ғазаб, нафрат, жаҳл каби салбий қувватларга тўла бўлади. Ижобий қувват фазилат, салбий қувват иллат пайдо қилади. Энергетизм таълимоти валийларнинг камолотида ҳалол луқма ижобий таъсирга эга эканини исботловчи илмий асосдир.

Майкл Хартнинг тарихдаги энг буюк 100 инсон ҳақидаги асарида ёзилишича, буюклардан буюк Муҳаммад (С.А.В.)дан кейин иккинчи ўринда турган машхур олим Исаак Ньютондир. У бутун олам тортишиш қонуни асосида ижобий қувватлар ижобийликини, салбий қувватлар салбийликини тортишини илмий далиллар асосида исботлаган. Ҳалоллик розилик туфайли вужудга келгани учун ижобий, ҳалол ризқ барака манбаидир. Яхши тупроққа яхши уруғ сепилганда баракали ҳосил унгани каби ҳалол амаллар натижасида фаровон ҳаёт вужудга келади. Ронда Берн бу қонуниятларни таҳлил қилиб, Ньютоннинг фикрлари асосли эканини ёзган [3:192].

Соф турмуш тарзини жорий этишда Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёти ва унинг ҳалолликка оид фикрларидан фойдаланиш катта самара беради. Нақшбанд ва бошқа валийларнинг ҳаётини ибрат қилиб кўрсатиш ёшларга ижобий таъсир қилади.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ислон. Энциклопедия: А – Ҳ / Шайх Абдулазиз Мансур тахрири И-80 остида. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017.
2. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳроуддин Нақшбанд. / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. –Т.: O‘zbekiston НМИУ, 2019.
3. Ронда Берн: тарж: М. Убайдуллаева. –Куч. –Т.: DAVR PRESS НМУ, 2018.

♦ **Аннотация:** Мақолада нақшбандийлик асосчиси Баҳроуддин Нақшбанд (1318-1389)нинг ҳалоллик тимсоли экани, доим ҳалол луқма тамойилига риоя қилгани, ҳалол тушунчасини жуда кенг маънода тушунгани ва ҳалолликка доир ўғитлари, “Дил ба Ёру даст ба кор” ғоясининг моҳияти ва сўфийнинг ҳалоллик ҳақидаги ғояларини Янги Ўзбекистонда тарғиб этиш йўлларига оид тавсиялар баён этилган. **Таянч сўзлар:** Ҳалоллик, ҳалол луқма, ибодат, ҳалол меҳнат, “Дил ба Ёру даст ба кор”, ҳалол инсон, мукамал ҳаракат, вужуд, ижобий қувват, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик.

♦ **Annotation:** In the article the personality of the founder of a way of perfection Nakshbandiya Bakhaudhin Nakshband (1318-1389) the understanding of his correct way of life and his understanding of honesty and conscientiousness, his edification of honesty and decency, meaning of motto “In heart-god, and hands-in work” and application of these ideas in modern New Uzbekistan is given. **Key words:** honesty, conscientiousness, a pure piece of food, divine service, fair work, «In heart-god, and hands-in work», the fair person, complete action, a being, positive forces, diligence, humanism.

♦ **Аннотация:** В статье раскрываются личность основателя пути совершенствования Накшбандия Бахауддина Накшбанд (1318-1389) как символа добросовестности и честности, его образ жизни и понимание честности и добросовестности, назидания о честности и порядочности, значение лозунга “В сердце – Бог, а руки – в труде”, а так же, применение этих идей в Новом Узбекистане. **Ключевые слова:** честность, добросовестность, чистый кусок (пищи), богослужение, честный труд, «В сердце – Бог, а руки – в труде», честный человек, завершённое действие, существо, позитивные силы, трудолюбие, гуманизм.

АЛЛОМАЛАР МЕРОСИНИНГ ИЛМИЙ-МАЪРИФИЙ АҲАМИЯТИ

ШОИСЛОМ АКМАЛОВ
ЎзХИА доценти,
сиёсий фанлар номзоди

Ўзбекистон замини буюк алломаларни етиштирган ва дунё тамаддунига бебаҳо маънавий хазина тухфа этган заминдир. Бу заминдан ислон илми ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган буюк муҳаддису фақиҳлар, мутасаввифлар, ижодкорлар етишиб чиққан. Чунончи, минтақамизда юксак тамаддун IX-XI асрларда юқори босқичга етган бўлса-да, маърифий такомил илдишлари узоқ тарихга бориб тақалади. Аждодларимизнинг маърифий интилишларини қадимги “Авесто”, Ўрхун-Энасой битиктошлари, Беҳустин қоятош ёзувлари [1:25] ва халқ оғзаки ижоди намуналари ҳисобланган қўшиқлар, марсиялар, қаҳрамонлик ва маросим қўшиқларидан билиб олиш мумкин. Бу дастлабки манбалар халқнинг маънавий олами, турмуш тарзи, сиёсий вазият, ижтимоий ҳаёт ҳақида муайян тасаввур беради. Улардаги ғоявий умумийлик эса аждодларимизнинг эзгуликка, яхшиликка, мардликка интилганини кўрсатади. Кейинги даврларда тилшунослик соҳаси ривожига улкан ҳисса қўшган Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Бурҳонуддин Рабғузийнинг илмий-адабий меросини туркий халқлар маданиятининг юксак намунаси сифатида баҳолаш, ғоявий қарашларни халқона услубда содда ва равон тарзда етказган бебаҳо бадиий ижод, дейиш мумкин.

Минтақамизга ислон дини кириб келиши маърифий такомил юқори босқичга чиқишига, юксак тамаддун шаклланишига асос бўлди. Ислон динининг эзгуликка, бунёдкорликка йўғрилган ғоялари илм аҳлини ғоявий озиклантирди, мазмунан илҳомлантирди. Минтақамиз алломалари ислон илмлари бўйича сермахсул илмий ижод қилди. Хусусан, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Маҳмуд Замахшарий, Бурҳонуддин Марғиноний, Кафол Шоший, Абу Муин Насафий, Абул Барокот Насафий, Алоуддин Бухорий ва бошқа қанчадан-қанча бухорийлар, насафийлар, самарқандийларни, шунингдек, тасаввуф илмида, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳроуддин Нақшбанд, Мустамлий Бухорий, Калободий Бухорий, Нажмиддин Кубро, Ҳаким Термизий, Азизуддин Насафий, Аҳмад Яссавий ва бошқа кўплаб мутасаввифларни тилга олиш мумкин. Алломаларнинг маърифий меросида биргина ҳадис ёки фикҳ илми бўйича маълумотларни эмас, балки ислон илмлари бўйича кенг доирадаги ёндашув, чуқур илмий-адабий қарашларни кўрамиз. Жумладан, буюк муҳаддис Имом Бухорий ҳадис илмининг билимдони бўлибгина қолмай, балки тафсир илмининг ривожига ҳам муносиб ҳисса қўшган. Муҳаддис олим “Жомиус саҳиҳ” асарида тафсирга оид ҳадисларни жамлаган ва алоҳида тафсирга бағишлаган “Қуръон тафсири китоби”да “Фотиҳа” сурасини тафсир қилиб, унда Абу Саид ибн Муаллодан ривоят қилинган Қуръоннинг энг улуғ сураси “Фотиҳа” экани тўғрисидаги ҳадисни келтириб ўтган. Шунингдек, бу бобда, жами 358та оятга шарҳ берган [2:149]. Бундан кўринадики, муҳаддис фақат ҳадис илми билан чекланмай, муфассир олим сифатида тафсир илми борасида ҳам ўзининг қимматли илмий қарашларини баён этган.

Маҳмуд Замахшарий араб тили грамматикасини чуқур

ўрганган, араблар орасида юксак эҳтиромга сазовор бўлган, тафсир, ҳадис, адабиёт, фикҳ илмлари бўйича бебаҳо асарлар яратган йирик олимдир. Унинг машҳур “Кашшоф” асари ҳозир ҳам дунёдаги ислон университетларида Қуръон тафсирига оид муҳим дарслик сифатида ўқитилмоқда. Алломанинг араб тилшунослиги ва грамматикаси ҳамда Қуръонни ўрганишга доир асарларига ўз даври ва кейинги замон олимлари шарҳлар, ҳошиялар ёзганини кўришимиз мумкин. Бу каби жиҳатлар, яъни Қуръони каримга тафсир ва фикҳ, калом, тасаввуф илмига оид асарларга шарҳлар ёзиш кўплаб алломаларнинг илмий фаолиятида ва кейинги давр ижодкорларининг меросида кузатилади.

IX-X асрларда калом илми ривожига Абу Мансур Мотуридий илмий меросининг ўрни ва аҳамияти жуда юқоридир. Аллома таълимотининг юзага келишига ўша даврдаги турли ақидавий адашишлар, низо ва ихтилофлар эҳтиёж туғдирганини асарларининг моҳияти ва илгари сурган ғоявий қарашларидан билиб олиш мумкин. Унинг “Таъвилотул Қуръон” (“Қуръон таъвиллари”) асари Қуръони карим тафсири бўлса-да, оятлар турли ақидавий қарашларга рағдиди сифатида шарҳланган. Шу жиҳатдан, китобни “ақидавий тизимлари мустаҳкам ишлаб чиқилган ва ўша давр диний оқимлари тўғрисида маълумот берувчи муҳим асар”, дейиш мумкин [2:156-157]. Айниқса, олимнинг машҳур “Китобут тавҳид” (“Аллоҳнинг яқка-ягоналиги китоби”) асари калом илми бўйича муҳим манба бўлиб, бугунги кунга қадар юксак илмий-маърифий аҳамият касб этиб келмоқда. Абу Мансур Мотуридийнинг қарашларини кейинги давр олимларидан Абу Ҳафс Насафий ҳам қўллаб-қувватлаган ва унинг ғояларини давомчиси сифатида “Ақоидун Насафий” асари орқали соф ақидавий масалаларни ёритган. Бу асарга машҳур алло-

ма Тафтазоний юқори баҳо бериб: “Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақридун Насафий” асари калом илмини ўрганишда энг фойдали ва қулай манбадир” [3:113], деган. Бу борада Абу Муин Насафий, Абул Баракот Насафий, Алоуддин Бухорий ва бошқа калом илми олимларининг қарашларини ҳам соф эътиқод тарғиботчилари сифатида баҳолашимиз мумкин.

Бурҳонуддин Марғиновичнинг “Ҳидоя” асари қимматли манбалардан бўлиб, неча асрлардан буён фикр илмига оид изчил ва мукамал қўлланма сифатида ўқиб келинади. Жумладан, “Ҳидоя” асари юртимизда совет суд тизими жорий қилингунга қадар ҳуқуқшунослик бўйича асосий қўлланма бўлган [4]. Бу асар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда ислом ҳуқуқига оид қимматли манба сифатида соҳа мутахассислари томонидан ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилашда муайян даражада асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Маълумки, Мовароуннахрда тасаввуф илми бўйича ўзига хос катта мактаб яратилган. Тасаввуф таълимотининг комиллик сари интилишга, ҳалол, пок, камтар бўлишга, эзгу ишлар қилишга қаратилган юксак ғоялари, илм аҳлини ҳамиша қизиқтириб, илмий-назарий асарлар, баъдий ижод намуналари яратишга ва тасаввуфий тамойиллар билан яшашга ундаган. Бундай инсонлар мутасаввиф олим бўлиб, сўфийликнинг тартиб-қоидалари, маънавий камолот йўли ва амалий ҳаётда яшаш тартибларини белгилаб берувчи тариқатларини яратган ҳамда ўз илмий-адабий асарлари орқали илоҳий ишқ, руҳий поклик, маънавий юксалиш ғояларини илгари сурган.

Хожагон тариқатининг асосчиси, йирик мутасаввиф олим Абдуҳолиқ Ғиждувоний комилликка, етукликка интилиш йўллари ва асосларини 8 қоида (раҳша)да кўрсатиб берган бўлса, икки асрдан кейин аллома ишларининг давомчиси – Баҳоуддин Нақшбанд 3 тасини қўшиб, жами 11 қоида орқали бутун дунёга машҳур нақшбандия тариқати юзага келишига сабабчи бўлди. Абдуҳолиқ Ғиждувоний комиллик борасидаги қарашларини, умуминсоний ғояларини асосан ўз асар ва ўғитлари орқали илгари сурган. Жумладан, аллома “Васиятнома” рисоласида: “Барча одамларга меҳр-шафқат назари билан боқ! Ҳеч кимсани паст санама! ..Халқ билан талашиб-тортишма! Ҳеч кимдан бирор нарса истама, тама қилма! Бировларга хизмат буюрма! (Ҳамма ишни ўзинг қилишга ва бажаришга ўрган!). ..Ҳеч кимга ҳаргиз ёмонлик қилма! Мол-дунё билан бўлма” [5:25-30], дейди. Алломанинг диний-фалсафий қарашлари чуқур маънога эга бўлиб, турли низолар, қарама-қаршиликлар авж олган бугунги кунда шафқатли, бағрикенг бўлишга, инсонийлик, яхшилик, эзгулик, поклик асосида яшашга тарғиб этади. Мутасаввиф олимнинг илмий-адабий меросида ва тасаввуфий қарашларида камтарликка, ҳалол меҳнат қилишга, халқ дарди билан яшашга, умрни қадрлашга, хотиржамликка даъватни кўрамиз. Аллома ўғитларида: “Халқ оғирини енгиллатиш лозим, бу муяссар бўлмаганда ҳалол касб-хунар эгаллаб, “дил ба ёру даст ба қор” ҳолатида бўлмоқлик амри муқаррар турур”, дейди. Абдуҳолиқ Ғиждувоний васиятларида илми, одобли, тақволи бўлиш, фикр, ҳадис илмларини эгаллаш, уламоларнинг изидан юриш, мансабга қаттиқ боғланмаслик, ҳалол ейиш, машҳурликка интилмаслик каби қатор инсоний фазилатларни илгари суради.

Кейинги давр мутасаввифлари тасаввуф таълимотини фан сифатида илмий жиҳатдан ўрганиш ва унинг чуқур илмий-назарий асослари, комил инсон концепциясини ишлаб чиқди ва шу тариқа йирик ҳажмли асарлар юзага келди.

Хусусан, Ҳаким Термизий “Хатмул авлиё” (“Валилар мухри”) асари орқали валийлик назариясини илмий асослаган бўлса, Азизуддин Насафий “Кашфул ҳақоик” (“Ҳақиқатларнинг очилиши”), “Зубдатул ҳақоик” (“Ҳақиқатлар

қаймоғи”) ва бошқа асарлари орқали комил инсон концепциясини [6:3], Калободий Бухорий эса, “Таарруф ли мазҳаб аҳлит тасаввуф” (“Тасаввуф аҳли йўли билан танишув”) мўъжаз асари ва унга Мустамлий Бухорий “Шарҳ Таарруф ли мазҳаб аҳлит тасаввуф” (“Тасаввуф йўли билан танишув” асарига шарҳ”) шарҳи орқали тасаввуф назарияси бўйича яхлит ва мукамал маълумотларни асослаб берди [7:149].

Тасаввуф фанига биринчи бўлиб илмий асос солган олим сифатида Калободий номи тилга олинади. Юқорида таъкидланганидек, асарларнинг илмий-маърифий жиҳатларини муфасссал кўрсатиш, маъно-мазмунини кенгрок очиш учун йирик ҳажмли шарҳлар ёзилган. Жумладан, биргина Калободий Бухорийнинг “Таарруф ли мазҳаб аҳлит тасаввуф” деб номланган ҳажман кичик асарига араб ва форс тилларида кўплаб шарҳлар битилган [8:11]. Юз мингдан зиёд ҳадис билган Калободий Имом Бухорийнинг “Жомеус саҳих” асарига шарҳ ёзган [8:3].

Тасаввуфий шарҳлар орасида таълимотни илмий-назарий жиҳатдан чуқур ўргатадиган муфасссал асар сифатида Мустамлий Бухорийнинг “Шарҳ Таарруф ли мазҳаб аҳлит тасаввуф” асари ниҳоятда машҳур бўлганини айтиш жоиз. Мутасаввиф олим тасаввуфий истилоҳлар шарҳи орқали олам ва инсон, Ҳақ ва ҳақиқат ҳақидаги қарашларини фалсафий мушоҳадалар асосида талқин этади. Жумладан, инсон ва унинг неъматларга шукри борасида: “Банда тоат чоғида ўз тоатини эмас, балки Худо берган неъматни кўриб, унга шукрона келтириши керак. ...Банда тинимсиз шукр қилса, Ҳақ унга тинимсиз неъмат беради” [7:169], дейди. Бу билан у Аллоҳ берган ҳар бир нарсани, у хоҳ моддий, хоҳ маънавий бўлсин, Яратганнинг инъоми сифатида қабул этиш, рози бўлган ҳолда шукр қилиш кераклигини айтади. Шукр ҳам бир ибодат эканини, бунинг кетидан чексиз неъматларга эришиш, Ҳақнинг розилигига муяссар бўлган ҳолда суюкли бандасига айланиш мумкинлигини фалсафий мушоҳадалар орқали изохлайди [9:19-20].

Комил инсон, баркамол шахс ҳақидаги бу каби фалсафий қарашларни XIII асрда яшаган Азизуддин Насафийнинг “Зубдатул ҳақоик” асарида ҳам кўриш мумкин. Жумладан, у “...Шундай бўлгилки, сендан беихтиёр ҳамиша яхшилик ва саховат ёғилиб турсин... Зеро, кимки ҳамиша одамларга фароғат тиласа ва одамлар учун фароғат келтирса, ўша саховатли қалб эгасидир. Бундай одам ҳеч кимдан хизматини дариф тутмайди тили, қўли, моли билан ўзгалар ёрдамига шошилади...” [6:55], деб таъкидлайди. Аллома бу фикрлари орқали ҳақиқий, чин инсонга хос сифатларни тавсифлаб берган. Баркамол инсон бўлишни истасанг, жамият ва ўзгаларга манфаат келтиргин, амалий фаолиятинг билан яхшилик улашгин, ҳаммага эзгуликни раво кўриб, мудом яхшиликка шошилгин, дейди. Албатта бундай сифатлар комил инсонга хос бўлиб, алломалар ҳамиша покликка, комилликка интилган, асарлари орқали эзгулик, бунёдкорлик, тинчликсеварлик каби юксак ғояларни тараннум этган. Чунончи, бундан бир неча аср олдин ижтимоий ҳаёт, инсоний муносабатлар ҳақида айтилган фалсафий фикрлар, илгари сурилган ғоялар бугунги кун учун ҳам долзарбдир. Алломаларнинг илмий мероси юксак маърифий аҳамиятга эга. Улар ислом илмлари ҳақида назарий билимларни бериш баробарида жамиятнинг, инсоннинг маънавий камолоти учун илғор, умумбашарий ғояларни ҳам тарғиб этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу заминдан етишиб чиққан буюк алломалар ислом илмлари ривожига улкан ҳисса қўшган. Неча аср ўтса ҳамки, уларнинг мероси илмий-маърифий аҳамиятини йўқотмаган ҳолда инсон камолоти ва жамиятнинг маърифий ривожини учун муҳим ва бебаҳо маънавий бойлик бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

3. Исловом, Д. Махсудов, Ж. Тоҳиров. - Т.: Qaqrus, 2019.

4. Мутафаккирлар. Бурҳонуддин Марғинович (1123-1197) // Shosh.uz.

5. Абдуҳолиқ Ғиждувоний. Васиятнома. – Т.: Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1993.

6. Азизуддин Насафий. Зубдатул ҳақоик. Таржимон Н. Комилов. – Т.: Камалат, 1996.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Н. Улуқов. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий лисоний тадқиқи. – Т.: Фан, 2008.

2. Д. Махсудов. Мовароуннахр ҳанафий мазҳаби тафсириларининг қиёсий таҳлили (XIII-XV асрлар): Тар. фан. док. дисс. – Т.: ЎзХИА, 2020.

3. Исловом манбашунослиги. Ўқув қўлланма. Тузувчилар:

7. К.Раҳимов. Мовароуннахр тасаввуфи тарихи: Таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Т.: Akademnashr, 2020.

8. Шайх Калободий. Тасаввуф сарчашмаси. Масъул

муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Н.Комилов. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002.

9. Л.Азимова. Маънавий камолот сари. – Т.: Фаровон юрт, 2021.

♦ **Аннотация:** Мақолада Мовароуннахр алломаларининг илмий-маърифий мероси, ислом илмларига оид илмий-назарий, адабий асарлар, уларнинг мазмун-моҳияти, асарларда илгари сурилган ғоялар ва бу мероснинг бугунги кундаги маърифий аҳамияти маълумотлар асосида таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Аллома, муҳаддис, ислом илмлари, тасаввуф, мутасаввиф, муфасссир, олим, ғоя, маърифат, билим, тамаддун, асар, мерос, маданият, ижод, инсонийлик, такомил.

♦ **Annotation:** This article deals with the analysis of the issues, related with the matters of the scientific-enlightenment heritage of remarkable “scholars-Ulems” of Maverannahr, as well as the scientific-theoretical significance of works of the Islamic sciences, concerning the deep-rooted ideas, which are carefully concealed in the works mentioned above, including the enlightenment-related importance of this heritage towards the current or in other words present days.

♦ **Аннотация:** В статье анализируются вопросы научно-просветительского наследия выдающихся ученых-улемов Мавераннахра, научно-теоретическое значение произведений по исламским наукам, суть идей, содержащихся в них, а также просветительская значимость этого наследия на сегодняшний день.

АЛИШЕР НАВОЙ АСАРЛАРИДА АРАБЧА ОРТТИРМА СИФАТ ДАРАЖАЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

ЖАМОЛИДДИН ЖЎРАЕВ

ЖДПИ доценти, ф.ф.н.

ЗАВҚИДДИН БУРХОНОВ

ЖДПИ ўқитувчиси

Биринчи Президентимиз Ислои Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида: “Инсон қалбининг қувончи қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади. Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга аввало Навоий асарлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маданиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз” [1:48] дейди.

Албатта, биз ёшлар Навоийнинг асарларини чуқурроқ тушуниш учун унинг асарларидаги комил инсон ғояларига асосланган тушунчаларни англашимиз, кўпроқ маълумотга эга бўлишимиз лозим бўлади.

Алишер Навоий даврида туркий тил билан бирга яна икки тилда ижод қилиш анъана ҳисобланган. Ҳазрат араб ва форс тилидан ҳам фойдаланиб, асарларининг жозибали, ўқувчини ўзига сеҳрлай оладиган даражада бўлишига эришган. Шу боис Навоий асарлари нафақат бадиий, балки мислсиз маънавий, лисоний бойлик ҳамдир. Бу бойлик таркибий қисмида иш қуролларига оид сўзлар ҳам мавжуд.

Ҳазратнинг асарларини тушуниш учун араб ва форс тилларини мукаммал билиш талаб этилади. Сўнгги йилларда Алишер Навоий асарларини матний, фалсафий, лисоний ва бадиий жиҳатдан ўрганиш бўйича бир қанча ишлар қилинган бўлса-да, шоир ижодининг услубий ўзига хослигини кўрсатувчи лингвистик омилларни тадқиқ этиш энди бошланди. Чунончи, Навоий асарларидаги орттирма даражадаги сифатларнинг қўлланишини бевосита бадиий услуб билан боғлиқ ҳолда ўрганиш навоийшуносликнинг долзарб вазифаларидан бири бўлиб, бу Ҳазратнинг сўз қўллаш санъатини теран тадқиқ этишнинг кенг имкониятларини очади.

Маълумки, араб тилида сифатнинг қиёсий ва орттирма даражалари I боб феълларидан أَفْعَل “афъалу” (муаннас жинсда “фуъла” فُعْلَى) қолипида ҳосил қилинади [14:665].

Навоий арабча сифатнинг орттирма даражаларини моҳирона қўллаганини унинг асарларидаги кўплаб мисолларда кузатишимиз мумкин.

Китобинг ўзга кутубдин ки бордурур аблағ,
Балоғатингга муносиб Ҳақ айламиш иблғ [4:294].

Байтдаги – ابغ – аблағ сўзи балоғатлироқ, етуқроқ, энг равшан ифодали, энг етуқ, энг балоғатли маъносини билдиради. Бунда сифатнинг орттирма даражаси қўлланган.

Андин аълодур жаноб ул шоҳға,

Андақ авсаъ фусҳат ул даргоҳға [11:40].

Байтдаги – اوسع – авсаъ сўзи кенгроқ, қўламдорроқ, اعلى – энг олий, энг юқори маъносида қўлланган.

Тахти остида фарши у адно,

Тожи устида дурримо авҳо.

Бу байтда افوى – авҳо сўзи энг вафоли, жонга яқин сифа-

тининг орттирма даражасида қўлланган. ادنى – адно сўзи энг пастда маъносида қўлланган.

Борғахи торами азҳар киби,

Хайли бу торам аро ахтар киби [6:204].

Байтда اظير – азҳар сўзи ўта зоҳир, энг равшан, энг порлоқ сифатининг орттирма даражасида қўлланган.

Қатл ҳукми айласа ўлтурубан ушшоқини,

Ишқ аро чун ким мен акмалмен такаддум айларам [3:335].

Бу байтда اكمل – акмал сўзи энг комил, энг етуқ, баркамол маъносида келиб, орттирма даражадаги сифат ишлатилган.

Хайрат аброр кўруб зотини,

“Хайрутул аброр” дедим отини [6:200].

Байтда ابرار – аброр сўзи яхши хулқлиларнинг энг яхшиси, софдилларнинг энг софдили маъносида келган.

Ҳар варақ бир номаи ишратдурур фаҳм айлагил,

Тонг елидин абтар ўлмастин бурун гул дафтари [3:157].

Байтда ابطر – абтар сўзининг энг кичикина хат, энг кам ёзилган хат, энг қисқа каби маънолари бор.

Кўнгли заъф бўлди муставло

Деди: “Ё Раб, не қилғоним авло? [7:141]

Байтдаги اولى – авло сўзи энг яхши, сазоворроқ, афзалроқ каби маъноларни ифодалайди.

Аълоларидур нединки дерсен аъло,

Аднолари ҳам барча аднодин адно [12:21].

Бу ерда ادنى – адно сўзи энг паст, энг қуйи, тубан маъносида қўлланган.

Қошингга қоба қавсайн оятидин йўқ нима аляқ,

Сочингга йўқ саводи лайлатул – меърождин ашбаҳ [2:668].

Байтдаги اللقى – аляқ сўзи – энг лойиқ, энг муносиб, лойиқроқ, ўхшашроқ каби маъноларни беради. اشبه – ашбаҳ сўзи эса ўхшашроқ, қиёси йўқ каби маъноларда қўлланган.

Зиҳи тилинг ана афсаҳ тақуллумада фасих,

Сен амлаҳ ўлдунг агар дилраболар ўлди малиҳ [3:119].

Байтда келган املاح – амлаҳ сўзи энг малоҳатли, энг гўзал, энг ширин маъносида, орттирма даражадаги сифат шаклида келган бўлса, ملخ – малиҳ шакли оддий даражадаги сифат шаклидир.

Эшак савти каломуллоҳда келди “анкарул – асвот”,

Онинг савтиға тақрибу талоши истамак бўлмас [11:698].

Байтда эшакнинг хунук овози انكر – анкор – жуда ёқимсиз,

хунук, ёқимсизроқ маъносида қўлланган. Бу сифатни ўқиб, шу ўринда айтиш лозимки, Ҳазрат Навоий Қуръони каримдан иқтибос келтирганини унинг асарларидан билиб олишимиз мумкин. Яъни, қуйидаги *لُكْمُونُ الْأَصْنَواتُ لُكْمُونُ الْخَمِيرِ* “Луқмон” су-расининг 19 оятини [15] (Овозларнинг ичида энг ёқимсиз, бу эшакнинг овозидур) иқтибос қилиб келтиради.

Хойил дема бу жаҳони суғро,

Суғро эмас, ул хўжаста туғро [10:655].

Байтда *صغرى* – суғро сўзи энг кичик маъносида ишлатилган.

Бу шори ом бу Неъматобод жонибидин келиб, кўпрак йўл Инжил ариғи ёқаси била Маҳди улё ва Билқиси узмо [9:172].

عظمى – узмо – энг буюк, энг улуг маъноларини ифода-лайди.

Ул бири раҳмат малойикидин ашраф ва бу бири саодат сипехридин арфаъ кўрунди [9:133].

Жумладаги *ارفع* – арфаъ сўзи энг юқори, энг юксак; юксакроқ, баланроқ каби маъноларда. *اشرف* – ашраф сўзи эса энг шарафли ва ҳурматли маъносида қўлланган.

Етмагай аднодин аълоға шикаст,

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ислон Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: 2008.
2. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 2-том. Наводир ун-ниҳоя. Тошкент – 1987.
3. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 3-том. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. –Т.: Фан, 1988.
4. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 4-том. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. –Т.: Фан, 1989.
5. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 6-том. Хазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. –Т.: Фан, 1990.
6. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 7- том. Ҳайратул-аббор. –Т.: Фан, 1991.
7. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 3-том. Сабаи сайёр. –Т.: Фан, 1992.
8. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 11-том. Садди Искан-

Бўлмагай ашраф аҳас оллинда паст [11:75].

Байтдаги *اخص* – ахасс сўзи ўта хасис, паст хору зор киши-лар маъносида қўлланган.

Подшоҳ давлати маслаҳатин борча ишда муқаддам тутмоқ вожибдур. Тенгри амрини андин ҳам ақдам кўрмак фарз [9:120].

Жумлада *ا قدم* – ақдам сўзи энг юқори, энг илгари, ҳаммадан олдинроқ каби маънода қўлланган.

Вазир визрдин муштақдур ва бу феъл анинг зотиға аҳақ ва аляқдур [12:14].

Жумлада *ا حق* – аҳақ сўзи энг ҳақли, муносиб, ҳақлироқ каби маънода келади.

Хулоса шуки, Алишер Навоий асарларида оддий даража сифатлар билан бирга арабча ортторма даража сифатлар-нинг қўлланишига амин бўламиз. Яъни, Навоий ўз асарла-рида “ажмал”, “ашбаҳ”, “азҳар”, “акбар”, “аксар”, “алазз”, “ахасс”, “ақдам”, “амлаҳ” каби турли сифатларнинг ортторма дара-жаларини қўлланганини, унинг асарларини шу даражада “акмал” эканини таърифлашга тил “ажз” қолади ва асарлари мангуликка “аляқ” ва “аҳақ” эканидан далолат беради.

дарий. –Т.: Фан, 1993.

9. Алишер Навоий. 14-том. Вақфия. –Т.: Фан, 1998.

10. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 9-том. Лайли ва Мажнун. –Т.: Фан, 1992.

11. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 12- том. Лисонут тай-ир. –Т.: Фан, 1996.

12. Алишер Навоий. Йигирма томлик. 14-том. Маҳбубул клуб. –Т.: Фан, 1998.

13. Алишер Навоий асарлари тилинг изоҳли луғати. Фан нашриёти, 1983.

14. Н.Иброҳимов., М.Юсупов. Араб тили грамматикаси. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1997.

15. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Абдулазиз Мансуров таржимаси. –Т.: Тошкент Ислон университети наш-риёти. 2001.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Алишер Навоий асарларида қўлланилган араб тилидан ўзлашган ортторма даражадаги сифатлар таҳлил қилинган. Улар шоирнинг бадиий нияти билан боғлиқ ҳолда турли хил луғавий ва услубий-семантик функцияларни бажарганини кўриш мумкин. **Таянч сўзлар:** Тилшунослик, ўзлашма, араб, форс, одоб, сифат, ортторма даража, ёшлар, буюк, лойиқ.

♦ **Annotation:** The article analyzes the Arabic adjectives used in the works of Alisher Navoi. **Key words:** Linguistics, skill, Arabic, Persian, etiquette, quality, promotion, degree, youth, great, worthy.

♦ **Аннотация:** В статье анализируются прилагательные арабского языка, употребляемые в творчестве Алишера Навои. **Ключевые слова:** Лингвистика, мастерство, арабский, персидский, этикет, качество, повышение, степень, молодость, великий, достойный.

АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТ ВА БИЛИМЛАРГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

РАВШАН ТУРСУНОВ
ЎЗМУ доценти

Жадидлик ҳаракати намояндаси Абдурауф Фитратнинг ижод йўли жуда ранг-баранг. У Туркистондаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги муаммолардан ташқари, ўлкадаги табиат, атроф-муҳит ва экологик му-аммоларга тааллуқли қимматли фикрларни ҳам илгари сурган.

Фитрат: “Ақл – Аллоҳ томонидан берилган, инсонларни икки дунё саодатига етакловчи энг буюк неъмат”, деб таъ-рифлайди. Одамзот табиат, унинг ҳодисалари ва жонзотлар олдида анча ожиз бўлганини, даставвал йиртқич ҳайвонлар ҳужумидан, иқлим ўзгаришларидан, очлик ва сувсизликдан, табиий офатлардан ҳамisha кўрқиб оғир ҳаёт кечирганини, кейинчалик бу қийинчиликларни Аллоҳ берган ақл билан бирин-кетин енгиб борганини айтади [1:82]. Инсонда табиат ҳодисаларига муносабат ва табиатни англаш, асраб-авайлаш туфайли экологик маданият ва билимлар шаклланиб борга-нини таъкидлайди.

Фитрат табиат, атроф-муҳит, бир сўз билан айтганда, экологик маданият ва билимларни ҳам мукамал эгал-лаган адибдир. У жуғрофия – бу ер юзи ва ундаги аҳолини

ўрганиш илми эканини, ислон уламулари уни юнонлардан ўрганганини қайд этади [2:100]. Фитрат ислон мутафаккир-лари жуғрофия илми ривожини учун саёҳатга чиқиб, маълумот тўплагани ва бу фанни нодир асарлар билан бойитганини айтади.

Фитрат жуғрофия фани ривожига ҳисса қўшган қатор ал-ломаларнинг ҳаёт йўли ва асарлари ҳақида қимматли маъ-лумотлар келтирган. У Абу Исҳоқ Истахрий 340 йили дунё кезиб, “Китобул ақолим” (“Иқлимлар ҳақида китоб”), Ибн Ҳавқал Масъулий 28 йил давомида саёҳат қилиб, 350 йили “Ал-масолик вал мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар”), Ид-рий (493-576) “Нусхатул муштоқ фи ахборил офоқ” китобла-рини ёзганини билдиради [3:101].

Фитрат география фанининг аҳамиятига тўхталар экан,

“Энди жуғрофия фани бизга керакми-йўқми?” деган саволни ўртага ташлайди [4:101]. Унинг фикрича, одамлар тижоратни ривожлантириш ёки бошқа халқлар тарихини ўрганиш учун саёхатга чиқади. Жуғрофия илмини билмай туриб, бу саёхатларни амалга ошириш қийин. Шу боис одамларга география фани ва географик билимлар керак.

Фитрат ақлий билимлар ҳақида тўхталиб, уларни бир неча қисмга ажратади: 1. Табиий илм. 2. Риёзий илм. 3. Фалсафий илм. Сўнг табиий илмни ҳам гуруҳларга бўлиб, табобат, хикмат, наботот, маҳлуқот ва маъданлар илмига ажратади [5:102].

Фитрат табобат илми инсон аъзоларининг касалликлари ва уларни даволаш йўлларини ўрганишга хизмат қилишини айтиб, бу соҳада кўплаб олимлар изланишлар олиб боргани ва келажақ авлодга қимматли асарлар ёзиб қолдирганини айтади. Буюк мутафаккир Ибн Сино ҳақида фикр билдириб, “Унинг номи билан қиёматгача фахрланасак арзийди” [6:104], дейди ва унинг ижоди, тиббиёт соҳасида эришган ютуқларини баён этади.

Фитрат табиат илми – коинотдаги жисмларнинг мавжудлик сабаблари, наботот илми – ўсимликларнинг турли навлари, хусусиятлари, уларни етиштириш йўллари, маҳлуқот илми – турли хил ҳайвонлар ва уларнинг табиати, маъданлар илми – ерости бойликларининг келиб чиқиши, турлари ва хусусиятлари ҳақида эканини таъкидлайди [7:106].

Фитрат табиий илмлар ҳақида маълумот бериб: “Эмди кўрайлик-чи, табиий илмларни ўрганиш бизга лозимми ё йўқ?” деган саволни ўртага ташлайди. Бу саволга жавобан муқаддас китобларда келтирилган ҳолатлардан мисоллар келтиради. Шунингдек, табиий илмлар ёрдамида бошқа миллатлар тараққиётга эришганини айтиб: “Бас, бизга ҳам табиий илмларнинг тахсили лозим ва зарур” [8:106] деб, халқни табиий фанларни пухта ўрганишга чорлайди.

Фитрат покизалик инсон саломатлиги ва умрининг узайишига хизмат қиладиган асосий омил эканини айтади. Туркистон ўлкасида мавжуд касалликларнинг асосий сабаби ифлосликдир, деб куйилади. У ривожланган давлатлар аҳолиси тозаликни ҳаётининг гарови қилиб олганини, фарзандларини тозаликка ўргатишини айтади. Фитрат ислом дини одамларни покизаликка буюрганини, бадан ва либосини покиза сақлаш иймондан эканини таъкидлайди ва одамларни тозаликка риоя этишга, атроф-муҳитни обод сақлашга чорлайди.

Фитрат саломатлик ҳақида тўхталар экан, ўз ҳузурини муҳофаза қилолмаган миллат охир-оқибат ҳалокатга дучор бўлишини айтади. Ривожланган мамлакатларда халқ саломатлигини сақлаш йўлида кўплаб ишлар амалга оширилаётганини таъкидлайди. Одамларни манзарали боғлар яратиш, ҳашарлар орқали кўчаларни тозалаб, экологик соф масканларни кўпайтиришга ундайди.

Фитрат дунёда хасталик тури жуда кўп экани, бугунги олимларнинг тадқиқотларига кўра, безгак, сил, ришта, кизамиқ, сувчечак, чубушак ва бошқа касалликлар турли йўллар билан одамларга юқишини, олимлар бу ҳолатни келтириб чиқарувчи асосий сабаб деб микробларни кўрсатаётганини айтиб ўтади.

Фитрат: “Микроб нима?” деб, у ҳақда бундай ёзади: “Коинотда биз кўра оладиган маҳлуқотдан ташқари, кўз кўра олмайдиган маҳлуқлар ҳам бор. Лекин асримиз ҳақимлари энг кичик зарраларни кўрувчи мукаммал асбоблари билан бу кўзга кўринмас маҳлуқларни кўриб, уларни бир-биридан фарқлайди” [9:167]. Олимлар микробларни икки гуруҳга ажратганини таъкидлаб: “Биринчиси – фойдали микроблар, улар жонзотларнинг мавжудлиги ва саломатлигини таъминлаб туради, иккинчиси – турли касалликлар тарқатиб юради”, дейди.

Фитрат микроблар асосан сувда яшашни таъкидлайди. Шаҳар ташқарисидаги булоқ ва ариқлар атрофи турли чиқиндилардан холи бўлгани сабабли сувда микроблар йўқлигини, лекин шаҳардаги ариқлар халажойлар тагидан ўтганини, қудуқ ва ҳовузлар очиқ туришини, қўл сувлари назорат қилинмаслигини, бундай жойлар микроблар макони эканини таъкидлайди.

Фитрат Бухорода ёз ойларида хуруж қиладиган безгак касаллиги тўғрисида: “Истанбулдаги докторлар билан

сухбатлашганимда, улар ҳали Бухорони кўрмай туриб, “Бухоро атрофида қўллар бор экан-да”, деди”, деб таъкидлайди [10:167]. Бухорода безгак тарқалишига асосий сабаб унинг суви эканини, зарарли микроблар сувдан одамга бир неча йўллар билан ўтишини ёзади. “Биз, туркистонликлар кўпчилигимиз халажойларнинг ёнидан ўтган сувни ҳовузларда тўплаб, бир тарафида юз, қўл, оёқ ювиб, иккинчи тарафидан эса завқ билан чанқоғимизни қондирамыз! Ваҳоланки, бу сувда тўпланган микроблар ичган сувимиз орқали халқумдан ёки тиш милкларидан қонга сўрилиб, жигарга, юракка ёки бошқа аъзога бориб ўрнашади, у ерда кўпайиб турли касалликларни келтириб чиқаради” [11:167] деб, одамларнинг тозаликка ёндашувини кўрсатиб беради.

Фитрат қудуқ тоза жойдан қазилган ва усти доимо ёпиқ ҳолатда бўлса, сув тоза сақланиб, уни беҳавотир ичиш мумкинлигини айтади. Шаҳарда бундай қудуқларни қазिश мушкул эканини, чунки қабристон ва нотоза ҳудудларга яқин жойларда қазилишини, ифлосланган оқимлар қудуқ сувига аралашиб кетишини, ундан ичилганда, микроблар тўғридан-тўғри инсон организмга ўтишини, бу эса саломатликка жиддий хавф тўғдиришини айтиб, одамларни сувдек покиза неъматни турли чиқиндилардан асрашга даъват этади.

Фитрат одамларга ҳашоратлар орқали ҳам микроб юқишини таъкидлайди. Чивин ва пашша микробли сувларга кўниб, уларни таом ва идишларга кўчиради, қақиш орқали танага, ундан қонга зарарли бактерияларни ўтказиши, деб айтади.

Фитрат тоза ичимлик суви ҳақида: “Табиблар ҳар бир халқнинг саломатлиги ичаётган сувининг тозаллигига боғлиқ. Мамлакат суви ифлос бўлса, аҳоли саломатлиги ҳам яхши бўлмайди” [12:168], деб айтади.

Фитрат Франция олимлари ва табибларининг тоза ичимлик суви олиш борасида амалга оширган ишлари тўғрисида сўзлаб, улар одамлар микробсиз сув ичиши учун бир қанча ҳайратланарли даражадаги машиналар ишлаб чиқарганини, бироқ бу замонавий техника ҳам тўлиқ фойда бермаганини таъкидлайди. У энг яхши ва фойдали чора сифатида сувни яхшилаб қайнатиб, тоза идишга солиб қўйиб ичиш яхши бўлишини айтади [13:168]. Аҳолининг экологик ва тиббий маданиятини шакллантиришга эътибор қаратиб, одамларни имкон борича ҳовуз, қудуқ ва ариқлар сувини тоза сақлашга, ифлослантирмасликка чорлайди ва динда ҳам сувни тоза сақлаш буюрилганини эслатиб ўтади.

Фитрат тупроқни ҳам микроблар шаклланадиган жой сифатида кўрсатиб, барча чиқиндилар тупроққа аралашганидан сўнг вақт ўтиши билан ҳаво ҳарорати ва шамол кучига қараб, атрофга зарарли бактериялар тарқалишини таъкидлайди. Микроблар тупроқдан инсон организмга ҳашоратлар, сув ва ҳаво орқали ўтишини айтади.

Фитрат бу муаммоларнинг олдини олиш ва бартараф этиш чоралари шаҳар кўчаларини покиза ва ҳавосини тоза сақлашдан иборатлигини таъкидлайди. Франция ва Россиядаги кенг ва озода кўчаларни мисол келтириб, бу кўзбўямачилик учун қилинмаганини, у ерларда атроф-муҳитни тоза сақлаш учун тўғри ва зарур қонунлар қабул қилинганини таъкидлайди. “Бахтга қарши бизнинг кўчаларимиз ифлослиги шундай нафрат уйғотадики, таърифлашга ожизмиз” [14:169] деб, шаҳарларнинг экологик жиҳатдан тоза ва озода бўлиши ҳар бир миллатнинг ҳаёти учун муҳим эканини, ислом дини ҳам кўчаларни тоза тутишга амр этганини эслатиб, одамларни экологик муаммолардан холи яшаётган хорижликлардан ибрат олишга чорлайди.

Фитрат ерости бойликларидан оқилона фойдаланиш орқали фаровон ҳаёт кечираётган халқлар ва тараққий этган давлатлар тўғрисида қимматли маълумотларни келтиради. Англия, Франция каби давлатлар ерости бойликлари, жумладан, тошкўмир, темир ва нефть орқасидан тараққиётга эришган бир вақтда, Туркистон ўлкасида амирлар ва хонлар ўлкада яшириниб ётган нефть, темир ва тошкўмир каби маъданларни топиб ишлатиш тўғрисида ўйламаётганини қаттиқ қоралайди. “Улар иттифоқ бўлиб, маъданларни топиб, улардан фойдаланмас экан, бугун ё эрта дунёнинг бир тарафидан беғоналар келиб, маъданларни қазиб дунё-дунё фойда топади,

бойларимиз эса ҳасрат бармоқларини тишлаб қолаверади. Лекин у вақтда ҳасратнинг фойдаси бўлмайди” [15:176], деб куйнади.

Туркистон ўлкасининг Россия империяси томонидан босиб олиниши минтақадаги ерусти ва ерости бойликларининг аёвсиз талон-тарож қилинишига ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик оқибатида экологик мувозанат бузилишига олиб келди. Бу Фитратнинг юқоридаги қарашлари ўта муҳим қақириқ эканининг исботидир. Бу фикрлар унинг узокни кўра олган миллат фидойиси бўлганини, ерости бойликлари қандай қийматга эгалигини ўз замонида эътироф этган тараққийпарвар эканини кўрсатади.

Фитрат ҳаёт учун энг, аввало, тоза ҳаво зарурлигини, қанчадир вақт овқатланмай ўтириш мумкин, лекин ҳавосиз бир дақиқа ҳам яшаб бўлмаслигини айтиди [16:194]. Тоза ҳаво ва кўкаламзорлашган масканлар инсонлар учун фойдали эканини, ҳамма ерда ҳаво мусоффо, турли заҳарли газлардан холи бўлиши зарурлигини, Франция ва Россияда ҳукумат болалар учун боғлар, баҳаво масканлар барпо этганини, хушҳаво ва обод масканда ўсган ёшлар ҳар томонлама соғлом бўлишини алоҳида таъкидлайди.

Фитрат кўкаламзорлашган жойлар ва обод маҳаллаларда тозаликни сақлаш зарурлигини, у саломатлиқнинг муҳим

шарти эканини айтиди. Тозалик катталар учун қай даражада шарт бўлса, ёш авлод учун ундан ҳам зарурроқ эканини, чунки улар катталарга қараганда касалга тез чалинувчан бўлишини, боланинг тозаллигига қақалоқлигидан эътибор бериб лозимлигини, уни ифлосликдан ҳазар қилишга ўргатиш кераклигини таъкидлайди.

Фитрат тозаллик ва гигиенага эътибор қаратиб, ота-она ва ўқитувчиларга қуйидаги қақириқ билан мурожаат қилади: “Бас, ота-оналар, муаллимлар болаларнинг юз-қўлини доим совунлаб юиб, ҳар таҳоратда тишларини мисвок қилдириб, кийимларини тез-тез алмаштириб туриши лозим, улар мумкин қадар чивин ва пашшасиз уйларда яшаши керак” [17:195].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, жадидлик ҳаракати намояндаси Абдурауф Фитрат чин маънода миллат фидойиси, экологик маданият ва билимларнинг фаол тарғиботчисидир. Фитрат, биринчидан, аҳолини табиатни асраб-авайлашга, ресурслардан оқилона фойдаланишга чорлаган бўлса, иккинчидан, хонадонлар, кўчалар, қишлоқ ва шаҳарларни озода сақлашга, боғлар ва обод масканлар барпо этишга ундаган, учинчидан, одамларда табиий ва экологик билимлар шаклланишига хизмат қилган, тўртинчидан, ҳар бир оилада тозалликка қатъий риоя қилиш орқали сиҳат-саломатликни таъминлашга замин яратган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 5-жилд. Илмий рисоалар. – Т.: Маънавият, 2010.

2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 4-жилд. Дарслик ва ўқув қўлланмалар, илмий мақола ва тадқиқотлар. – Т.: Маънавият, 2006.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада жадидлик ҳаракати намояндаси Абдурауф Фитратнинг экологик маданият ва билимларга оид қарашлари тадқиқ этилган. **Таянч сўзлар:** экологик маданият, атроф-муҳит, география, сув, тупроқ, маъдан, ҳашорат, микроб, тозаллик, саломатлик.

♦ **Annotation:** The article examines the views of Abdurauf Fitrat, one of the representatives of the Jadid movement, on ecological culture and knowledge. **Key words:** ecological culture, environment, geography, water, soil, mineral, insect, microbe, cleanliness, health.

♦ **Аннотация:** В статье исследуются взгляды Абдурауфа Фитрата, одного из представителей движения джаидов, на экологические культуру и знания. **Ключевые слова:** экологическая культура, окружающая среда, география, вода, почва, минерал, насекомое, микроб, чистота, здоровье.

ИМОМ НАСОИЙ – БУЮК МУҲАДДИС

МАҲАММАДСИДИҚ УСМАНОВ

Ўзбекистон Халқаро ислом академияси,
Манбалар ҳазинаси мудури

Тарих саҳифаларидан маълумки, Марказий Осиё ҳудудидан ислом илмлари ривожига улкан ҳисса қўшган кўплаб алломалар етишиб чиққан. Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг муборак ҳадислари Қуръони карим оятларининг маъно-моҳиятини тўғри англашда, ислом таълимотини тўғри тушуниш борасида асосий манба ҳисобланади. Ҳадис илми борасида олти машхур саҳиҳ тўплам мавжуд бўлиб улар илм аҳли орасида машхур ва катта аҳамиятга эга. Имом Насойй тўплаган ҳадислар ана шу олти саҳиҳ тўпламнинг бири саналади. Уламолар уни учинчи муҳаддис сифатида эътироф этади.

Имом Насойй 215/830 йилда Насо шаҳрида дунёга келган. Тўлиқ исми Абу Абдурахмон Аҳмад ибн Шуайб ибн Али ибн Синоп ибн Баҳр Насоййдир. “Ўз асрининг имоми”, “Қози” ва “Хофиз” унвонларига эга бўлган.

Манбаларда Насо шаҳри тарихи ҳақида турли хил маълумотлар мавжуд. У ҳозирги Туркманистоннинг Ашхобод шаҳри яқинида бўлган. Эндиликда Ниса номи билан тарихий обиданинг харобалари сифатида сақланиб қолган жой мавжуд. Ёқут Ҳамавий “Мўъжамул булдон” асарида бу шаҳарнинг ўша даврда Насо деб номланишига бир неча сабабларни кўрсатган. Мусулмонлар Хуросонга юришни мақсад қилганида, бу шаҳар аҳолиси фақат аёллардан иборат эди. Буни кўрган мусулмонлар: “Булар фақат аёллар экан, улар билан то эраклари қайтмагунча баҳс-мунозарага киришмаймиз. Бу масалани ҳозирча унутиб турамыз, бу ер “Мадинатун насо” (“Унутилган шаҳар”), деган. Иккинчи тахмин ҳам эътиборли бўлиб, шаҳар аҳолиси фақат аёллардан иборат бўлгани учун “Мадинатун нисо” (“Аёллар шаҳри”) деб аталган.

Хуросон ҳудудига жойлашган Нисо билан Сарахс ораллиги икки кунлик, Марв билан – беш кунлик, Нишопур билан –

етти кунлик масофани ташкил этган. Бу ерда кўплаб машхур олимлар етишиб чиққан. “Сунан” муаллифи Имоми Насойй ҳам шулар жумласидандир.

Имом Насойй ҳайбатли, қизил юзли, очиқ чехрали киши бўлган. Узоқ вақт Мисрнинг китоб ва дафтарлар бозори жойлашган “Зуқоқул қанодил” номи билан машхур маҳалласида яшаган. Хулқи гўзал, катта-кичикка илтифотли бўлган. Илм ўрганиш мақсадида кўплаб шаҳарларга сафар қилган.

Имом Заҳабий “Сияр аъломин Нубало” асарида Имом Насоййнинг 70дан ортиқ машхур устозини санаб ўтган. Муҳаддис дастлабки таҳсилини ўз юртининг уламоларидан олган. Манбаларда келтирилишича, Насойй 230/845 йили Балхда Қутайба ибн Саид Бағлонийдан таълим олаётганда 15 ёш бўлган.

Аллома учун Нишопур сафари ҳам муваффақиятли кечган. У Ибн Роҳавайх деб танилган Исҳоқ ибн Иброҳим Хан-залий Абу Ҳусайн ибн Мансур ва Муҳаммад ибн Рофеъ каби олимлар билан учрашиб, улардан ҳадис илмини ўрганган ва кўплаб янги ҳадислар ёзиб олган.

Бағдод шаҳрида адиб, фақиҳ, муҳаддис, муаррих олим

Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдулмажид ибн Муслим ибн Кутайба Дайнурий (213/828-276/889)дан кўплаб ҳадислар тингланган. 235/850 йилда Ибн Кутайба ҳузурда ҳадис илмига оид илмларини бойитган. Сўнг Марвага бориб, Али ибн Хажар ва бошқа муҳаддислардан ҳадис ёзиб олган. Сўнг Ироққа бориб, ўз даврининг машҳур муҳаддисларидан Абу Қурайб номи билан машҳур Муҳаммад ибн Аъло ибн Қурайб ёки Қарийб Ҳамадоний Қуфий (161/778-248/862) билан учрашган. Абу Қурайб сиқа (ишончли) ҳофиз (100 000 дан ортиқ ҳадисни ёддан билган) бўлиб, 9 та саҳиҳ ҳадис тўпламининг машойихларидан биридир. Насойидан кейин унинг шогирдлари ва айрим муҳаддислар ўз тўпламларида у ривоят қилган ҳадислардан фойдаланган.

Насойиднинг Имом Бухорий билан учрашгани ҳақида тадқиқотчилар турлича фикр юритади. Уларнинг баъзилари: “Имом Насойи Имом Бухорий билан учрашган ва ундан ҳадис тинглаган” деб, “Сунан”даги “Муҳаммад ибн Исмоилдан” деб ривоят қилинган ҳадисларни далил сифатида келтиради. Бошқалар эса “Муҳаммад ибн Исмоил” айнан Имом Бухорий эмас, балки Муҳаммад ибн Исмоил Абу Бакр Табароний каби бу ном билан санадларда учрайдиган бошқа муҳаддис бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Тадқиқотлар жараёнида “Сунан”да “Муҳаммад ибн Исмоил” санади билан бешта ҳадис ривоят қилингани аниқланди. Уларнинг тўрттасида “Муҳаммад ибн Исмоил” номининг ўзи келтирилган (627, 2203, 5029 ва 5671 ҳадислар). Бу исмлар Имом Бухорийга тегишли эмас, деб бўлмайди. Чунки бешинчисида айнан “Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий” номи нисбаси билан аниқ келтирилган. Бу ҳадис 295 бетда 3098 рақам билан ёзилган. Бу далилга асосан Имом Насойи Имом Бухорий билан учрашган, деб хулоса қилиш мумкин. Демак, Имом Насойи Муҳаддислар султонидан ҳадис тинглаб, унинг суҳбатларида иштирок этган. Бу фикрни “Сунан”ни бошларга ажратишда муаллиф айнан Имом Бухорий услубини қўлагани ҳам тасдиқлайди.

Имом Насойи Шом ва Мисрга ҳам сафар қилган. Ҳишом ибн Аммор, Исо ибн Зуфба, Муҳаммад ибн Наср Марвазий, Исҳоқ ибн Мусо Ансорий, Иброҳим ибн Саъд Жавҳарий, Иброҳим ибн Яъқуб Жавзажоний, Аҳмад ибн Баккор, Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Заъфароний, Амр ибн Зурора, Абу Язид Журмий, Юнус ибн Абдулаъло, Ҳомид ибн Масъада, Али ибн Хишром, Муҳаммад ибн Абдулаъло, Ҳорис ибн Мискин, Ханнод ибн Суфий, Муҳаммад ибн Башшор, Муҳаммад ибн Ғийхон, Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас Сижистоний каби алломалардан таълим олган. Шунингдек, Хуросон, Ҳижоз, Ироқ ва Арабистон яриморалининг ҳадис ҳофизларидан ҳам ҳадис тинглаб, уларни саралаб жамлаган, натижада “ийқон илми” (ҳадисларнинг ишончлилигини саралаш илми), “улуввул иснод” (ҳадис ровийлари иснодининг бир-бирига боғланиши, санадлар саломатлигини аниқлаш) каби илмларда машҳур муҳаддис даражасига етган. Имом Насойидан ҳадис ривоят қилган Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ханбал ва Ибн Ҳаллалконнинг таъкидлашича, унинг отаси машҳур фақиҳ бўлган. Аҳмад ибн Ханбал ва Ибн Хажар Асқалонийнинг билдиришича, Имом Бухорий ҳам унинг устозларидан ҳисобланади.

Ибн Адий: “Фақиҳ Мансур ва Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Саллома Таҳовийнинг: “Абу Абдурраҳмон Имом Насойи муслмонларнинг машҳур имомларидан биридир” деган таърифини эшитдим”, деган.

Абу Али Найсобурий: “Имом Насойиднинг ҳадис илми борасида имом эканига шубҳа йўқ”, дею айтган. Ундан келтирилган бошқа бир ривоятда бундай дейилган: “Юртимда ва хорижда ҳадис илмининг тўрт буюк имомига гувоҳ бўлганман, улар Нишопурда Муҳаммад ибн Исҳоқ ва Иброҳим ибн Абу Толиб, Мисрда Имом Насойи ва Аҳвазда Абдан исмли муҳаддислардир”.

Имом Ҳоким дейди: “Ҳофиз Али ибн Умар Дорокутнийдан бир эмас, бир неча марта: “Абу Абдурраҳмон ҳадис илми борасида ўз асрининг кўзга кўринган имомларининг энг машҳуридир, у Миср шайхларининг билимдони,

ҳадисларнинг саҳиҳ ёки заифларини ажратиш борасида илмлюроғи, шунингдек, “Жарҳ ва таъдил”, “Рижол”, яъни ҳадис ровийларининг ишончли ёки ишончсизлиги ҳақидаги илмларда ҳам билимдондир”, деганини эшитдим”. У шу даражага етгандан кейин унга ҳасад қиладиганлар ҳам бўлган. Маъмун Мисрий: “Тарсус га бирга бордик, у ерда машҳур ҳофизлардан Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ханбал, Мураббаъа, Абул Авзон ва бошқалар тўпланган эди. Улар ҳадис илми борасида ўзига кимни шайх қилиб танлаш масаласини баҳс қиладиган эди. Барчаси бир овоздан Имом Насойини сайлаб олди”, деб ҳикоя қилади.

Ҳофиз Абу Ҳусайн Муҳаммад ибн Музаффар: “Мен Мисрдаги шайхларимиздан Имом Насойини ҳадис илми борасида пешқадам, омонатдор деб эътироф этиб, уни туну кун ибодатда тиришқоқ, ҳаж ва ижтиҳодда бардавом деб таърифлаганларини эшитдим”, деган.

Тожуддин Субкий эса бундай таъриф берган: “Имом Насойи ҳадис илмида дунё имомларининг бири, унинг исми бу илм соҳасида машҳурдир”.

Ибн Касир: “Имом Насойи ўз асрининг имоми, замонасининг ўзи каби ҳадис илми олимларининг пешқадами ва фозилларидан”, деган.

Ибн Асир: “Имом Насойи ҳофиз, шайхулислом ва машҳур имомларнинг бири”, деган.

Уламоларнинг эътирофлари орасида Тожуддин Субкийнинг қуйидаги сўзлари алоҳида эътиборга сазовор: “Мен шайхимиз Ҳофиз Абу Абдуллоҳ Заҳабийдан сўрадим: “Саҳиҳ” соҳиби Имом Муслим ҳофизроқми ёки Имом Насойимми?” У: “Имом Насойи”, деди. Сўнг шайх Имом Волиддан сўрадим, у ҳам шайхимизнинг фикрини тасдиқлади”.

Имом Насойи кўп шогирд тарбиялаган. Улардан 277/890 йилда Мисрда туғилган ўғли Абдукарим, “Ақидаут Таҳовия” ва “Шарҳи маъониял осор” асарлари муаллифи Имом Таҳовий, “Маожим” (“Мўъжамул кабир авсатус сағир”) Табароний, “Асмо вал куна” муаллифи Абу Бишр Дулабий, “Саҳиҳ” тўплами муаллифи Ибн Ҳиббон, Абу Али Найсобурий ва “Амалул явм вал лайла” муаллифи Муҳаммад ибн Сунний каби кўплаб машҳур алломаларни келтириш мумкин.

Насойи тафсир, ҳадис, қироат, илми жадал (баҳс-мунозара илми), мусталаҳул ҳадис (ҳадис илми атамалари), фикҳ, наҳв, усул, баён, тарих, адабиёт, табобат ва бошқа соҳаларга тегишли беш юздан ортиқ асар ёзган. Айниқса “Сунан” асари билан ҳадис илми ривожига жуда катта ҳисса қўшган. Уламолар “Сунан”да икки буюк муҳаддис Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг йўллари ҳам қилинганини таъкидлайди. Асарда мавзуларни бошларга ажратиш ва тартиблашда Имом Бухорий, ҳадисларни ривоят қилишда “ҳаддасана” (“бизга айтишларича”), “ҳаддасаний” (“менга айтишларича”), “ахбарана” (“бизга хабар беришларича”), “ахбараний” (“менга хабар беришларича”), “қуриа алайҳи ва ана асмаъ” (“унга ўқилди ва мен эшитдим”) каби лафзларда Имом Муслим услуби қўлланган. Муаллиф ҳадисларнинг санад ёки ровийларида иллат бўлса, уларни кўрсатиб кетган.

Муҳаддис ҳаётида кўп синовларга учради, унинг қаерда вафот этгани ҳақида манбаларда турли хил маълумотлар бор. Шулардан ҳақиқатга яқинроғи бундай: у 303/915 йили 88 ёшида Макка шаҳрида вафот этиб, Сафо ва Марва яқинидаги қабристонга дафн қилинган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Имом Насойи ҳадис илми ривожланган даврда яшаб ижод этган шахс сифатида бу илмга катта ҳисса қўшган муҳаддислардан ҳисобланади. Ўша замонларда кўплаб тўқима ҳадислардан саҳиҳларини ажратиш олиш ва тўплам ҳолига келтириш ўта мушкул ва шарафли иш бўлган. Имом Насойи ҳадис йиғиш мақсадида кўплаб юртларга бориб, олти саҳиҳ тўпламдан бирини ёзишга муваффақ бўлган. Ислом оламида машҳур ўнлаб шогирдларни тарбиялаган. Имом Насойи каби буюк алломаларнинг ҳаёт йўли, қолдирган бебаҳо меросини ўрганиш, кун сайин муаммо бўлиб бораётган диний баҳс-мунозараларнинг ижобий ечимида катта аҳамият касб этади.

Шайх Солиҳ ибн Абдулазиз. Ар-Риёд. Дорус салом. 1999.

2. Жалолиддин Суютий. “Сунанун Насойи” шарҳи. Байрут.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Имом Насойи. “Сунанун Насойи” муқаддимаси. Муҳаққиқ

Дорул кутубил млмия. 1995.

3.Али ибн Одам Валлавий. “Захиратул укбо фи шархил Мужтабо” (Имом Насойнинг “Мужтабо”асарига шарх). Ж:1. Макка ш. Дор ибн Жавзий. 2015.

4.Ёкут Ҳамавий. “Мўъжамул булдон”. Ж: 5. Байрут. Дорул кутубил млмия.

5.Шамсиддин Муҳаммад Заҳабий. “Сияр аъломун нубало”. Ж:11. Қоҳира. Дорул ҳадис. 2006.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада ислом оламида машхур олти муҳаддисдан бири Имом Насой ҳақида сўз юритилади. Муҳаддиснинг ҳаёт йўли, устоз ва шогирдлари, имий изланишлари, ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссаси далилларга асосланиб ёритилган. **Таянч сўзлар:** Маърифий ислом, Насо, Балх, “Зуқоқул қанодил” “Сунан”, “Сияр аъломин Нубало”, ҳадислар, муҳаддислар, иснод, Муҳаммад ибн Исмоил, “ийқон илми”, “Рижол”, “Саҳиҳ”, “ҳаддасана”, “аҳбарана”, Тарсус, ғулув кетиш.

♦ **Annotation:** In this article, there will be a specific data about Imam Nasai, who was one of the most famous of six narrators in the Islamic world.

♦ **Аннотация:** В статье речь идёт об одном из шести известных учёных мухаддисов Имаме Насаи. **Ключевые слова:** Научный ислам, Наса, Балх, “Сунан”, “Сияр аъломин Нубала”, ҳадис, ҳадисоведы, цепь передатчиков, Муҳаммад ибн Исмоил, “достоверные”, “ҳаддасана”, “аҳбарана”, Тарсус, преувеличение.

“САҲИХУЛ БУХОРИЙ”НИНГ ЗАМОНЛАР ОША САҚЛАНИШИ ВА ТАРҚАЛИШИДА ФИРАБРИЙНИНГ ХИЗМАТЛАРИ

**АБДУВОСИ
ШОНАЗАРОВ**

Имом Бухорий халқаро
илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими

“Саҳиҳул Бухорий”ни муаллифдан эшитган ровийларнинг орасида Абу Абдуллоҳ Фирабрий (231-320/846-932) алоҳида ўрин тутди. Аллоҳ таоло унга Имом Бухорий билан учрашиш ва ундан ҳадис эшитиш учун бир неча сабабларни тақдир қилган ва кўп хайрли ишларга муяссарлик билан хослаган. Шу сабаб унинг ривояти ривоятларнинг энг яхшиси, энг тўлиғи ва санади олийсига айланган.

Имом Бухорийдан “Саҳиҳул Бухорий”ни ривоят қилган биринчи табақадаги ровийларнинг энг машхури Абу Абдуллоҳ Фирабрийдир. Тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ибн Матор ибн Солиҳ ибн Бишр Фирабрий бўлиб, 231/846 йили Бухоро қишлоқларидан бири Фирабрда туғилган. Имом Самъоний “Ансоб” асарида: “Фирабр Амударё билан Бухоронинг ўртасидаги шаҳардир. Фирабр шаҳри билан Амударёнинг ўртасидаги масофа бир фарсах атрофидадир. Мен Мовароуннаҳрдан қайтаётганимда Фирабрда бир неча кун турганман”, деб айтган [5:4/359].

Имом Заҳабий эса ўзининг “Сияр аъломин нубало” асарида: “Фирабр Бухоро қишлоқларидан биридир”, деган.

Бугунги кунда Фирабр – ҳозирги Туркменистоннинг Лебоб вилоятидаги Фирабр минтақасининг маъмурий маркази. Фирабр қадимда Тоҳир ибн Алининг мусофирхонаси (карвонсаройи) сифатида танилган. У ердан кўплаб уламолар етишиб чиққан. Имом Бухорий ҳазратлари ҳам шу ерда бир муддат яшаган ва дарс берган.

Фирабрий Кутайба ибн Саид ва Али ибн Хашрам Марвазийдан ҳам ҳадис эшитган. Абу Бакр Самъоний (ваф. 510/1116) “Амолий” асарида бундай деган: “Абу Абдуллоҳ Фирабрий Кутайба ибн Саид ва Али ибн Хашрам Марвазийдан ҳадис эшитган. У “Саҳиҳул Бухорий” ва “Саҳиҳи Муслим” китобларини Кутайба ибн Саид ва Али ибн Хашрам Марвазийдан ривоят қилган ровийларнинг орасида бордир” [2:1/175-176].

Ибн Нуқта (ваф. 629/1232) Фирабрийга боғланган санад билан ривоят қилади. Абу Абдуллоҳ Фирабрий: “Мен 258/872 йили Фирабрда бўлганимда Али ибн Хашрам Марвазийдан ҳадис эшитган эдим”, деган.

Имом Заҳабий (ваф. 748/1347): “Абу Абдуллоҳ Фирабрий Кутайба ибн Саиддан ҳадис эшитган деб ҳисоблаган киши хато қилибди. Чунки, у Кутайба ибн Саидни кўрмаган. Абу Абдуллоҳ Фирабрий 231/846 йилда туғилган. Кутайба ибн Саид эса 240/855 йили бошқа шаҳарда вафот этган”, деб ёзди [9:15/11].

Юқорида ўтган гапларнинг ҳулосаси шуки, Абу Абдуллоҳ Фирабрий уч кишидан ҳадис ривоят қилган.

Биринчиси: Имом Бухорий (810-870 й.);

иккинчиси: Кутайба ибн Саид (150-240/767-854);

учинчиси: Али ибн Хашрам Марвазийдир (160-257/776-871).

Абу Бакр Самъоний (ваф. 510/1116) “Амолий” асарида Абу Абдуллоҳ Фирабрий Кутайба ибн Саиддан ҳадис эшитганига далил келтирган. Буни Имом Нававий (631-676/1233-1277)

ҳам “Саҳиҳул Бухорий”нинг шарҳида зикр қилган.

Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг Али ибн Хашрам Марвазийдан ҳадис эшитгани собитдир. Фирабрийнинг таржимаи ҳолини ёзган кўплаб уламолар бунга далил келтирган. Асосий ҳадис китобларида Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг Али ибн Хашрам Марвазийдан ривоят қилган ҳадислари бор.

Имом Байҳақий (384-458/994-1066) “Ас-Сунанул кубро” ва “Шўбул иймон” китобида Ҳофиз Абу Аҳмад ибн Адийнинг Абу Абдуллоҳ Фирабрийдан, унинг Али ибн Хашрам Марвазий ва бошқалардан ривоят қилган ҳадисларини келтирган.

Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг Али ибн Хашрам Марвазийдан ҳадис эшитгани “Саҳиҳул Бухорий”нинг баъзи нусхаларида собитдир.

Имом Абу Валид Божий (ваф. 474/1082): “Абу Абдуллоҳ Фирабрий сиқа (ишончли) ва машхур кишидир”, деган [4:1/173].

Абу Муҳаммад Ришотий (ваф. 547/1179): “Абу Абдуллоҳ Фирабрий “Саҳиҳул Бухорий”нинг ривоятида асосий таянчдир”, деган [1:15-16].

Абу Бакр Самъоний (ваф. 510/1116) “Амолий” асарида: “Абу Абдуллоҳ Фирабрий сиқа (ишончли) ва парҳезкор кишидир”, деган [3:1/126].

Абу Исҳоқ Мустамлий Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийдан ривоят қилиб бундай дейди: “Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Саҳиҳул Бухорий” китобини муаллифнинг ўзидан мен билан бирга тўқсон мингга яқин киши эшитган. Бу китобни Имом Бухорийнинг ўзидан ривоят қиладиган мендан бошқа бирор киши қолмади” [7:11/28]. Фирабрийнинг бу гапини ҳамма уламолар бирдек эътироф этмаса ҳам, Имом Бухорийдан ривоят қилган ровийларнинг кўплигига далил бўла олади. Чунки, ўша пайтда Фирабрийдан узоқроқ умр кўрган бошқа ровийлар ҳам бўлган.

Имом Фирабрий ривоятининг машхур бўлиши ва бошқаларидан ажралиб туриши бежиз эмас, албатта. Бу вариантда “Саҳиҳул Бухорий”нинг бошқа ривоятларида учрамаган жиҳатлар бор.

Уламолар Фирабрийнинг ривоятини “Саҳиҳул Бухорий” китоби борасида мусулмонларнинг асосий таянчи ва мустаҳкам арқони деб ҳисоблаган. Хусусан, Ибн Рушайд Фихрий (ваф. 721/1321): “Абу Абдуллоҳ Фирабрий сиқа (ишончли), амийн (ишонарли), “Саҳиҳул Бухорий” китобида мусулмонларнинг Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламгача бўлган воситаси ва уларнинг мустаҳкам арқонидир”, деган [1:10].

Ривоятлар ва нусхалар орасидаги тафовутнинг сабаблари жуда кўп. Уларни бирма-бир санаб ўтиш бир мақола доирасига сиғадиган иш эмас. Бу сабаблар ровийларнинг шахсиятидаги ва китоб нусхаларини диққат билан текширишдаги тафовутларга бориб тақалади.

Фирабрийнинг ривояти ҳақидаги маълумотлар тўпланганида, уни бошқалардан ажратиб турадиган бир нечта омил аён бўлади.

Биринчиси. Фирабрийдаги одиллик, маълумотларни диққат билан текшириши ва уламоларнинг у ҳақида айтган яхши сўзлари.

Шак-шубҳасиз, бир одамнинг хабари қабул қилиниши учун у адолатли ва ишончли инсон сифатида ном қозонган бўлиши керак. Фирабрий ҳақида уламолар жуда яхши гапларни айтган. Бу ўринда Ибн Рушайд Фихрийнинг (ваф. 721/1321): “Абу Абдуллоҳ Фирабрий “Саҳиҳул Бухорий” китобида мусулмонларнинг асосий таянчидир”, деган [1:14] сўзини келтиришнинг ўзи kifоя.

Иккинчиси. Фирабрийнинг қўлидаги нусха тўлиқ бўлган ва камчилиги йўқдир. Ривоятнинг тўлиқлиги ва камчиликлардан холи экани афзаллик белгисидир. Чунки, кейин келган ҳар қандай ровий имкон қадар тўлиқ ва мукамал нусхага мурожаат қилиши табиий.

Абу Али Жайёний “Тақйидул муҳмал”да бундай дейди: “Абу Фазл Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Шазон Исфаҳоний Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафийдан: “Имом Бухорий тўпламнинг охирида менга “Хукмлар китоби”нинг аввалидан китобнинг охиригача ижозат берган эди”, деб ривоят қилади”. Лекин Насафийнинг ривоятида тўпламнинг охиридаги варақлари Фирабрийникига қараганда камроқдир.

Имом Хаттобий “Саҳиҳул Бухорий”га ёзган “Аълумул ҳадис” номи шарҳида: “Биз бу китобнинг кўп қисмини Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг Имом Бухорийдан ривоят қилган йўлига кўра эшитдик. Фақат охиридаги ҳадисларнигина Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийнинг йўли орқали эшитдик”, деган [6:1/105-106]. Демак, Имом Хаттобий “Саҳиҳул Бухорий”ни Насафий йўли орқали ривоят қилган ровийлардан бири ҳисобланади. Лекин китобнинг охиридаги ҳадисларни Фирабрийдан ривоят қилган.

Бурхонуддин Абносий (ваф. 802/1400) ўзининг “Аш-Шазол фи-ях мин улуми Ибн Салоҳ” китобида Ибн Салоҳнинг “Саҳиҳул Бухорий”даги ҳадисларнинг сони ҳақидаги “Унда тўрт мингта ҳадис бор” деган сўзларини шарҳлаб бундай дейди: “Бу Фирабрийнинг ривояти. Аммо Ҳаммод ибн Шокирнинг ривояти Фирабрийнинг ривоятдан икки юзта ҳадисга кам. Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг ривояти Ҳаммод ибн Шокирнинг ривоятдан юзта ҳадисга кам”. Бу гапни Ироқий, Абносий, Саховий ва Шайхулислом Закариё Ансорий зикр қилган. Бу ва бошқа далиллар Фирабрийнинг ривояти ривоятларнинг энг тўлиғи эканини кўрсатади.

Учинчиси. Фирабрийнинг ривоятини бошқалардан ажратиб турадиган яна бир жиҳати қўлидаги асл нусханинг саҳиҳ бўлганидир.

“Саҳиҳул Бухорий”нинг асл нусхаси Имом Бухорийнинг вафотидан кейин машҳур шогирди Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг қўлида қолган. Фирабрийнинг шогирдлари “Саҳиҳул Бухорий”нинг матнини устозидаги асл нусхадан кўчириб олган. Улар Абу Исҳоқ Мустамлий, Абу Муҳаммад Ҳаммувий, Абу Ҳайсам Кушмиҳаний, Абу Зайд Марвазий ва бошқалар. Бирорта таҳқиқчи ва илм аҳли улар ёзган нусхаларга шак-шубҳа қилмаган ва эътироз билдирмаган.

Абу Валид Божий (ваф. 474/1082) “Ат-Таъдил ват тажрих” китобида Фирабрийнинг қўлида “Саҳиҳул Бухорий”нинг Имом Бухорий ўз қўли билан ёзган асл нусхаси борлигига далил бўладиган гапни келтириб, бундай дейди: Ҳофиз Абу Зарр Абдурахмон ибн Аҳмад Ҳаравий бизга Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад Мустамлийдан ривоят қилади. Абу Исҳоқ Мустамлий: “Мен “Саҳиҳул Бухорий” китобини Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийнинг қўлидаги асл нусхадан кўчириб олдим. Шунда унинг ҳали тўлиқ эмаслигини кўрдим. Китобда кўплаб ёзилмаган бўш жойлар бор эди. Кетидан бирор нарса ёзилмаган ровийлар силсиласи ва санади ёзилмаган ҳадислар бор эди. Шунда баъзисини баъзисига қўшиб қўйдик”, деган

[4:1/287].

Ибн Ҳажар ҳам “Саҳиҳул Бухорий”га ёзган шарҳларидан бирига “Ҳадюс сорий” деб номланган муқаддимасида бу гапни Абу Валид Божийдан нақл қилган.

Ҳофиз ибн Ҳажар Асқалоний (ваф. 852/1448): “Бу асрда ва ундан олдинги асрларда “Саҳиҳул Бухорий” китобини эшитишда санади узлуксиз боғланган ривоят Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ибн Матор ибн Солиҳ ибн Бишр Фирабрийнинг ривоятидир”, деган [8:1/491-492].

Ибн Рушайд Фихрий бундай дейди: “Бугун машриқ ва мағрибда “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитишда санади Имом Бухорийга боғланган йўл Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг йўлидир. Ривояти комиллиги, муаллифга яқинлиги ва ровийларининг машҳурлиги учун инсонлар унга кўпроқ суянади. Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг қўлида “Саҳиҳул Бухорий”нинг асл нусхаси бўлган ва ундан шогирдлари нусха кўчирган. Бу эса Фирабрийни қўллаб-қувватлайдиган ҳужжат ва унинг тўғрилигига гувоҳдир. Шу тариқа “Саҳиҳул Бухорий” Абу Абдуллоҳ Фирабрийдан мутавотир йўл билан нақл қилинган. Мусулмонлар буни маҳкам ушлаган ва унга ижмо боғланган. Натижада аниқ ҳужжат бўлган” [1:18-19].

Бу ривоятлар Фирабрий “Саҳиҳул Бухорий”ни унинг асл нусхасидан ўрганганига етарли далилдир. Шак-шубҳасиз, бу каби асл нусхага бошқа нусхалар тенглаша олмайди. Фирабрий ҳам Имом Бухорийнинг бевосита ўзидан тинглаган “Саҳиҳул Бухорий”нинг асл нусхасидан ёзиб олган.

Тўртинчиси. Фирабрийнинг ривоятини бошқалардан ажратиб турадиган яна бир жиҳати Имом Бухорийдан кейин узок умр кўргани учун санади олий бўлганидир. Имом Бухорий 256/870 йил шаввол ойининг бошида вафот этган. Фирабрий эса 320/932 йил шаввол ойининг ўнинчи куни тўқсон ёшида Фирабрда вафот этган. Ибн Рушайд Фихрий “Ифодатун носих” китобида бундай дейди: “Биз Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг вафот этган кунини Абу Зар Ҳаравийга боғланган олий санад билан ривоят қилдик. Абу Зар Ҳаравий (355-434/966-1042) бундай дейди: “Мен Абу Исҳоқ Мустамлий (ваф. 376/986)дан эшитган эдим. У: “Менга етиб келган маълумотларга кўра Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ибн Матор Фирабрий 320/932 йил шаввол ойининг ўнинчи куни вафот этган”, деди” [1:23]. Демак, Фирабрий Имом Бухорийнинг вафотидан кейин хижрий ҳисоб билан 64 йил яшаган. Ўша даврда яшаган муҳаддис ва талабаларнинг аксарияти “Саҳиҳул Бухорий”ни Фирабрийдан эшитишга интиланган. Зеро, олий санадни талаб қилиш муҳаддислар одобидандир.

Шу сабабли бўлса керак, Фирабрий: “Муҳаммад ибн Исmoilнинг “Саҳиҳул Бухорий” китобини муаллифнинг ўзидан мен билан бирга тўқсон мингга яқин киши эшитган. Бу китобни Имом Бухорийнинг ўзидан ривоят қиладиган мендан бошқа бирор киши қолмади”, деган. У ўзини Имом Бухорийдан ҳадис ўрганганларнинг энг охиригиси деб ҳисоблаган.

Бешинчиси. Фирабрий “Саҳиҳул Бухорий”ни Имом Бухорийнинг ўзидан бир неча марта эшитган. Унинг ўзи муаллифдан икки марта эшитганини зикр қилган. Бир марта – 248/862 йили Фирабрда, иккинчи марта – 252/866 йили Бухорода. 253/867 йили ҳам Имом Бухорийдан эшитганига далил бўладиган баъзи ривоятлар бор. Абу Али Жайёний ўз асарида Абу Зайд Марвазийнинг Имом Фирабрийдан: “Ўша йили ҳам эшитганман”, деган ривоятини келтирган.

253/867, 254/868 йилда ва Имом Бухорийнинг вафотидан бир йил олдин – 255/869 йилда ҳам эшитганидан далолат берадиган маълумотлар бор. Демак, Фирабрий Имом Бухорийдан умрининг охирида “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитган бўлса, бундан ундаги нусха энг тўлиқ эканини, Имом Бухорий ўз қўли билан ёзган “Саҳиҳул Бухорий”нинг энг охириги асл нусхаси Фирабрийнинг қўлида қолганини билиб оламиз. Кейинчалик айнан Фирабрийдан жуда кўп шогирдлари таълим олган ва асар матнини устозининг қўлидаги асл нусхадан кўчирган.

“Саҳиҳул Бухорий”нинг версиялари орасида Фирабрийнинг ривояти жуда машҳур бўлиб кетгани ана шундан. Инсонлар ҳозиргача “Саҳиҳул Бухорий”ни Фирабрийнинг ривоятидаги санад билан ўрганиб келаётгани эса олтинчи омил бўлади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Рушайд Сабтий Фихрий Андалусий. Ифодатун носих фит таъриф би санади ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. – Тунис: Дорут тунисия, 2019.

2. Доктор Жума Фатҳий Абдулҳалим. Ривоятун ал-Жомеъ ас-саҳиҳ: 2 жилдли. – Қатар: Дорул фалоҳ, 1434/2013.

3. Ибн Нуқта Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулғани Бағдодий. Ат-Тақйид ли маърифатир рувати вас сунани вал масонид: 2 жилдли. – Ҳайдаробод: Доиратул маъорифил Усмоний, 1403/1983.

4. Имом Абу Валид Сулаймон ибн Холаф ибн Саъд ибн Айюб Божий. Ат-Таъдил ват таржих: 3 жилдли. 1550 саҳифали. – Мағриб: Визаротул авқоф ваш шуъунил исломия, 2010.

5. Имом Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур

Самъоний. Ансоб: 13 жилдли. – Ҳайдаробод: Доиратул маъорифил Усмоний, 2016.

6. Имом Абу Сулаймон Ҳамд ибн Муҳаммад Хаттобий. Аълумул ҳадис фи шарҳи Саҳиҳул Бухорий: 2 жузли. Доктор Муҳаммад ибн Саид ибн Абдурахмон таҳқиқи. – Макка: Жомияту уммил қуро, 1409/1988.

7. Исмоил ибн Умар ибн Касир. Ал-Бидоя ван ниҳоя: 15 жилдли. Устозлар жамоасининг таҳқиқи. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 1407/1986.

8. Ҳофиз Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Асқалоний. Ҳадюс сорий муқаддимату Фатҳил Борий: 2 жилдли. – Риёз: Дору тойба, 2001.

9. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аълумин нубало: 25 жилдли. – Байрут: Дору муассаса-тир рисола, 1992.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада “Саҳиҳул Бухорий”нинг машҳур ровийси Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти, “Саҳиҳул Бухорий”ни Имом Бухорийнинг ўзидан ривоят қилгани ҳақида маълумот берилди. Шунингдек, уламоларнинг Фирабрий ҳақидаги эътирофлари ва ривояти машҳурлигининг сабаблари баён этилади. **Таянч сўзлар:** Имом Фирабрий, Саҳиҳул Бухорий, имом, ровий, ривоят, нусха, шарҳ, ҳадис, санад.

♦ **Annotation:** This article provides information about the life and scientific activity of Abu Abdullah Firabri, the famous narrator of “Sahih Bukhari”, and the narration of “Sahih Bukhari” by Imam Bukhari himself. The reasons for the popularity of the scholars’ confessions and narrations about Firabri are also explained.

♦ **Аннотация:** В данной статье представлены сведения о жизни и научной деятельности Абу Абдулла Фирабри, известного передатчика “Сахиха Бухари”, и повествование “Сахиха Бухари” самим Имам Бухари. Объясняются также причины популярности признаний и рассказов ученых о Фирабри.

ҲУСОМУДДИН САДР ШАҲИДНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИ

ИСРОИЛЖОН
НАСРИДДИНЗОДА
ЎзХИА докторанти

Марказий Осиё ислом дунёсида мустақил минтақавий цивилизация сифатида машҳур. У кўп асрлик ривожланиш жараёнида антропологик, ижтимоий, сиёсий, лғавий, диний ва бошқа ўзгаришларга қарамасдан, доимий ўзига хос қонуниятлар, жиҳатлар, хислатларга эга бўлиб келган. Бу ўлкада яшаб, ижод қилган олимлар ҳаётини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

X-XIII асрларда Марказий Осиёнинг йирик шаҳарлари бўлган Бухоро ва Самарқандда ҳанафий мазҳаби билимдонларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётга аралашуви фаол бўлган. Бу ўлкага ҳанафий мазҳабининг кириб келиши ва тараққиёт йўли бўйича Ғарб олимлар кўплаб тадқиқотлар ўтказган [1:32–39].

Маълумки, X-XIII асрларда Мовароуннаҳр жамиятининг сиёсий ва ижтимоий бошқарувида фақиҳлар асосий ижрочи вазифасини бажарган. Ҳукмрон сулолалар – Сомоний, Қорахоний, Ғазнавий ва Салжуқийлардан иборат форс ва турк султонлари ҳалқни ўз сиёсатида бўйсундиришда ислом ҳуқуқчиларидан самарали фойдаланган.

Салжуқийлардан Султон Санжар Аҳмад ибн Маликшоҳ (490–552/1097–1157 йй.)нинг ҳукмронлик йилларида Қорахонийлар назоратидаги Марказий Осиё ерларининг сиёсий бошқаруви тўлиқ Салжуқийларга ўтган [2:14].

Салжуқийлар давлат бошқарув услубининг ўзига хос жиҳатларидан бири шу эдики, улар бир шаҳарда ҳам раис (дин ишлари билан шуғулланувчи вакил), ҳам амир (ҳукумат ишлари билан шуғулланувчи вакил) тайин этарди. Раислар маҳаллий ёки ҳукмдорнинг буйруғига биноан султонга содиқ диний арбоблардан (Оли Моза оиласи вакиллари каби), ўз навбатида, амирлар ҳам шахсан султон томонидан тайинланган.

Оли Моза оиласи Бухорода узоқ йиллар раислик қилган сулола ҳисобланади. Унинг Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчи ҳукмрон доира бўлиб танилишида, шубҳасиз, Султон Санжарнинг Мовароуннаҳрдаги ҳарбий-сиёсий фаолияти ва Оли Моза оиласига муносабати муҳим роль ўйнаган. Сулола вакиллари Бухорода, асосан, аҳолидан солиқ ундирувчи ва Султон Санжарнинг ишончли вакиллари сифатида фаолият олиб борган [3:99]. Чунки, бу даврда

Мовароуннаҳрдаги ҳарбий бошқарув Салжуқийлар қўлида бўлган [4:198]. Тадқиқотчи А.Мўминовнинг фикрича, улар Бухорода раис, хатиб ёки асосий ўлпон йиғувчи вазифасини бажарган.

Оли Моза фақиҳлари қолдирган илмий-маънавий меросни ўрганиш ҳозирги кунда тадқиқотчилар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Ушбу мақолани тайёрлашда мазкур оиланинг йирик вакили ва машҳур ҳанафий фақиҳларидан Ҳусомуддин Садр Шаҳиднинг асарлари ва илмий меросига аниқлик киритишни бош мақсад қилиб олдик.

Ҳусомуддин Садр Шаҳид 473/1090 йили Марв шаҳрида таваллуд топган [5:47]. Тўлиқ исми – Ҳусомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза Бухорий. Кафавийнинг билдиришича, у ўз даврининг етук фақиҳ ва қозиларига дарс берган. Қурашийнинг фикрича, Ҳусомуддин вафотига қадар Бухорода Моза ёки Бану Моза (Моза авлоди) билан машҳур бўлган [6:74]. Унга Садр Шаҳид нисбаси вафотидан кейин берилган. Садр Шаҳид йигирма йил давомида, яъни 512/1118–19 йилдан 536/1141 йилгача (вафотигача) Бухоро раиси бўлган. У Моза фарзандлари орасида энг кўп раислик қилгани учун ҳам фақиҳ ҳақида маълумот берувчи манбалар унга “садр” нисбасини қўшади. Садр (араб тилида олд, кўкрак деган маъноларини беради) мусулмон мамлакатларидаги турли мансабдор шахсларга бериладиган унвон ҳамдир. Баъзан дин пешволарига ҳам берилиб, уларга бутун давлатнинг ёки бирор вилоятнинг вақф ишларини бошқариш вазифаси юклатилган [7:204]. Ҳусомуддинга садрлик мартабасини султон Санжар берган. Унинг шаҳид сифати билан ном қозониши 536/1141 йилда Султон Санжар қўшинлари билан қорахитойлар ўртасида бўлиб ўтган жангда ҳалок бўлгани билан боғлиқ.

Араб тадқиқотчиси Муҳий Хилол Сархон Қурашийнинг

фикрига таяниб, фақиҳнинг икки ўғли бор, бири Тожиддин Аҳмад Садр Саид бўлиб, Бурҳонуддин Маҳмуд Бухорийнинг отасидир, дейди. Бу фикр аниқлик талаб этади. Курашидан бошқа ҳанафий фақиҳлари ҳақида маълумот берувчи табақот асарларидан Тожиддин Садр Шаҳиднинг ўғли эмас, балки укаси экани маълум бўлди. Бурҳонуддин Маҳмуд Бухорий ҳам Садр Шаҳиднинг бобоси эмас, балки амакиси эканини куйидагича изоҳлайди:

و لم يزل العلم موروثاً من الأول للآخر و منقولاً من الأكابر حتى انتهى الى صدورى و اسلافى السعداء الشهداء تغمدهم الله بالرحمة و الرضوان فكلهم رضوان الله عليهم اجمعين شرحوا ما بقى من الفقه مجهولاً و فتحوا ما ترك مقفلاً فمصنفاتهم متداولة بين الورى يستعان بها عند اتقان الفتوى وقد وقع فى رأى ان اشتبه بهم بتأليف أصل جليل يجمع فيه أجل الحوادث الحكمية و النوازل الشرعية ليكون عوناً لى حال حياتى و أنرا حسناً لى بعد وفاتى

яъни: “Илм аввалгилардан кейингиларга доимо мерос бўлиб, катталардан нақл бўлишда давом этди ва нихоят менинг Шаҳид ва Саид садрларим ва ота-боболаримга (Аллоҳ уларни раҳмат ва розилиги билан ўрасин) етиб келди. Уларнинг ҳар бири (улардан Аллоҳ рози бўлсин) фикрда ноаниқ қолган жойларни шарҳлади, ёпиқ қолган жойларни очиб берди. Китоблари одамлар орасида кенг тарқалган бўлиб, фатвони мукаммал чиқаришда мурожаат қилинган. Миямда ўзида шаръий масалаларни, ҳукмий ҳодисаларнинг асосийларини жамлаган буюк манба ёзиб, ўзимни уларга ўхшатиш фикри туғилди. Токи бу нарс ҳозирги ҳаётимда ёрдам, вафотимдан сўнг гўзал бир мерос бўлиб қолсин”.

Бурҳонуддин Маҳмуд “менинг Шаҳид ва Саид садрларим” деганда, ўз отаси Тожиддин Аҳмад Садр Саид ва амакиси Садр Шаҳидни назарда тутган бўлиши керак. Демак, кейинги тадқиқотларда Садр Шаҳидни Бурҳонуддин Маҳмуднинг амакиси ўрнида бериш мақсадга мувофиқдир.

Ҳанафий фақиҳлари ҳақида хабар берувчи табақот асарларида Садр Шаҳиднинг ўлимига сабаб бўлган Қатавон жанги ҳақида сўз юритилади. Озарбайжон тарихчиси С.Г.Агаджанов ва қатор туркиязы тарихчилар Султон Санжар ва қорахитойлар ҳукмдори Ел Юй Даши (Гўрхон) ўртасида бўлиб ўтган Қатавон воқеасини ўрганган. У 536\1141 йил 3 сентябрда бошланган ва шарқий салжуқий салтанатнинг мағлубияти билан якунланган. Қатавон даштида ҳалок бўлган мусулмон жангчиларининг сони манбаларда 30 минг, 70 минг ва ҳатто баъзи ўринларда 100 минг деб кўрсатилади. Уларнинг барчаси шаҳидлар деб эълон қилинган ва Самарқанд шарқидаги даштга дафн этилган. Қатавондаги ғалабасидан сўнг қорахитой Гўрхон Бухорони эгаллайди. Шаҳар раиси Садр Шаҳид ҳам Қатавонда шаҳид бўлади.

“Табақотул ҳанафиййа” асаридаги маълумотларни изчил ўрганиш натижасида Садр Шаҳиднинг куйидаги асарлари борлиги аниқланди:

“Усулul Хусомиййа” ёки “Усулul Садруш Шаҳид” усулul фикрға оид асардир. У ҳақда Карл Броккельман маълумот беради [8:374].

“Шарҳul Жомеус сағир” – Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад Шайбонийнинг “Жомеус сағир” асариға шарҳ. “Мифтоҳул саода” муаллифи бу “Жомеус сағир”ға ёзилган етти йирик шарҳнинг биридир, деган фикрни айтиб ўтган. Карл Броккельман бу шарҳнинг Америка Барстон университети араб кўлёмалари фондида сақланаётган иккита нусхаси ҳақида маълумот беради. Шунингдек, унинг Мосул халқ кутубхонаси ва Искандария миллий кутубхонасида ҳам биттадан нусхалари мавжуд. Ҳиндистоннинг Саҳаранапур шаҳридаги “Девбанд” мадрасасида сақланаётган нусхасини 1310 (1892-93) йилда Муҳаммад ибн Абдулхай Лакнавий Ҳиндий тадқиқ этган. Тадқиқот натижасида асар “Жомеус сағир фил фуру” ёки “Жомеи Садр Шаҳид” номлари билан танилгани маълум бўлди. Унинг Тошкент нусхаси ЎЗР ФА ШИ-нинг асосий фондида 5815 рақам билан сақланади.

Хусомуддин Садр Шаҳиднинг бу асариға ўз даврининг етакчи фақиҳлари кўплаб шарҳлар ёзган. “Шарҳ Бадруддин Варсакий”, “Шарҳ Аби Наср Аҳмад Исбижобий”, “Шарҳ Алоуддин Самарқандий” шулар жумласига киради. Бундан ташқари, “Шарҳул Жомеус сағир”нинг Бағдод халқ кутубхонасида етита, Истанбул Давлат музейида тўртта, Ироқдаги “Ҳасан

Пошшо Жалилий китоблари” хазинасида битта, Истанбулдаги “Фотиҳ” масжиди кутубхонасида иккита, Бағдоддаги Ироқ Давлат музейида учта, Мисрдаги “Ал-Азҳар” университети, “Искандариййа” ва “Дорул кутубил мисриййа” кутубхоналарида ўн битта кўлёмза нусхаси сақланмоқда.

“Шарҳул Жомеул кабир”. Бу асар Муҳаммад Шайбонийнинг “Жомеул кабир”ига шарҳдир. Унинг бирорта кўлёмза нусхаси бор-йўқлиги номаълум. Лекин “Фатово Ҳиндиййа”да ундан кўплаб иқтибослар келтирилгани шундай асар бўлганига далилдир.

“Умдатул муфтий вал мустафий” (“Фатво берувчи ва сўровчига кўлланма”). Карл Броккельман бу асарнинг Берлин миллий кутубхонаси, Қоҳирадаги “Дорул кутубил мисриййа” ва “Ал-Азҳар” университети кутубхоналаридаги нусхалари ҳақида маълумот беради.

“Фатово суғро” ёки “Фатово Садруш Шаҳид”. Бу кўлланмада Мовароуннаҳр ва Хуросонда XII асргача бўлган ҳанафий ва шофийлик фатволарин жамланган. Ироқдаги Мосул миллий кутубхонаси ва Қоҳирадаги “Дорул кутубил мисриййа” кутубхонасида икки нусхаси бор. Тошкент нусхаси ЎЗР ФА ШИда 5934 рақам билан сақланади.

“Фатово кубро” ноёб кўлёмалар туркумига кириб, хорижадаги ягона нусхаси Дублиндаги (Ирландия) The Chester Beatty кутубхонасида. Иккинчи нусхаси Тошкентда бўлиб, ЎЗР ФА ШИда 7857 рақам билан сақланади.

“Воқеотул Хусомиййа фи мазҳабил ҳанафиййа”. Ҳожи Халифа бу асарнинг иккинчи номини “Ажнос” деб атайди. Унинг Истанбулдаги Фотиҳ кутубхонасида тўртта, Берлин миллий кутубхонасида битта, Истанбул Давлат музейида иккита кўлёмза нусхаси бор. Ҳожи Халифа “Ҳидоя” ва “Фатово заҳириййа” асарлари “Воқеот” асосида яратилганини айтиди. Асарнинг Тошкент нусхаси ЎЗР ФА ШИда 7756 рақам билан сақланади.

Турк исломшунос олими Муртазо Бедир “Бухоро ҳуқуқ мактаби” асарида Садр Шаҳидни фикр илмида “Воқеот” (воқеалар) жанрига асос солган ва ривожлантирган фақиҳ, деб тарифлайди [9:196]. Мазкур китоб ўздан олдин Мовароуннаҳрда фатово услубида ёзилган тўрт машхур асарнинг тўпланмасидир. Улар араб алифбоси тартибда берилиб, биринчиси “нун” билан Абу Лайс Самарқандийнинг “Навозил”ида, “вов” билан Нотифийнинг “Воқеот”ида, “бе” билан Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазлнинг “Фатово”сида ва “син” билан Алоуддин Самарқандийдан келган фатволар жамланган.

Муртазо Бедир ва ўзбек шарқшунос олими Одил Қориев ўз тадқиқотларида хоризмлик фақиҳ Нажмиддин Абур Ражо Мухтор ибн Маҳмуд Зоҳидий Ҳазминийнинг (ваф. 658/1260 й) мўғуллар истилоси даврида ёзган “Қиятул мунйа ли татмимил ғунйа” асарида келган кўрсатмалар ҳақида маълумот беради. Уларнинг фикрича, бу асарнинг аҳамиятли жиҳатларидан бири шуки, унда Нажмиддин Ҳазминий илк бор кўлёмза манбаларда исмлар ва адабиётлар кўрсаткичини тузиш ва иқтибослар келтириш усулини кўллаган.

Лекин дастлаб бундай услубни Мовароуннаҳрда қарийб юз йил илгари Садр Шаҳид илгари сурганини манбалар тасдиқлаб турибди. Уша даврда бундай услуб ўқувчи ва илм аҳли учун фатво эгасини осон аниқлаш имконини берган. Бундан куйидаги янги илмий хулоса келиб чиқади: бугунги истилоҳ билан айтганда, сноска – ҳавола қоидасига ўн аср олдин ажодларимиз асос солган. Демак, Ҳарбдаги footnote (сноска) қоидаларига дастлаб Ҳарбнинг ўзида ёки бошқа мусулмон диёрида эмас, айнан бизнинг заминда асос солинган.

Ҳамидулла Аминовнинг фикрича, бу белгиларни “кўрсаткич” эмас, “шартли қисқартмалар” деб қабул қилиш мақсадга мувофиқдир [10:146].

Мовароуннаҳрда ёзилган фикрға оид манбаларнинг ҳар бирида ўзига хос махсус рамз ва истилоҳлар мавжуд. Баъзиларида махсус истилоҳ ва шартли қисқартма ишоралар кўпроқ. Шарҳловчи ва тадқиқотчилар уларни ўрганиб, муаллифларнинг мақсадларини англаб олган.

Бурҳонуддин Марғиноний “Тажнис вал мазид” (“Ўхшатиш ва қўшиш”), Абу Фазл Абдуллоҳ ибн Маҳмуд ибн Мавдуд ибн Мажиддин Мавсий (ваф. 683/1284 й.)нинг “Кито-

бул мухтор” (“Танланган китоб”), Абу Баракот Насафий (ваф. 710/1310 й.)нинг “Китобул вофий фил фуруъ” (“Фуруул фикҳда вафо қилувчи”), Тоҳир ибн Салом ибн Қосим ибн Аҳмад Ансорий Хоразмий (ваф. 771/1370 й.)нинг “Жавоҳирул фикҳ” (“Фикҳ жаҳоҳирлари”) асарида, Бадриддин Маҳмуд ибн Исроил ибн Абдулазиз Ҳанафий (ваф. 823/1420 й.)нинг “Жомеул фусулайн” (“Икки “Фусул” тўплами”) асарларида фақиҳлар фойдаланадиган ва иқтибос оладиган асарлар номлари ва баъзи иборалар қисқартирилиб, қисқартма кўрсаткич – феҳрист тузилган. Мазкур қисқартмалар асарларнинг боши ё охирида берилган.

Демак, Садр Шаҳид дастлаб араб алифбоси тартибидан қисқартмаларни беришни йўлга қўйган бўлса, Нажмиддин Ғазминий бошлиқ юқорида номлари ва асарлари зикр қилинган фақиҳлар кўрсаткич ва қисқартмаларни алоҳида бир тизимга солган, дейиш мумкин.

Садр Шаҳид илмий меросини ўрганган ироқлик тадқиқотчи Маҳий Ҳилол Сархон олимнинг фикҳга бағишланган “Китобун нафақот”, “Китобут таклима”, “Китобул мунтақо”, “Китоб масоил даъвоил ҳийтон ват туруқ ва масоилил мо”, “Китобул мабсут фил хилофийот”, “Китоб хиратил фуқаҳо”, “Китобул вақф” асарлари ҳақида ҳам маълумот беради. Тахминимизча, улар мустақил асар сифатида ёзилмаган. Чунки нусхалари ҳақида бошқа манбаларда маълумот учрамайди.

Баъзи тадқиқотчилар Садр Шаҳид ва Бурҳонуддин Маҳмуд Бухорий ёзган асарларни чалкаштириб юборган. Буни кўпроқ араб тадқиқотчиларининг ишларида учратиш мумкин. Масалан, ливанлик Абдуллоҳ Мустафо Мароға “За-

хиратул Бурҳониййа”ни Садр Шаҳид ёзган, деб таъкидлайди.

Аллома Хассофнинг (ваф. 261/874-75 й.) “Адабул қози” асарида Ҳанафий уламолар шарҳ битгани маълум. Мисрлик тадқиқотчи Тоҳа Аҳмад Мағозий Бурҳонуддин Маҳмуд Бухорийнинг “Шарҳ Адабул қози лил Хассоф” номли асари бор, деган фикрни билдирган ва “Захиратул Бурҳониййа”, “Муҳит” асарларининг мухтасари, деб ҳисоблаган. Бу фикр кўп жиҳатдан мунозарали ва бу мавзудаги тадқиқотларда чалкашликларни келтириб чиқаради. Чунки, Хассоф асарида битилган шарҳ Бурҳонуддин Маҳмуд Бухорийга тааллуқли бўлмай, уни Садр Шаҳид ёзган. Асарни 1977 йилда бағдодлик Маҳий Ҳилол Сархон тўлиқ тадқиқ этган.

Оли Моза оиласининг Бухорода машҳур бўлишида Садр Шаҳид муҳим роль ўйнаган. Буни кўплаб фақиҳларнинг унинг фатволарига муносабатидан ҳам билиш мумкин. Жумладан, Нажмиддин Юсуф Хосий аллома фатволарини тўплаб ўзининг “Фатово кубро” асарини ёзган. Шунингдек, бу асар яна “Тажнисул Воқеот” номи билан машҳур [11:23]. Хосий 607 йил 16 рабиус-сонийда (1210 йил 6 октябрда) Садр Шаҳиднинг “Фатово суғро” асарини китоб ҳолига келтирган. Бурҳонуддин Марғиноний (ваф. 593/1197 й.) Садр Шаҳид фатволарини “Китобут тажнис вал мазид” асарида тўлаган.

Умуман олганда, Хусомуддин Садр Шаҳид Мовароуннахрнинг икки йирик фикҳ илми маркази – Бухоро ва Самарқанд фикҳ мактабларини битирган ва кўп йиллик аъёнларини бир жойга жамлаган. Келгусида бу олимнинг илмий асарлари доирасида янги тадқиқотлар ўтказиш, Мовароуннахрга хос фикҳ илми аъёнларининг янги қирраларини очиб бериш долзарб масалалардандир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Madelung W. The Early Murji'a and the Spread of Hanafism / Der Islam, 43 (1982).

2. А.К.Мушинов. «Катаиб аълами ахйар» Кафави (ум. 990/1582) как источник по истории ислама в Мавераннахре (III/IX-VII/XIV вв.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л.: ЛО ИВ АН, 1991. – Б. 14; Ўша муаллиф: Роль и место ханафитских ‘улама’ в жизни городов Центрального Мавераннахра (II-VII/VIII-XIII вв.): Дисс... докт. ист. наук. – Т.: ТИУ, 2003.

3. Садруддин Абу Ҳасан Али ибн Носир Хусайний. Зубдатуттаворих: Ахборул умаро вал мулукус Салжуқийа. – Байрут: Дор икра, 1985.

4. С.Г.Агаджанов. Государство сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – М.: Наука, 1991.

5. Хусомуддин Садр Шаҳид. Шарҳ адабил қози лил Хассоф. 4 жилдли / Маҳий Ҳилол Сархон таҳрири остида. –

Бағдод: Дорул араб, 1977-78. Ж.1.

6. Кураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абулвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад Мисрий. Жаҳоҳирул музййа фи табакотил Ҳанафиййа. 5 жилдли / Абдулфаттоҳ Муҳаммад Хулв таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳижр, 1993. Ж.2.

7. Ислон энциклопедияси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2004.

8. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. 3 жилдли. – Weimar-Berlin: Ҳайа ал-мисриййа, 1898-1993. – 1-жилд.

9. Murteza Bedir. Buhara hukuk okulu (Vakif hukuku bağlamında 10.-13. Yüzyıl Orta Asya hanefi hukuku üzerinde bir inceleme). – Istanbul: Edam akademi kitaplığı, 2010.

10. Х.Аминов. Ҳанафийлик мазҳабиға кириш. – Т., 2012.

11. Islam ansiklopedisi. – Vol. XVI. – Istanbul: Hanefi Mezhebi-Haya, 1997.

♦ **Аннотация:** Мақолада Мовароуннахрнинг Уйғониш даврида яшаб ўтган машҳур Оли Моза оиласига мансуб Хусомуддин Садр Шаҳиднинг ҳаёти, илмий мероси, Ҳанафий мазҳаби ривожига қўшган ҳиссаси ва фикҳ соҳасида ёзган асарлари ҳақида сўз боради. **Таянч сўзлар:** Бухоро фикҳ мактаби, Садр Шаҳид Бухорий, Ҳанафий мазҳаби, воқеълик фикҳи, “Воқеот”, қози ва муфтий.

♦ **Annotation:** This article focuses on Husamuddin Sadri-Shahid's life, scientific works, and his contribution to the development of the Hanafi school of jurisprudence. **Key words:** Bukhara school of jurisprudence, Sadr Shahid Bukhari, Hanafi school, jurisprudence of reality “Woqe’at”, judge and mufti.

♦ **Аннотация:** Статья посвящена освещению жизни, научным работам Хусамуддина Садр Шахида и его вкладу в развитие ханафитской школы юриспруденции. **Ключевые слова:** Бухарская школа фикха, Садр Шахид Бухари, ханафитская школа, «Вакиат», казий, муфтий.

ТАСАВВУФ ВА ЧИШТИЯ ТАРИҚАТИДА АХЛОҚИЙ-ТАРБИЯВИЙ МУНОСАБАТЛАР

ҚОСИМБЕК РАЗЗОҚОВ

ЖДПИ ўқитувчиси

Ўзбекистон туб ўзгариш ва ислохотлар даврини бошдан кечирмоқда. “Янги Ўзбекистон – янгича дунёқараш” шиори остида Ўзбекистоннинг равнақи, гуллаб-яшнаши учун аввало фидойи, интеллектуал ривожланган, баркамол авлодни тарбиялаш долзарб масалалардан биридир. Ёшларнинг ижтимоий-маънавий ҳаётида тасаввуф таълимоти ва унда акс этган ахлоқий-тарбиявий масалалар муҳим аҳамиятга эга.

Тасаввуф тадрижий тараққиётга эга бир таълимот ҳисобланиб, ислом оламида VIII аср ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб зоҳидлик ҳаракати кўринишида куртак ёйган. Тасаввуф турли халқларнинг ижтимоий, фалсафий, бадий

ий тафаккурдан кенг ўрин эгаллаган кўп тармоқли мураккаб таълимот ҳисобланади.

Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”ида ёзилишича, шайх Абусаид Абулхайрдан “Тасаввуф нима?” деб

сўраганларида, “Бошингда не бўлса, чиқариб ташлаш, қўлингда неки бор – қўлдан чиқариш ва бошқалардан сенга нима озор етса, ранжимаслик”, деган экан. Ҳақиқий сўфийлар ўз фаолиятида бу шартларга қатъий риоя қилган. Демак, тасаввуф таълимоти тарбия ва ахлоқий муносабатларга катта эътибор бергани билан ҳам аҳамиятлидир.

Бундан ташқари, тасаввуф холислик таълими ҳисобланиб, софлик ва поклик туйғуларини ифода этади. Тасаввуф риёсизликдир. У “Қулликка белни маҳкам этиш”га чорласа-да, Ҳақ бандаларининг ақлий, маънавий, ахлоқий имтиёзларга эга эканини амалда исботлайди.

Айни пайтда тасаввуфни инсон камолоти, ахлоқий покланиш ҳақидаги илм, десак ҳам муболаға бўлмайди. Инсон, унинг маънавий камолоти учун қайғуриш тасаввуфнинг доимий этиборида бўлган. Сўфийларни, айниқса, инсоннинг ботиний олами, ички зиддиятлари, руҳ билан жисм ўртасидаги кураш кўпроқ қизиқтирган. Улар инсонда азалий икки қарама-қарши куч – раҳмоний ва шайтоний қувватлар борлигини, инсон Аллоҳнинг бандаси сифатида шайтон кутқусини енгиб, раҳмоний фазилатларга эга бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Инсоннинг ҳаётдаги ўрни, жамиятга бirlaшиб яшаш тартибларига ҳам шу нуқтаи назардан қаралган: Чунончи, тасаввуф ижтимоий низолар, уруш-жанжаллар, мулкий тенгсизликнинг туб моҳияти, бош сабабини ҳам инсон табиати ва сийратидан кидиради, инсоннинг ахлоқини тузатишни унинг табиатидаги салбий, ҳайвоний кучларни маҳв этишдан бошлаш керак, деб уқтиради.

Тасаввуфда муомала маданияти ҳам шаклланган. У тил ва дил юмшоқлигига, ўзгалардан келадиган ранжу озорларни ҳалимлик билан, ғазаб ва адоват пичоғига сира қўл чўзмасдан бартараф қилишга ўргатади.

Эрур маҳз тақвий ва лекин риёсиз,

Убудият сарфу айни талаттуф.

Тасаввуф аҳли нодир фазилатларга бой. Улар одамларнинг сўз ва фикрларига зуғум ўтказиш – уларнинг онги, маслағи ва кўнглига тажовуз қилиш, кишининг феълига озор бериш – бўрилик билан баробар деб, муомала-муносабатда “эл қавлу феълига” зўру зулм етказишни Ҳақ томонидан ман этилган амрларга қарши бориш, деб ҳисоблайди [1:4].

Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асаридаги ҳикоятда ҳақиқий мутасаввифга хос саналган уч хусусият таъкидланган. Биринчиси, тор тушунчали ноҳақ зотлар ранжитганда, ранжимаслик; иккинчиси, бировни ранжитиш жоиз бўлганда ҳам унга озор етказмаслик; учинчи ва энг муҳими, бошқа дин ёки ўзга мазҳабдаги одамларни асоссиз камситмаслик.

Мухтасар айтганда, тасаввуф том маънода инсонпарвар, инсоннинг камолоти, одамларнинг бир-бирига муносабатида, руҳий-маънавий юксалишида муносиб йўл тутиши учун жон куйдириб, қайғуриб келган гуманистик таълимот ҳисобланади.

Е.Э.Бертельснинг фикрича, “Тасаввуф адабиётини ўрганмай туриб, Ўрта асрлар мусулмон Шарқининг маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас. Бу таълимотдан хабардор бўлмасдан Шарқни англаш ҳам қийин” [2:54].

Жумладан, чиштия тариқатининг кенг тарқалиши Ҳинд диёри билан боғлиқ. Унинг шайхлари шоғирдларга ўрناк бўла олишини муносиб тарзда исботлаб берган. XIII-XIV асрлар – Ҳиндистонда чиштия гуллаб-яшнаган даври Фаридуддиннинг суюкли шоғирдларидан бири – деҳлилик шайх Низомиддин Авлиё (1242-1325 йй) номи билан боғлиқ. У бутун Ҳинд диёрида тариқат мавқеини мустаҳкамлади, кейин унинг кўплаб шоғирдлари қитъа бўйлаб чиштия марказларига асос солди.

Низомиддин мусулмон дунёсида катта билим ва тажрибага эга буюк олим ва арбоб эди. Шу сабабли уни нафақат сўфийлар, балки обрўли уламолар ҳам ҳурмат қиларди.

Олим сифатида Низомиддиннинг ижтимоий қарашларида унинг ўзига хослиги алоҳида кўриниб турарди. Масалан, у расмий ибодат йиғинларида қатнашиш ва диний амалларни бажаришдан кўра камбағал ва муҳтожларга ёрдам кўрсатишни афзал биларди. Йўқсилларга пул тарқатар ва шу

тариқа ўзига моддий зарар етказарди. Бу хайрли ва савобли ишлар уни қўшни ўлкаларда ҳам машҳур қилди.

Низомиддиннинг шоғирдлари унинг ғоя ва қарашларини Ҳиндистоннинг турли туманларида тарғиб қилди: шайх Чирог – Деҳлида, шайх Мунаввар – Панжобда, Бурҳониддин Ғариб – Диканда, Мавлон Ҳусомиддин – Гужаратда, мавлоно Сирожиддин – Бенгалда. У суҳравардия тариқатини Ҳиндистонга олиб келган шайх Баҳоуддин Закариё, шайх Рукнуддин Абул Фатҳ ва Саййид Жалолиддин Маҳмуд Жаҳонийён даврида машҳурликнинг энг юқори даражасига эришди.

Низомиддин Авлиёнинг камол топишига устози Бобо Фарид кўп ёрдам берди. Унга дўстона ўғитлар бериб, кибр қилмасликни, димоғдорликдан қутулишни маслаҳат берди, зоҳидлик билан таркидунёчилик қилиш, рўза тутиш ва доимо Аллоҳга илтижо ва муножот билан яшашни ўргатди. Низомиддиннинг “кундалик дунёвий ҳаётдан тўлиқ воз кечайси?” деган саволига шайх нафақат зўр бериб илтижою ибодат қилиш, балки сўфийлик йўлида асқотадиган илмларни ўрганишни давом эттиришни маслаҳат берди. Шундан сўнг Низомиддин Деҳлига кетган ва ўша ерда қолиб, узок йиллар давомиди чиштия тариқатини тарғиб қилган.

Шайх Муҳаммад Амин Курдийнинг фикрича, тасаввуф таълимотида солиҳлар машойих ёки авлиёнинг ўзи билан юзлашишдан кўра, маънавий, руҳий фойдани уларнинг ҳаёти, ахлоқий сифатлари ва амалларидан ўрганишни олишни афзал кўради. У тасаввуфга доир асарларни ўқиш инсонни ахлоқий ва маънавий жиҳатдан тарбиялайди, деб ҳисоблайди [3].

Тасаввуфда, жумладан, чиштия тариқатида ахлоқ ва тарбия масалалари, айниқса, тарбия ёшлар учун муҳим аҳамият касб этгани боис унинг қисқача таърифини келтирсак: Тарбия – авлодлараро ижтимоий-тарихий ва ҳаётий тажрибани узатишга хизмат қилувчи, оила, таълим муассасалари, ижтимоий, сиёсий ташкилотлар ва ОАВ таъсири остида жисмонан соғлом, маънан баркамол инсонни шакллантириш ва такомиллаштириш жараёнини англаш тушунча [4:526-527].

Демак, тасаввуфнинг туб моҳиятини, чиштия тариқати олим, авлиё ва шайхларининг фаолиятини бугунги кун ёшларига ҳам ахборот, ҳам маълумот сифатида тушунтириб, ўргатиб борсак, ёшларимиз дунёқарашда Ватанни ардоқлаш, шунингдек, бир-бири билан муносабатларида инсонийлик ва саховатпешалик туйғулари шаклланади.

Президент Ш.М.Мирзиёев ёшлар тарбияси ҳақида сўз юритиб, бу борада шошилмаслик, ёшлар ва ота-оналарнинг талаб-истакларидан келиб чиқиб, ҳар томонлама пухта ўйлаб иш тутиш керак, [5] бу эса мамлакатда ижтимоий ва иқтисодий барқарорлик, жамиятда тинчлик ва аҳиллик, миллатлараро тотувликни сақлаб қолиш, мустақилликнинг узок йилларга мўлжалланган ижтимоий-сиёсий тараққиёт йўлини белгилаб олиш, истиқлолизмизни ички ва ташқи хуружлардан асраб-авайлаш, янги жамиятнинг янги, юксак маънавиятли, мустақил фикрлашга қодир, айни чоғда мамлакат, миллат тарихини яхши билувчи, улуг аждодларимиз қолдирган илмий-маънавий меросдан баҳраманд ёшларни тарбиялаш вазифаси туради, деб таъкидлайди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кунда ёшларни маънавиятни издан чиқаришга қаратилган турли таҳдидлар, бузғунчи ғоялар, диний экстремизм ва фундаментализм, терроризм, миссионерлик ҳаракати ва оммавий маданият каби мафкураравий хуружларга қарши кураша оладиган, ватанпарварлик ва инсонпарварлик, ён-атрофдаги воқеаларга дахлдорлик туйғулари билан яшайдиган, мустақил фикрга эга инсонлар қилиб тарбиялаш долзарб аҳамиятга эга. Бу эса таълим-тарбия жараёнини янада самарали, сифатли, қатъийлик ва талабчанлик асосида ташкил этишнинг таъсирчан усул ва воситаларини жорий этишни тақозо этади.

“Жаҳолатга қарши – маърифат” ғояси чиштия тариқатининг асл гуманистик моҳиятини, эзгулик, тинчлик ва инсонийлик каби фазилатлар азалий қадриятларимизнинг ифодаси эканини ёритишни назарда тутлади.

Мухтасар айтганда, чиштия тариқатининг Ҳиндистон бўйлаб ёйилишида, одамларнинг ўзаро муносабатларида саховат, хушхулқликни тараннум этишда Низомиддин Авлиё

нинг хизматлари беқиёсдир.

Чиштия вакиллари Аллоҳга таваккул қилиб, ҳаоло меҳнат билан тирикчилик қилишни тарғиб этган. Сўфий оч кишининг қорнини тўйдириш, мазлумларнинг илтимосини бажариш, камбағал-қашшоқларга баҳоли қудрат кўмак бериш йўли билан Аллоҳнинг марҳаматига сазовор бўлишга интилиш шарт, деб ҳисоблаган. Шунингдек, бу тариқат муридлар пулига муккасидан кетиш, гадоилик билан шуғулланиш, ҳамр ичиш, гиёҳвандлик қилиш, тамаки чекиш каби иллатларни тақиқлагани билан ҳам аҳамиятлидир [6:355]. Чиштия шайхлари инсонга муҳаббат, бойлик ортидан қувламасликни тарғиб этган.

Тариқат вакиллари меросхўрликни тан олмаган, мур-

шидга ворисни олдинги шайх белгилар ёки у сайланар эди. Бу тариқат хонақоҳи оддийлиги ва соддалиги билан ажралиб турарди. Унда йиғилиб, диний илмлар ўрганиладиган ва Аллоҳни зикр қиладиган жамоатхоналар ва устоз – шайх учун хужра бўларди. Чиштийлар таклиф этиладиган лавозим, мартаба, амалларни рад этар ва ҳукумат билан бирор алоқани ёқламас, дунёпарастликни инкор этар эди.

Улар инсон Худодан умид қилиб, ўз меҳнати билан кун кечириши зарур, фақат оддий инсонларнинг ихтиёрий қурбонлигини қабул қилиши мумкин, деб ҳисоблаган. Сўфийнинг Ҳақ таоло олдидаги хизмати оч кишини тўйдириш, қийналган, азоб чеккан кишининг илтимосини қондириш ва камбағала ёрдам беришдан иборат бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иброҳим Ҳаққул "Тасаввуф ва шеърият" Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси. –Т., 1991.
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. –М.: Наука. 1995.
3. Kadirov, Davronbek (2020) "Al-mavahib us-sarmadiah" and the sources given in it concerning the nakshbandi tarikah," The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 1 , Article.
4. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.
5. <http://uza.uz/oz/politics/shavkat-mirziyoyev-yoshlar-talim-tarbiyasida-shoshmaslik-kerak-07-07-2017>.
6. Ислом энциклопедияси, Зухриддин Хусниддинов таҳрири остида. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2004.

♦ **Аннотация:** Мақолада тасаввуф таълимоти, унинг таърифлари, чиштия тариқати авлиёларининг тарбия ва инсонпарварликка оид қарашлари, Президентимизнинг ёшлар тарбиясига доир фикрлари акс эттирилган. **Таянч сўзлар:** Тасаввуф, тариқат, тарбия, чиштия, авлиё, шайх, инсонпарварлик, Ватан, ватанпарварлик, покизалик, шаффолик.

♦ **Annotation:** This article reflects the education of Sufism, its definitions, the views of the Chishtiya sect and the saints of this sect on education and humanity, as well as the views of the President on the education of youth. **Key words:** Sufism, sect, education, chishtiya, saint, sheikh, humanity, homeland, patriotism, purity, transparency.

♦ **Аннотация:** В статье описываются мистическое учение, его определения, направление чиштия и взгляды священников данной секты о гуманности и патриотизме, а также отражены рассуждения Президента по воспитанию молодёжи. **Ключевые слова:** Мистицизм, секта, воспитание, чиштия, святой, шейх, гуманность, Родина, патриотизм, чистота, прозрачность.

MUHAMMAD IBN UMAR FAHRIDDIN ROZIY ASARLARINING QISQACHA SHARHI

SOHIBJON UMARJONOV
TDIU tayanch doktoranti

Vatanimiz azaldan ilm-ma'rifat o'chog'i bo'lib kelgan. Bu yurtidan ko'plab qomusiy olimlar yetishib chiqqan. Ular qoldirgan ulkan ilmiy meros garchi turli bosqinlar davrida yo'q qilingan, olib ketilgan bo'lsa-da, bizning davrimizgacha yetib kelganlarining adadi, hisobga olinganlari ham kishini hayratga soladi. Ana shunday ma'naviy merosimiz saqlanayotgan ilmiy dargoh – O'zFA Sharqshunoslik instituti hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi o'zining boyligi, turli fan sohalarining xilma-xilligi bo'yicha dunyodagi eng boy qo'lyozma fondidan biridir. Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan asarlarning ichida eng qadimiysi IX asrga (Qur'oni karimning kufiy xati bilan kitobat qilingan nusxasi), eng yangilari esa XX asrning o'rtalariga oid [1].

Qo'lyozmalar majmuasidagi asarlar o'zbek, arab, fors, tojik, urdu, pushtu, ozarbayjon, turk, tatar, turkman, uyg'ur va boshqa sharq xalqlarining tillarida yozilgan. Bu asarlar o'rta asr va undan keyingi davr fanining turli tarmog'iga, ya'ni tarix, adabiyot, falsafa, huquq, falakiyot, kimyo, tabobat, jug'rofiya, dori-shunoslik, til, musiqa, matematika, ma'danshunoslik va boshqa sohalariga oid.

Bu xazinada saqlanayotgan asarlarni birinchi navbatda ikkita katta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh – qo'lyozma asarlar, ikkinchi guruh esa, toshbosma va nashr etilgan kitoblarni hisoblanadi. Hozirgi vaqtda qo'lyozmalar xazinasida (asosiy fond – 13559ta, dublet fond – 5237ta, Hamid Sulaymon fondi – 7586ta) jami 26382 jild kitob saqlanayotgan bo'lsa, toshbosma va nashr etilgan kitoblarning (asosiy fond – 23569ta, dublet fond – 3243ta, maxsus fond – 6389ta, Hamid Sulaymon fondi – 6875ta) umumiy soni 40076 jildan ortiqni tashkil etadi [1]. Ular O'rta Osiyo, shuningdek, Sharq mamlakatlari – arab davlatlari, Afg'oniston, Pokiston, Turkiya, Xitoy, Eron, Hindiston tarixini o'rganishda o'ta muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, Institutning qo'lyozmalar xazinasida 10 mingga yaqin tarixiy hujjatlar ham saqlanadi.

Biz bu kichik hajmli tadqiqotimizda institutning fondida saqlanayotgan Muhammad ibn Umar Fahriddin Roziyning qalamiga mansub qo'lyozmalarga to'xtalib o'tmoqchimiz. Institutning asosiy fondida Roziyning 14 nomdagi asarlarining

39ta qo'lyozma nusxalari saqlanmoqda. Ularning ichida eng ko'p – 21 nusxadagisi "Al-Tafsir al-kabir" yoki "Mafatih ul-g'ayb" asari hisoblanadi. Quyida Fahriddin Roziyning qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan asarlarining ro'yxatini va ular to'g'risida qisqacha malumot berib o'tamiz.

1. Al-Tafsir al-kabir yoki Mafatih ul-g'ayb tafsir ilmiga oid asar hisoblanadi. Bu ulkan Qur'on sharhini taxminan 595/1199 yilda yozish boshlangan. Ammo asarni Roziy yozib tugata olmagan. Keyinchalik uning shogirdlari tugatgan [2:10]. Qo'lyozmalar instituti asosiy fondida 9237, 9238, 6834, 5109, 9236, 5108, 5106, 5110, 4719, 5107, 9473, 7295, 4776, 2157, 5986, 5326, 2062, 4754, 4755, 3248, 4736 sonli inventar raqamlar ostida saqlanadi. Ushbu qo'lyozmalar arabcha, nastaliq, nasx, suls yozuvlarida ko'chirilgan.

2. Jami ul-ulum asarining 10583, 415, 5514 inventar raqamli 3ta qo'lyozma nusxalari mavjudligini aniqladik. Arab tilida, nastaliq yozuvida ko'chirilgan. Bu asar xorazmshoh Takashning iltimosiga binoan yozilgan. Asar XII-XIII asrlar musulmon sharqidagi oltmishga yaqin fan va ularning tasnifi haqida ma'lumot beradi.

3. Asar al-tanzil va anvar al-tavil asari Roziyning ilohiy mavzularni Qur'on oyatlari asosida tadqiq etuvchi tugallanmagan asari hisoblanadi. U "Al-Tafsir al-kabir" asaridan keyin yozilgan ko'rinadi va keying manbalarda ba'zan Qur'onning kichik sharhi (Al-Tafsir al-sag'ir) deb ham yuritiladi [2:10]. Arab

tilida, nastaliq yozuvida ko'chirilgan. Inventar raqami 10691 hisoblanadi.

4. Latoif ul-g'iyosiyot qo'lyozmasining asosiy fondga 2ta nusxasi mavjudligini aniqladik. Bular 10873 va 2355 inventar raqamli qo'lyozma nusxalaridir. Avvalgi ilmiy tadqiqotlarimizda 10873 raqamli qo'lyozma nusxasi doirasida tadqiqot olib borgan edik [3]. Birinchi qo'lyozma nusxa 1265/1848-yilda ko'chirilgan. Kotib ismi berilmagan. Kotib bu asarni o'qigan insonlar ko'chiruvchi haqqiga duo qilib qo'yishni so'ragan, ya'ni duo talab qilgan [4]. Asar uchta katta maqoladan iborat:

1. Ilmning fazilati haqida

2. Borliqning va olamning yaratuvchisi borligining dalillari to'g'risida

3. Inson ahvolining sifatleri haqida [5:1060].

Fors tilida, nastaliq yozuvida ko'chirilgan. 120 varaqdan iborat. Roziyning bu asarining nomi "Kashf al-zunun"da berilmagan. 2355 raqamli nusxasi tojik tilida, nastaliq yozuvida Utman ibn Mir Muhammad 1060/1650-yilda ko'chirgan. 100 varaqdan iborat (154-55). E'tiborli jihati shundaki, bu asar ilmiy jamoatchilikka ma'lum emas edi. Bu asar Roziyning tadqiqotchilar o'rganmagan asari hisoblanadi.

5. Hadoiq ul-anvar fi-haqoiq ul-asrar qo'lyozmaning 2ta nusxasi mavjud. 2671 va 10287 inventar raqamlari ostida asosiy fondga saqlanadi. 2671 inventar raqamli nusxasi 1113/1701-yilda fors tili, nastaliq yozuvida ko'chirilgan.

6. Risalat taxqiq kalimatu-la ilaha illallah qo'lyozmasi, inventar raqami: 562.

7. Risalat al-kamaliya fi haqaiq al-ilohiyya 2536 inventar raqamli qo'lyozma nusxasi Hindistonda 1076/1665-yilda fors tilida, nastaliq xatida ko'chirilgan. Misril Maktum xuddi shu asarning 2687 raqamli qo'lyozmasining tojikcha tarjimasini nastaliq yozuvida ko'chirgan.

8. Risalat fittavhid qo'lyozma inventar raqami 5600, arab tilida, nastaliq yozuvida ko'chirilgan. Hajmi 4 varaq hisoblanadi.

9. Sharx al-Isharat va-l-tanbihat asari asosiy fondning 4957 I va 4957 III inventar raqamlari ostida saqlanadi. Tahminan

580/1184-yilda yozilgan. Bu asar Ibn Sinoning "Al-Isharat va-l-tanbihat" asariga Roziyning mashhur tanqidiy sharhidir [6:1]. Mantiq bo'limi haligacha nashr qilinmagan [2:9]. Arab tilida, nastaliq yozuvida ko'chirilgan.

10. Al-Mabahis al-mashriqiyya. Bu qo'lyozmani hijriy 665-yilda Ali ibn Muhammad arab tilida, nastaliq yozuvida ko'chirgan. Asosiy fond, Inventar raqami 2432. Asar Roziyning dastlabki ilmiy merosi hisoblanadi va unga Ibn Sino (v.429/1037), Abul Barakot Bag'dodiy (v.560/1164-5), Abu Bakr Roziy (v.313/925)larning falsafiy asarlari ta'sir ko'rsatgan. Bu asar Roziy falsafasining yetukligini anglatmaydi, lekin uning keyingi va oldingi qarashlaridan keskin farq qiluvchi fikrlarni o'z ichiga oladi. Roziy bu asarida falsafadagi hamkasblarini qadimgi va islomiy kuchlar asoslab bergan dalillar va usullarga bo'ysunishda ayblaydi [7:21].

11. Masail fittib. 3125 raqamli arab tili, nastaliq yozuvida ko'chirilgan qo'lyozma hisoblanadi. Bu qo'lyozma asar Abu Bakr Roziyning qalamiga mansub bo'lishi ham mumkin.

12. Nihayat al-uqul qo'lyozmasi asosiy fondning 10129 raqamli nusxasi hisoblanadi. Nasx xatida, arab yozuvida 680/1281-yilda Ali ibn Muhammad ibn Ali an-nasafiy ko'chirgan, 200 varaqdan iborat. Haligacha nashr qilinmagan. Bu Kalom ilmi haqidagi asar islom ilohiyoti tarixiga juda katta tas'ir ko'rsatgan. Bu Roziyning oldingi Ash'ariy tafakkuri bilan keyingi falsafiy ilohiyot o'rtasidagi hal qiluvchi qisqa bosqichni ifodalaydi [2:8].

13. Risalat fi-tanbih alal baadal asrar al-muvadaat fi baadal asvar qo'lyozmasi 2820 raqamli qo'lyozma hisoblanadi. 1099/1688-yilda Muhammad Sadiq ibn Habibulloh nastaliq xatida, tojik tilida ko'chirgan. 3 varaq (276-274)ni tashkil etadi.

14. Vasiyatnomai Razi. 2213 raqamli qo'lyozma, tojik tilida ko'chirilgan. 4 varaq (28-25)ni tashkil etadi.

Umuman olganda Roziyning qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan asarlarini o'rganish natijasida diyorimizda o'sha davrda ham ilm-fanning rivojlanganini ko'rishimiz va qimmatli ma'lumotlar olishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://beruni.uz/en-ca/tuzilma/institut-tarixi2.html>
2. Ayman Shihadeh, The Teleological ethics of Fahr al-Din al-Razi. Brill Leiden-Boston, 2006.
3. Umarjonov S, Fahriddin Muhammad ar-Roziyning (1149-1209) "Latoif ul-g'iyosiyot" asarining falsafiy-germenevtik tahlili. Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. -T.: 2020.
4. فخر الدين رازي. كشف ال غيبات. (Fahr Addin Razi "Latoif ul-Giyosiyot" arab va fors tillarida) O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi (inv №10873)
5. С.С.Умаржонов, М.К.Сафаров. Fahriddin Roziyning "Latoif ul-g'iyosiyot" qo'lyozma asarida aql va e'tiqod masalasining qo'yilishi va uning diniy-falsafiy germenevtik tahlili". Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (электрон журнал). 2021-йил июн.
6. Ayman Shihadeh, Fahr al-Din al-Razi's Response to Sharaf al-Din al-Mas'udi's critical commentary on Avicenna's Isharat. The Muslim World, volume 104, January/april 2014.
7. Tariq Jaffer, Razi Master of Qur'anic Interpretation and Theological Reasoning. Oxford University Press, 2015.

♦ **Annotatsiya:** Ushbu maqolada O'zR FA Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan Muhammad ibn Umar Fahriddin Roziyning asarlari haqida qisqacha tasnif berilgan. **Tayanch so'zlar:** Qo'lyozma, toshbosma, Hamid Sulaymon fondi, nastaliq, nasx, suls, Kalom ilmi, Misril Maktum, "Kashf al-zunun".

♦ **Annotation:** This article gives a brief classification of the works of Muhammad ibn Umar Fahriddin ar-Razi, which are kept in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Key words: Manuscript, lithography, Hamid Sulayman Foundation, nastaliq, naskh, suls, theology, Misril Maktum, "Kashf al-zunun".

♦ **Аннотация:** В данной статье дается краткая классификация произведений Мухаммада ибн Умара Фахриддина ар-Рази, которые хранятся в рукописном фонде Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. Ключевые слова: Рукопись, литография, Фонд Хамида Сулеймана, насталик, насх, сулс, теология, Мисрил Мактум, "Кашф аз-зунун".

ЎРТА ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ АСАРЛАРИДА ФАНЛАРАРО ЁНДАШУВ ҒОЯЛАРИ

ГУЛЧЕХРА ҒАФҒАРОВА
*Чирчиқ Давлат педагогика
институтини профессори*
ГУЛБАҲОР ЖАЛАЛОВА
ф.ф.б. фалсафа доктори, PhD

Бугунги кунда замонавий фан тизимида фанлараро ёндашув ривожланиб бораётган асосий йўналиш ҳисобланади. Бунда Ўрта асрларда Марказий Осиёда ижод қилган мутафаккирларнинг бекиёс хизматлари бор. Форобий, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий каби буюк файласуф ва алломаларнинг асарлари жаҳон цивилизациясининг олтин хазинасидан муносиб ўрин олган. Улар жаҳон фани ва маданияти тарихида ўчмас из қолдирган. Аммо мутафаккирларимизнинг фанлараро ёндашувни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси етарлича тадқиқ этилмаган. Биз Ўрта аср мутафаккирларининг илмий меросидаги фанлараро ёндашувни замонавий фан методологияси асосида тадқиқ этамиз.

Марказий Осиё мутафаккирларининг жаҳон илм-фанига қўшган бекиёс ҳиссаси И.Мўминов, А.Кубесов, М.Диноршоев, М.Хайруллаев, З.Кули-Зода, В.Бартольд ва бошқа кўплаб олимларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топган. Бу олимлар мутафаккирларнинг илмий хазинаси ва дурдона меросини тарихийлик, диахрон методлар асосида тадқиқ этган. Хусусан, Ўрта асрлардаги санъатда фалсафа ва математика интеграциясига оид маълумотларни Л.И.Ремпельнинг асарларида кўриш мумкин [2:11]. Бунда мутафаккирларимизнинг илмий меросидаги билимлар интеграциясининг фанлараро ёндашув намуналари математика, музика, архитектура, шеърят, медицина мисолида очиб берилган.

Қадимги юнон олимлари ижодида ҳам математика, музика, фалсафа ва бошқа фанлар интеграциясини учратиш мумкин. Бизнинг заминда яшаб ижод қилган мутафаккирлар ижодида фанлараро ёндашув нафақат салмоқли бўлган, балки юқори даражада ривожланган. Аммо уларнинг илмий мероси фанлараро ёндашув ғояси нуктаи назаридан ўрганилмаган. Шунинг учун кўйида алломаларимиз ижодидаги фанлараро ёндашув эволюциясига оид намуналарни кўриб чиқамиз.

Алломалар ижодида билимлараро интеграция математика, музика, архитектура, санъат соҳасида ўз аксини топган. Буни дастлаб математиканинг бошқа фанлар билан интеграция қилиниши мисолида кўриб чиқишимиз мумкин. Форобий Ўрта асрларда Марказий Осиёда математикани бошқа фанлар билан интеграция қилиш ғоясини англаган буюк мутафаккир ҳисобланади. Аристотелдан фарқли равишда, Форобий математика методларининг қўлланиш имкониятлари чексиз эканини эътироф этади. Буюк олимнинг бу ғояси нафақат математика ривожиди, балки фан тизими тараққиётида ҳам буюк ҳодиса эди. Шунингдек, Форобий бу ғояни янада кенгроқ қўллаш усулларини амалда исбот қилади. Масалан, олим фанда биринчи бор музикавий (тебранувчи) ҳодисаларни математик усуллар билан тадқиқ қилади.

Форобий бошлаб берган бу ташаббусни кейинчалик бошқа олимлар ўз тадқиқотларида давом эттириб, янада ривожлантирди. Мовароуннаҳрлик мутафаккирлар ижодида музика ва математика, педагогика ва музиканинг уйғунлашуви юксак даражага кўтарилган. Форобий бунга “Музика ҳақида катта трактат”, Хоразмий эса “Илм калити” номли энциклопедиясининг бир бўлимини бағишлаган. Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асарида музика ҳақида алоҳида бир бўлим мавжуд. Шу боис “Ўрта Осиё мутафаккирлари арифметика, геометрия, астрономия ва музикани битта фан доирасига киритган” [5:182-183].

Хўш, нега музикага бунчалик катта эътибор қаратилган? Маълумки, музика санъатнинг бошқа турларидан алоҳида ажралиб туради. Унинг “инсонга сирли таъсирини, инсон қалбида янги ўзгаришлар ҳосил қилишини олимлар тан олган. Музика жуда жўшқин, экзистенциал вазиятларда инсон ҳаётининг бир бўлаги сифатида эътироф этилган. Музика маданияти – бу ижтимоий маданий феномен бўлиб, ҳар бир маданиятнинг ўзига хос маданий-фалсафий ва сиёсий-идеологик хусусиятларини акс эттиради” [3:6].

Мутафаккирларнинг музикага эътиборини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

* Ўрта асрлар мусулмон маданиятида ҳамма фанлар фалсафа атрофида бирлаштирилган. Фалсафа барча фанларни

ўз атрофида бирлаштира олган фан ҳисобланади.

* Ўрта асрлар мусулмон маданиятида ҳар қандай фан ўзи алоҳида эмас, балки айнан илмий-фалсафий дунёқараш контекстида ўрганилган. Шунинг учун ҳар бир машҳур мутафаккирнинг илмий меросида филология, табиий, илмий, метафизик ва музикавий назарий билимлар уйғунлаштирилган.

Ал-Киндий Ўрта аср мутафаккирлари орасида биринчи бўлиб музикани фалсафий нуктаи назардан тадқиқ этган олим ҳисобланади. У ўз асарларида музика назариясини алоҳида фан сифатида фалсафий нуктаи назардан ўрганган. Форобий кейинчалик бу анъанани моҳирона ривожлантирган. Дарҳақиқат, бу даврда “музика математика билан уйғунлашди ва жуда кўп назарий манбаларини арифметика, геометрия, баъзи ҳолларда эса физикадан олди” [3:23].

Форобий музикани “илм”, “фан, билим, билиш” сифатида ифодалаган [1:161]. Шуниси эътиборлики, у музикани амалий фалсафий фанлардан бири сифатида эътироф этади [4:181]. Мутафаккир ҳар бир олимга бошқа муаллифларнинг музика соҳасида йўл қўйган хатоларини тушуниш ва уларни очиб бериш, тўғри ва нотўғри нуктаи назарларни ажрата билиш асосида ҳақиқатни аниқлаш талабини қўйган [4:182].

Л.И.Ремпель таъкидлаганидек, юнон олимлари ижодида музикага катта эътибор унинг бошқа фанлар билан интеграциялашувини юқори поғонага олиб чиқди [2]. Форобий товушнинг физик асосини, тарқалишини, тарқалиш интервалларини ўлчаш мақсадида арифметик, геометрик ҳисоблашларни қўллаган. Шу сабабли олим ижодида музика ва математика интеграцияси самарали амалга оширилган. Кейинчалик Европа олими Беконнинг илмий меросида ҳам бу икки фан интеграциясига оид ғоя кузатилган.

Ўрта асрлар мутафаккирлари ижодида билим доимо таълим ва тарбия билан боғлиқ бўлган. Улар билим инсонда яхши фазилатларни ривожлантириши лозимлигини таъкидлаган. Ана шундай билимлардан бири болаларни музикани англашга ўргатиш ва музика воситасида ижобий сифатларни шакллантириш бўлган. Яъни, мутафаккирларимиз инсонни тарбиялаш масаласини ҳал қилишда музика амалиётидан фойдаланиш зарур деб билган. Шунингдек, улар музика инсоннинг қалби ва ақлини тарбиялаш хусусиятига эга эканини таъкидлаган. Бундай ёндашув Форобий ижодида яққол кўзга ташланади. У болаларни ахлоқий тарбиялашда уларни музикага ошно этиш зарур деб ҳисоблаган. Олимнинг фикрига кўра, музика болаларда ижобий руҳий ҳисларни чақиради, болалар қалби покланишига сабаб бўлади. Форобий бундай руҳий покланишни “катарсис” деб атайди. Шунингдек, у музика болаларга руҳий даволовчи восита сифатида ҳам самарали таъсир кўрсатишини айтиб ўтган.

Ибн Сино инсон руҳий ҳолати ижро этилаётган музика билан боғлиқлигини таъкидлайди. Товушлар гармонияси инсонни кучсизликдан кучлилик томон олиб чиқиши, ёки аксинча, уйғунлашмаган товушлар инсонни тушқунликка тушириб қўйиши мумкин. Шунингдек, Ибн Сино “инсоннинг саломатлиги учун энг фойдали машғулот – куйлаш” [5:186], дейди.

Мутафаккирлар музика нафақат инсоннинг кайфияти, балки унинг характерини ҳам ўзгартириши мумкинлигини таъкидлаган. Улар болаларни тарбиялашда музикани зийраклик билан танлаш зарур, деб ҳисоблаган. Ушшоқ, Наво каби музика намуналари инсонларда жасурликни, Ироқ, Наврўз музикалари эса ёруғ, чиройли орзуларни уйғотса, Бузрук

кайғу пайдо қилиши кўрсатилади. Бу кўрсатмаларга юртимиз мусикачилари асрлар оша амал қилиб келмоқда.

Юқорида қайд этилганидек, юртимизда математиканинг бошқа соҳаларда қўлланиши натижасида дастлабки фанлараро ёндашув ғояси ривожланди. Бундай интеграл жараёнларни Форобийнинг мусикага оид тадқиқотларида кўриш мумкин. У ўзининг “Мусика ҳақида катта трактат”ида антик давр муаллифларининг изланишларини пухта ўрганиб, уларда мусикага оид баъзи ноаниқликлар борлигини аниқлаган ва шу сабабли янги трактат ёзишга киришганини баён қилган [5:182-183]. Натижада Форобий математик усуллар асосида мусика товушларининг келиб чиқишини, ритм ва товушларнинг мусика сифатида бирилашувига оид қонуниятларни мукамал ўрганади. Бу математика ва мусика фанининг интеграцияси эди.

Алломалар математик усулларни нафақат мусика, балки санъатшуносликда ҳам самарали қўллай бошлаган. Натижада фан ва санъатда интеграциялашув жараёни содир бўлган. “Бу жараёнда фан ва санъатни боғлаб турувчи ҳалқа математика ва геометрия ҳисобланади. Бу Хоразмий, Ибн Сино ва

бошқаларнинг ижодида намоён бўлди” [5:11].

Санъат ва математиканинг уйғунлашувини биз Ўрта асрларда Марказий Осиёда вужудга келган орнаментал санъат намуналарида кўрамиз. Бу санъат тури математика, геометрия ва санъатнинг уйғунлиги замирида пайдо бўлади. Архитектура орнаментал санъатдаги математик ёндашувларнинг асоси бўлиб, фалсафий ғояларга хизмат қилади. Масалан, Марказий Осиё меъморлик санъати асосида ётган уйғунлик ғояси ана шундай универсал характерга эга ғоядир. У нафақат коинот тизими, балки конкрет фанлар билан боғлиқ. Шу сабабли меъморлик санъатида уйғунлик геометрик орнамент воситасида ифодаланган.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, билимлар интеграциялашувига Ўрта аср мутафаккирларининг буюк хизмати бор. Форобий мусикавий (тебранувчи) ҳодисаларни шеърият ва математик усуллар билан тадқиқ этади. Шундай қилиб, математик ғояларнинг архитектура, геометрия, эстетик санъат билан уйғунлашувини содир бўлади. Бу уйғунлашув бетақрор орнаментал санъатнинг, гириҳларнинг яратилишига олиб келади.

средневековой культуре. Дисс. на соиск. канд. культурологии. – Санкт-Петербург, 2015.

4. М.Хайруллаев. Фараби. –Т.: Ўзбекистон, 1975.

5. Художественная культура Средней Азии IX-XIII веков: сборник статей. под ред. Л.И.Ремпелья. –Т.: Лит. и искусства

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. С.Д.Даукеева. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002.
2. Л.И.Ремпель. Художественная культура Средней Азии IX-XII веков. –Т.: Гафур Гулям, 1983.
3. Е.С.Федорова. Философия музыки в мусульманской

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада мутафаккирларимизнинг фанлараро ёндашувни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва Ўрта асрлар мутафаккирларининг илмий меросида фанлараро ёндашувни замонавий фан методологияси асосида талқин қилиш ёритилган. **Таянч сўзлар:** Билиш, Ўрта асрлар, фан, ғоя, илмий ғоялар, аллома, Марказий Осиё, ёндашув, мусика, интеграция.

♦ **Annotation:** The article describes the contribution of our thinkers to the development of an interdisciplinary approach and the interpretation of an interdisciplinary approach in the scientific heritage of medieval thinkers based on the modern methodology of science. **Key words:** Cognition, Middle Ages, science, idea, scientific ideas, scientist, Central Asia, approach, interdisciplinary approach, music, integration, mathematics, scientific heritage.

♦ **Аннотация:** В статье описывается вклад наших мыслителей в развитие междисциплинарного подхода и интерпретация междисциплинарного подхода в научном наследии средневековых мыслителей на основе современной методологии науки. **Ключевые слова:** Познание, Средневековье, наука, идея, научные идеи, ученый, Центральная Азия, подход, междисциплинарный подход, музыка, интеграция, математика, научное наследие.

ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИДА ТАЗКИРАНАВИС ИЖОДКОРЛАР

ЛАТОФАТ ХОЛНАЗАРОВА

Тошкент давлат техника
университети доценти

Тазкиралар* туркий ва мусулмон оламида, хусусан, Туркия, Турон ва Эрон заминида турли тарихий даврларда яшаб ўтган шоирлар ва уларнинг шеърлари жамланган мажмуа сифатида доимо қадрланган ва махсус йўналиш сифатида ривожланиб келган.

Тазкиралар Ўрта Осиёда ҳам кўп асрлик тарихга эга, уларнинг катта қисми шоирларнинг ижодига бағишланган бўлса-да, орасида олимлар, ҳукмдорлар, диний уламолар, шерият пешволарининг тарихи ва фаолиятига бағишлангани ҳам бор.

Тазкиралар асосан адабиёт, хусусан, шеърият тарихи йўналишида кўп ўрганилган, тарих фанида эса улардан маданий ҳаёт намоёндаларини ўрганишда фойдаланилса-да, ҳалигача махсус тадқиқот объекти бўлмаган. Ваҳоланки, уларда нафақат шоирлар, балки ҳукмдорларнинг фаолияти, уларнинг адабиётга, маданиятга муносабати, шеърларда эса давр руҳи, халқнинг армонлари, қалб нидоси, ижтимоий фикр ва тафаккурни англаб олиш мумкин бўлган жиҳатлар, географик, топографик маълумотлар жуда кўп. Тазкираларнинг маданият тарихи ва интеллектуал меросни ўрганишдаги ўрни ва аҳамияти ниҳоятда катта.

Тазкиралар тарих фанида узвий давомийликда, махсус ва изчил ўрганилмаган бўлса-да, улардан турли даврлардаги шахслар ва ижод аҳлининг ҳаётини, тарихини ўрганишда тегишли ўринларда унумли фойдаланиб келинмоқда.

Тазкираларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, улар орқали нафақат маданий ҳаёт, балки давр руҳини ҳам баҳолаш мумкин. Улар орасида ҳукмдорларнинг топшириғи ва

ҳомийлигида яратилгани ёки шахсий ташаббус асосида аввалги тазкираларни давом эттириш ёки тўлдириш мақсадида ёзилгани ҳам мавжуд. Тазкираларни асосан шоирлар, хаттотлар, тарихчилар ёзган ва XX асрнинг ўртасигача давом этган.

XIX асрдан XX асрнинг бошигача ҳар бир хонликда тазкиранавислик анъанаси давом этган. Қўқон хонлигида Умархоннинг буйруғи билан Фазлий Намангоний ва Мушриф тузган “Мажмуатуш шуаро” [1:338] номли тазкирадан XVIII аср охири ва XIX аср бошида Қўқонда яшаб ижод қилган 100дан ортиқ ижодкор ҳақидаги муҳим маълумотлар ўрин олган. Фазлий Намангоний раҳбарлигида шеърый шаклда яратилган “Мажмуаи шоирон» («Шоирлар гуруҳи») тазкираси саройда тўпланган ижодкорлар, адабий муҳит ҳақида маълумот беради.

Бухорода Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ (1818-1894) тузган “Тухфатул аҳбоб фи тазкиратил асҳоб» («Сухбатдошлар зикрида дўстлар тухфаси») тазкираси [2:145,29-30] XVIII аср охири ва XIX асрда яшаб ижод қилган Туркистон шоирларини қамраб олган эди. Бу тазкирада Бухоро ва Қўқонда яшаган 150 шоирнинг таржимаи ҳоли ва ғазаллари тўплами баён этилган. Возеҳ зулнисонини бўлиб, ўзбек, тожик тилларида кўплаб қасида, рубоий, ғазаллар ёзган. Бундан ташқари, та-

* Тазкира – арабча «зикр этиш», тилга олиш, эслаш маъносини билдиради.

рих, табиатшунослик, этика, тиббиётга доир асарларни таржима қилган.

Бухоро амири Абдулахадхоннинг тавсияси билан Бухорода XX аср бошида Афзал махдум Пирмастий тузган «Афзалиут тазкор фи зикриш шуаро вал ашъо» [3:372-407] («Шоирлар ва шеърлар ҳақдаги Афзал тазкираси») деб номланган тазкирада XIX аср охири XX аср бошида яшаб, ижод қилган 135 шоир ҳақидаги маълумотлар жамланган. Бу даврда яна қатор тазкиралар тузилиб, анъанавий тазкиранавислик янги асарлар билан бойитилди.

Хусусан, Саид Мир Муҳаммад Сиддиқ Ҳашмат тузган «Тазкиратуш шуаро» [4:138] номли тазкирада Бухорода яшаб ижод қилган 60дан ортиқ шоир, уларнинг таҳаллуси, таржимаи ҳоли, машхур шеърлари ҳақида, Ҳожи Абдулазим Шаръий тузган «Тазкираи шуаро Абдулазим Шаръий» [5:816] номли тазкирада XIX аср охирида Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда яшаб ижод қилган шоирлар, олимлар ҳақида, Неъматулла Муҳтарамнинг насрий матнда форс тилида ёзган «Тазкираи Ҳожи Неъматуллоҳ Муҳтарам» [6:1786,473-478] номли тазкирасида XIX аср ва XX аср бошида Бухорода яшаб ижод қилган шоирларнинг таҳаллуси, исми, насаби, ёзган асари ҳақида, Абдий Миравдуллахўжанинг «Тазкираи Абдий» (ёки «Тазкиратуш шуаро мутааххирини Бухоро»), «Тазкиратуш шуаро» (1904) номли тазкираларида Амир Абдулахад даврида яшаб ижод қилган 118та шоир ҳақида маълумот жамланган.

Абдумуталлиб Фахмийнинг «Тазкираи Фахмий» [7:28,74] номли тазкирасида зикр этилишча, XIX асрда мамлакатда 300 нафар шоир яшаб ижод қилган. Асарда Бедил, Ҳофиз, Низомий, Исмаил Бухорий, Савдо, Возеҳ каби аввалги тазкиранависларнинг тазкираларидан қисқача маълумотлар, айрим тазкиралардан эса, масалан, Возеҳдан тўлиқроқ маълумотлар берилган.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Феруз даврида тазкиранависликка алоҳида эътибор қаратилган. Зеро, бу даврда мамлакатда унинг ҳомийлигида шеърят, адабиёт, санъат ва таржимонлик кенг ривожланди. 1909 йили хоннинг амри билан шоир Аҳмад Табибий (1869-1911) яратган «Мажмуатуш шуаро» («Шоирлар ғуруҳи») номли тазкира «Мажмуатуш шуарои Феруз-шоҳий» номи билан танилган бўлиб, жами 1638 саҳифадан иборат эди [1:338,176].

Аҳмад Табибий санъатшунос, мусиқашунос, хаттот, шоир. У Хоразм шоирлари ҳақида яратган «Мажмуаи шуарои пайрави Феруз» номли тазкирасига шоир Ферузнинг 100та ғазалига 30та шоир ёзган пайравни киритади. Бу тазкирадаги матнлар асосан ўзбек тилида эди.

Тазкиранавислик хонликлар тугатилгандан кейин ҳам давом этди. Ҳасанмурод Лаффасий, Мирзо Муҳаммадшариф Садр Зиёнинг асарлари шулар жумласидан бўлиб, уларда XIX аср охири ва XX аср бошида яратилган тазкиралар тўлдирилиб, тизимлаштирилгани ва хонликларнинг сўнгги даврига қадар етказилганини кўриш мумкин.

Муҳаммад Шарифжон Садр Зиё Бухоро амирлигида яшаб, турли туман ва вилоятларда қозилик лавозимида фаолият кўрсатган мутафаккир олим, адиб ва шоир сифатида бой илмий ва адабий мерос қолдирган. У ўзи яшаган даврда Бухородаги адабий ҳаётга ва тарихга доир кенг маълумот берадиган «Тазкиратуш шуаро мутақаддимин», «Шуаро мутааххирин» ва «Фузалои мутааххирин» каби тазкиралар яратди.

«Тазкиратуш шуаро мутақаддимин» тазкирасига Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш шуаро», Лутф Алибек Озарнинг «Оташкада» тазкираси асос бўлган. Садр Зиё X-XV асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳр, Эрон ва Ҳиндистонда яшаб ижод қилган Рудакийдан то Жомий ва Навоийгача бўлган 162 шоир ва олим, уларнинг ижоди, шунингдек, X-XVII асрларда яшаган 120 нафар шахзода ҳақида сўз юритади. Садр Зиё ўзининг тазкирасини Давлатшоҳ Самарқандий қайд этган маълумотлар билан тўлдириб, эътибордан четда қолган Ибн Сино, Ҳўжа Низомулмулк ва бошқа бир қатор шоир ва мутафаккирлар ҳақидаги янги маълумотлар билан бойитади.**

** Садр Зиё. Тазкиратуш шуаро мутақаддимин, 272а арақда Ибн Сино, 272б арақда Ҳўжа Низомулмулк ҳақида маълумот берилган.

*** Тазкиранинг тўлиқ номи «Шуаро мутааххирин ва фузалои муосирини роқими адим-ул қадр Зиёи Садр» бўлиб, унинг нусхаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти фондида №2193 рақам остида сақланмоқда.

Садр Зиё «Шуаро мутааххирин»*** («Ҳозирги давр шоирлари») номли тазкирасини Возеҳнинг «Тўхфатул аҳбоб» [8:29-43] тазкираси асосида яратди. Бу тазкира Возеҳ қайд этган XIX асрда Бухорода яшаб ижод қилган 88 нафар шоир, олим, шайх ҳақида маълумот бериб, «Тамом бўлди, Қори Раҳматуллоҳий Возеҳ» [9:3326] деб якунланади. Садр Зиё Возеҳнинг тазкирасини шунчаки кўчирмай, ундаги маълумотларни тўлдириб аниқлаштиради ва иловалар киритади. Иловаларда Аҳмад Дониш ва XIX асрнинг иккинчи ярмида, Возеҳдан кейин яшаган шоирлар ҳақида маълумотлар берилади.

Садр Зиё «Фузалои мутааххирин» номли тазкирасида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари, яъни Амир Музаффар (1860-1885), Абдулаҳад (1885-1910), Олимхон (1910-1920)нинг ҳукмронлиги даврида, қисман совет замонида яшаб ижод қилган 79 нафар шоир ва донишманд, уларнинг вафот саналари, баъзи шоирларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, XX аср бошида вужудга келган жадидлик ҳақида маълумотлар келтиради [10:3376].

1932 йилда Садр Зиё «Тазкираи шуаро манзумаи Мирзо Муҳаммадшариф Садр» номли мажмуага ўзининг бир қатор тазкираларини жамлайди. Муаллиф унга киритилган «Тазкираи шуаро» («Шоирлар зикри ҳақида») номли тазкирасида ўзи ва аждодлари, Бухоро ҳукмдори Амир Абдулахадхон, Бухоронинг XIX аср ва XX асрнинг бошида яшаган шоир ва олимлари, амалдорлари, диний уламолари ҳақида маълумот беради. Муаллиф мажмуанинг «Таржимаи аҳволи қози Абдушукур» («Қози Абдушукурнинг таржимаи ҳоли») деб номланган қисмида ўз отасининг аждодлари, пир ва устозлари Домло Мирзо солиҳ аълам, Мавлавий Иноятуллоҳ Қози калон, Охунд Домло Ҳасан, отасининг ижодий фаолияти ва амалга келиши, амирлар ва амалдорлар билан муносабатлари, Амир Музаффар даври, ўз шеърлари, ижоди, у билан ҳамзамон бўлган машхур ижодкор олим ва амалдорлар ҳақида қизиқарли маълумотларни қайд этади.

Асарнинг «Тарихи салотини Усманий ва насаби Эшон» («Усманий султонлари ва уларнинг насаби») қисмидан Усманий султонлар, Эртуғрул ва унинг авлодлари, Усмонбек Ғозий, Йилдирым Боязид, Султон Муродхон ва уларнинг авлодлари, Султон Абдулҳамидхон II каби турк султонлари, Мовароуннаҳрдаги Темурий султонлар, Бухоронинг хон ва амирлари, Эрон султони ва шоҳлари, Афғонистон тарихи, Россия подшолари ҳақидаги маълумотлар ўрин олган.

Мажмуанинг «Тазкираи хаттотон» («Хаттотлар зикри ҳақида») номли қисмида дунёда ilk хатнинг пайдо бўлиши, араб хатининг тарихи, Мир Али Табризий ва Мовароуннаҳрнинг машхур котиблари, Ўрта асрлардаги машхур хаттотлар, наставлик хатининг вужудга келиши ва уни ривожлантирган хаттотлар, Бухоро ва Самарқанднинг машхур хаттотлари, қози, муфтий, волий, амир ва хонлар каби амалдорлардан бўлган машхур хаттотлар, муаллифга ҳамзамон яшаган хаттотлар ҳақида маълумотлар берилади (назмга солинган ҳолда) [11:3].

1940 йилда Ҳасанмурод Лаффасий (1880-1945) тузган «Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари» [12:11-13] номли асар хоразмлик 51 нафар шоир, уларнинг асарларидан намуналар, ўзаро муносабатлари, саройдаги адабий муҳит ҳақида маълумот беради. Лаффасийнинг бу тазкираси «Хива шоирлари» номи билан ҳам танилган бўлиб, XX аср бошида Хива ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхоннинг топшириғи билан яратилган «Тазкираи шуаро»да берилган маълумотларни янада тўлдиради.

Хулоса қилиб айтганда, тазкиралар ўз даврининг ижтимоий, маданий ва адабий соҳаларини акс эттирувчи муҳим бир йўналиш сифатида асрлар давомида муҳим тарихий манбаларни сақлаш, қайд этиб бориш ва келгуси авлодларга етказиб беришда муҳим роль ўйнаган. Уларда нафақат шоирлар ва уларнинг асарлари, балки дин пешволари, уламолар, олимлар, ҳукмдорлар, амалдорлар (қози, муфтий ва б.), маданий ҳаёт ва сарой муҳити, хон ва амирларнинг адабиётга муноса-

бати, илм-фан ва маданият ҳақидаги қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Бу тазкираларда нафақат Ўзбекистон, балки бутун минтақа, шу жумладан, Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон,

Усманий туркларнинг тарихи ва маданиятига оид маълумотлар ҳам мавжуд бўлиб, улар хорижий мамлакатларнинг тарихи учун ҳам муҳим манбавий аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулкарим Фазлий Намангоний. «Мажмуаи шоирон» // Қўлёзма ЎзР ФА ШИ фонди. Инв. // яна қаранг: ЎзР ФА ШИ Ислом илмларига оид манбалар ва нашри гранти асосида нашрга тавсия этилган. Абдулкарим Фазлий Намангоний. №...«Мажмуаи шоирон» тузувчи Баҳром Абдухалимов. –Т., Фан. 2018.
2. Қори Раҳматуллоҳ Возех. «Тухфатул аҳбоб фи тазкиратил асҳоб» // Қўлёзма, ЎзР ФА ШИ фонди. Инв. № 2336/1. – 145 в. Яна қаранг: Хади-Заде Р. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. – Сталинабад, 1956.
3. Р.Ходизода, У.Каримов, С.Саъдиев. Адабиёти тожик: Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988. Саҳ. 372,407. Яна қаранг: Мажмуаи шоирон. –Т.: Ильин босмаҳонаси, 1902.
4. Муҳаммад Сиддиқ Ҳашмат, Тазкиратуш шуаро // Қўлёзма, ЎзР ФА ШИ фонди. Инв. № 2729. 138 в. 2252/1.
5. Абдулазим Шаръий. «Тазкираи шуарои Абдулазим Шаръий» // Қўлёзма ЎзР ФА ШИ фонди. Инв. № 3396/III.
6. Неъматулла Муҳтарам «Тазкираи Ҳожи Неъматуллоҳ Муҳтарам // Қўлёзма, ЎзР ФА ШИ фонди. Инв. № 2252/II. 1786.; яна қаранг С.Айни. Намунаи адабиёти тоҷик.
7. Абдумуталлиб Фаҳмий. Тазкираи Фаҳмий // Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ фонди. Инв. № 2331/1.74в. – 174 в.яна қаранг: Б.Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи.
8. Хади-заде Р. Источники по истории изучения таджикской литературы конца XIX-начала XX вв. –Душанбе.
9. Шуарои мутааххирин, 3326 варак.
10. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик қўлёзмалар институти. Инв. № 1304.
11. А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. – Т., 1971.
12. Хасанмурод Лафасий. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи холлари // Тошбосма ЎзР ФА ШИ фонди. Инв. № 1900.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Қўқон ва Хива хонликлари, Бухоро амирлигида яшаб ижод қилган тазкиранавислар ҳақида сўз юритилган. **Таянч сўзлар:** Тазкира, олимлар, шоирлар, насаб, мадраса, тазкиранавис.

♦ **Annotation:** This article deals with the tadhkirah makers who lived and worked in the Kokand, Khiva khanates and the Bukhara Emirate. **Key words:** Anthology, scholars, genealogies, mosques, madrasahs, anthology maker.

♦ **Аннотация:** В данной статье речь идет о тазкиристах, живших и работавших в Кокандском, Хивинском ханствах и Бухарском эмирате. **Ключевые слова:** Антология, ученых, поэты, генеалогия, медресе, создатель антологий.

САЙИД КАМОЛИДДИНХОЖА КОСОНИЙГА БАҒИШЛАНГАН МАРСИЯЛАР ТАДҚИҚИ

НОДИРЖОН АБДУЛАХАТОВ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
докторанти, тарих фанлари номзоди

Маълумки, ўлим – йўқотиш, жудолик муносабати билан халқ оғзаки ижодида йиғи, Шарқ ёзма адабиётида марсия, фиरोқия, ёднома, Ғарб адабиётида эса элегия, эпитафия сингари қатор жанрлар шаклланган [1:410]. «Марсия» арабча «риса» сўздан олинган бўлиб, йиғламоқ, аза тутмоқ, қайғурмоқ маъноларини билдиради. Шеърӣ терминологияда эса вафот этган шахсни таърифловчи, шарафловчи, унга муносабат билдирувчи, лирик қаҳрамоннинг қайғу-ҳасратларини ифодаловчи асардир [2:69].

Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга бағишлаб ёзган марсиялари, назм аҳлининг айтганлари фикримизга далилдир [3:141].

Марсиялар бирор кишининг вафоти муносабати билан ёзилса-да, уларда тириклик маъноси, ҳаёт моҳияти, яхшилик ва ёмонлик, эгулик ва ёвузлик тўғрисида фикрлар ва ижтимоий масалалар юзасидан мулоҳаза ва мушоҳадалар бўлади [4:199]. Аллома Саййид Камолхон тўранинг вафоти-га бағишлаб, унинг шогирд ва замондошлари томонидан ҳам шундай марсиялар ёзилган [5:130].

Саййид Камолхон ибн Саййид Жамол Косоний (1847-1910) Фарғона водийсида яшаб ўтган машҳур олимлардан биридир. Қабри Косонсойнинг Шайх Зуннун қабристонида бўлиб, айтишларича, аллома унинг авлодларидан бўлган. Маълумотларга кўра, Саййид Камолхон 63 ёшида оламдан ўтган. Тўнғич фарзанди Туркистон Мухториятининг маориф вазири, Туркистон озодлиги йўлида ҳалок бўлган Саййид Носирхон тўрадир (1873-1930). Иккинчи ўғли Муҳйиддин тўра ҳам отаси ва акаси сингари илми кишилардан бўлиб, Косонсой мадрасасида мударрислик қилган. Шўролар ҳукумати бошлаган қатағон сабабли 1920 йилнинг охирида оиласини қолдириб, Афғонистонга кетишга мажбур бўлган ва 1956 йилда Хилманд вилоятида вафот этган.

Рожий Марғиновий Мавлавий Намангоний мадрасаси мударриси Саййид Камолиддинхожа Косонийга катта марсия ёзган. XX аср Наманган маънавий муҳитининг йирик ва-

килларида Мулла Йўлдошхўжа Отахўжа ўғли Доғий кўплаб наманганлик шоирлар қатори Рожий Марғиновий ғазалига мураббаъ боғлаган [6:93]. Унинг насрий шакли куйидагича:

«Мавлавий Намангоний мадрасаси мударриси Саййид Камолиддинхожа Косоний ҳақида Рожий тарихи.

Бу кўҳна айвони ғамхонадан қандай яхши кўнгил эгалари – донолар кетди. Бу беш кўнлик дунёда хешу ақрабодлардан «бегона» бўлди. Юрагим унинг ғамидан хаста бўлса сазоки, зеро, дилларга тасалли берувчи ҳаким Масиҳдек кетди. Унинг ғами дилимни эгаллаган эди, аммо ўша ғамнинг ҳақими бўлмиш у зот масиҳона кетди.

Мусибат ўтди, унинг ғам-андухига қулоқ солсам ҳануз, у афсона каби кетди.

«Саййид Камол вафотидан қандай тўфон юз берди?» дейсизми, буни билмоқчи бўлсангиз, у хуши бор кимсани ҳам хушсиз қилиб кетди. Жонлар унинг тобути устида, маънолар арбоби бўлмиш унинг видолашувига кетма-кет бўлиб кетди. Лекин билмадим, недирки, унинг ғами бизнинг дилимиз эшигидан на кечаси ва на кундузи кетяпти. У ўзи Ҳақ нашъасидан маст бўлиб, шодлик ерига кетди, аммо бу тўфайли бизнинг паймонамизни заҳарга тўлдириб кетди.

Ҳақиқат шаробини Ҳақ йўлида ичувчилардан шароб дурдини ичдию, мастона кетди. Дилим бу мусибатдан куйиб-ёнишда бу ғам мажмаридан (исирикдон) исирикдек кетди. Саййид Камол учун юрак нега ўртанмасинки, гўё Фарғона аҳлидан камол кетди.

Ботинда қаноат хазинаси билан бой бўлган у зот зоҳирпарастлар учун фақирона кетди. Пешонаси доим ажзунийез туфроғида, ўзи эса одоб бисоти бўлиб, бўриёдек кетди. Бу йўлда тааллуқ юки унинг кафтида эди, шу туфайли (дунё молидан) енгил юриб, енгил бўлиб, мардона кетди.

У шарафли саййидларнинг ўринбосари бўлиб, ўзи ҳам саййид насаблик эди, пок кетди. Афсус, унда илм хазинаси яширинган эди. Бу вайронадан бир умр обод бўлмайдиган вайронага кетди. Маъно кушлари ундан хуркмас, фикрининг панжаси гўё шер эди, лекин ажал шерига ўлжа бўлди.

Рожий унинг вафоти тарихини бундай топди: “Тафаккур ёқасидан қарилардек пийрона кетди”. Аммо илму камолда одоб соҳиби бўлмиш у зот Фарғонанинг маъно аҳлларида эди, кетди” [7:559].

Саййид Камолиддин вафоти муносабати билан унинг тўнғич фарзанди Носирхон тўра ҳам марсия битган.

Бу ҳақда “Тазкираи Қаюмий”да қуйидаги маълумот мавжуд: “Носир – бу киши Фарғона водийсининг шоирларидан ва олимларидан бўлиб, Наманган вилоятидаги Косон шахриданур. Мулла Насриддин Косоний дейишадур. Фозил, хушсухбатдур. Ёртефа номли қасабанинг машхур шайхи Камолиддинхон вафот этганда, бу киши унга бир марсия ёзмаш эди. Шоир Васлий буни қисқартириб мухаммас этмишдур. Биз бундан ғазал қисмини шунда қўйдик. Бошқа шеърларини ҳозирча тополмадик... Абжад ҳисоби била бу тарих 1329 бўладурки, миллодий ила 1910 йилга тўғри келадур. Демак, шоир нашъу намо эткани, ҳаёт экани аниқланадур” [8:348].

“Тазкираи Қаюмий”да Васлийнинг мухаммаси қисқартирилган ҳолда берилган. Биз эса илк марта унинг тўлиқ вариантини ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқдамиз: Мухаммас бар ғазали Мулло Насриддинхон Косоний дар сано Эшон Камолиддинхон афанди Ёртепагий раҳимахуллох

Эй доми ҳажр ўтидин ёнди кўнгил у тоғи,
Куйди ғам оташига аҳли сафо димоғи.
Боғ тарабни бузди мотам нишот чоғи,
Афсус, гулшан аҳли бўлди адам сўроғи.
Имкон гулига тегди хор алам ётоғи.

Боғ ўлди тоғ мотам машхун охи нола,
Арбоб хушун бағри доғ жафо чу лола.
Ҳар аҳли шеър чекди марсиядин мақола,
Булбул фиғонда вола изҳор кўзда жола,
Сўрсам, дедилар: ўчди Фарғонанинг чироғи.

Кетти жаҳон юзидин ул шайх соҳиб иршод,
Улким вали барҳақ, ёд Худоға муътод.
Фикри ҳидоят, хулқ зикри ҳамиша оварод,
Яъники, қутб утод халқи шуши худодод.
Бизларни ташлаб, эмди манзили хулд боғи.

Андух шиддатидин тан ичра жон сиқилди,
Ҳар марғ дил намиға афғон нола қилди.
Мардум ҳужум айлаб, Ёртепага тикилди,
Аҳли вола йиғилди, тобутиға йиқилди.
Олам дилини қилди қонлу фироқ доғи.

Ҳақ васлин истаб ул қутб қилди жаҳонни падруд,
Мардумни ўтлуғ охи совурди кўк сори дуд.
Ҳар кимға бўлди охир торих Васлий мақсуд,
Фарзандлигида маъдуд Косон элига маъхуд,
Олимлар этди онлар итларини ушоғи.

Васлий эшитти тонгла оламдан интиқолин,
Бу марсия ўқубон тарк этти қил қолин.
Бир олам муҳаққак қилди рақам висолин,
Сихри Носир деди тарихи иртиқолин,
Фарғонадан узилди эмди азиз оёғи. 1329 .[9:81-82].

Носирхон тўра номи билан боғлиқ иршодномани ўрганиш чоғида унинг “Насриддин ибн Камол”, деб ёзилганини кўриб, “Тазкираи Қаюмий”да номи зикр қилинган Носир таҳаллусли шоир аслида Носирхон тўранинг ўзи бўлса керак, деган хулосага келдик.

Саййид Камолхон Косонийга бағишлаб ёзилган марсияларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, уларда фақат замондошларининг изтиробигина ифодаланмасдан ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол ҳам кўрсатиб ўтилган.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, Наманган маданий муҳитида яратилган марсияларни нафақат адабий жанр, балки тарихий манба сифатида ҳам ўрганиш янада кўпроқ маълумотларни беради. Чунки, бу марсияларда ўша даврдаги ижтимоий-маданий жараёнлар, аҳолининг диний-ахлоқий, маънавий-интеллектуал савияси акс этибгина қолмай, балки кўплаб тарихий шахсларнинг ҳаётига оид маълумотларни ўз ичига олгани билан ҳам манбашуносликда муҳим аҳамият касб этади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. N.Abdulakhatov, Sh.Koraboev. 2021. Some Characteristics of Marcia (Based on materials from the literary environment of Margilan in the 19th – early 20th centuries). International Journal on Integrated Education. 4, 3 (Apr. 2021), 410-415. DOI:https://doi.org/10.31149/ijie.v4i3.1520.
2. М.Раҳимжонов. Марсия термини ва тавсифига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент. 2001. № 5.
3. М.Алавия. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. Тошкент. “Фан”, 1974.
4. Н.Абдулаҳатов. “Марсия” адабий-тарихий манбаларига оид айрим мулоҳазалар (XIX охири-XX аср бошида Марғилон маданий муҳити манбалари асосида) // Meros.№ 1/2020.
5. Н.Абдулаҳатов. Рожий Марғиновий тарихлари тарихий манба сифатида // “Ислом зиёси”, 2019. №4.
6. Мулла Йўлдошхўжа Отаҳўжа ўғли Доғий. Дилим изҳор айлайин дерман. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: Ҳайдархон Йўлдошхўжаев, Иродахон Қаюмова. Т.: “Мовароуннахр” 2006.
7. М.Мадғозиев., Р.Файзуллаев., Н.Абдулаҳатов. Хожагон Хожа Рожий Марғиновий. III. – Т.: “NOSHIR”, 2016.
8. П.Қайюмий. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Акад. А.Қаюмов. –Т.: “ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими”, 1998.
9. Васлий. Туркий армуғон. Шеърлар. Тошкент. Порцев литографияси. 1331/1912 йил.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошида Наманганда яшаб ўтган косонсойлик аллома Саййид Камолиддинхожа Косонийга бағишланган марсиялар ҳақида сўз юритилади. **Таянч сўзлар:** Марсия, ёднома, айрилиқ, мусибат, диний, ижтимоий, тарих, мерос, устоз, дунёқараш, қўлёзма.

♦ **Annotation:** The article deals with marsiya (epitaphs, elegy) dedicated to the death of Sayyid Kamoliddinkhoja Kasani, a scientist who lived in Namangan in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. **Key words:** Marsiya, memoirs, tragedy, separation, tragedy, religious, social, historical, heritage, teacher, worldview, manuscript.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются марсия (эпитафии, элегии), посвященные Сайиду Камалиддинходже Касани, ученого, жившего в Намангане во второй половине XIX и начале XX веков. **Ключевые слова:** Марсия-эпитафия, траур, мемуары, разлука, религиозное, социальное, историческое, наследие, учитель, мировоззрение, рукопись.

МУҲАММАД ЮНИНИЙНИНГ “САҲИҲУЛ БУХОРИЙ” АСАРИГА ЁЗИЛГАН «ЮНИНИЙ» НУСХАСИ

ШУКУРИЛЛО УМАРОВ

Имом Термизий халқро илмий-
тадқиқот маркази директори, тарих
фанлари бўйича фалсафа доктори

“Саҳиҳул Бухорий” асарининг энг кўп тарқалган ва дунё бўйича муҳаддислар, шорихлар ва олимлар таянч манба сифатида фойдалангани бу “Юниний” нусхасидир. Саккизинчи ҳижрий асрдан кейин етишиб чиққан барча муҳаддислар ундан асос ва асл манба сифатида фойдаланган. “Саҳиҳул Бухорий”нинг машҳур шорихлари Ибн Ҳажар Асқалоний, Бадриддин Айний, Қисталоний ва бошқалар таълиф этган машҳур шарҳларда ҳам асосий манба “Юниний” нусхаси бўлган.

Унинг соҳиби Шарофиддин Абу Ҳасан Али ибн Муҳаммад Юниний 621/1224 йили Баълабакка (Дамашқ) вилоятининг Юниний қишлоғида муҳаддислар оиласида туғилган. Ўз даврининг энг буюк муҳаддисларидан бўлиб, унинг отаси Тақиюддин Юниний ҳам муҳаддис, ҳофиз, зоҳид сифатида танилган [2:657]. Тақийиддин Юниний ҳақида Имом Заҳабий бундай дейди: “У ҳофиз, имом бўлиб, фикҳ ва ҳадис илми билан шуғулланган. Унингдек зоҳид, комил ва тақволи инсонни ҳали замона кўрмаган. У шариат ва тариқатни ўзида жамлаган, чиройли хулқ соҳиби бўлган” [4:225]. Унинг тўрт фарзанди бўлиб, барчаси ҳадис, фикҳ, тарих ва мантиқ илмларидан ўз даврининг буюк олимлари бўлгани манбаларда келтирилган.

Муҳаммад Юниний тўғрисида “Тазкиратул хуффоъ” китобида бундай маълумотлар келтирилади: “Муҳаммад Юниний 621/1224 йил ражаб ойининг 11 куниди туғилган. У ўз даврининг муҳаддислари Зубайдий, Мунзирий, Рашид Аттот, Ибн Абдуссалом ва бошқалардан илм ўрганган. Шунингдек, ривоят ва диюрат илмини мукаммал билган” [4:482].

Муҳаммад Юниний жуда ёшлигидан илм ўрганишни бошлаб, ўз оиласи ва диёридаги машҳур уламолардан сабоқ олган. Ўзоқ йиллар Дамашқдаги Дор ҳадисиз зоҳирия мадрасасида “Саҳиҳул Бухорий” ва бошқа ҳадис китобларидан дарс ўтган. Машҳур муаррих ва муҳаддис “Таърихул ислом” ва “Таърихул Дамашқ” асарлари муаллифи Шамсиддин Заҳабий ҳам Муҳаммад Юнинийнинг шогирди бўлган. У: “Шарофиддин Юниний имом, тақводор, маърифатли, ҳофиз, муҳаддис ва уломларнинг шайхи бўлган. “Саҳиҳул Бухорий”ни олдинги нусхалари билан солиштириб, асарнинг мукаммал кўлэзма нусхасини ёзиб чиққан буюк муҳаддисдир”, дейди [2:660].

Муҳаммад Юниний «Саҳиҳул Бухорий»нинг кўплаб нусхаларини тадқиқ, таҳрир қилгандан кейин уларнинг бири-бирдан баъзи жиҳатлари билан фарқ қилишини кўради ва асарни асл манбада қандай бўлгани эътиборидан солиштириб, «Юниний» нусхасини ёзишга киришади. Бу ишда Дамашқ ва Миср муҳаддисларидан таркиб топган етмишдан зиёд уламо иштирок этади. Асарни Муҳаммад Юнинийнинг шогирди, наҳв илми олими Ибн Молик араб тили қоидаси бўйича таҳрир қилади. «Юниний» нусхаси 666/1268 йилда Ибн Молик ва бошқа муҳаддислар иттифоқи билан тайёрланади ва бу ишга Муҳаммад Юнинийнинг ўзи бош бўлади [1:8]. Манбаларда Юниний таҳрир ва тадқиқ билан машғул бўлиб, “Саҳиҳул Бухорий” асарини бир йилда ўн бир марта таҳрирдан ўтказгани айтилади.

Муҳаддис Юниний “Саҳиҳул Бухорий” асарининг ўзига санади билан етиб келган кўйидаги беш нусхасини асос қилиб олади:

1. Абу Абдуллоҳ Ҳусай ибн Абу Бакр Зубайдий ривояти билан келган Абу Вақтнинг Довудийдан, у Сарахсийдан, у Фирабрийдан қилган ривояти асосидаги кўлэзма нусхаси;

2. Абу Ҳасан Али ибн Шужоъ ибн Салимнинг (661/1263)

уч устози Абу Қосим Бувсирий (598/1202), Абу Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Ханбалӣ (601/1199) ва Абу Абдурахмон ибн Абдуллоҳ Аътик ибн Боқо (608/1207)нинг Карима бинти Марвазиядан ривояти, у Кушмиҳонийдан, у Фирабрийдан қилган ривоят нусхаси;

3. муҳаддиснинг отаси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Юниний Абу Тохир Баракот ибн Иброҳим Хашуий, у Асилийдан, у Абу Зайд Марвазий ва Абу Муҳаммад Жиржонийдан, у иккиси Фирабрийдан қилган ривояти нусхаси;

4. устози Маккий ибн Эълон (680/1281) ва Абу Баракот Ҳасан ибн Муҳаммаднинг Шомнинг буюк муаррихи Ибн Асокирдан қилган ривоятининг нусхаси;

5. Абу Жаъфар Ҳамадонийнинг Ҳофиз Абу Тохирнинг ижозаси асосида ривоят қилган имом Қозий Иёзнинг Абу Аъло Садафийдан ва унинг Абу Валид Сулаймон ибн Халаф Божийнинг Абу Зарр Ҳиравийдан ривояти асосидаги нусха. Бу нусхани Абу Зарр Фирабрийнинг уч шогирди Мустамлий, Кушмиҳоний ва Сарахсий ривояти асосида таҳрир қилган [3:6/491].

Муҳаммад Юниний нусхани тайёрлашида, ўзи таъкидлаганидек, ҳадис илми тарихидаги буюк тўрт муҳаддис ҳофиз Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Иброҳим Усилий, Ҳофиз Абу Зарр Абд ибн Аҳмад Ҳаравий, Абу Қосим Али ибн Ҳасан ибн Асокир Дамашкий ва Ҳофиз Абу Вақт Абдулаввалнинг иттифоқи асосида ривоят қилинган энг ишончли нусхалардан фойдаланган [8:4/180].

Муҳаммад Юниний ўз нусхасида ҳадис туруқи, яъни ҳадисларни олиш йўли фақат Имом Фирабрийнинг ривояти асосида бўлганини таъкидлайди [2:678]. Шунингдек, “Юниний” нусхасини тайёрлашда Абу Зарр Ҳиравийнинг ривояти муҳим аҳамият касб этганини кўриш мумкин. Муҳаммад Юниний айтади: “Абу Зарр Ҳиравийнинг “Саҳиҳул Бухорий” нусхаси энг саҳиҳ ва ҳужжат бўлган нусхадир”. Муҳаддис Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Азҳар Сурайфиний (641/1244) бундай таърифлайди: “Абу Заррнинг “Саҳиҳул Бухорий” бўйича ривояти мазкур асарнинг саҳиҳлиги ва ишончлилиги учун мурожаат қилинадиган энг ишончли нусхадир” [2:680].

Муҳаммад Юниний нусхаси муҳаддисдан кейинги давр учун ҳадис илмини ўрганиш, “Саҳиҳул Бухорий”нинг матни ва шарҳини тайёрлашда барча муҳаддислар фойдаланган асосий манба ҳисобланади. Муҳаммад Юниний уни тайёрлашда Абу Зарр Ҳаравийдан келган ривоятга асосланади. Абу Заррга бу санад Карима бинти Аҳмаддан етиб келган бўлиб, у Кушмиҳонийдан ривоят қилган. Ҳамавийдан келган санад ҳам Кушмиҳоний, Мустамлий, Абу Зайд Марвазий ва Журжоний ривояти асосида Муҳаммад Юнинийга етиб келган [1:14]. Шунингдек, Муҳаммад Юниний дамашқлик муҳаддис ҳофиз Абдулғани Макдисий (600/1203) нусхасидан кенг фойдаланган. Бу нусха унга етиб келган санадлар орасида энг ишончли сифатида эътироф этилади [4:4/176]. Муҳаммад Юниний Макдисий нусхасидан фойдалангани ҳақида: “Менинг

Муҳаммад ибн Яҳё Зубайдидан Абдулғани Макдисиининг “Саҳиҳул Бухорий” асари нусхасини илк эшитишим, мавлом, отам Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ Юниний воситаси билан 630/1233 йилда Дамашқда бўлган” деб таъкидлайди [4:4/177]. Муҳаммад Юниний кейинчалик 666/1268 йилда ўз услубида макдисиин нусхасига асосланиб “Юниний” нусхасини яратди [4:4/1760].

Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Кирмоний (787/1385), ўзининг “Кавокиб дурар” номли шарҳида, Сирожиддин Абу Ҳафс ибн Мулаққин (804/1402)нинг “Тавзиҳ ли шарҳи жомий Саҳиҳ” асарида, Ҳофиз ибн Ҳажар Асқалоний (851/1447)нинг “Фатҳул Борий фи шарҳи Саҳиҳи Бухорий” асарида, Бадриддин Абу Муҳаммад Айний (855/1451)нинг “Умдатул Қорий” номли шарҳида, Шаҳобиддин Абу Аббос Қасталоний (923/1517)нинг “Иршоду Сорий” номли шарҳида “Саҳиҳул Бухорий”нинг “Юниний” нусхаси асосий ва асл манба бўлиб хизмат қилган [2:830].

Бу китоблар шу мавзуда тасниф этилган шарҳларнинг энг саралари ҳисобланади. Муаллифлар келтирган ривоятларда Имом Бухорийдан ўзларигача бўлган ҳадисларнинг санад силсиласи ва ҳадис туруқининг бир хиллигини кўриш мумкин. “Саҳиҳул Бухорий” асарининг барча нусхалари ровийлари силсиласининг биринчи санади Имом Фирабрийнинг ривоятидан олинган. Муҳаддисларнинг “Саҳиҳул Бухорий” асарини ривоят қилишида муштараклик баъзида алоҳида турук, ровийлар қайсидир санадда ўзгаргани қайд этилган бўлса, барча ровийлардан келган санадлар “Юниний” нусхасида яна бирлашганини кўрамиз. Бунга сабаб Шаҳобиддин Муҳаммад Юниний “Саҳиҳул Бухорий”нинг “Юниний” нусхаси Имом Бухорийдан кейин 500-600 йил ўтиб ровийлар ўзгариб, котиб, хаттотлар йўл қўйган баъзи нуқсонлар сабабли ўзгариб кетишининг олдини олиш мақсадида уларни ислоҳ қилиб, бу ноёб нусхани яратишни мақсад қилган.

“Фатҳул Борий фи шарҳи Саҳиҳи Бухорий” муаллифи Ибн Ҳажар Асқалоний: “Саҳиҳул Бухорий”га нисбатан имомлар томонидан билдирилган фикр ва танқидларнинг барчасини ўрганим чиқдим. Асарни таҳрир, таҳқиқ қилиб, қисм ва фаслларга ажратдим. Бу шундай нодир асарки, унда биронта шубҳали ҳадис йўқ”, деб асарнинг мутлақ саҳиҳ эканини айтиб, унга шубҳа ва танқид билан қаровчиларнинг асоссиз фикрларига кучли раддия берган [7:815].

Муҳаммад Юниний “Саҳиҳул Бухорий” нусхасини тайёрлашда асосан қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратган:

- «Юниний» нусхасини тайёрлаб, ўз даврининг уламолари Ибн Молик, Ироқий, Басрий, Ал-Қалий каби муҳаддислар назаридан ўтказиб олган;

- ўзига ишончли санад билан етиб келган “Саҳиҳул Бухорий” нусхаларини жамлаб, уларни чуқур таҳрир ва таҳқиқ қилган. Булар Абу Зарр, Абу Вақт, Ибн Асокир, Асилий, Абдуғани Макдисиининг нусхаларидир;

- Муҳаммад Юниний мавжуд нусхаларнинг ҳар бирини ўрганиб, Абу Зарр, Макдисиий, Усулий, Кумушхоний, Ҳамавий ва Мустамлий ривоятларини алоҳида махсус рамзлар билан ажратган. Шунингдек, араб тили қоидалари, ҳадислар тарихи,

санадини барча нусхалар кесимида таҳрир қилган;

- «Юниний» нусхаси олдин мавжуд бўлган Абу Зарр ва Макдисииникидан бошқа нарса эмас. Бу олдин мавжуд бўлганнинг умумлашган ва мукамал нусхасидир;

- Муҳаммад Юниний «Юниний» нусхасини тайёрлашда ўзининг алоҳида янги нусхасини яратиш эмас, балки олдинги ривоятларни ўзгартирмасдан уларга эргашишни, ҳарфлар, эъроблар, матнлар, замирлардаги ноаниқликларни таҳрир ва тадқиқ этишни мақсад қилган.

Муҳаммад Юниний ҳадис илми тарихида Имом Бухорийнинг маънавий меросини кейинги давр учун яхлит саҳиҳ деб эътироф этилган нусхасини яратди [5:20/200].

“Саҳиҳул Бухорий”нинг “Султония” нусхаси тайёрланиши ва нашр этилишида ҳам асл манба «Юниний» нусхаси бўлди.

Султон Абдулҳамид 1311/1894 йилда асл манба асосида “Саҳиҳул Бухорий”нинг янги нусхасини тайёрлаш бўйича Миср уламоларига бўйруқ беради. Шайх Ҳасан Нававий бу ишга бош бўлади, муҳаддис ва луғатшунослардан таркиб топган ўн олти кишилик ҳайъат тузади. “Саҳиҳул Бухорий” асарига ёзилган барча қўлёзмалар олинад ва чуқур таҳрир ва таҳлил қилинади. Аниқланган камчиликлар жадвал асосида тузиб борилади, бошқа нусхалар бўйича ҳам шарҳлар, мантик, балоғат илмларига таяниб, иттифоқан қарор қабул қилинади. Таҳрир жараёнида ҳар бир баҳсталаб ўрин бўйича муҳим қарор қабул қилиш мақсадида дунё уламоларига мурожаат қилинади ва барча мазҳаб имомларидан маслаҳат олинад. Ҳар бир ҳадиснинг матни, ровийси, санадининг саҳиҳлиги ва араб тили қоидаларига мутаносиблиги синчиқлаб текширилади.

“Султония” нусхаси мусаҳҳиҳи шайх Ҳасан Нававий: “Саҳиҳул Бухорий”нинг саҳиҳлиги унинг луғат ва санадининг тўғрилигида «Юниний» нусхасига таяндик. Бошқа нусхалардан деярли фойдаланмадик”, дейди [2:806]. Шунингдек, “Султония” нусхасини тайёрлашда Асқалоний, Қисталоний, Кирмонийнинг машҳур шарҳларидан фойдаланилган.

Султон Абдулҳамиднинг топшириғи билан бошланган бу иш хайрли якун топди. “Саҳиҳул Бухорий”нинг “Султония” нусхаси 1313/1896 ҳижрий йилда Мисрнинг “Матбаа куброл амирия” нашриётида нашр этилди ва кейинчалик бу нусха ислом оламида машҳур бўлиб, 1314/1897, 1315/1898 ва 1325/1907 йилларда қайта нашр этилди [2:814].

Ислом тарихида ҳадис илмининг тадрижий ривожланиб бориши ва ҳадис асарларининг нодир манба сифатида асрлар оша бизгача етиб келишида муҳаддис, котиб, ровий ва баъзи султонларнинг хизмати катта бўлган. Айниқса, бу илмининг ривожланиши, унинг тараққиётини мовароуннаҳрлик муҳаддис ва ровийларнинг маънавий меросисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Буюк муҳаддис Имом Бухорийнинг “Саҳиҳул Бухорий” асари мағриб ва машриққа тарқалиши, албатта, бухоролик Имом Фирабрий ва насафлик Иброҳим ибн Маъқал Насафий ривоят қилган санад асосида бўлган. Африкага эса Карима бинти Аҳмад Марвазиянинг ривояти асосида кириб борган. Буларни мавжуд барча тарихий манбалар тасдиқлайди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Аҳмад Муҳаммад Шокир. – Миср.: Оламул кутуб, 2015.
2. Жума Фатҳий Абдулҳалим. Ривоят жомий саҳиҳ ва нусха, диросат, назария, татбиқия. – Қатар.: Дорул фаллоҳ, 2013.
3. Заҳабий. Сияру аъламн нубало. – Байрут: Дор муассасатир рисола, 1992.
4. Заҳабий. Тазкират ал-хуффо. – Байрут: Дорул кутубил илмийа, 1954.
5. Заҳабий. Тарих ал-ислом. – Байрут: Дорул китабил арабий, 1990.
6. Ибн Абдушшакур Зарқий. Диросат ли ажуба ибн Ҳажар ала интиқод Доракутний ала Бухорий. – Малайзия: Академии диросатил ислам, 2020.
7. Ибн Ҳажар Асқалоний. Ҳадий Сарий муқаддима Фатҳи Борий. – Риёз, 2011.
8. Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳул Борий фи шарҳи Саҳиҳи Бухорий. – Қоҳира: Мактабатул мансура, 2011.

♦ **Аннотация:** “Саҳиҳул Бухорий” асарининг кўплаб қўлёзма нусхалари мавжуд. Улардан бири «Юниний» нусхасидир. Ушбу мақолада «Юниний» нусхасининг ёзилиш тарихи ва унга асос қилиб олинган ишончли ривоятлар ҳақида илмий маълумотлар берилди. **Таянч сўзлар:** «Юниний», Баълабакка, Макдисиий, Ҳиравий, санад, иснод, ровий.

♦ **Annotation:** There are many manuscripts of “Sahih al-Bukhari”. One of them is the “Yunini” copy. This article provides scientific information about the history of the writing of the “Yunini” copy and the reliable narrations based on it. **Key words:** Yunini, Balabakka, Makdisi, Hirawi, sanad, isnod, narrator.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИГА ОИД ҚИММАТЛИ ТАРИХИЙ МАНБА (фалсафий-тарихий таҳлил)

БАХТИЁР ТУРСУНОВ
Имом Бухорий халқаро
илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими

Хозирги мураккаб ва зиддиятли даврда “миллий-диний қадриятларимизни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, шу ҳасосда ёш авлодни эзгу умуминсоний ғоялар руҳида тарбиялаш, уларда маънавий ва маърифий қарашларимизга ёт бўлган зарарли таъсирларга қарши мафкуравий иммунитетни кучайтириш” [1] муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, буюк мутафаккир ва шоир Алишер Навоийнинг яхшилиқ, эзгулик, фидойилиқ, бағрикенглик, инсонпарварлик каби юксак эзгу ғояларга хизмат қилишга йўналтирилган ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Мутафаккир умуминсоний қадриятларни шунчаки тарғиб этиш билан чекланиб қолмайди, балки бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ўзини эзгуликнинг чинакам тимсоли, бемисл саховат соҳиби ва етук давлат арбоби сифатида намоён этади. Бу тўғрида замондош тарихчи Ғиёсиддин Хондамир ўзининг “Макоримул ахлоқ” (“Олижаноб хулқлар”) асарида (1501) баён қилади [4].

Ушбу асар Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди, буюк шахсияти, гўзал фазилатлари, асарлари, халқ фаровонлиги ва юрт ободлиги йўлида қилган амаллари ҳақида энг ишончли маълумотларга эга бўлган [4:80] тарихий манба сифатида қимматлидир. Асарда таъкидланишича, Навоий машҳур олимлар ва ҳурматга сазовор фозилларнинг обрў-эътиборини ошириш ва мартабасини юксалтиришга қўлидан келганича ғайрат ва ҳиммат кўрсатган, талабаларга нафақалар тайинлаган, кўплаб мадраса ва хонақоҳлар қурдирган.

Ҳирот шаҳрининг Инжил ариғи бўйида қурилган “Ихлосия” мадрасаси, ушбу мадраса қаршисида ўта чиройли бир тарзда барпо этилган хонақоҳ, ғарбий томонида қад кўтарган тиббий илмлардан таълим беришга ихтисослашган “Шифоия” мадрасаси, пойтахтнинг ички қисмида бунёд этилган “Низомия” мадрасаси, Марв шаҳрида бунёд бўлган “Хусравия” мадрасалари шулар жумласидандир. Бу даргоҳларда минглаб талабалар тахсил олган ва улар орасидан кўплаб олиму фозиллар етишиб чиққан [4:81-82]. Мазкур жиҳат мутафаккирнинг илм-маърифат жамият тараққиётининг асосий таянчи эканини яхши англаганидан далолат беради.

“Маҳбубул қулуб” асарида шоир ўзининг бунёдкорлик ишлари ҳақида “Ва гоҳи яхши ишлар қилувчилар орасига ўзимни урдим ва жамоат учун бинолар қурдим, ғайратим туфайли турли работлар ва бекатлар барпо бўлди ва йўловчиларга шодлик етишди” [2:11], деб мухтасар тарзда келтиради.

Ғиёсиддин Хондамир Алишер Навоийнинг бағрикенглик, инсонпарварлик, хайру саховатда беназирлигини таъкидлар экан, мамлакатнинг турли шахр ва қишлоқларида 52 работ, 25 масжид, 19 ҳовуз, 16 кўприк, 14 хонақоҳ, 9 ҳаммом, 4 мадраса, 2 тўғон [4:81-135] ва 1 [6:26-32] кутубхона қурилишига ҳомий бўлганини маълум қилади. Навоий замондошлари у қурдирган хайрия бино, иншоотлар сони ва тавсифини тўлиқ келтириш сўзининг узайишига сабаб бўлишини ҳисобга олиб, ўзлари аниқ билган иншоотлар рўйхатини келтирганлар. Масалан, Давлатшоҳ ўн иккита иншоот ҳақида гапириб ўтса, Хондамир юздан зиёд бино ва иншоотни, шу жумладан, ҳовуз ва кўприкларни санаб ўтади. Фаҳрий Ҳиротий “Амир Алишер 370 хайрия биноси қурган”, деб умумий тарзда ҳисоб қилса, Сом Мирзо бу сонга аниқлик киритиб, “уч юз етмиштадан тўқсонтаси работлардир”, дейди [5:79].

Навоийнинг ташаббуси билан “Халосия” хонақоҳида ҳар куни мингдан ортиқ қашшоқ ва мискин таом билан сийланган. Бундан ташқари муҳтожларга ҳар йили икки мингга яқин пўстин, чакмон, кўйлак, иштон, енгил дўппи ва оёқ кийим улашилган [4:121]. Машҳад шаҳридаги Ризовия мақбараси яқинида қурилган мусофирхонада ҳам ҳар куни кўплаб қашшоқ, муҳтож ва етимларга таом тарқатилган [4:121-122].

Алишер Навоийнинг кўрсатмаси билан Ҳиротдаги Марғаний боғи қаршисида жоме масжиди барпо этилган ва шаҳарнинг жоме масжиди қайта қурилган. Бу ишларни

кузатиш учун Навоий деярли ҳар куни шу ерга келган, аксар ҳолларда этагини қайириб ишчилар билан бирга меҳнат қилган. Ҳар неча кунда у ерда ишлаётган меъмор ва усталардан хунармандларгача – ҳаммасига қимматбаҳо кийимлар кийгизиб, кўплаб мукофотлар тақдим этиш орқали уларнинг кўнгилларини шод ва дилларини обод қилган. Натижада уч-тўрт йил чўзилиши мумкин бўлган қурилиш олти-етти ойда поёнига етказилган [4:128-130].

Таъмирлаш ишлари якунланиши муносабати билан “эллик бош кўй ва тўққиз бош от сарфланган катта зиёфат маросими ўтказилган. Масжид биноси қурилишида ишлаган ишчилар ва усталарга қимматбаҳо кийимлар билан тақдирлаш ва (иш чоғида уларга етказилган айрим захматлар учун) кечирим сўраш маросими ўтказилгани” [4:132-134] бугунги кун учун ҳам ғоят ибратли бўлиб, аини бу жиҳат Навоий даҳоси улўғлигининг яна бир исботидир. Ҳазрат ҳар бир тадбирга комплекс ёндашишга, жараённинг кичик деталларини ҳам инобатга олишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, катта ишларда кичик элемент, арзимас тасодиф муҳим роль ўйнаши мумкин. Бундай ёндашув синергетик тамойил – “оддийлик мураккабликнинг ибтидоси” тамойилига мос келади.

Навоий қўли очкиқлик борасида ҳам кўпчиликка намуна бўлган. Чунончи, саховатли шоир сон-саноксиз боғлар ва кўплаб маконларни саййидлар, олимлар ва фозилларга, ери серҳосил бир қанча экинзорлар ва қулай кориз ларни аъло ҳазратлари, шахзодалар ҳамда подшоҳ оиласига мансуб аёллар ва қизларга инъом қилган.

Шундай ҳолатлар ҳам юз берганки, сарой амалдорлари айрим зарурий харажатлар учун катта миқдордаги пулни солиқ сифатида халқ зиммасига юкламоқчи бўлганда, амир Алишер халқ қийналиб қолмаслиги ва бу нарса салтанат қасри пойдеворининг ларзага келишига сабаб бўлмаслиги учун ўша пулни ўз ёнидан тўлаб юборган [4:176-177]. Бу унинг келажақда жамиятда рўй бериши мумкин бўлган флукутация (бўҳрон) ҳолатларининг олдини олишга интилганидан далолат беради. Ҳазрат Навоий ижтимоий тараққиёт келажагини олдиндан кўра билган доно сиёсий арбоб бўлган.

Жумладан, ҳижрий 906 (милодий 1500) йил бошларида султон Ҳусайн Бойқаро Мозандарон вилоятига ташриф буюрганида, амир Муборизиддин зарур харажатлар учун Ҳирот шаҳри ва унинг атрофларидаги қишлоқлар аҳолисидан юз минг динор миқдорида пул ундирилсин, деган фармон эълон қилади. Бу маблағнинг ярмини амир Ҳирот атрофидаги қишлоқларда яшаган ер эгалари ҳамда бойлардан ундиради, қолганини эса Ҳирот шаҳри аҳолисидан йиғишга қарор қилади. Аммо ҳеч бир ишга амир Алишер билан маслаҳатлашмасдан киришилмагани сабабли Ҳазратнинг ноибларидан бири орқали маслаҳат сўраш мақсадида ушбу режани унга маълум қилади. Навоий бунга жавобан “шу пайтда халққа ўринсиз солиқ солинишини подшоҳлик салтанати учун муносиб иш деб билмайман”, дея ўша эллик минг динорни ўз ёнидан тўлаб юбориб [4:177-178], юксак саховат кўрсатади.

“Макоримул ахлоқ” асарида муаллиф Алишер Навоийнинг юксак ҳиммат ва саховат соҳиби бўлганига доир кўплаб мисол ва ҳикоятлар келтирилади. Булардан маълум бўладики, Навоий наздида олам аҳлининг камчилиги ва нуқсонлари бағрикенглик ва очикқўллик туфайли одамлар кўзидан яширин бўлса, Одам болаларининг ютуқ ва фазилатлари қизғанчиқлик ва беҳимматлик туфайли кўзга нуқсондек бўлиб кўринади. “Саховат бирор бир мақсад кўзламасдан ва эвазига бирор нарса сўрамасдан туриб – гарчи, кўзланадиган

бу мақсад ва сўраладиган бу нарса муносиб мақтов ва катта савоб бўлса-да – бирор нарсани (бирор кишига) совға қилишдир” [4:168-169], дея таъкидланади:

Сахий кимдир, улдир мукофот олмай,

Ҳар саховат келар қўлидан унинг.

Мақтов, савоб учун қилинган ишни

Хайру саховатмас, олди-сотди бил [4:169].

Навоийнинг “чексиз яхшиликлари бу оламда шуҳрат топиш ёки боқий дунёда катта савобга эришиш учун қилинмаган. Чунки, бу дунё ва ундаги нарсалар табаррук зотнинг ҳиммат назарида бир сомон ҳасичалик қимматга эга бўлмаган. Чексиз очиққўллиги ва сахийлигига қарамай, ҳеч қачон ҳеч кимга бир арпа доничалик ҳам миннат қилмаган” [4:169].

Халқ орасида ва темурийлар саройида юксак ҳурмат ва ишончга эга бўлган Навоий ўзининг бутун куч-ғайрати ва азму шижоати, мол-мулкини эл фаровонлиги ва юрт обод-

лиги йўлида сарфлаб, “Ҳазрат Султоннинг яқин кишиси”, “Ҳақиқат ва дин низоми”, “Улуғ амир” каби юксак унвонларга мушарраф бўлган [4:54].

Ҳаёти ва фаолияти, кучи ва иқтидорини ўзгаларни тўғри йўлга бошлашга, муҳтожларга кўмаклашишга, адолатли ва маърифатли фаровон жамият қуришга сафарбар этган Алишер Навоий ўзининг ижодий ва сиёсий фаолияти давомида кўплаб хайрли ишларни амалга оширган, асарларида эзгуликни куйлаган ва айтиш бу жиҳатлар замондош олимлар, шоирлар, тарихчилар томонидан юксак эҳтиром билан эътироф этилган. Шундай экан, Навоийнинг хайрли ишларини, панду-насихатларини шунчаки гапириб юриш учун, эшитиш учун, ўқиб қўйиш ёки ёзиб қўйиш учунгина эмас, балки ўқиш, англаш, ҳис қилиш, амал қилиш учун, қисқаси, яшаш учун улкан восита эканини идрок этиш ва мазмун-моҳиятини ёшлар қалби ва онига синдириш вазифаси ҳамиша долзарб бўлиб қолаверади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 августдаги “Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4802-сон қарори // Электрон ресурс/<https://lex.uz/docs/4945427> (03.09.2020)

2. Навоий А. Махбубул қулуб. (Қалба махбуб ҳикматлар ва ҳикоятлар). Ҳозирги ўзбек тилига таъдир. -Тошкент: Sapostandart. 2018.

3. Турсунов Б. Алишер Навоийнинг мураккабликдаги од-

дийлик тамойили (“Махбубул қулуб” асари мисолида) // Имом Бухорий сабоқлари журнали, 2020, №3.

4. Хондамир Ф. Макоримул ахлоқ. Тошкент: Akademnashir, 2018.

5. Сирожиiddinov Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. -Т.: Akademnashir, 2011.

6. Шарипов А. Амир Темур ва темурийлар даврида кутубхоналар фаолияти тарихидан // Бобур ва дунё, – – Тошкент, 2020. – №3.

♦ **Аннотация:** Мақолада Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига оид қимматли тарихий манба ҳисобланган Ғиёсиддин Хондамирнинг “Макоримул ахлоқ” асари фалсафий-тарихий нуқтаи назардан таҳлил этилади. **Таянч сўзлар:** Умуминсоний қадриятлар, саховатлилик, бағрикенглик, синергетика, оддийликдаги мураккаблик, “Ҳазрат Султоннинг яқин кишиси”, “Ҳақиқат ва дин низоми”, “Улуғ амир”.

♦ **Annotation:** The article provides a philosophical and historical analysis of the work “Makorim ul-akhloq” by Ghiyosiddin Khandamir, a valuable historical source on the generosity of Alisher Navoi. **Key words:** Universal values, generosity, tolerance, synergetics, complexity in simplicity, “a close person to the Sultan”, “Support of Truth and Religion”, “The Great Amir”.

♦ **Аннотация:** В статье осуществляется философско-исторический анализ произведения “Макорим аль-ахлак” Гиёсиддина Хандамира, ценного исторического источника о жизни и творчестве Алишера Навои. **Ключевые слова:** Общечеловеческие ценности, великодушие, толерантность, синергетика, сложность в простоте, “Приближенный Султана”, “Опора истины и религии”, “Великий эмир”.

ХОЛИС ТОШКАНДИЙ ВА АБДУҚАЮМ ВАҲМИЙ ИЖОДИДА ИСЛОМ ТАРИХИ ВОҚЕАЛАРИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ (XIX АСР)

ЛОЛА АЗИМОВА

ЎЗХИА таянч докторанти

Ўзбек мумтоз адабиётида XIX аср қиссанавислик анъанасининг сермахсул даври ҳисобланади. Айниқса, бу давр ижодкорлари ислом тарихи бўйича ўзига хос бадиий ижод намуналарини юзага келтирган. Улар ислом тарихи воқеаларини, дин тарғиботчилари бўлган тарихий шахсларнинг фаолияти ва саъй-ҳаракатларини, жанговар сифатларини халқона услубда содда ва раван тарзда бадиий талқин этди. Натижада халқнинг орзу-истакларини ўзида мужассамлаштирган дидактик асарлар майдонга келди.

Холис Тошкандий ва Абдуқаюм Ваҳмийни ислом тарихи воқеаларини қаламга олган ва халқ орасида мавжуд қиссаларга энг кўп мурожаат этган ижодкорлар сифатида тилга олиш мумкин. Тахминан 1778-1780 йилларда таваллуд топган ва асл исми Шоҳ Ҳаким бўлган Холис Тошкандийнинг “Қиссаи Шоҳ Жарир”, “Зеваршоҳ ва Қусам ибн Аббос”, “Имом Ҳасан ва имом Ҳусайн” каби қиссалари ислом тарихи воқеаларини бадиий ифодалаган тарихий-жангнома асарлар ҳисобланади.

“Қиссаи Шоҳ Жарир” асари ҳажман кичик бўлиб, унда “халифа Усмон (р.а.) даврида шуҳрат қозонган саркарда Жарир ибн Муҳаммад” [1:24-30] ҳаёти ўрин олган. Воқеалар асосан маснавий тарзида баён этилган, баъзи ўринларда воқеалик муносабат тарзида муҳамма ва марсиялар ҳам бериб кетилади. Асар баёнида содда ва фольклорга хос тасвир етакчилик қилади. Ижодкор Шоҳ Жарир қаҳрамонлигини тасвирлаш орқали саҳобаларнинг ҳаёти, имом Ҳусайн фожияси билан

боғлиқ воқеаларни ҳам бериб кетади.

Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида “Қиссаи Шоҳ Жарир” ёки “Қиссаи Шоҳ Жарир ва Қусам ибн Аббос” асари 11619, 13055/4, 8844/3, 5660/7, 5660/6 инвентарь рақамларда, “Зеваршоҳ ва Қусам ибн Аббос” асари 3379 инвентарь рақамда сақланади. Қўлёзмалар асосан наставлиқ хатида битилган бўлиб, саҳифалари яхши сақланмаган.

“Қиссаи Шоҳ Жарир” асари “Сафед Булон қиссаси” номи билан кирилл ёзувида нашр этилган бўлиб [2:3], унда тарихий воқелик асосан халқ оғзаки ижодига хос баён этилган.

Асарнинг 13055/4 инвентарь рақамли қўлёзмаси 14x21см ҳажмда бўлиб, 1226 хижрийда ёзилган. Қўлёзма саҳифалари яхши сақланмаган. 5660/7 рақамли қўлёзма ҳам наставлиқ хатида ёзилган бўлиб, сарлавҳалари қизил рангда, кўчиришда қисман имловий хатоликлар кўзга ташланади. “Шоҳ Жарир қиссаси” маснавийда ёзилган, тахминан

5551 мисрани ташкил этади. Қўлёмаларда мисралар сони қисман фарқ қилади. Воқеалар баёни насрий сарлавҳалар билан ажратилган. Асар Аллоҳ зикри билан бошланиб, кейин Муҳаммад Пайғамбар (С.А.В.) ва саҳобалар тилга олинади. Дастлабки баён кўпроқ муаллифнинг ўз ишига мадад сўраши бўлиб, буни ёзажак асарига қисқача изоҳ сифатида, илк де-бача деб қабул қилиш мумкин. Сўнг “Расул алайҳиссалом чорёрларининг иззат ва ҳурмати баёни” келтирилиб, улар Пайғамбар (С.А.В.)нинг атрофида юлдуз кабидир, деб таъриф этилиб, ҳазрат Али ва Муовия ўртасидаги халифалик масаласига қисман тўхтаб ўтилган. Муаллиф тилидан давлатни чорёрлар, сўнг Ҳазрат Али, Муовия бошқаргани, улар дунёдан ўтгандан сўнг Ҳасанга заҳар берилиб, Хусайн эса Карбалода шахид қилингани ва барчаси дунёдан ўтиб, Язид ва Марвон қолгани 56 мисрада қисқача баён этилган.

Муаллиф воқеаларни тўғридан-тўғри Жарирнинг қаҳрамонлигидан бошламайди. Жарирнинг шахсини тани-тиш мақсадида, “Расул алайҳиссалом уч қизларини куёвга бергонлари баёни”ни келтиради. Бу баён 92 мисра бўлиб, воқеалар умумий ҳолда қисқача муаллиф тилидан изоҳлаб ўтилган. Жумладан, Пайғамбаримиз (С.А.В.)нинг қизлари За-йнаб ва Усмондан Муҳаммад Жарирнинг дунёга келиши, куч ва жасоратда тенгсиз бўлиб вояга етишини гапириб, сўнг Умар даврида кўпчилик динга киргани, унинг вафотидан кейин динсизлар мусулмонларга кўп зулм қилгани, Фарғона мусулмонлари Мадинага келиб мусулмонларнинг оташпа-растлардан кўп азият чекишини айтиши, Ҳазрат Али саккиз минг киши билан Абдуллоҳ Умарни бош қилиб Туркистонга юбориши, Абдуллоҳ қўшини билан Туркистонда неча йил-лар қамалда қолиб кетиши, Али вафот этгач, Язид давлат-ни бошқариши, аммо ҳеч кимни қамалдаги мусулмонларга қўмакка юбормагани баён этилган. Сўнг янги сарлавҳа ости-да Жарир муносиб номзод сифатида Туркистонга юборилга-ни ва у Фарғонага борғунича бир қанча шаҳарларда бўлгани, улуғ зотларни зиёрат қилгани каби воқеаларнинг 156 мисра-ли баёни қаҳрамон ёки муаллиф тилидан берилган. Шунинг-дек, воқеалар баёнининг давомида 365 мисра муҳаммас, 206 мисра марсия, 487 мисра муножот, 108 мисра мусаддас бери-либ, унда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати янада таъсирлироқ ифодаланган.

Асосий воқеаларда Жарирнинг Фарғона вилоятидаги шаҳарларда оташпарастрларга қарши ҳаракатлари тасвир-ланган. Муаллиф воқеаларни кенг доирада ёритади ва асар-ни Жарирнинг қаҳрамонликлари билан яқунламайди. Балки унинг фарзанди Шоҳ Фозилнинг жасорати орқали эзгулик ҳамиша ғалаба қилишини ифодалашга ҳаракат қилади. Жарир Фарғонада эмас, балки оташпарастрлардан енгилиб, Мадинага бориб ўша ерда вафот этиши айтилади. Унинг ишини охирига етказиш мақсадида фарзанди Шоҳ Фозил Фарғонага қайтиб, дин йўлида курашиши ва ғалаба қозониб, шу ерда қўним то-пиши ва охир-оқибат заҳар бериб ўлдирилиши, шу заминда дафн этилиши каби воқеалар билан асар хотималанган.

“Зеваршоҳ ва Қусам ибн Аббос” ҳам ҳажман кичик бўлиб, воқеалар баёни жами 1167 мисра маснавийни ташкил эта-ди. Асосий қисми ҳисобланган Қусам ибн Аббос ва Зеваршоҳ воқеалари 617 мисрадан иборат. Унда Амир Темурнинг Қусам ибн Аббос учун мақбара қурдириши ва Самарқанд мазорла-ри таърифига бағишланган қисм 550 мисрани ташкил этади. Назмий баён таркибида Қусам тилидан 121 мисра муножот келтирилган.

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институ-ти қўлёмалар фондида асарнинг 3379 инвентарь рақамли қўлёмза нусхаси мавжуд. 39 саҳифадан иборат, настаълиқ хатида. Котиблар кўчиришда хатоликларга йўл қўйган. Мас-навий баёнда қаҳрамонлар тилидан байт, муҳаммас ва му-ножотлар келтирилган. Бу орқали дунёнинг ўткинчи экани билан боғлиқ фалсафий-дидактик қарашлар баён этил-ган. Дастлабки воқеаларда саҳобалар ва Жарирнинг дин тарғиботи йўлидаги фаолияти бир қадар тилга олинган. Қусам ибн Аббоснинг фаолияти Жарирнинг Туркистондаги тарғиботининг бевосита давоми сифатида баҳоланган. Асар-нинг асосий қисмида Зеваршоҳ бошчилигидаги кофирлар Самарқандга Қусам ибн Аббоснинг намоз вақтини билиб,

устига лашкар тортиб келиши, мусулмонлар оғир аҳволда қолиши ва кўпчилигининг ҳалок бўлиши, ночор аҳволда ко-фирлар орасида қолган Қусам учун Худонинг қудрати билан чоҳ пайдо бўлиши ва унинг чоҳ ичига кириб ғойиб бўлиши, Зеваршоҳ ва одамлари уни тополмай чоҳ ичига одам туши-риши, у чоҳ даҳшатларидан қўрқиб, ортага қайтиши ва бошқа воқеалар фольклорга хос баён этилган. Кейинги воқеаларда Амир Темурнинг Қусам чоҳи устида бино қуриш учун лаш-каридан бир одамни ғор ичига тушириши ва унинг ичидаги ғаройиботлар, Қусам билан учрашиши каби воқеаларнинг кенгрок баёни берилган. Самарқанд мазорларининг таърифи билан асар хотималанган.

Халқ орасида икки асарнинг ҳам кўплаб қўлёмза нусха-лари мавжуд [4:282].

Муаллифнинг “Имомлар қиссаси” ёки “Қиссаи имом Ҳасан ва имом Хусайн” асари ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёмзалар фондида 12040, 12244-II, 1144-2, 12012-2, 12053-6, 12327-3, 9927-II, 3305-II, 9282, 6370-7, 9807, 4198-1 инвентарь рақамларда сақланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бу руҳдаги асарлар юртимиз қўлёмза фондларида талайгина бўлиб, котиблар XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида улардан кўп нусха кўчирган [5].

Қўлёмзалар орасида 12040 инвентарь рақамлиси бошқа нусхаларга қараганда тўлиқроқ бўлиб, настаълиқ хатида қора сиёҳда ёзилган, сарлавҳалари қизилда, 181 варақни ташкил этади. 15745 мисрадан иборат. Назмий баён тарки-бида 518 мисра ғазал, 673 мисра марсия, 246 мисра муножот, 387 мисра муҳаммас, қаҳрамонлар тилидан 2 та мусаддас ва ҳикоятлар келтирилган. Муаллиф тасвирни янада жонли кўрсатиш мақсадида ўз тилидан ғазаллар, муҳаммаслар кел-тиради. Қаҳрамонлар тилидан муножотлар ва уларнинг ва-фотига бағишлаб марсиялар, ҳасратномалар битади. Ҳатто баъзи ўринларда “Ғазалиёти Холис”, “Муҳаммаси Эшони Хо-лис” деб ўз тилидан мисралар битади ва воқеликни ички ке-чинмалар уйғунлигида ёрқинроқ тасвирлайди.

Шунингдек, 9282, 9807, 12012-2 инвентарь рақамли қўлёмзаларни котиблар турли ҳажм ва савияда кўчирган, уларнинг саҳифалари тўлиқ эмас ва яхши сақланмаган. Хусу-сан, 9282 қўлёмзада воқеалар саҳобалар таърифидан бош-ланса, 9807 рақамлисида Муҳаммад (С.А.В.)нинг таърифлари қисқача келтирилиб, у зотнинг дунёдан ўтишлари фалсафий тарзда назмий баён этилади. Сўнг воқеалар имом Хусайн фо-жиасига боғланиб кетади.

4198-1 инвентарь рақамли қўлёмзани эса XIX асрда Мулло Мир Маҳмуд Намангоний кўчирган. Бунда Муҳаммад (С.А.В.)нинг вафотларига тўхтаб ўтилади. Сўнг у зотнинг фао-лияти бир қадар ёдга олиниб, марсия келтирилади. Шунинг-дек, саҳобалар – Абу Бакр, Умар ва Усмоннинг ҳаёти ва фао-лияти, қазоси қисқача баён қилиниб, марсиялар билан таъзия изҳор қилинади. Муҳаммад пайғамбар (С.А.В.)нинг қизлари Фотима ҳақида баъзи маълумотлар берилиб, сўнг асосий воқеалар баёни бошланади [1:24]. Хусайн аҳли оиласи билан Карбало даштида ночор қолиши, мусулмонлар қарши томон билан бирин-кетин жангга кириши, сувсизликдан ташна ҳолда ҳалок бўлиши, охир-оқибат Хусайннинг шахид қилиниши ва тирик қолганлар асир сифатида олиб кетили-ши, мусулмонлар Язид лашкарларига қарши курашиши каби воқеалар қаламга олинган. Асар “Ғазали имом Муҳаммад Ҳанифа”, “Ғазали имом Зайнулобидин” ва “Муножоти ҳазрат имом Зайнулобидин” каби боблар билан хотималанган.

Муаллиф асар сюжетига янги-янги воқеа ва ривоятлар-ни киритиб боради. Жумладан, имом Ҳасан ва имом Хусайн билан боғлиқ воқеаларни баён этиб келади-да, сўнг тўхтаб,

Кел эй ровий яна айла ривоят,

Имомларга дегил бошқа ҳикоят (12040/ 4 а), деб янги ривоятларга ўтади. Воқеликка муносабат тарзида турли ри-воятларнинг берилиши ва дастлабки воқеалар баёни деярли кўпгина ўринларда бадиий жиҳатдан тасвирланади.

Баъзи ўринларда ривоятлар воқеаларнинг изоҳи сифати-да келтирилади. Жумладан, Муовия Пайғамбар (С.А.В.) хона-донининг бошига фожеалар ўз авлоди томонидан солинга-нини эшитиб, уйланмасликка қасд қилгани баён этилиб, сўнг воқеликка изоҳ сифатида:

Кел эй, ровий сўзунгни бошқа айла,
Муовия сўзини қисқа айла (12040/ 7 а), деб янги ривоят баёнига ўтилади. Бу ривоятда имом Ҳасан ва имом Хусайннинг фожиаси баёни келтирилади. Бу каби тасвирларни Холис услубининг ўзига хос жиҳати сифатида баҳолаш мумкин. Асарнинг тили ва баён усулининг содда ва равлонлиги унинг халқчиллигини таъминлаган. Шунингдек, асарда “айрим қофиялар, вазн учун қўлланган сўз ёки боғловчилар такрор учраб туради” [6:24]. Бу каби ҳолатлар фақат Холиснинг эмас, балки кўпгина бошқа қиссанависларнинг ижодида ҳам қўзғатилади.

Холис Тошкандий асарларининг мавзуси хилма-хил бўлиб, аксариятида ислом тарихининг Ўрта Осиё билан боғлиқ жиҳатлари қаламга олинган. Ўзбек мумтоз адабиётида бирор муаллифнинг ижодида ислом тарихи бу қадар кенг қамровли қаламга олинган эмас. Бу борада Холисни сермахсул қиссанавис ижодкор, дейиш мумкин. Ислом тарихидаги шахслар Холиснинг ижодида янгидан ўзига хос қиёфа касб этган.

ХІХ асрда яшаб ижод этган яна бир қиссанавис ва сўфий ижодкор Абдуқаюм Ваҳмий Марғилонийдир (тахм. 1826-1888). Унинг ислом тарихини бадиий ифодалаган кичик ҳажмли “Ҳафт ғазот” ва “Саййид Жаъфар Ғозий” номли назмий асарлари сақланиб қолган. Ҳазрат Алининг қахрамонлиги бадиий ифодаланган “Ҳафт ғазот” достони бизгача тўлиқ етиб келмаган. Мавжуд қисмида Ҳазрат Алининг Аждар Дев билан олишуви қизиқарли тарзда тасвирланган. Жумладан, халқ Аждар зулмидан жабр кўриши, Аллоҳ амри билан Муҳаммад Пайғамбар (С.А.В.)нинг Аждар билан урушиш учун Ҳазрат Алини юборишлари, саҳобалардан Аждар Молик, Саъд Ваққос ва имомзодалардан Ҳасан ва Ҳусан отасига ҳамроҳ

бўлиши, воқеалар давомида Ҳазрат Али кўп қахрамонликлар кўрсатиши, оқибатда Аждарни енгиб, халқларни мусулмон қилиши бадиий тасвир орқали кенг баён этилган.

“Саййид Жаъфар Ғозий” асари мамлакатимиз қўлёзма фондларида учрамайди. Қўлёзмани фақат шахсий кутубхоналардан топиш мумкин. Тарихчи олим Н.Абдулаҳатов Абдуқаюм Ваҳмий “Саййид Жаъфар Ғозий” асарини ёзишда халқ оғзаки ижодида асосланган Абулмухтафи Шомийнинг “Жангномаи Саййид Баттол Ғозий” номли достонидан фойдаланган, дейди [7:4]. Дарҳақиқат, 2860 инвентарь рақамда сақланаётган Абулмухтафи Шомийнинг “Жангномаи Саййид Баттол Ғозий” асарининг туркий таржима достони билан Ваҳмий асари сюжетида умумийлик ҳолатлари кўзга ташланади. Бундан кўринадики, Абдуқаюм Ваҳмий “Жангномаи Саййид Баттол Ғозий”нинг таъсирида “Саййид Жаъфар Ғозий” қиссасини, “Жангномаи ҳафт ғазот Ҳазрат Али” асосида “Ҳафт ғазот” достонини ёзган.

Абдуқаюм Ваҳмий асарининг бизда мавжуд парчасида “Қайсари Рум алайҳи лаънанинг вазир Манжосил маслаҳати бирла йўлларга лашкар қўюб пойлагони ва Саййид Жаъфар Ғозийнинг шер юрак билан аларга панд бергонининг баёни” келтирилган.

Умуман олганда, ХІХ аср адабий муҳитида Холис Тошкандий ва Абдуқаюм Ваҳмий ислом тарихи воқеаларини қаламга олган ижодкорлар сифатида ўзига хос ўринга эга. Ислом тарихи улар ижодида ўзгача услуб ва ёндашувда бадиий талқин этилган. Бу халқона ижодни бебаҳо мерос сифатида халқ севиб ўқиган ва ўқимокда. Бу асарлар бугунги кунда ҳам ўз маънавий-маърифий қийматини йўқотмаган ҳолда дидактик асарлар сифатида ёш авлодни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ф.Равшанов. Холис ва унинг адабий мероси. Фил.ф.ном. дисс... – Самарқанд. 1996.
2. Шоҳ Ҳаким Холис. Меъронома. Нашрга тайёрловчилар М.Ҳасаний, Н.Йўлдошева. –Т.: Меҳнат, 1991.
3. Бувайда зиёратгоҳлари / Н.Абдулаҳатов ва бошқалар. Янги аср авлоди, –Т.: 2013.
4. Исоқхон Ибрат. Фарғона тарихи. – Т.: Камалак, 1991.

5. ЎзФА Шарқшунослик институти фонди 13055/1/2/3, 8844/2, 12756, 9569/2, 5354/1, 3650/2, 8924/2, 9818/2, 9074/2, 12447, 12457/1 рақамли қўлёзмалар

6. С.Сайқалий. Равзат уш-шуҳадо / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифлари С.Сайфуллох, Д.Хунзекр. – Т.: Мовароуннахр, 2004.

7. Н.Абдулаҳатов. Абдуқаюм Ваҳмий Марғилонийнинг но-дир мероси // Электрон ҳолда. 2021.

♦ **Аннотация:** Мақолада ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид асарлар, хусусан, Холис Тошкандий ва Абдуқаюм Ваҳмийнинг сермахсул ижоди, уларнинг асарларида ислом тарихи, тарихий шахсларнинг саъй-ҳаракатлари, фаолияти халқона услубда ўзига хос тарзда бадиий ифодалангани таҳлиллар орқали ёритилган. **Таянч сўзлар:** Ижод, асар, бадиият, талқин, услуб, ижодкор, тўқима, қисса, жанр, қўлёзма, ифода, образ, шахс, назм, наср, ғоя.

♦ **Annotation:** The article analyzes the works on the history of Islam in Uzbek classical literature, in particular, the works of Kholis Tashkendi and Abdukayum Vakhmi. **Key words:** Creation, work, art, interpretation, style, creator, texture, narrative, genre, manuscript, expression, image, person, poet, prose, idea.

♦ **Аннотация:** В статье анализируются работы по истории ислама в узбекской классической литературе, на примере произведений Холиса Ташкенди и Абдукаюма Вахми. **Ключевые слова:** Творчество, произведение, искусство, интерпретация, стиль, творец, фактура, повествование, жанр, рукопись, выражение, образ, человек, стихотворение, проза, идея.

“KUTUBI SITTA” TO‘PLAMINING SHAKLLANISHIDA IMOM BUXORIYNING “AL-JOME AS-SAHIH” ASARINING O‘RNI

GULNOZA ALIJONOVA
O‘zXIA doktoranti

“Kutubi sitta” tarkibidagi asarlarni VII/XIII asrdan boshlab islom olamidagi ilm ahlining katta qismi dinning ikkinchi muhim manbasi sifatida tasdiqlagan bo‘lsa-da, biroq “Sahihayn”ni “Sunan”lardan yuqori darajada deb bilgan. Bu borada ko‘pgina hadisga doir kitoblarda “Sahih”lar “Arba’a”lardan oldin kelib alohida ajratib ko‘rsatilgan.

Bundan ko‘rinib turibdiki, ulamolarning “Kutubi sitta” kitoblari to‘g‘risidagi mutlaq ittifoqlarining sabablari va kulliyotning shakllanish jarayoniga doir omillarni tushunib olish muhim hisoblanadi. Abul Fazl ibn Tohir Maqdisiy (vaf. 507/1113) bu haqda: “Buxoriy va Muslim hadislarining sahihlarini ajratib ularni kitoblariga kiritdi” [1:242], degan edi. Shunday qilib, “Sahihayn” ahli islom uchun turli masalalarga yechim topishda manba bo‘ldi. Ulardan keyin bugungi kungacha

yashab o‘tgan ulamolar bu ikki kitobdagi hadislarini sharhlab, tarjimalarini qilish bilan band bo‘ldi. Chunki hadis ilmidagi Buxoriy va Muslimdan ortiq darajaga erishishning imkoni bo‘lmagan [2:132]. Ibn Saloh Maqdisiyning yuqoridagi fikrini yanada kuchliroq ifodalagan, u hadislarini tas’hih, tahsin va taz’if qilish o‘zi yashagan davrdan boshlab mumkin bo‘lmagani, avvalgi ulamolar bu ishlarda qilinishi kerak bo‘lganlarini eng yaxshi tarzda bajargani va bu o‘rinda hadislarining sahihligi haqida

yangicha ijthod qilish to'g'ri emasligi, Buxoriy va Muslim hadis manbalarining shakllanishida muhim ta'sir ko'rsatganini aytgan. Ibn Salohning qarashlari dastlab VII/XIII asrning boshida qabul qilinmagan bo'lsa-da, uning mulohazasi keyingi davrlarda ma'qul topilib, "Kutubi sitta" majmuasi va ularning mualliflariga buyuk nisbat berilishiga va shu orqali ularning asarlarining ahamiyati ortishiga sabab bo'ldi [3:65].

"Kutubi sitta" kulliyotini yuzaga kelishidagi omillar to'g'risida turli xil qarash va nazariyalar mavjud. Ulardan biri, "Kutubi sitta" to'plamining ilk kitobi "Al-Jome as-sahih" asarining yaratilishi haqidagi qarashdir.

"Sihohi sitta" majmuasining yuzaga kelishi va jumhur ulamolar uni ishonchli kitoblar deb e'tirof etishida Imom Buxoriyning "Al-Jome as-sahih" asari alohida ahamiyatga ega. Chunki, bu to'plamning eng ishonchli asarlar deb ta'kidlanishida "Al-Jome as-sahih" kitobi ilk poydevor bo'lgan. Imom Buxoriyning "Sahih"ining yaratilishidagi sabablarni ko'rib chiqish orqali "Kutubi sitta" to'plamini yuzaga keltirgan omillarning tahlilini chuqurroq anglash mumkin bo'ladi.

Quyidagi faktlar orqali "Al-Jome as-sahih" asarining jumhur ulamolar tomonidan "sahih" deb ittifoq qilinishi va mashhur bo'lish sabablarini bilib olish mumkin.

1) "Al-Jome as-sahih" asarining yakdil qabul qilingani va "sahih" deb topilgani. Imom Buxoriyning hadislarni qabul olishdagi talablarining yuqoriligi va bu yo'ldagi mashaqqatlari, hadislarning sahihligi, eng ko'p hadislarni jamlangani bu kitobni ilmiy doirada olimlar yakdildan sahih kitob sifatida qabul qilishiga sabab bo'ldi. Bu to'g'rida Imom Buxoriydan keyingi davrda yashagan olimlarning quyidagi fikr-mulohazalarini keltirib o'tish mumkin:

- Islom olamining turli mintaqalaridagi muhaddislar, faqihlar, mufasssirlar, aqida ilmi sohiblari va arab tilshunoslari kabi olimlarning aksariyati Imom Buxoriyning "Al-Jome as-sahih" asarini Qur'ondan keyingi eng ishonchli kitob sifatida qabul qilgan. Ulamolar uni rad etmasdan qabul qildi va ahamiyati jihatidan unga yuksak daraja berdi [4:42]. Imom Buxoriyga nisbatan bu kabi e'tibor Imom Navaviyning "Musulmon sharhi" kitobining so'zbohisida: "Olimlar Qur'oni karimdan keyin eng sahih kitoblar sifatida Imom Buxoriy va Imom Muslimning "Sahih"ini e'tirof etgan. Musulmonlar bu ikki kitobni so'zsiz qabul qilgan. Bu ikkisining ichida Imom Buxoriyning "Sahih"i ilmi va manfaat jihatidan eng foydalisi va daraja jihatidan yuqoriroq'idir" [5:14]. Darhaqiqat, Imom Buxoriy erishgan yuksak e'tibor va e'tirofga hech bir muhaddis erishmagan.

- Kamol Sandiqchi bu borada: "Imom Buxoriyning ijodiga berilgan sharaflar bu bilan cheklanib qolmadi. U ilmiy doiralarda boshqa hech bir kitobga berilmagan izoh va tarjima asarlarining diqqat markaziga aylangan va ba'zi olimlar undagi ma'lumotlarni mutlaq haqiqat sifatida ko'rishga harakat qilib, bu nazariyada musulmonlarning ijmosi borligini alohida ta'kidlagan" [6:228], deydi. Imom Buxoriyning "Sahih"iga ulamolar ko'plab sharhlar yozgan va shu bilan birga bu kitobning boshqa tillarga tarjima qilingani asarning eng sahih ekaniga yana bir dalildir.

- Ibn Daqiq (vaf. 702/1302) Buxoriy yoki Muslim bir roviyni o'z kitobida hadislarni rivoyat qilishda kiritgani boshqalar tomonidan roviyning siqa ekaniga dalil bo'lgan, deydi. Bu insoniyat tarixida biror ishda kimgadir suyanish kerak bo'lsa, eng yaxshi tazkiya hisoblangan. Sababi, ko'pchilik bu ikki kitobni sahih deb ittifoq qilgan. Bu haqda Maqdisiy o'zining "Rivoyati sahihi Buxoriy" asarida "U, ya'ni roviy ko'priktan o'tdi" iborasini qo'llagan [7:95]. "Al-Jome as-sahih" kitobining bu qadar shuhrat topishiga sabab bo'lgan eng katta omillardan biri

- bu roviylarga qo'yilgan talabning yuqoriligi bo'lgan. Chunki, hadislarning ichidan sahihlarini ajratib olishda roviyning tutgan o'rni katta deb hisoblangan.

- G'arb sharqshunoslaridan biri Goldziher: "Vaqt o'tishi bilan bu kabi maqtovlar shunchalik kuchaydiki, Buxoriy valiyulloh darajasiga ko'tarildi. Xalq orasida uni vasila qilib, hayotdagi har qanday qiyinchiliklarga qarshi yordam so'rash uchun uning qabriga tashrif buyuruvchilar ham ko'paydi. Ishonchli xabarlariga ko'ra, uning qabridan bir necha kun davomida mushk kabi hushbo'y hid taralib turgan. Bunga yonma-yon tarzda uning "Sahih" asari mo'tabar manbaga aylangan" [1:245], deydi. Imom Buxoriyning ilm yo'lida bosib o'tgan mashaqqatli yo'li uni vafot etganidan keyin ham azizu mukarram qildi. Imom Buxoriyning dunyo miqyosida e'tirof topishida kitoblardagi mukammal metod va uslublari sababchi bo'lgan.

2) "Al-Jome as-sahih" sahih hadislarni to'plagan ilk asardir. Hijriy asrning dastlabki yillarida hadislarni jamlashga va yozib olishga izn bo'lmagan. Bunga asosiy sabab Qur'oni

karim bilan hadisi shariflar aralashib ketmasligini oldini olish va Qur'oni karimni asl holda saqlab qolishga intilish bo'lgan. III/IX asrga qadar ham hadis sohasiga oid ilk kitoblar yozilgan bo'lsa-da, ammo

ular jamlangan hadislar orasida zaif hadislarning borligi yoki kitoblarning tuzilishi jihatidan tartibli holatda berilmagani ularni islom dunyosida shuhrat topishiga monelik qilgan.

Imom Buxoriy sahih hadislarni to'plab, ularni fiqh boblariga ko'ra tasniflagan ilk muhaddislardan biridir. Keyingi davrdagi bazi olimlar ana shu omilga tayangan holda o'zlari ta'lif etgan kitoblarning kirish so'ziga "Avvalu min alfin fis-sahih ul mujarradu huval-Buxoriy" (Sahih hadislarga doir birinchi bo'lib asar yozgan Imom al-Buxoriydir) lafzini keltirishni

lozim topgan. Mujarrad sifatida sahih hadislarni tasniflagan olimlardan avvali Imom Buxoriy bo'lsa, ikkinchisi Imom Muslimdir. Bu ikki musannifning kitobi Qur'ondan keyin eng sahih kitob sifatida qabul qilingan [8:9].

Bu ikki asar mualliflari bir davrda yashagan, ba'zan islomning turli davra va doirasida biri ikkinchisidan ustun hisoblangan. Al-Buxoriy hadis qabul qilishdagi shartlari og'ir bo'lgani uchun ustun deb ko'rilgan bo'lsa, G'arb olimlarining fikriga ko'ra, Muslimning "Sahih"i mukammal tartibga solingani va uning kitobidan amalda foydalanish imkoniyati oson bo'lgani uchun ustun hisoblangan. Biroq, umumiy fikr al-Buxoriyning "Sahih"i martaba jihatidan ustun ekanidir [1:237].

3) Imom Buxoriyning ilmiy salohiyati va olimlarning e'tirofi. Imom Buxoriy o'zining "Sahih" asarini yozganidan song u yashagan davrda olimlar uning ilmiy salohiyati haqida ijobiy fikrlar bildirganini ko'rish mumkin:

- Abu Mus'ab Zuhriy (vaf. 242/857) Imom Buxoriyning Ahmad ibn Hanbalidan ko'ra yaxshiroq faqih va muhaddis ekanini aytganida, o'z haddidan ortiq fikr bildirgani yodiga tushadi, lekin Imom Buxoriyning hech bo'lmaganda Molikdek olim demasdan o'zining mulohazalarini yakunlay olmaydi [9:420].

- Imom Buxoriyning ustozlaridan biri Qutayba ibn Said (240/855) Imom Buxoriy haqida: "Faqihlar, zo'hdarlar va namozxonlar bilan birga o'tirdim. Muhammad ibn Ismoilga o'xshaganini ko'rmaganman. U o'z davrida sahobalar davridagi Umar kabi edi. Agar u ilk hijriy yillarda yashaganida edi, u zot sahobalar ichida peshqadamlardan bo'lgan bo'lardi" [10:86].

- Ahmad ibn Hanbal (vaf. 241/855): "Xuroson Imom Buxoriyga o'xshagan boshqa olim chiqara olmadi" [10:87], deydi.

- Yana bir ustozlaridan biri Ishoq ibn Rahuya (vaf. 238/853): "Agar u Hasan Basriy yashagan davrda bo'lganida edi, odamlar hadis o'rganishda unga ehtiyoj sezishgan bo'lardi" [11:669],

degan.

- Husayn ibn Huzaiy (vaf. 207/822): "Men Muhammad ibn Ismoilga o'xshaganini ko'rmadim, go'yoki u hadis uchun yaratilgandek" [10:88], deb madh etgan.

- Ibn Huzayma (vaf. 311/923): "Sahih" asarining muallifi Muhammad ibn Ismoil Rasululloh (S.A.V.)ning hadislarini eng yaxshi biladigan va osmon gumbazi ostida eng yaxshi yod olgan kishidir" [11:667], deb aytgan.

- Abu Abdulloh al-Hakim (vaf. 405/1014) aytadi: "Bilingki, al-Buxoriyning hadis ilmidagi o'z tengdoshlari va ulardan ustunligi o'tmishda ham, kelajakda ham birdek ittifoq qilingan. Uni maqtab, rivoyatlarini targ'ib qiluvchilarning ko'pligi uning fazilatini ko'rsatishga yetarli miqdordadir" [10:99]. Imom Buxoriy o'zi yashagan davr olimlari tomonidan tan olinishi va uning ilmiy salohiyati va hadislarini yod olish va saralab olishdagi qobiliyatining e'tirof etilishi "Kutubi sitta" to'plamining shakllanishidagi yana bir qadam bo'ldi.

4) Imom Buxoriyning hifz kuchining mukammalligi. Imom Buxoriy yod olish tezligi, idrokining mustahkamligi va aqlining ravonligi jihatidan o'z davrining nodir kishisi bo'lgan. Hadislarni roviy va sanadlari bilan birga yod olishda ham noyob shaxs sifatida e'tirof etilgan.

- Abu Bakr Maruziy (vaf. 275/888) Imom Buxoriyning ajoyib xotirasi borligi to'g'risida quyidagi fikrni aytadi: "Men hech qachon Muhammad ibn Ismoilga o'xshagan odamni ko'rmaganman. Ulamolarning kitoblarini o'qib, mulohaza yuritir va barcha hadislarining turli rivoyatlarini bir marta o'qishdayoq yod olar edi" [12:190].

- Muhammad ibn Yusuf Farobiy (vaf. 320/932) Buxoriyning shunday deganini rivoyat qiladi: "Bir hadisni o'rganish uchun o'tirganimda, hadislar orasidan uning sahihini ajratar edim. Men yeti olmagan hadislardan boshqa hech bir sahih hadisni tark etmadim va hammasini yozdim" [13:22].

- Ibn Odiy (vaf. 365/975) Buxoriy xotirasining mukammalligini ko'rsatadigan quyidagi gapni aytadi: "Yuz ming sahih hadis yodladim, ikki yuz ming nosahih hadisni yod oldim" [9:99].

- Bobonzoda Ahmad Naim (vaf. 1934/1353) Buxoriyning xotirasi haqida quyidagi voqeani hikoya qiladi: "Bir kuni Buxoriy sahoba Anas ibn Molikdan hadislar oldi, u roviylar haqida o'ylardi, o'ylar ekan, bir soat ichida uch yuz kishining ismini darhol esladi" [14:66].

Yuqorida zikr etilgan rivoyatlar Imom Buxoriyning hayotini tasvirlaydigan har bir ilmiy doira va tarix kitoblarida mavjud. Bugungi kunda Imom Buxoriyning hayoti va ijodi haqida yozilgan asarlarda uning qobiliyati, hadislardan foydalanishdagi ilmiy salohiyati nazardan qolib ketmagan. Hadis roviylari va

imomlari yod olish jihatidan odamlar orasida kam uchraydi va ularning xotiralarini barcha odamlarning xotirasidan boshqacha tarzda yaratilgan. Ular har bir so'zni diqqat markazidan chetda qoldirmasdan, hech qanday harfni o'zgartirmasdan, eshitganini tom ma'noda xotirasiga yozib oladi. Shuningdek, manbalarda Ahmad ibn Hanbal Imom Buxoriy yuz ming sahih va ikki yuz ming sahih bo'lmagan hadis bilganini, ba'zi mashhur hadis imomlari esa yuz minglab hadislarini yoddan bilishini qayd etgan [15:37].

5) Ma'naviy-ruhiy omilning ahamiyati. Imom Buxoriyning hadis ilmidagi o'z ijodining cho'qqisini zabt etishiga sabab ma'naviy-ruhiy omildir. Buyuk muhaddis ijodining shakllanishida uning ma'naviy va ruhiy olami muhim unsurlardan birini tashkil qilgan.

Payg'ambar (S.A.V.)ning sunnatlari Qur'ondan keyin islom dinini tushunishda, shariatga asosan hayot kechirishda alohida ahamiyatga ega. Quyida keltirilgan misollarda Imom Buxoriy ijodining o'ziga xos xususiyatlarining shakllanishida Muhammad (S.A.V.)ning ta'sirlarini ko'rish mumkin:

- Imom Buxoriy shunday rivoyat qiladi: "Bir kuni tushimda Payg'ambarimiz (S.A.V.)ni ko'rdim. Men u zotni yelpib turar edim. Men ushbu tushni ta'birchilardan so'raganimda, ular menga "Payg'ambarimiz (S.A.V.)ning hadislarini yolg'onlardan saqlaysan", dedi. "Al-Jome as-sahih"ni yozishimga ham mana shu voqea sabab bo'ldi" [10:430].

- Abu Zayd Marvaziy (vaf. 371/983)ning tushida Payg'ambarimiz (S.A.V.) Imom Buxoriyning "Al-Jome as-sahih"ni o'z kitobi sifatida taqdim etadilar. Marvaziy tushini shunday tasvirlaydi: "Ruku bilan maqom o'rtasida uxlayotgan edim. Men Rasululloh (S.A.V.)ni tush ko'rdim. Ey Abu Zayd! Qachongacha Shofeyning kitobini (ya'ni fiqhni) o'qishda davom etasan, menikini o'qimaysan? dedilar. Men: "Yo Rasululloh! kitobingiz nima?" deb aytdim. U zot: «Muhammad ibn Ismoilning "Jome"si deb javob berdilar" [10:432].

Darhaqiqat, Imom Buxoriy "Sahih"ini jamlashda unga berilgan ilhom va ma'naviy-ruhiy omilning kuchliligi, Payg'ambar (S.A.V.)ning unga ishora berib turganlari, unga o'z asarini ta'lif qilishda katta kuch bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, Imom Buxoriyning "Sahih" kitobi "Kutubi sitta" majmuasining yaratilishida alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Imom Buxoriyning sa'y-harakatlari, go'zal axloqi, mustahkam taqvosi, ilmiy iqtidori va salohiyati kabi sabablar bilan "Al-Jome as-sahih" asari "Kutubi sitta" kulliyotining ibtidosi bo'la oldi. Shuningdek, olimlar "Al-Jome as-sahih" asarini yakdil qabul qilgani va ilk sahih kitob deb topgani asarning o'ziga xosligini va alohida o'rnini ko'rsatib berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. I. Goldziher. Muslim Studie. – London.: 1971.
2. Komil Cakin. Buharining orteoritmesi kazanma so'rechi. Hadis literature arastirmalari. 1999.
3. Musa Bog'chi. Hadis calishmalarinin gerileme donemlerinde hadiste ictihad kapisinin kapatilmasi sorturu. – Ankara.: 2003.
4. Muhammad Abdulqodir Abu Farts. Fiqhul imom al-Buxoriy. – Bayrut.: Darul Furqon. 1989.
5. An-Navaviy. Sahihi Muslim bi sharhi Navaviy (Muqaddima). – Bayrut.: Darul Furqon, 1999.
6. Kamol Sandiqchi. Sahihi buhari uzerine yapilan chalishmalar. – Anqara.: Dip. Yay., 1991.

7. Emin Ashikkutlu. Hadisda rical tanqidi. – Istanbul.: MUIF yay. 1997.
8. Ibn as-Saloh. Muqaddima. – Bayrut.: Alamul kutub. 1988.
9. Zahabiyy. Siyaru alamin nubalo. – Bayrut.: Muassasatur risola. 1993. XII.
10. An-Navaviy. Tahzibul asma val-lug'at. – Bayrut.: 1997. I.
11. Ibn Hajar. Hadya as-sarf. – Bayrut.: Darul kutubi ilmiyya. 1997.
12. Dehlaviy. Bustarul muhaddisin. – Anqara.: 1986.
13. Abdulg'ani Abdulholiq. Imamul Buxoriy va Sahihi. – Jidda.: Darul minara. 1985.
14. Ahmad Naim. Tajridi sharh. – Bayrut.: 1997.
15. Fuat Sezgin. Buxoriyning kaynaklari. Kitabiyat.: 2000.

♦ **Annotatsiya:** Maqolada "Kutubi sitta" to'plamining paydo bo'lishida Imom Buxoriyning "Al-Jome as-sahih" asarining o'rni yoritilgan. Shuningdek, Imom Buxoriyning bu asarni yozishiga turtki bo'lgan sabablar tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** "Kutubi sitta", Imom Buxoriy, Goldziher, Maqdisiy, Ibn Odiy, Ibn Huzayma, Abu Zayd Marvaziy, Ibn Daqiq, ruku, maqom, tas'hih, tahsin, taz'if.

♦ **Annotation:** The article discusses the role of Imam Bukhari's "Al-Jame as-sahih" one of the factors in the emergence of the "Kutubi Sitta" collection. It also analyzes the reasons why Imam Bukhari wrote this work. **Key words:** "Kutubi sitta", Imam Bukhari, Goldziher, Maqdisi, Ibn Adi, Ibn Huzayma, Abu Zayd Marwazi, Ibn Daqiq, ruku, maqam, tasheeh, tahsin, tazif.

♦ **Аннотация:** В статье рассматривается роль "Аль-Джами ас-сахих" Имама Бухари, одного из факторов возникновения собрания "Кутуби Ситта". Также анализируются причины, по которым Имам Бухари написал эту работу. **Ключевые слова:** "Кутуби ситта", Имам Бухари, Гольдзихер, Макдисис, Ибн Ади, Ибн Хузайма, Абу Зайд Марвази, Ибн Дакик, рука, макам, тасхих, тахсин, тазиф.

ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО БАҒРИКЕНГЛИКНИ МУСТАҲКАМЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

ЮНУС ХОЛИҚОВ

СамДЧТИ

доценти, PhD

Ўзбекистон ҳудудида қадим даврлардан турли миллат, элат ва дин вакиллари ҳамжиҳатликда яшаб келмоқда. Бунинг замирида, шубҳасиз, ўзбек халқининг миллатлараро бағрикенглик ва инсонпарварлик маданияти туради. Бугунги ҳолатимизнинг асоси эса мустақилликнинг дастлабки йилларидан тотувликни таъминлаш борасида самарали сиёсат олиб борилгани билан характерланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев: «Барчангизга маълумки, ҳозирги вақтда дунёнинг турли минтақаларида миллатлараро ва динлараро кескинлик кучайиб бормоқда, миллатчилик, диний муросасизлик бош кўтармоқда. Ана шундай мураккаб вазиятда мамлакатимизда турли миллат ва динга мансуб инсонлар ўртасида дўстлик ва ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлаш биз учун борган сари муҳим аҳамият касб этмоқда» [1:“Халқ сўзи”, 2017 йил 25-январь], деган эди. Шундай экан, бугунги кунда миллатлараро бағрикенглик масаласини глобал, халқаро хусусиятга эга эканини англаб олоқ, унинг илдизи ҳар бир инсоннинг табиатида мавжуд бўлишини таъминламоқ керак бўлади. Шу сабабли миллатлараро бағрикенгликни мустаҳкамлашда, маданиятлараро муносабатларни ривожлантиришда диний муносабатларнинг ўрнини унутмаслик керак.

Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи мазмундорлиги ва аҳамияти, биз яшаётган мураккаб даврнинг энг долзарб мавзуларини қамраб олгани билан ажралиб туради. Жумладан, Президент: “БМТ Бош Ассамблеясининг “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюциясини қабул қилиш таклифи билан мурожаат қилмоқчиман” [2:254.], дейди.

Бу резолюциядан кўзланган мақсад - жаҳонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг орасида миллатлараро бағрикенгликни шакллантириш, уларнинг бир-бирларига ўзаро ҳурмати кучайтириш, айниқса, дин соҳасида эркинликка эришиш, бирор-бир кишининг камситилишига йўл қўймайди, инсон ҳақ-ҳуқуқларини доимий равишда ҳимоя қилишдир.

Юртимизда кейинги йилларда ёшларнинг илм-фан ривожига қўшаётган ҳиссасини оширишда диний ва ахлоқий бағрикенглик маданиятининг ўрнига бағишланган илмий-амалий семинар, конференция, симпозиум, кўргазма ва бошқа кўплаб маънавий-маърифий тадбирлар ташкил этилди. Жумладан, 2019 йил 25 августда Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида “Ўзбекистон – Буюк йўллар ва цивилизациялар чорраҳаси: Империялар, динлар, маданиятлар” маданий мерос ҳафталиги доирасида “Асрлар қаъридан таралаётган зиё” мавзусида ислоншун олимларнинг халқаро конференцияси бўлиб ўтди [3:3]. Унда қатор хорижий давлатлардан иштирок этган олимлар Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар соҳасида олиб борилаётган ишларга юқори баҳо берди.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов: “Ўзбекистон ўз тарихида ана шундай саҳифалар бўлгани ва ҳозир ҳам борлиги билан фахрланади. Халқимиз ва давлатимизнинг тарихий хотирасида антисемитизм, ирқчилик ва ўзга миллатга, ўзга халққа менсимасдан, ҳурматсизларча муносабатнинг бошқача шакллари намоён бўлган шармандали саҳифалар йўқлиги билан фахрланади” [4:81], деб таъкидлаган.

Давлатимизнинг миллий манфаатлар тизимида миллатларнинг ўзига хос белгиларини сақлаши, улуғлаши муҳим масаладир. Чунки, ўз тили, урф-одат, анъана ва қадриятлари улар учун ҳаёт-мамот масаласидир. Миллий манфаатларнинг ана шу жиҳатлари муайян юрда истиқомат қилаётган ҳар бир миллат ва элатнинг манфаатлари учун бир хил аҳамият касб этади. Аммо масалага бундай кўз билан қараш ўз-ўзидан бўлмади ва амалга ҳам ошмади. Бунинг учун ҳар бир миллат ўз тили, урф-одати, анъана ва қадриятларини сақлаб қолиши керак.

ПФ-5046-сон “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий

мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонда (2017 йил 19 май) келтириб ўтилганидек, “Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб бағрикенглик ва инсонпарварлик маданиятини ривожлантириш, миллатлараро ва конфессиялараро ҳамжиҳатликни, жамиятда фуқаролар тотувлигини мустаҳкамлаш, барча фуқароларга миллати ва диний эътиқодидан қатъий назар, тенг ҳуқуқ ва имкониятлар яратиш, ёш авлодни ватанпарварлик, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш Ўзбекистонда давлат сиёсатининг муҳим устувор йўналишларидан бири этиб белгиланган” [5:“Халқ сўзи”, 2017 йил 23 май].

Кўп миллатли давлатларнинг асосий мақсад ва вазифаларидан бири конфессиялараро ва миллатлараро муносабатларга стратегик масала сифатида қарашдир. Ҳар бир давлат миллатлар ва халқлар ўртасидаги ижобий ҳамкорликни миллатлараро бағрикенглик маданияти асосида ўрнатади ва таъминлайди. Ижтимоий муносабатларда миллий ўзликни англаш билан бирга, миллатлараро манфаатлар ҳисобга олинишини, миллатлар тенглигини таъминлашни, тил ва маданиятлар эркинлигини кафолатлайди. “Ижтимоий ҳамкорлик ўз-ўзидан юзага келмайди. У жамиятнинг турли ижтимоий гуруҳлари, қатламлари, сиёсий партия ва ҳаракатларининг ўртасида ижтимоий тараққиётга муайян эҳтиёж пайдо бўлгандагина юзага келади. Демак, ...муайян эҳтиёж ва қизиқишларни қондиришга умумий зарурат туғилгандагина пайдо бўлади ва ҳаракатланади” [6:54.].

Юртимизда бу масалага ҳукумат алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. “...миллий ўзликни сақлаб қолиш, миллий маданий эҳтиёжларни қондириш этник қадриятларни асраб-авайлаш ва ривожлантириш билан боғлиқ жараёнларга табиий-тарихий жараён сифатида эътибор қаратилаётганини ҳам таъкидлаш зарур” [7:78.]. Шуни айтиш керакки, миллатлараро бағрикенгликни мустаҳкамлаш учун ҳар бир миллат ва элатнинг миллий онгида масъулият ҳисси бўлиши лозим. Бу борада юртимизда бир қатор имкониятлар яратилган. Барча миллатлар тенглигини таъминловчи ҳуқуқий база мавжуд. У реал ҳаётга изчиллик билан татбиқ қилиб келинмоқда. Миллатлараро бағрикенглик ва манфаатлар мувозанатини таъминлашда ҳар бир миллат ва элат баб-баравар масъулдир. Миллатлараро бағрикенгликни мустаҳкамлашда “титул” миллат ўзи билан ёнма-ён яшаётган бошқа миллатларни жипслаштириши, уларнинг эҳтиёжларига эътиборли бўлиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айни пайтда “титул бўлмаган” миллатларнинг ягона ўзбек халқи сифатида тўла қонли, тенг ҳуқуқли ҳаёт кечиришини таъминлашда миллатлараро бағрикенглик муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда мамлакатимизда ижтимоий барқарорликни сақлаш, миллатлараро ва динлараро ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлаш, танланган дунёвий демократик тараққиёт йўлимининг бардавомлигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Кўп миллатли, кўп конфессияли Ўзбекистонда миллий бирдамлик, ҳудудий яхлитлик, барқарор ривожланишни таъминлаш, дарҳақиқат, энг долзарб масалалардандир.

2017 йил 7 февралда Президент Ш.М.Мирзиёев томонидан “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармоннинг имзоланиши ўз вақтида қабул қилинган қарор бўлиб, унда ўта чуқур ишланган 5 устувор вазифа белгилаб берилди.

Ислон дини ақидалари Марказий Осиёда ислонгача

бўлган маданият ва ахлоқ билан тезда уйғунлашиб кетган. Бунинг сабаби исломнинг дунёвий ҳаёт қадриятлари ва қонунларига яқинлигида, эзгулик, ҳалоллик, поклик, инсонийлик, меҳнатсеварлик ва камтарлик халқимизнинг диний эътиқоди билан уйғунлашиб кетганидир.

Президент Ш.М.Мирзиёев миллатлараро тотувликни таъминлаш давлатнинг кечиктириб бўлмас вазифаси эканини эътироф этиб, бундай дейди: “Бугунги кунда мамлакатимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари тинч-тотув ҳаёт кечираётгани истиклол даврида эришган энг муҳим ютуқларимиздан биридир, десам, ўйлайманки, барчангиз бу фикрга қўшиласиз. Миллатлараро тотувликни таъминлашда мамлакатимизда фаолият юритаётган 138 та миллий маданий марказнинг ўрни бекиёс. Айнан шу нуқтаи назардан келгусида ҳам миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш Ўзбекистонда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолади” [8:46].

Миллатлараро бағрикенглик маданияти замонавийлашиб бораётган кўп маданиятли жамиятда тинчлик ва тотувлик тамойилларини амалиётга фаол татбиқ этишни ўз ичига олади. Сўнгги ўн йилликда “миллатлараро бағрикенглик маданияти” тушунчасидан тобора кўп фойдаланилмоқда. Бу нафақат ўтмиш ва ҳозирги даврнинг кўплаб таниқли мутафаккирларининг идеалини, балки турли соҳаларда ва инсоний муносабатларнинг турли даражасида муросага асосланган ҳақиқатни ҳам акс эттиради. Ана шундай муросавий муҳит шаклланишига хизмат қилади.

Миллатлараро бағрикенглик маданиятининг ривож-

ланиши ижтимоий муносабатларни тубдан ўзгартиришга қаратилган жамиятни модернизация қилиш жараёни билан чамбарчас боғлиқ. Модернизация замонавий технологиялар, инновацион, сиёсий, маданий ва ижтимоий механизмларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ўз ичига олади. Модернизациялаш камдан-кам ҳолларда тинч ва бир текис давом этади. Бу барча ижтимоий институтлар ва жамиятнинг барча аъзоларига таъсир қилади. Модернизация иқтисодий, ташкилий, сиёсий ва маданий соҳаларнинг кенгайиб бориши билан кечади ва асосан, жамиятда миллатлараро бағрикенглик маданияти ривожланишини белгилайди.

Бу фикрлардан хулоса қилиш мункинки, Ўзбекистонда миллатлараро бағрикенглик маданиятини ривожлантиришнинг ташкилий жиҳатлари ҳал қилинган ва бу борада давлат ўзига хос сиёсат олиб бормоқда. Шу билан бирга, бугунги кунда қуйидагилар устувор вазифа ҳисобланади:

Ёшларда миллатлараро бағрикенглик маданиятини шакллантириш жамият тараққиётига, инновацион ривожланиш ва кадрлар тайёрлаш миллий тизимининг такомиллашувига, тараққиёт стратегиясида кўзда тутилган масалаларнинг амалдаги ижросига, ОТМ халқаро алоқаларининг кўламига, олий таълимда олиб борилаётган ислохотларнинг натижасига бевосита боғлиқдир.

Биз мустақил дунёқарашни, тафаккур эркинлиги ва соғлом фикрни қарор топтиришни тарбиявий фаолиятимизнинг муҳим вазифаси деб билар эканмиз, сўзсиз бу йўналишда ёшларнинг онгида миллатлараро бағрикенглик маданиятини ривожлантиришни асосий мақсад қилиб қўймоғимиз керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи //Халқ сўзи. 2017 йил. 25 январь. №18.
2. Ш.М.Мирзиёев. Халқимизнинг розилиги бизнинг фолитимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: Ўзбекистон, 2-жилд, НМИУ, 2018. – Б. 254.
3. Ш.Зиёдов. Асрлар қаъридан таралаётган зиё // Имом Бухорий сабоқлари журнали, 2019 йил 3-сон, - Б. 3.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсиз-

ликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 81.

5. Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 23 май сони.

6. А.Қодиров. Аънавий жамият ва уни модернизациялаштириш стратегияси. –Тошкент: 2006. - Б. 54.

7. А.С.Очилдиев. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – Б. 78.

8. Ш.М.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент. Ўзбекистон. 2017. –Б. 46.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Ўзбекистоннинг дунёда миллатлараро бағрикенглик муносабатларини ривожлантиришга қўшаётган ҳиссаси ва юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар ёритилган. **Таянч сўзлар:** Инсонийлик, миллат, элат, дин, маданиятлар, урф-одат, муҳаббат, соғлом ижтимоий муҳит, хулқ-атвор, кайфият.

♦ **Annotation:** This article highlights Uzbekistan's contribution to the development of interethnic tolerance in the world and the large-scale reforms underway in our country. **Key words:** Humanity, nation, ethnicity, religion, culture, love, healthy social environment, behavior, mood.

♦ **Аннотация:** В данной статье освещается вклад Узбекистана в развитие межнациональной толерантности в мире и масштабные реформы, проводимые в нашей стране. **Ключевые слова:** Гуманность, нация, этнос, религия, культура, любовь, здоровая социальная среда, поведение, настроение.

СУҒД МУСИҚА САНЪАТИНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИГА ТАЪСИРИ

ШОИРА ИНДИАМИНОВА
СамДЧТИ доценти в.б.,
т.ф.ф.д., PhD

Марказий Осиёнинг маданий маркази ҳисобланган қадимги Суғд воҳасидаги Самарқанд Шарқнинг энг кўҳна маданият ўчоғи сифатида 2750 йилдан ортиқ вақт давомида қадимий Шарқ мусиқа санъатининг асосий марказларидан бўлиб келди. Биринчи Президентимизнинг таклифига кўра, «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивалининг айнан ана шу шаҳарда ўтказилиши бир неча минг йиллик тарихий ҳақиқатнинг юзага чиқиши, Самарқанддаги қадимий буюк аъёнларнинг қайта жонланиши ва уларнинг юксак чўққиларга кўтарилиши бўлди.

Инсоният тафаккурининг буюк кашфиёти ҳисобланган мусиқа санъати юртимизда ҳам қадимий тарихга эга.

Юртимизда мусиқа маданиятининг айнан қайси даврда шаклланиши аниқ эмас. Мусиқа маданияти тўғрисида гувоҳлик берувчи топилмаларнинг энг қадимгиси ҳозирча милoddан аввалги XIII асрга бориб тақалади. Бу топилма Самарқанд вилояти Ургут туманининг Мўминобод қишлоғидаги бронза даврига оид қабрдан топилган ҳайвон суягидан ясалган мўъжазгина сивизғи – най. Унинг сақланиб

қолган узунлиги 4,2 см, ташқи томони ҳафсала билан силлиқланган, икки томони кўндалангига кесилган, ўртасида ромб шаклида ўйик бор [5:29].

Шу хилдаги бошқа топилмалар эса қадимий Афросиёбдан топилган милoddан аввалги I асрга оид уд чалаётган аёл акс этган барельефлардир [2:20]. Шаҳар харобаларида очиб ўрганилган саройлар ва хонадонларнинг деворларида кўплаб мусиқачиларнинг тасвирлари мавжуд.

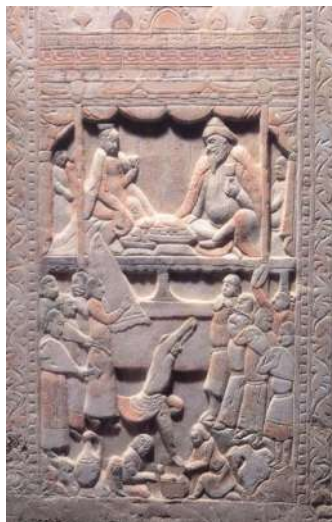
Улардан бирида арфа чалаётган, ғоятда башанг кийинган

аслзода аёл тасвирланган бўлса, бошқасида мусиқачилар гуруҳи ўз аксини топган [10:173-174]. Бу деворий суратларнинг жонли, ҳаққоний тасвирлангани уларни ўз даврининг машхур мусаввирлари чизганидан далолат беради.

Мусиқачилар. Вархуман саройи Шимолий деворидаги сурат парчаси.

Асл ҳолати ва реконструкция чизмаси. Афросиёб. Милодий VII аср.

Шимолий Хитойдан топилган мрамар тоштахта. V-VI асрлар.

Буюк Ипак йўли орқали суғдийларнинг хунаремандлик буюмлари, турли савдо маҳсулотлари, маданияти, жумладан, мусиқа маданияти Шарқий Туркистон, Хитой, Корея ва ҳатто Японияга етиб борган. Хитойлик олим Сунь Сяннинг ёзишича, V асрдан X асргача Самарқандлик суғдийларнинг қўшиқлари, рақс ва мусиқа асбоблари доимий равишда Хитой императорларининг саройлари, шаҳар ва қишлоқларининг кўчалари бўйлаб янраган ва ижро этилган [7:26-27].

Император ва юқори мансбдорларнинг саройларида Трансоксиана (Марказий Осиё) ва Шарқий Туркистондан келган мусиқачиларга юксак санъати боис юксак ҳурмат кўрсатилган. Япониялик олим Кисибэ Тан империясининг саройида фаолият кўрсатган Марказий Осиё ва Шарқий Туркистондан бўлган ўттиз битта мусиқачининг номларини аниқлаган [6:48].

713 ва 727 йилларда Самарқанддан, 727 йилда Кешдан, 729 йилда Маймурғдан Хитойга ёш раққос ва раққосалар борган. Улар қирмизи кўйлак, қизил ковуш кийиб, рақс ижро этган. Чиқишлари махсус саҳналаштирилган ва рақслар асосан икки турга бўлинган: биринчи тур рақслар гавда ва қўл бармоқларига алоҳида эътибор бериладиган ҳаракатлар орқали нафис ижро этилган бўлса, иккинчи тури шўх-шодон, шиддатли ва акробатик усулларда бўлган. Бутўғрида хитойлик шоирлар Бо Цзюй ва Юань Чжэнь «Шамолдек чарх ураётган ғарблик қизлар» деган шеър ҳам ёзган [6:48]. Бу қизлардан хитойлик маликалар Ян ва Рокшан суғдий рақсларнинг бир неча ижро усулларини ўрганган.

Хитой йилномаларида келтирилган бундай маълумотларнинг тўғрилигини бу ўлкада олиб борилган археологик тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Хитой шимолида олиб борилган археологик қазималар даврида VI-VII асрларга оид бадавлат суғдий аслзоданинг қабри топилган. Ундан чиққан мрамар тоштахтанинг юқори қисмида суғдий аслзода ва унинг аёли хизматкорлар куршовида базм уюштираётгани, пастида эса Хитойга бориб, ўз санъатини намойиш этаётган суғдларнинг мусиқа ансамбли тасвирланган. Томошада ўнтacha машшоқ иштирок этган. Бир нечтаси уд, иккитаси най, иккитаси ноғорасимон асбоб ушлаб олган. Яна битта арфа чалапти. Ўртада раққос тасвирланган [9:18-19]. Раққоснинг ҳаракатидан, аниқроғи, қўлларини тепага қаратиб, тик ҳолатда ушлаб туришидан унинг силтаниб рақсга тушаётганини англаш мумкин. Бундай рақс кўпроқ эркаклар учун хос-

лигини ҳисобга олсак, бу ерда эркак раққос тасвирлангани ҳақиқатга яқинроқдир.

Шарқий Туркистон, Хитой, Узоқ Шарққа ўзининг ноёб мусиқа маданиятини доимий равишда «экспорт» қилиб бу мамлакатларнинг мусиқа, қўшиқчилик ва рақс санъатининг ривожига катта таъсир кўрсатган Суғдийна, Бактрия-Тоҳаристон, Чоч, Уструшона, Хоразм ва Фарғонада Антик давр ва илк Ўрта асрларда мусиқа маданияти юқори даражада бўлганини бу воқаларда олиб борилган археологик тадқиқотлар тобора кенгрок ва чуқуррок намоён этмоқда.

VIII асрда Марказий Осиёнинг араблар томонидан истило қилиниши бу ўлка халқларининг, айниқса, суғдийларнинг асрлар давомида яратилган оламшумул маданиятига, бадиий ва амалий, жумладан, мусиқа санъатига ҳам зарар етказди. Аммо асосан сиёсий ҳукмронликка даъво қилган араблар оддий халқнинг орасида кенг тарқалган мусиқа маданиятини тамоман йўқ қила олмади. Иккинчи томондан, Марказий Осиё халқларининг арабларга қарши қарийб юз йил давом этган кураши тугаб, ягона дин байроғи остида бирлашган Марказий Осиё, Эрон ва Олд Осиё халқларининг мусиқа маданиятлари ўзаро яқинлашди. Мисол тариқасида қадимдан Марказий Осиё ва Эрон ўлкаларига хос уд-чолғу асбоби Олд Осиё, Шимолий Африка ва ҳатто Испания (Андалусия)гача тарқалганини келтириш мумкин [9:26-27].

Археологик осори-атиқаларни яна бир марта кўз олдимишга келтирсак, улар орасида уд-чолғу асбобига кенгрок ўрин берилганини кузатамиз [8:18].

Уд Форобий яшаган даврдан минг йиллар муқаддам пайдо бўлган. Форобий даврида мукаммаллик даражасига етган. Удга бу қадар эътибор берилишига сабаб шуки, Форобий ҳам, бошқалар ҳам мусиқа назариясининг асосларини яратишда асосан шу чолғуга, унинг имкониятлари, оҳанги, ҳамроҳлигида ижро этиладиган қўшиқларга суянган.

Мусиқа маданиятининг ва қадимий анъаналарининг кейинги жонланиши Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар сулоласи билан боғлиқ. Турли тил, анъана ва маданиятларнинг умумий давлат чегарасида жамланиши уларнинг ривожланиши, бир-бирини тўлдириши ва бойитишига замин яратди. Мусиқа санъати Амир Темурнинг пойтахти Самарқандда, Шохруҳ, Улуғбек, Хусайн Бойқаро, Бобур подшоҳлари даврида Хирот, Балх, Кобул каби йирик шаҳарларда яхши ривожланди.

Амир Темур саройида машхур мусиқачи Хожа Абдулқодир Мароғий (1340-1435) яшаган ва ижод қилган. У Соҳибқироннинг таклифи билан Бағдоддан Самарқандга кўчиб келган. Бу ерда унга мусиқа илми билан шуғулланиш учун барча шароит ва имкониятлар яратиб берилган [1]. Шу боис бу истедодли мусиқачи ва мусиқашунос олим узоқ йиллар давомида аввал Амир Темур, кейин эса Мирзо Улуғбек ва Шохруҳ саройида хизмат қилган ва 200 дан ортиқ асар яратган. Улар жумласига «Чаҳор зарб», «Зарбул фатҳ», «Май-атайн», «Таснифи Хожа Абдулқодир», «Амали тарона», «Амали Гулистон», «Амали Бўстон», «Амали Хористон» кабиларни киритиш мумкин. Хожа Абдулқодир Мароғийнинг мусиқа назариясига оид «Гина ва алҳон», «Мақосидул алҳон», «Жавомеъул алҳон», «Шарҳул алҳон» каби кўплаб фундаментал илмий асарлари маълум.

Амир Темурнинг набиралари Мирзо Улуғбек, Бойсунқур Мирзо, кейинроқ эса Хусайн Бойқаро даврида илм-фан, адабиёт, миниатюра санъати, китобат, хаттотлик санъати ва бошқа соҳаларга кўрсатилган алоҳида ғамхўрлик нафис мусиқа санъатини ҳам четлаб ўтмади. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий илм-фан, адабиёт ва санъат ривожига улкан таъсир кўрсатди. Замондошларининг ёзишича, Навоийнинг ўзи ҳам мусиқий асарлар яратган.

Бу даврда яратилган миниатюра санъати намуналари ҳам мусиқа асбоблари тўғрисидаги тасаввурларимизни бойитишга хизмат қилади. Миниатюраларда мусиқа асбобларидан ҳатто жангу жадалларда ҳам фойдаланилганини кўрсатувчи тасвирлар бор. Буюк мусаввир Камолиддин Беҳзод темурийлар даври тарихчиси Шарофиддин Али Яздийнинг машхур

«Зафарнома» асарига чизган бир қатор миниатюраларида жанг сахналарини тасвирлаган. Уларда жанг майдонида карнай чалаётган карнайчиларни кўриш мумкин. Расмларда уч хил карнай тасвирланган: биринчиси – кенг оғизли тўғри трубабасимон, иккинчиси нисбатан кичикроқ оғизли тўғри трубабасимон, учинчиси – «S» шаклидаги торроқ оғизли [9:35-36]. Албатта, уларнинг ҳар бири турлича овоз чиқаради ва ҳар бирини бир неча оҳангда чалиш мумкин.

Бу карнайлар жанг майдонида нима мақсадда ишлатилган? Миниатюраларга эътибор берсак, карнайчи яловбардор ёнида тасвирланган. Демак, улар жангнинг марказий бошқарув нуқтасида, яъни қўмондонлар ёнида турган. Фикримизча, қўшин шу карнайлар воситасида бошқарилган. Масалан, кенг оғизли карнай чалинганда, отлик қўшин жангга кирган, кичикроқ оғизли карнай чалинганда, пиёдалар ҳужумга ўтган, «S» шаклидаги карнай эса камондан ўқ узишга даъват этган ва ҳоказо.

Камалиддин Беҳзоднинг яна бир миниатюрасида шоҳона базм тасвирланган бўлиб, унда бир неча созандани кўриш мумкин. Бошқа бир миниатюрада эса дутор чалаётган ниҳоятда гўзал пари тасвирланган.

Темурийлардан кейин Мовароуннаҳрда сиёсий ҳокимиятни эгаллаган Шайбонийлар даврида ҳам мусиқа маданияти ривожланишдан тўхтамади. Айниқса, Убайдулла-хон ва ундан кейинги подшолар даврида санъатнинг бу тури янада тараққий этди. Йирик мусиқашунос олим Нажмиддин Кавкабий ҳам ўша замонларда яшаган. Унинг «Рисолайи мусикий» ва «Рисолайи дар баёни Дувоздахмаком» каби мусиқа илмига оид асарлари сақланиб қолган. XVI-XVII асрларда яна бир йирик мусиқашунос олим Дарвеш Али Чангий яшаган. Унинг «Рисолайи мусикий» ва «Тухфатус сурур» асарларида Ўрта Осиёда яшаб ижод қилган 350дан ортиқ

мусиқачи, бастакор, созанда ва қўшиқчи тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Мустақиллик йилларидаги археологик тадқиқотлар натижасида Суғдда мусиқа санъати тараққий этганини кўрсатадиган ноёб монументлар кашф этилди. Доктор Уно Такао раҳбарлигидаги Ўзбекистон-Япония экспедицияси 2013 йилдан бўён муваффақиятли изланишлар олиб бормоқда. Айнан уларнинг тадқиқотлари натижасида илк Ўрта асрларга оид олд монументал мажмуа аниқланди. Бу ёғоч панно сўғд санъатининг ноёб намунаси бўлиб, унда 46 одамнинг тасвири ўйиб туширилган композиция мавжуд. Асосий сюжет халқнинг Аллоҳга саждасидан иборат. Аммо унда диний маросимга жўр бўлаётган созандалар ҳам тасвирланган. Улар қўлида ўша даврда Суғдда машҳур бўлган барча чолғу асбоблари (бурчак шаклидаги чилтор, уд, қўбизча, кўп найли сибизға) акс эттирилган. Ансамбль таркибида қўлида калта най ушлаган бола ҳам бор. Ярус марказидаги персонажлардан бири қўлини кўтариб, гавдасини сал эгиб созандаларга термулиб турибди [4:3-7].

Афсуски, VIII аср бошида сарой душман ҳужумига учраб вайрон қилинади ва безакларнинг ёғоч қисми девордан юлиб олиниб, бир жойга тўплаб ёқиб юборилади.

Хулоса қилиб айтганда, бир мамлакатда яратилган санъат ва маданият, улғў ғоялар ўша юрт доирасида қолиб кетмасдан, аксинча, дунёнинг турли бурчакларига тарқалиб, умуминсоний хазинага қўшилиб борган. Буюк Ипак йўлининг чорраҳасида жойлашган Суғд мусиқа санъати ҳам Хитой, араб ва Европа халқларининг мусиқа санъати ривожига катта таъсир кўрсатган. Хитойлик ҳайкалтарошлар раққосалар санъатидан илҳомланиб, лой ва чиннидан уларнинг 300дан ортиқ ҳайкалчасини ясаган. Улар ҳозир ҳам Хитой музейларининг энг қимматбаҳо экспонатлари ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Амир Темур жаҳон тарихида. Тошкент, 1996.
2. А.М.Беленицкий. Новые памятники искусства древнего Пянджикента // «Скульптура и живопись древнего Пянджикента». Москва, 1959.
3. А.Бердимуродов. Самарқанд тарихидан томчилар. Тошкент, 2015.
4. А.Бердимуродов., Г.Богомолов., А.Бегматов., У.Такао. Кофирқалъа тилга кирмоқда. // Фан ва турмуш. 1-2. 2018
5. А.Э.Бердимуродов., М.Х.Исамиддинов. Каталог археологических памятников Узбекистана. Том 1. Самарқанд, 2015.

6. А.Э.Бердимуродов., Ш.А.Индиаминова. Буюк Ипак йўли: китъалар ва асрлар оша. Тошкент, 2017.

7. Ю.Буряков., А.Грицина. Мавераннахр на Великом Шелковом пути. Самарқанд, 2006.

8. Т.С.Вызго. Афрасиабская лютня// Из истории искусства великого города. Ташкент, 1972.

9. Т.Ш.Ширинов., А.Э.Бердимуродов., А.А.Раимкулов. Шарқ мусиқасини улғайтирган юрт. Самарқанд, 2009.

10. Ш.Қўлматов., А.Э.Бердимуродов. Самарқанд ёдгорликлари. Самарқанд, 2017.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Самарқанд Шарқнинг энг кўҳна маданият ўчоқларидан бири сифатида 2750 йиллик шаҳарсозлик маданияти тарихида қадимий Шарқ мусиқа санъатининг марказларидан бўлиб келгани ва унинг жаҳон мусиқа маданияти ривожига ўзига хос ўрни очиқ берилган. **Таянч сўзлар:** Суғд, уд, арфа, сибизға – най, ёғоч панно, Кофирқалъа, Сунь Сян, Бо Цзюй, Юань Чжэнь.

♦ **Annotation:** This article reveals that Samarkand, as one of the oldest centers of Oriental culture, has been one of the main centers of ancient oriental music for over 2750 years in the history of urban culture. **Key words:** Sugd, ud, harp, flute, wood panel, Kofirkala, Sun Xiang, Bo Ju, Yuan Zhen.

♦ **Аннотация:** В данной статье раскрывается, что Самарканд, как один из древнейших центров культуры Востока, на протяжении более 2750 лет в истории городской культуры является одним из главных центров древней восточной музыки. **Ключевые слова:** Суғд, уд, арфа, флейта, деревянная панель, Кафиркала, Сунь Сян, Бо Цзюй, Юань Чжэнь.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА МОЛИЯВИЙ ҲАЁТ ВА УНИНГ ИЗДАН ЧИҚИШИ

РАЪНО ТҶУХТАЕВА

ҚарДУ ўқитувчиси,
PhD.

Иккинчи жаҳон уруши инсоният тарихидаги энг катта фожеа бўлди. Миллионлаб одамлар қирилиб кетди. Уруш инсониятга катта маънавий зарар етказиш билан бирга, иқтисодий инқирозларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлди. Чунки ҳар қандай уруш катта миқдорда ресурс талаб қилади. Ўзбекистон шўро давлати таркибидаги иттифокдош республикалардан бири сифатида урушда иштирок этди. Бу эса, унинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида туб ўзгаришлар ясаб, барча соҳаларни уруш манфаатлари томон йўналтиришни тақозо қилди.

Уруш йилларида давлат бюджетини шакллантириш ишлари ҳам уруш эҳтиёжларига мувофиқ олиб борилди. 1941-1943 йилларда Ўзбекистон давлат бюджетидан Иттифок

бюджетига 33,89 млн. рубль бериб юборилди.

Ҳарбий харажатлар давлат бюджети даромадларининг қисқаришига сабаб бўлди ва кўпчилик саноат корхоналари

ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказилиб, даромад солиғидан озод этилди. Натижада саноат корхоналарининг бюджет даромадидаги ҳиссаси 1941 йилдаги 76,7 фоиздан, 1945 йилда 49,4 фоизга тушди. Аксинча, аҳолидан тушадиган давлат даромадлари кўпайиб, 23,2 фоиздан 50,6 фоизга кўтарилди.

Уруш йиллари Ўзбекистонда оборот солиғидан 189,4 млн рубль, фойда солиғидан 143,4 млн рубль, колхозларнинг даромад солиғидан 21,27 млн рубль, кооперацияларнинг даромад солиғидан 25,81 млн рубль давлат бюджетига тушди. Бу даврда айниқса колхозлардан олинадиган даромад солиғи кўпайтирилди. 1941 йили бу турдаги солиқдан давлат ғазнасига 2,7 млн рубль тушган бўлса, 1945 йилда у 5,40 млн рубль бўлди [1: 183-184].

Шўро ҳокимияти уруш ҳолатидан келиб чиқиб, 1941 йил 3 июлда “Уруш вақтида қишлоқ хўжалиги солиғи ва аҳолидан олинадиган даромад солиғига вақтинча устама белгилаш ҳақида” қарор қабул қилди. Унда 1941 йилдан бошлаб, қишлоқ хўжалиги солиғига уруш даврида вақтинча 100 фоиз миқдорида устама белгиланиши қайд этилди. Таркибида ҳарбий хизматчи ва сафарбарлик юзасидан Қизил армия ва Ҳарбий-денгиз флотига қақирилганлар бўлган колхозчи оиласига ва якка деҳқон хўжаликлариға маълум имтиёзлар берилди. Қарорда қуйидагилар белгиланди: оиласида икки ва ундан ортиқ ҳарбий хизматчи бўлган колхозчи ва якка деҳқон хўжаликларини устама тўлашдан озод қилиш; оиласида бир ҳарбий хизматчи бўлган колхозчи ва якка деҳқон хўжаликлари устама ҳақининг 50 фоизини тўлаши; маоши 300-500 рубль бўлган ишчи-хизматчилар солиқнинг 50 фоизини, маоши 500 сўмдан ошадиганлар эса устамани тўлиқ, маоши 500 рублдан ошган ва ҳарбий хизматга сафарбар этилмаганлар эса 200 фоиз тўлаши [2]. Бу аҳолини ҳарбий хизматга кенгроқ жалб этиш мақсадида жорий қилинди.

Уруш йилларида маҳаллий солиқлар ва тўловлар тизimini қайта ташкил этиш бўйича қўшимча тадбирлар белгиланди. 1942 йилнинг апрелида СССР Олий Совети Президиумининг “Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида”ги фармони эълон қилиниши билан жиддий ўзгаришлар рўй берди. Унга мувофиқ аҳолидан 5 турдаги асосий солиқ ва йиғимлар тўплаш белгиланди:

1. Иморат қурилиши учун.
2. Ердан фойдаланганлик учун.
3. Автомобиль эгаларидан йиғим.
4. Чорва эгаларидан йиғим.
5. Колхоз бозоридан бир марталик йиғим.

Бу фармондан мақсад маҳаллий бюджет даромадини кўпайтириш эди. Натижада маҳаллий солиқлардан тушадиган даромад 1944 йилда 1940 йилдагига нисбатан 3 марта ошиб, бюджет даромадининг 20 фоизи шу йўналишдан тўпланди.

1943 йилнинг июнида СССР Олий Совети Президиумининг қишлоқ хўжалиги даромадларидан олинадиган солиқларни кўпайтириш тўғрисидаги фармони эълон қилинди ва солиқлар 3-4 марта оширилди [3: 410-411].

Уруш шароитида давлат бюджетининг таркиби ва мазмуни тубдан ўзгарди. Фарзандсиз ва кичик оилаларга янги солиқ турлари жорий этилди. Давлат заёмлари, пул-буюм лотереялари кўпайтирилди. Мамлакат бўйича аҳолининг бюджетга мажбурий ва ихтиёрый тўловлари 270 млрд рублни ташкил этди [4: 20-21]. 1942 йилдан аҳолига ҳарбий солиқ ҳам жорий этилди. У 18 ёшга тўлган фуқаролардан олиниб, ҳарбийлар, ҳарбийларнинг оилалари, I ва II гуруҳ ногиронлари, нафақахўрларгина озод бўлди. Иттифокда 1944 йилда аҳолидан олинган солиқларнинг 37,2 миллиард рубли ана шу солиқ ҳисобига тўғри келди. Аҳолидан йиғиладиган солиқлар 1940 йилда 9,9 миллиард рублни ташкил этган бўлса, 1942 йилда 21,9 миллиард рубль бўлди [3: 376-380]. Умуман, 1942-1945 йиллар давомида давлат бюджетига ҳарбий солиқдан 72,1 миллиард рубль тушди [3: 407].

Уруш йилларида давлат даромадининг асосий манбаларидан бири – бу аҳолидан мудофаа фонди учун йиғилган маблағлар бўлди. Ўзбекистонликлар зўр ватанпарварлик намуналарини намойиш этди. Оддий ишчи ва колхозчилар, зиёлилар бир кунлик иш ҳақини мудофаа фондига ўтказди.

Бундан ташқари, “шанбаликлар”да ишлаб топилган пуллар, шахсий жамғармалар, қимматбаҳо буюмлар, заёмлар, озиқ-овқат маҳсулотлари мудофаа фондига топширилди. 1941-1945 йилларда Ўзбекистон аҳолиси мудофаа фондига 24 миллиард сўм пул, 4547 млн. сўмлик давлат заёми облигациялари ва қимматбаҳо буюмлар топширди [5: 78]. 1942 йилнинг декабрида “Ўзбекистон колхозчиси” танк колоннасини қуришга колхозчилар ўз шахсий жамғармаларидан 260 млн. сўм тўплади [6: 232-235]. Халқдан йиғилган маблағ ҳисобидан “Ўзбекистон колхозчиси”, “Ўзбекистон комсомоли”, “Ўзбекистоннинг 20 йиллиги” номлари остида танк колонналари тузилди [7].

1941 йилнинг июлида биргина Қарши шаҳридаги “Учқун” артели жамоаси мудофаа фондига 24400 сўм маблағ ўтказди [8]. Қарши тумани “Коммунал” деҳқон хўжалигидан Р.Имомов мудофаа фондига 300 сўм пул, битта эчки, бир неча кг ғалла топширди. Шутумандаги “Қизил байроқ” деҳқон хўжалиги мудофаа фондига 22260 сўм, “Иқтисод” деҳқон хўжалиги 35800 сўм пул топширди. Шу йилнинг 7 ойида Қарши туман аҳолиси 428560 сўм пул тўплади [8]. Умуман, қашқадарёликлар 1941-1944 йилларда қўшимча равишда жангчиларни қўллаб-қувватлаш жамғармасига 1.661.463 рубль пул, 1332 бош йирик шохли мол, 321 тонна ғалла, 119 тонна сабзавот, 15 тонна қуруқ мева топширди. Шунингдек, танк колонналари ва самолётлар учун 20,428 минг рубль пул тўпланди [9: 5-6]. Сурхондарё вилоятининг мудофаа фондига эса 14 млн сўм пул, 300 тонна гўшт, 550 тонна дон ва бошқа нарсалар топширилди [10: 8].

1942 йилнинг 28 январида Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгаши ва Ўзбекистон КП(б) МҚнинг фронтдаги жангчилар учун аҳолидан совғалар тўплаш ҳақидаги қарори қабул қилинди [11]. Ўзбекистондан фронтга 1941 йилнинг 9 сентябридан 1942 йилнинг 9 майига қадар 415 вагон совға юборилди. Бундан ташқари, жангчилар учун махсус ҳисоб рақами очилиб, Ўзбекистондан унга 184280687 сўм ўтказилди [12]. Ўзбекистон фронт эҳтиёжлари учун 4 миллион 148 минг тонна пахта, 82 миллион пуд ғалла, 54067 тонна пилла, 195 минг тонна шоли, 57444 тонна мева, 56 минг тонна қурилган мева, 159300 тонна гўшт, 22300 тонна жун каби маҳсулотларни етказиб берди [13]. Самарқанд вилояти 1942 йили фронтга 6,75 тонна майиз, 22,3 тонна қуруқ мева, 5,9 тонна сабзавот, 5077 литр вино, 1034 кг гуруч ва 24 минг сўм пул юборди. Вилоят аҳли генерал М.А.Сиязов қўмондонлигидаги 12 гвардиячи дивизияни оталиққа олиб, унга 25 вагон совға жўнатди [14: 10].

Уруш йиллари ҳарбий харажатларни қоплашнинг энг қулай усулларидан бири бу ҳарбий заёмлар бўлиб, давлат бюджетининг даромади заём ва лотереялар ҳисобидан ҳам кўпайди. Собиқ Иттифокда 1940 йили заём ва лотереялардан 11,5 миллиард рубль тушган бўлса, 1944 йили бу 37,6 миллиард рубль бўлди [3: 384]. Бу даврда Ўзбекистонда давлат бюджети даромадлариға заёмлар ва пул буюм лотереяларидан 422,6 млн. рубль келиб қўшилди. Масалан, 1942 йили пул-буюм лотереяси ёзилиш режаси биргина Қарши шаҳри ва туманининг аҳолиси учун 2794000 сўм миқдорида белгиланиб, амалда бу 3079000 сўмлик бўлди. Қашқадарё вилоятида уруш йиллари ҳарбий заёмга 6 млн. 200 минг сўмлик тўлов қилинди [8].

Аҳолининг фуқаролик ҳуқуқи бўлган заёмларга ёзилиш мажбуриятга айланди.

Давлат бюджетининг асосий қисми саноат соҳасига ажратилгани боис ишлаб чиқариш суръати ўсиб борди. Ўзбекистонда 1941 йилнинг 1 июлидан 1946 йилнинг 1 январига қадар жами сарфланган маблағнинг 57,2 фоизи саноат соҳасига йўналтирилди ва уруш йилларида 280та янги корхона барпо этилди. 1945 йилга келиб, саноат потенциали 1940 йилдагига нисбатан даярли икки баробар кўпайди. Жумладан, нефть қазиб чиқариш – 4, машинасозлик маҳсулотлари – 13,4, кўмир қазиб олиш – 30, электр энергияси ишлаб чиқариш – 2,42 баробар орди [15: 86].

1941-1945 йилларда давлат бюджетининг 4,6 фоизи қишлоқ хўжалигига, 7,8 фоизи уй-жой қурилишига ажратилди [16: 41]. Баъзи деҳқончилик экинларини етиштиришда орқага

кейтиш ҳам кузатилди. Масалан, боғдорчилик кескин камайди. 1945 йили 1940 йилга нисбатан ҳўл мева етиштириш 3 баробар қисқарди [17: 448]. Баъзи ҳолларда шўро ҳукумати қишлоқ хўжалиги бўйича режага киритилган топшириқларни бажариш учун аҳолининг ёрдамчи хўжаликларида етиштирилган маҳсулотларни тортиб олди. Бу аҳолининг моддий турмуш шароитига жиддий таъсир кўрсатди.

Хуллас, уруш бошланиши билан бутун мамлакатда ишлаб

чиқариш ва меҳнат ресурслари мудофаа манфаатлари учун сафарбар этилди. Истеъмол маҳсулотлари ўрнига ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, ғарбдан кўчириб келтирилган саноат корхоналарини тезликда ишга тушириш тадбирлари амалга оширилди. Ишлаб чиқариш қисқарди. Малакали мутахассислар етишмаслиги туфайли корхоналарнинг рентабеллик даражаси пасайди. Иқтисодиётнинг турли йўналишларидаги резерв фондлар тўла сарфланди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Х.Р.Сабилов., Из истории государственных финансов Узбекистана. – Т.: Наука, 1966.
2. СССР Олий Совети Президиумининг Фармони. Уруш вақтида қишлоқ хўжалиги солиғи ва аҳолидан олинadиган даромад солиғига вақтинча устама белгилаш ҳақида // Қизил Ўзбекистон, 1941, 5 июль.
3. В.П.Дьяченко. История финансов СССР. – М., 1978.
4. Финансы и кредит СССР. Учебник. – М., Финансы, 1977.
5. С.Турдиев., Жасорат унутилмайд. – Қарши, 1997. Б 78.
6. Т.Д.Джураев. Коммунистическая партия Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. – Т., 1964.
7. Ҳ.Н.Азимов. Ўзбекистонликлар Иккинчи жаҳон уруши йилларида. (1941-1945 йиллар). – Т.: ТДЮИ, 2006.
8. Қашқадарё ҳақиқати // 1941 йил 16-20 июль, 3 август.
9. Хотира. Қашқадарё вилояти. Биринчи китоб. 1941-1945

йиллардаги урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган жангчилар. – Ўзбекистон, 2004.

10. Хотира. Сурхондарё вилояти. 1-китоб. – Т., 1994.
11. Постановление №164 СНК УзССР и ЦК КП(б) Узбекистана от 27-28 января 1942 года “Об организации сбора юбилейных подарков к дню 24-й годовщины Красной Армии” // Ўз МА, 837-фонд, 32-рўйхат, 3263-йиғма жилд, 72-варақ.
12. Ўз МА, 837-фонд, 32-рўйхат, 2767-йиғма жилд, 32-варақ.
13. Қизил Ўзбекистон, 1946, 16 январь.
14. Хотира. Самарқанд вилояти. 1-китоб. – Т., 1994.
15. Вклад трудящихся Узбекистана в победу в Великой Отечественной войне. – Т., 1975.
16. Социально-экономическое развитие Узбекистана за годы Советской власти. – Т.: Узбекистан, 1984.
17. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. 2 жилд. – Т.: 2000.

◆ **Аннотация:** Ушбу мақолада Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда амалга оширилган молиявий сиёсат, шунингдек, соҳанинг издан чиқиши натижасида аҳолининг турмуш даражаси кескин ёмонлашиши илмий манбалар ва тарихий адабиётлар орқали таҳлил этилади. **Таянч сўзлар:** Уруш, фронт, молия, бюджет, иқтисодиёт, харажат, солиқ, Ўзбекистон, қишлоқ хўжалиги.

◆ **Annotation:** This article, through scientific sources and historical literature, analyzes the financial policy pursued in Uzbekistan during the Second World War, as well as the sharp deterioration in living standards as a result of the collapse of industry. **Key words:** War, front, finance, budget, economy, expenses, tax, Uzbekistan, agriculture.

◆ **Аннотация:** В статье через научные источники и историческую литературу анализируется финансовая политика, проводившаяся в Узбекистане в годы Второй мировой войны, а также резкое ухудшение уровня жизни в результате развала промышленности. **Ключевые слова:** Война, фронт, финансы, бюджет, экономика, расходы, налог, Узбекистан, сельское хозяйство.

МУКОФОТЛАШ ТАДБИРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС КЎРИНИШЛАРИ (XVI-XIX асрлар Ўрта Осиё хонликлари мисолида)

ДИЁРЖОН АБДУЛЛАЕВ

Тошкент давлат

педагогика

университети

докторанти, PhD

Мукофотлаш тадбирлари мамлакатда амалга ошириладиган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, маънавий ва маданий ислохотларни руёбга чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. XVI-XIX асрларда мукофотлаш анъанаси тарихини таҳлил этар эканмиз, унинг бу даврдаги қатор ўзига хос кўринишларига алоҳида эътибор қаратишимиз жоиз.

Ушбу даврда рағбатлантириш орқали мукофотлаш анъанаси биринчи навбатда ер эгалиги тизимида кўзга ташланган. Мукофот тарзида инъом этилган ҳар қандай ер ўша даврнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётида туб бурилишларга сабаб бўлган. XVI-XVII асрлар ва XVIII аср бошидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётни тадқиқ этишда “иқтоъ”, “суюрғол”, “танҳо” каби ер эгалик турларининг сақланиб қолгани, турли тарихий даврларда қўлланиб, деярли бир хил маънони англатганини кўрамиз. Масалан, XVI-XVII асрларда “иқтоъ” ва “танҳо” атамалари синоним сифатида ишлатилган ва муваққат шартли инъом маъносини англатган.

“Суюрғол” атамаси XVI-XVII асрлар манбаларида “иқтоъ” атамаси билан бир қаторда “инъом” маъносида тушунилан. XVI асрда “иқтоъ” ва “суюрғол” атамалари бир хил маънога эга бўлган ва шартли равишда сулола аъзолари, ҳарбий бошлиқлар ва атоқли давлат арбобларига тожу тахт олдида кўрсатган махсус хизматлари эвазига берилган инъом (вилоятлар, ноҳиялар) маъносини билдирган [1:52]. Кейинчалик, яъни XVII-XVIII асрларда суюрғолнинг маъноси ўзгариб борган. Юридик ҳужжатларда ҳам, тарихий китобларда ҳам у муслмонларнинг йирик пешволари ва уламоларига берилган турли ҳадялар (ер участкалари, маблағлари)ни англатган.

XVIII аср бошида “танҳо” атамаси ҳам тамоман бошқа маъно касб этган. Масалан, “Абдулланома” асарида шайбонийлардан Абдуллахон II билан Насаф ҳокими Худойберди султон ўртасида 1552 йилда бўлиб ўтган урушдан сўнг Абдуллахон ғалаба шарафига Насафнинг баъзи қишлоқларини ғолиб қўшинга танҳо қилиб бергани қайд этилади [6:132]. Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, бу даврда танҳо ҳарбийлар ва қуйи табақадаги хизматчиларнинг тирикчилиги учун ажратилган унча катта бўлмаган ерлардан тушадиган рента – солиқнинг ҳада этилишини англатган.

XVI-XIX асрларда ва XX аср бошида Ўрта Осиё хонликлари ҳудудлари ҳисобланган Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон, Ўратепа ва бошқа шаҳарларда олтин буюмлар тайёрлаш соҳаси тараққий этган. Айнан Ўрта Осиё ҳудудида олтиндан давлат мукофотлари ва совғаларини ясашда фойдаланилган. Олтин қуймалари ва қизил олтиндан тайёрланган тангалар подшоҳ мукофотлари таркибига кирган, Наврўз байрами ва бошқа катта тадбирларда хизмат кўрсатган арбоблар, зодагонлар ва улуғ кишиларга тақдим этилган [3:122-123].

Шунингдек, Рамазон ва Қурбон ҳайитларида барчага намоийиш этиш учун турли қимматли буюмлар – идиш-товуқ, тилла парча матолар кўргазмаси ташкил этилган. Унда амир

ғазнаси, сарой аҳли, юқори табақа вакиллари ва савдогарларнинг хусусий хазиналарида тўпланган бойликлар – олтин ва қимматбаҳо нодир буюмлар тўпланган. Мукофотлаш тадбирлари кўргазма ташкил этилган кунларда ҳам ўтказилган. Ҳатто, усталар ва тилла каштачилари ҳам доимо ҳукмдорлар, зодагонлар ва арбобларнинг буюртмаси бўйича ишлагани сабабли муайян имтиёзларга эга бўлиб, унвон ва мукофотлар олган. Таниқли усталарга “чороғоси”, “мирзабоши” унвонлари берилган. Заргарлар, тикувчилар ва бошқа касб эгалари ҳам рағбатлантириш сифатида совғалар олган [3:128].

Бухоро хонлигида “пешкаш” (совға, иёном) вилоят, шаҳар ҳокимлари томонидан шоҳ ва хонга тақдим этиладиган ҳадялар маъносини англатиб, у олтин, кумуш, қимматбаҳо матолар, зарҳал кийимлар, йилқи ва чорва, китоб ва баъзан куллардан ташкил топган. Уларга тўн, қурол, ҳарбий кийим, турли қимматбаҳо буюмлар (камёб қимматбаҳо тошлар, олтин, олтин идиш, тақинчоқлар ва бошқалар) қўшилган. Хон ҳузурида тўпланган пешкаш уч қисмга бўлинган. Бир қисми кўзга кўринган султонлардан бирига берилиб, иккинчи қисми хоннинг яқинлари орасида тақсимланган. Қолган қисми хоннинг ўзига тегишли бўлган [6:386].

“Пешкашнавис” – хоннинг мукофотлари ва совғаларини, жумладан, олтин буюмларни тақдим этувчи ва рўйхатга олиш дафтарини юритувчи масъул шахс. “Борхона” ғазна мажмуидаги хоннинг мукофотлари ва совғалари сақланадиган махсус хона, “Нозири байтутат” эса саройда сақланадиган мукофот ва совғалар фондини назорат қилувчи бўлган [3:38].

Бухоро хонлигининг XVI-XVII асрлардаги ижтимоий сиёсий ҳаётида Жуйбор хожаларининг тугган ўрни ниҳоятда катта бўлиб, улар моддий фаровонлигининг асосий манбаларини авлоддан авлодга ўтиб борадиган меросий мол-мулк ташкил этган. У асосан хонлар, султонлар ва бадавлат шахслар томонидан тортиқ қилиб туриладиган ер-сув ва қимматбаҳо ҳадялардан иборат бўлган. Бирор йирик воқеа, масалан, янги ҳукмдор тахтга ўтиргани ёки янги юртлар забт этилгандан кейин, амир ва султонлар билан бир қаторда, нақшбандия-хожагон тариқати пешволари ҳам тақдирланган [1:28].

Бухоро хони Нодир Муҳаммадхон (1642-1645) ҳукмронлиги даврида унинг бойлиги франклар духобаси билан тўлдирилган миқдорда ҳисобласа, 400 сандиқда сақланган тоза олтинга тенг бўлган. Хонлар қабулида бўлган фахрий шахсларга нақшкор ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган олтин ханжар, олтин камар, зарҳал кийим, зарҳал мис қозон, подшоҳ саройининг болаларига мўлжалланган зарҳал бешик, тилла узуклар давлат мукофотлари сифатида ҳадя этилган [3:124]. Ер-мулкка эга зодагон ва дин арбобларига олтин билан ишланган салла ва тилла иплар би-

лан тикилган зарҳал камар тайинланган. Улар фахрий белги ҳисобланган [3:44].

Хива хони Саййид Муҳаммадхон ўзига тегишли ерларни хонлиқнинг бир қатор вакиллариغا иёном тариқасида берган. Масалан, хонлиқ таркибига кирувчи Шўраҳон туманидаги ерларни укаси Саййид Махмуд ва хонга чин дилдан хизмат қилган Муҳаммад Ёқуббойга тортиқ қилган [2:53].

XIX асрга келиб, Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларида товар-пул муносабатлари тилло, кумуш ва мис тангалар билан амалга оширилган. Турли “саййидлар”, “хўжалар”, “уруғдор”, “шогирдпеша” авлодлар ижтимоий поғонасига, тилла тангалар, буюмларда ифодаланган бойликка эгалик даражасига кўра унвон ва фахрий белгиларга эга бўлган. Уларнинг камарида олтин ва кумуш ханжарлар, қилич ва жанговар болғаларни олиб юриши махсус ёрлиқ берилганини ифодалаган [3:129].

Хива хонлигида XVI-XIX асрлар мобайнида ҳарбий соҳада ҳам рағбатлантириш, мукофотлаш ишлари кенг қўлланган. Хонлиқдаги мукофотлаш тадбирлари бўйича маълумотларни тадқиқотчи олим Умид Бекмуҳаммад ўз изланишларида қайд этган [5]. Жумладан, навкарларга жасорати учун чопон бериш кенг тус олган бўлиб, айрим ҳолларда ханжар ҳам тақдим этилган. Хон сулоласи вакиллари, машҳур амалдорлар эса фахрий мукофот тарзида олтин ва қимматбаҳо тошлар қадалган камар олган. Навкарларнинг бошқа давлатлардаги ҳарбийлар сингари махсус формаси, давлат мукофоти нишонлари, медаллари бўлмаган. [5].

Қўқон хонлари томонидан сарой амалдорлари, кўзга кўринган уламо ва муносиб шахсларга турли кўринишдаги совға, ҳадя ва мояналар мукофот тариқасида берилган. Масалан, хон томонидан тўёна тариқасида берилган ер, мулк, озиқ-овқат, от-улов совға ва мукофот сифатида қабул қилинган. Қўқон хонлигида тегишли архив ҳужжатларининг “Подарки на семейные торжества (туй) должностных лиц, челядинцев, слуг и других лиц” номли бўлимида амалдорларга берилган совға ва ҳадялар тўғрисидаги маълумотлар, “Подношения (тартук) хану” бўлимида хонга тақдим этилган совғалар рўйхати қайд этилган [4:409].

Шундай қилиб, XVI-XIX асрларда Ўрта Осиё хонликларида барқарор ижтимоий-иқтисодий муҳит юзага келган ва ҳукмдорлар томонидан турли соҳаларда фаолият кўрсатган шахсларга мукофотлар бериш, уларни моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантириш одат тусига кирган. Жумладан, ер билан рағбатлантиришлар, олтиндан мукофот буюмларини тайёрлаш ва иёном этиш, саройда мукофотлашга оид тадбирларнинг алоҳида ўрин эгаллагани бу даврда ушбу механизмнинг ривожланганини кўрсатади.

ратурных источников). Дисс. канд. ист. наук. – Худжанд, 2018.

4. А.Л.Троицкая. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968.

5. Умид Бекмуҳаммад. Хива хонлиги тарихидан уч лавҳа. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-xonlik-tarixidan-lavhalar.html> (мурожаат санаси 08.10.2021)

6. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома («Шарафномаи шохӣ»). Биринчи китоб; –Т.: Шарқ, 1999.

ҲОИДАЛАНЛАН АДАБИЁТЛАР:

1. Б.Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994.

2. П.П.Иванов. “Удельные земли” Сейид-Мухаммед-хана хивинского (1856-1865). Записки Института востоковедения Академии наук СССР. VI. – М.: Академии Наук СССР, 1937.

3. М.Д.Сохибназаров. Товарно-денежные и торговые отношения в золотодобывающей промышленности Средней Азии в XVI-начале XX в.в. (По данным письменных историко-лите-

♦ **Аннотация:** Мақолада XVI-XIX асрларда Ўрта Осиё хонликларида мукофотлаш анъанасининг ривожланиш даражаси ва унинг ўзига хос кўринишлари қатор тарихий далиллар орқали таҳлил қилинган. Мукофотлаш билан боғлиқ тушунчаларнинг мазмун-моҳияти, жумладан, ерга эгалик қилиш муносабатлари ва олтин қазиб олиш ишларининг бевосита мукофотлаш тизимида боғлиқ жиҳатлари очиб берилган. **Таянч сўзлар:** Ўрта Осиё хонликлари, мукофотлаш тадбирлари, ер эгаллиги, “иқтоъ”, “суюрғол”, “танҳо”, иёном, ҳадя, мояна, ҳарбий хизматчилар, “пешкашнавис”, “борхона”, “нозири байтутат”.

♦ **Annotation:** The scientific article analyzes the level of development of the awarding tradition in the Central Asian khanates in the XVI-XIX centuries and its specific manifestations through a number of historical facts. The content and essence of concepts related to remuneration, including land ownership relations, aspects of gold mining directly related to the remuneration system, are revealed. **Key words:** Central Asian khanates, award events, land ownership “ikta”, “suyurgol”, “tanho”, gift, moyana, military personnel, “peshkashnavis”, “borkhona”, “supervisor baytutat”.

♦ **Аннотация:** В статье анализируется уровень развития традиции награждения в среднеазиатских ханствах в XVI-XIX веках и ее специфические проявления через ряд исторических фактов. Раскрывается содержание и сущность понятий, связанных с вознаграждением, включая отношения землевладения, аспекты золотодобычи, непосредственно связанные с системой вознаграждения. **Ключевые слова:** Среднеазиатские ханства, наградные мероприятия, землевладение, “икта”, “суюргал”, “танха”, дар, майана, военнослужащие, “пешкашнавис”, “бархана”, “надзиратель байтутат”.

Тарихий ҳақиқатлар ҳеч қачон исиз йўқолиб кетмайди. Улар авлодлар онгида ривоятлар шаклида давом этади. Ана шундай тарихий ҳақиқатлардан бири қадимги Хоразм давлатчилигининг тарихи ва аҳолисининг этник таркиби билан боғлиқ бўлиб, улар бизгача Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асари орқали етиб келган. Олимнинг ёзишича, қадимги Хоразмнинг ўзлаштирилиши македониялик Искандаргача, мил. авв. 980 йилда юз берган. “Ўша кезларда, дейди Беруний, Хоразмда турк подшоҳлиги ташкил топди, 92 йил ўтгач, Хоразмга Эрон подшоҳи Кайковуснинг ўғли Сиёвуш кириб келиб, сиёвушийлар сулоласига асос солди” [5:71]. С.П.Толстов Берунийнинг сўзларига асосланиб, қадимги Хоразм давлатининг ташкил топшиш вақтини мил. авв. XIII аср, деб белгилайди ва бу хабарни қадимги Хоразм этногенези билан боғлайди.

С.П.Толстов ушбу масала бўйича ўз қарашларини археологик материаллар билан қиёслаб, қадимги Хоразмнинг бронза давриги Сувёрган маданияти жанубий этник гуруҳлари таъсирида шаклланишини асослайди [20:83]. Шимоли-шарқий ҳудудлардан кириб келган этник гуруҳлар эса ўзга этносга алоқадор эканини қайд этади. Бу этноснинг сопол парчалари Тозабоғёб канали атрофларидан топилгани боис уни Тозабоғёб маданияти деб атайди. Бу хулосалар археологик материалларда тўлалигича ўз аксини топган. Аммо унинг шимоли-шарқдан келган Тозабоғёб жамоаларининг тилини эроний этнослар билан боғлаши ва қадимги Хоразм давлатининг ташкил топшиш санасини мил. ав. XIII аср билан боғлашга уринишлари баҳсли эди.

Шунингдек, ўзбек халқининг келиб чиқиши, айниқса, унинг этногенез масалалари ҳам жуда мураккаб ва баҳслидир. Шу боис бўлса керак, кейинги йилларда туркий халқлар тарихига бағишланган баъзи адабиётларда ўзбек халқининг Ўрта Осиёга сўнгги Ўрта асрларда Кипчоқ чўлидан кириб келган чорвадор кўчманчи туркий қабиаларни ўрдаси сифатида баҳолаш тенденцияси яна кўтарилиб қолди [13:26, 10:270-274].

1941 йилда шарқшунос олим А.Ю.Якубовскийнинг “Ўзбек халқининг вужудга келиши масаласи ҳақида” асари эълон қилинди. Унда миллий автохтонизм назариясининг туб моҳияти ўзбек халқининг шаклланиши мисолида ўз аксини топди. А.Ю.Якубовский ўзбек халқининг этник таркиби икки этносга, яъни маҳаллий эронзабон суғдийлар ва Евроосиё даштларидан кириб келган туркий тилли қабилаларга бориб тақалишини ёзма манбалар асосида исботлади. Албатта, унча ҳам Мовароуннаҳрда туркий гуруҳлар бўлган, аммо уларнинг оммавий равишда Ўрта Осиёнинг ички вилоятларига кириб келиши турк хоқонлиги давридан бошланди, дейди. Шундан сўнг фанда ўзбек этногенезининг бошланғич нуктаси сифатида турк хоқонлиги даври қабул қилинди.

1950-60-йилларда Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудларида, айниқса қадимги Хоразм воҳасида олиб боришган кенг кўламли археологик ва антропологик изланишлар, шунингдек, уларни юнон ва қадимги Хитой ёзма манбалари билан қиёсий ўрганиш туфайли 1960 йилга келиб, ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуктасини антик давргача қадимийлаштириш имконияти пайдо бўлди. С.П.Толстов илмий жасорат кўрсатиб, ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуктаси антик даврдан бошланади, деган хулосага келди. Ўзбекистон тарихининг фундаментал академик нашрлари шу назарий қарашлар асосида чоп этилди.

Академик А.Асқаров 1990-йиллар ўрталарида ўзбек этногенезининг бошланғич нуктаси сўнгги бронза даврига бориб тақалишини ёқлаб чиқди [2:71]. Унинг таъкидлашича, бронза давридаги Ўрта Осиё ва Евроосиё даштлари чорвадор қабиаларининг маданияти ва антропологик тузилишида, кундалик турмуш тарзида, ҳўжалик ҳаёти ва удулла-рида, хаттоки дафн маросимларининг қатор жиҳатларида ўхшашлик яққол кўзга ташланса-да, тарихий тилшунослик ва археологик илмий адабиётларда уларнинг Тоғли Олтойда истиқомат қилган қабиладолларидан бошқаси, яъни Евроосиё дашт қабиаларининг барчаси қадимги эроний тилда сўзлашган, деган тезис ҳукмрон эди [14:68-74], [15:25]. Ажабланарлиси шуки, Евроосиё дашт ва чўллари чорвадор қабиаларининг эронзабон экани ҳақидаги фараз Евроосиёнинг Тоғли Олтой ҳудудларидан бошқа жойларида турк этносига ўрин қолдирмайди. Дарҳақиқат, гап бундан 3,5 минг

йил аввал, бронза даврида Евроосиё чўлларида юз берган этнолингвистик жараён ҳақида, дашт чорвадорларининг тили ҳақида кетяпти. Шўро тарихшунослигида ҳам қадимги Хитой манбаларининг маълумотларига шубҳа билан қараш кучли эди. Гарчи, Шимолий Хитой подшоҳликларининг йилнома-ларида милoddан аввалги даврларда яшаган туркийзабон хуннлар ҳақидаги маълумотлар бўлса-да [7: 23], у эътиборга олинмай келди.

Бу минтақаларда қадимда ва Ўрта асрларда туркийзабон аҳоли яшагани фанда маълум. Тил, албатта, этносларнинг ёзув маданияти билан боғлиқ. Чунки, фан ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий уюшув, этник консолидациянинг етакчи омилларидан бири сифатида ёзувни тан олади. Ёзув эса қабила тилларини элат тилларига бирлаштиришда муҳим роль ўйнайди. Ушбу қараш негизида, албатта, туркий халқларнинг этногенези ва этник жараёнлари ётади. Туркий этник бирликларнинг тарқалиш географиясини эса, қадимги туркий ёзув ёдгорликларининг тарқалиш географияси орқали билиб олиш мумкин. Буни кузатган М.Исҳоқовнинг хулосасига кўра, туркий ёзув Евроосиё чўллари, воҳа ва водийлари бўйлаб, минглаб километр масофалар оша вариантлашиб боради. Бу эса, маълум маънода туркий этник жараёнлар майдони фақат Тоғли Олтой, Шарқий Туркистон, Жанубий Сибирь ўлкалари билан боғлиқ деб тушуниш ва қадимда туркий халқлар тарқалган кенг ҳудудларни айрим минтақалар билан чеклаб қўйишга олиб келади. Ваҳоланки, туркий халқлар Марказий Осиёнинг ички ва энг шарқий чеккаларидан (Ёқутистон) Дунайгача, Дашти Кипчоқнинг шимолидан Жанубий Турон минтақаларигача қадимдан яшаб келган туб аҳоли бўлган [11: 7-12]. Бу тарихий ҳақиқат, бронза даврига тегишли археологик ёдгорликларда кузатилади.

Шўро тарихшунослигида орийларнинг келиб чиқиши ва улар Сруб ва Андронов маданияти қабиалари негизида таркиб топгани ҳақидаги фикр-мулоҳазаларга қўшилса бўлади. Ҳақиқатан, орийлар Евроосиё чўл ва даштларида кўчманчи чорвадор жамоаларда шаклланиш ва бронза даврининг ижтимоий маҳсулидир. Уларнинг милoddан аввалги II минг йиллик ўрталарида жануб томон юриши ҳақидаги фаразлар ҳам тарихий ҳақиқатни акс эттиради. Аммо лингвистларнинг улар эронзабон бўлгани тўғрисидаги мулоҳазалари аниқ илмий далилларни талаб этади, деб ҳисоблаймиз.

Маълумки, шўро тарихшунослигида хуннлар туркийзабон қабиалар экани тан олинган. Таниқли тарихчи Л.Н.Гумилёв «Хунну» асарида хуннлар Хитой тарихида биринчи бор милoddан аввалги 1764 йилда, сўнг милoddан аввалги 822 ва 304 йилларда тилга олинганини ёдга олади [7:63].

Профессор А.Хўжаевнинг ёзишича, кейинги йилларда хитой ва япон олимлари ҳамкорликда Хитойнинг 24 жил-лик тарихи («Эрши си ши») устида жиддий тадқиқотлар олиб бориб, шу жараёнда турк атамаси хитой манбаларига бундан камида 4 минг йил аввал кириб келганини таъкидлайди [21:178]. Масалан, милoddан аввалги III мингйилликнинг охириги чорагида Хитойнинг шимолий ўлкаларида ташкил топган «Шия» кичик подшоҳлиги (милoddан аввалги 2205-1766 й.) фарбий ва шимоли-фарбий чегараларда яшовчи туфанг, гуйфанг, куюнг қабиаларига юриш қилади [8:124].

Хитой тарихчиси Люй Симяннинг айтишича, илгари дин-лин ёки динглинг деб номланганлар кейинчалик чилэ, телэ деб аталган. Ҳозир биз уларни умумлаштириб уйғур дей-миз, фарбда уларни турк деб аташади. Аслини олганда, турк

(қабиласи) ва уйғур (қабилалар иттифоқи) динглинлар таркибидадир. Чилэлари хитойликлар гавчэ (қангли) деб атаган. Мазкур номлар бир-бирига ўхшамаса ҳам, уларнинг келиби чиқиши бир.

Хитой ёзма манбаларига кўра, Шия ҳокимлиги даврида (милoddан аввалги 2205-1766 й.) телелар ва хуннлар «шюнгу» ёки «ху» (хун) деб номланган қабилалар иттифоқи таркибида бўлган. Туфанг ва ди атамалари ҳам хитой битикларида пайдо бўлган энг қадимги этник номлар ҳисобланади [21:179]. Қадимги Хитой йилномачилари (шиллар)нинг милoddан аввалги 2205 йилдан бошлаб тошга, суякка ва хитой қамишига ёзиб борган битиклари асосида яратилган Сима Цянинг «Тарихий хотиралар»ида ёзилишича, Шимолий Хитойнинг «Шия» кичик хонлигининг ғарбий ва шимолий-ғарбий чегараларида «Ху» ёки «Хулу» деб аталган халқлар яшаган [4:64]. Хан сулоласи тарихига оид «Хуннлар тазкираси»нинг иккинчи қисмида «Жанубда буюк Хан мавжуд, шимолда кучли «Ху» мавжуд», яъни хуннлар мавжуд, дейилади. Шарқий Хан тарихчиси Чженг Шюан «ху – ҳозирги сюнну», яъни хунндир, деб ёзган [22:257].

Шундай қилиб, милoddан аввалги III мингйилликнинг иккинчи ярми ва II мингйиллик давомида «ху», «ди», «хунн» ва «тиек» номлари остида бирлашган чорвадор туркийгўй қабилалар жамоалари яшаган. Хитой иероглифларида даврига қараб турлича талаффуз этилган бўлса-да, уларнинг туркий этносга оид экани маълум бўлди.

Ана шу этносларнинг бир гуруҳи милoddан аввалги II мингйилликнинг иккинчи ярмида Қадимги Хоразм ерларига келиб ўрнашади [17:47, 18:90-91, 19:112-116]. Улар қолдириб кетган моддий маданият излари – сопол материаллар маданий қатламлари бузилиб кетган мавсумий манзилгоҳлардан териб ўрганилганда, парчалари айнан бронза даврига тааллуқлилиги, аммо улар қадимги Хоразмнинг маҳаллий Сувёрган маданияти жамоаларидан фарқ қилиб, ўзга этнос-

ларга, яъни Тозабоғёб маданияти қабилаларига тегишли экани аниқланган [12:139-146, 19:90-91]. М.А.Итина археологик комплексларнинг қиёсий таҳлилига асосланиб, уларнинг қадимги Хоразмга кириб келиш даврий санаси ҳақида аниқ хулосага келган ва Тозабоғёб маданияти ёдгорликларининг даврий санасини милoddан аввалги II мингйилликнинг учинчи чораги, деб белгилаган [12:120-123]. Бу саналар қадимги Хоразм давлати ва унинг туркийзабон аҳолиси ҳақида Абу Райҳон Беруний келтирган маълумотлар замирида қандайдир тарихий ҳақиқат борлигидан далолат беради.

Мана шу хулосадан келиб чиқиб, Беруний келтирган ривоят реал археологик материаллар билан қиёсий солиштирилса, ривоятга бурканган тарихий ҳақиқат излари ойдинлашади. Биринчидан, Берунийнинг тасаввурига кўра, Хоразмнинг илк бор ўзлаштирилиши шимолий-шарқдан келган чорвадор орийлар билан боғлиқ бўлиб, улар маҳаллий аҳоли устидан сиёсий бошқарув ўрнатган. Ривоят матнининг таҳлилига қараганда, улар туркий этнос жамоалари бўлган. Шунинг учун Беруний «турклар подшоҳлиги» иборасини ишлатган. Иккинчидан, ривоят матнига кўра, «турк подшоҳлиги»нинг 92-йилида Хоразмга Эрон подшоҳи Кайковуснинг ўғли Сиёвуш кириб келади ва сиёвушийлар сулоласига асос солади. Буни Хоразмнинг Сувёрган маданияти шаклланиши билан боғлаш мумкин. Таъкидлаганидек, С.П.Толстов Сувёрган маданиятининг таркиби топишида жануб қабилаларининг маданий-ҳўжалик таъсири катта бўлганини тўғри қайд қилган. Демак, ривоятга бурканган тарихий ҳақиқат шуки, милoddан аввалги II мингйилликнинг учинчи чорагида Амударёнинг куйи ҳавзалари ва Жанубий Орол бўйлари ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтаси бўлгани ёзма манбаларда ҳам ўз аксини топган. Эндиликда бу хулосалар, яъни ўзбек халқининг этногенези бронза даврига бориб тақалиши, ривоят хабарлари билан ҳам тасдиқланмоқда. Бу ўзбек этногенези муаммосининг ечими йўлидаги яна бир янгилдикдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Н.А.Аванесова. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР. –Т., 1991.
2. А.Асқаров. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. № 6, –Т., 1996.
3. А.Асқаров. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. Ўзбекистон тарихи, №4, –Т., 2002.
4. Н.Я.Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1, М. –Л., 1950.
5. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Форс тилидан А.Расулов таржимаси. Танланган асарлар, 1-жилд. –Т., 1968.
6. Л.Н.Гумилёв. Хунну. Серединная Азия в древние времена. –М., 1969.
7. Дуан Лянчин. Динглинлар, қанкилар ва туролар. –Урумчи., 1996. 1-жилд.
8. Г.Б.Зданович. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. –Челябинск., 1988.
9. А.Ильхамов. Археология узбекской идентичности. В кн. «Этнический атлас Узбекистана». Р. Элинина, 2002.
10. М.Исхаков. География распространения древнетюркских письменных источников и вопросы этногенеза тюркских народов. Тюркология, № 1. Туркистан, 2003.
11. М.А.Итина. История степных племен Южного Приара-

лья. – М., 1977.

12. Ш.Кудайбердыұлы. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Алма-Ата, 1990.
13. Е.Е.Кузьмина. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождения индоиранцев. – М., 1994.
14. Е.Е.Кузьмина. О южных пределах распространения степных племен культур эпохи бронзы в Средней Азии. «Памятники каменного и бронзового веков Евразии». –М., 1963.
15. Люй Симян. Чжунгуто минзу ши (ХХР халқлари тарихи). – Шанхай, 1987.
16. С.П.Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. –М., 1962.
17. С.П.Толстов. Работы Хорезмской археолог-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-53 гг. «Труды ХЭ», том II, –М., 1958.
18. С.П.Толстов. Хорезмская археолог-этнографическая экспедиция 1955-1956 гг. СА, № 1. –М., 1958.
19. С.П.Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М. –Л., 1948.
20. А.Хўжаев. Қадимги хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. «Ўзбекистон Ўрта асрларда: тарих ва маданият». –Т., 2003.
21. Чженг Шюан. Хитой тили катта иероглифлар луғати. 3-жилд. 1987.

♦ **Аннотация:** Мақолада бронза даврида Марказий Осиё чорвадор қабилаларининг этник қатлами ҳақидаги қадимги ёзма манбалар ва уларнинг археологик материаллар асосидаги таҳлили масалалари қамраб олинган. **Таянч сўзлар:** Миграция, Евросиё, Сруб маданияти, Андронов маданияти, кўчманчи чорвачилик, Авесто, Ригведа, Тоғли Олтой, йилномачилар, орийлар.

♦ **Annotation:** This article covers problems of ethnic collapses the pastoral tribes of Central Asia from the bronze age on the basis of analysis of the ancient written sources and archaeological materials. **Key words:** migration, Eurasia, Srubnaya culture, Andronovo culture, nomadic cattle breeding, Avesto, Rigveda, Altai mountains, chroniclers, Aryans.

♦ **Аннотация:** Настоящая статья охватывает проблемы этнических сложений скотоводческих племен Центральной Азии бронзового века на основе анализа вопросов древнейших письменных источников и археологических материалов. **Ключевые слова:** миграция, Евразия, Срубная культура, Андроновская культура, кочевое скотоводство, Авесто, Ригведа, Горный Алтай, летописцы, арийцы.

ЧОР РОССИЯСИ ДАВРИДА САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ МУСУЛМОНЛАРИНИНГ ҲАЖ САФАРЛАРИ

МУЗАФФАРХОН ЖОНИЕВ
*Имом Термизий халқаро илмий-
тадқиқот маркази бўлими
бошлиғи, ТерДУ ўқитувчиси, PhD*

Чор Россияси Туркистонни мустамлака қилгач, империя раҳбарияти доирасида ўлка мусулмонларининг ҳаж зиёрати ва йўлларини назорат қилиш масаласи муҳокамага қўйилди. Бундан мақсад, бир томондан, мусулмонлар онгига сиёсий таъсир кўрсатиш бўлса, бошқа томондан, ҳаж зиёратидан кўриладиган даромадни қўлдан чиқармаслик эди. Чунки, хорижий паспорт бериш чоғида олинadиган маблағлардан қуруқ қолиш Чор Россияси хазинаси учун каттагина зарар эди. Ҳукумат бу муаммоларни ҳал қилиш орқали ҳажга бориш жараёнини назорат қилишга, маблағларнинг четга чиқиб кетишига йўл қўймаслик имконига эга бўларди.

Чор Россияси ҳажга диний ва сиёсий эркинлик, диний фанатизмини янада кучайтирувчи омил сифатида қараган. Бу борада баъзи сунний мусулмонлар халифа деб эътироф этаётган Усмонийлар ҳукмдори империя учун ўзига хос таҳдид сифатида кўрилган [15:433].

Туркистон ҳудудини Чор Россияси мустамлака қилган илк йилларда ҳукумат мусулмон аҳолининг диний эркинликлари борасида «бағрикенглик» йўлини тутишга ҳаракат қилди. Жумладан, 1865 йилнинг ёзида Тошкентни эгаллаган Генерал М.Черняев шаҳар аҳолиси билан тузган битимга биноан диний ибодатларни, хусусан, ҳажни адо этиш ҳақ-ҳуқуқларига дахл қилмасликка рози бўлган [11:136]. Лекин Черняевнинг бундай либерал сиёсати империянинг юқори доираларига маъқул келмаган ва 1866 йилда у истеъфога чиқарилган. Фон Кауфман эса губернаторлик фаолиятини бошлаган илк йиллардан мусулмон аҳолининг диний урф-одатларига «этиборсизлик» йўлини тутган.

Чор Россияси ўлка аҳолисининг ҳаж сафарига ташқи сиёсий кучлар таъсирининг муҳим омил сифатида қараган. Шу нақтаи назардан, империя раҳбарияти Туркистон мусулмонларининг ҳаж зиёратини ўзига хос равишда назоратга олишни жуда истаган. Русларнинг фикрига кўра, Туркистон ҳожиларидан нафақат эпидемиологик хавф бўлган, балки уларнинг онги ва фикрлашидан ҳам империяга қарши хатарлар келиб чиқиши мумкин эди. Ҳажни бутунлай тақиқлаб қўйишнинг умуман иложи йўқ эди, бу омма қаршилигига сабаб бўларди. Фон Кауфман буни яхши англади. Шу боис маъмурияти ҳажга борувчиларни назорат қилиш мақсадида зиёратчиларга эркин саёҳат қилишни тасдиқлайдиган «Открытый лист» («Очиқ саҳифа») деб номланувчи ўзига хос рухсатнома бера бошлади. Хужжатдан зиёратчининг исми, яшаш жойи, ҳажга кетаётган санаси, генерал-губернаторнинг имзоси ва муҳри ўрин олган [12: 16]. Бу хужжатни Туркистон генерал-губернаторлигида жорий қилинган илк норматив хужжат сифатида ҳам дейиш мумкин. У вақтинчалик паспорт вазифасини бажарган.

1871 йилда Кауфман «Туркистон ўлкасида хорижга чиқиш паспортларини бериш бўйича муваққат низом» лойиҳасини тайёрлаб, империя мудофаа вазири Д.Милютинга тақдим қилган. Унга кўра, ўлка аҳолисига хорижга чиқиш учун паспортларни «А», «Б» ва «В» тоифаларга бўлиш кўзда тутилган. «А» тоифадаги паспортлар фақат Ўрта Осиё хонликларида чиқиш учун 6 ойлик муддатга берилган. «Б» тоифадаги паспортлар олти ойдан 3 йилгача муддатга хорижга чиқиш, яъни айнан хориждаги муқаддас жойларни зиёрат қилиш учун берилган. Бу турдаги паспортлар пуллик бўлиб, олти ойлик учун 85 тийин, уч йилликка эса 4 рубл 35 тийин тўлов жорий қилинган. Бу тартиб-қоида Туркистон генерал-губернаторлигининг Сирдарё вилояти ва Верный уездига амал қилган. 1876 йилда Қўқон хонлиги тугатилгач, унинг ўрнида ташкил этилган Фарғона вилояти ва Зарафшон округига ҳам шу тартиб жорий бўлган [10:16].

Хорижга чиқиш паспортларини олиш учун фуқаро ўзи яшаётган уезд бошлиғига қуйидаги хужжатларни тақдим қилиши талаб этилган:

а) Судланмагани, тергов ишида гувоҳ сифатида қайд этилмагани ва бирор фуқародан қарзи йўқлиги тўғрисида маълумотнома;

б) уч ишончли кишининг кафилиги.

Лекин Фон Кауфманнинг ҳаж борасида олиб бораётган сиёсати Ички ишлар вазири А.Е.Тимашевга хуш келмади. У тартиб-қоидаларни менсимаетгани, ўзбошимчалик қилиб ҳажга бориш учун маҳаллий аҳолига хорижга чиқиш паспортларини беришда давом этаётганини айтиб, Кауфман устидан империя раҳбариятига шикоят ёзади [5:90]. Натижада Кауфман ҳам сиёсатини ўзгартиради ва 1876 йилнинг октябрь ойида «Туркистон ўлкаси мусулмонларининг Макка зиёратини тўхтатиш тўғрисидаги» қарорни қабул қилади. Унга мувофиқ, 1876 йилнинг 12 октябридан, 1878 йилнинг 20 мартига қадар Туркистон мусулмонларининг Маккага зиёрати вақтинча тўхтатилган [13:11]. 1877-1878 йилларда Чор Россияси билан Усмонийлар ўртасидаги урушни сабаб қилиб, тақиқ давом эттирилган. Рус тарихчиси В.П.Литвинов, бу даврда Ҳижоз минтақасида вабо тарқалгани сабабли буни тиббий эпидемиологик чора ва ўлканинг Усмонийлар империяси таъсирида бўлгани учун ўзига хос сиёсий хавфсизликни таъминлаш йўли, деб изоҳлайди [6:17-21]. Лекин Туркистонда бу тақиқ қатъий қўлланмаган. Генерал-губернаторнинг 1876 йил 15 октябрда Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторига йўллаган 762 сонли буйруғида, Маккага бориш истагидаги барча зиёратчилар генерал-губернаторнинг шахсан рухсати билан хорижга чиқиши белгилаб қўйилган. Худди шундай кўрсатма Қўқон шаҳри, Еттисув, Фарғона, Зарафшон, Амударё вилоятлари ҳарбий губернаторликларида ҳам юборилган [14:4].

Ҳаж расман вақтинчалик тақиқланган бўлса-да, баъзи зиёратчилар шахсан генерал губернатордан рухсат олиб ҳажга бориб туришган. Жумладан, 1877 йилда асли қаршилик, лекин Самарқандда яшовчи Худоёр Додхоҳ Оллоҳёр Тўқсобачи ўғли Фон Кауфманнинг номига хат ёзиб Маккага бориш учун рухсат сўраган. Худоёр Додхоҳ аввал Зарафшон округи генерали Н.А.Ивановдан рухсат сўраган, аммо Иванов Макка зиёрати учун рухсатни фақат генерал губернатор беришини айтган [13:11].

XIX аср охири ва XX аср бошида Туркистондан ҳажга отланган ҳожилар асосан уч йўлдан юрар эди. Биринчиси – Эрон, Бағдод, Карбало ва Шом орқали Ҳижозга олиб борувчи қуруқлик йўли. Ҳожилар ундан XVIII асргача фойдаланган. Эрон ва Туркман чўлларида қароқчи ва йўлтўсарлар пайдо бўлиши оқибатида Ўрта Осиё ҳаж қарвонлари камдан-кам ҳолларда бу йўлдан юрадиган бўлган [2:276]. Иккинчиси – бу Мозори Шариф, Кобул, Бомбей ва Ҳинд океани орқали Ҳижозга олиб борувчи денгиз йўлидир [1:131-145]. Учинчиси эса, 1880-1885 йилларда Красноводск-Ашхобод темир йўлининг қурилиши натижасида Ашхобод, Красноводск, Боку, Тбилиси, Батуми, Трабзон, Самсун, Истанбул, Искандария, Қоҳира, Сувайш, Жидда, Идда мавзеси орқали Макка шаҳрига борган йўлдир [9: 90]. Шунингдек, Қора денгиз орқали ўтувчи йўл Истанбулда иккига бўлинган. Бу йўллардан бири «Шом йўли» деб аталадиган Суриядан ўтувчи қуруқлик йўли бўлиб, иккинчиси Истанбулдан Ўртаер денгизи орқали Миср ва у ердан Қизил денгиз билан Жиддага олиб борувчи денгиз йўли эди [3: 32-53].

Чор Россияси ва Усмонийлар империяси ўртасидаги ўзаро рақобат Туркистон мусулмонларининг ҳаж сафарига жиддий таъсир қилгани сабабли зиёратчилар сони ҳар йили

ўзгариб турган. Масалан, 1891 йилда – 2053, 1892 йилда – 3847, 1893 йилда – 6136, 1894 йилда – 3349 киши ҳажга борган. 1894 йилги ҳаж сафарида Самарқанд вилояти вакиллари 35 кишини ташкил этган [16:136-137]. Бу рақамлардан маълум бўладики, империя маъмурияти ҳажга борадиган зиёратчилар сонини ҳисоб-китоб қилиб турган.

Шуни ҳам айтиш керакки, Туркистон аҳолиси орасида Афғонистон орқали кетувчилар кўп бўлган. Чунки Афғонистон ва Ҳинд океани орқали ўтувчи йўл бошқаларига қараганда арзон ва расмий назорат жиҳатидан қулай бўлган. Бу йўлдан Туркистон генерал-губернаторлигининг бошқа вилоятларига қараганда Самарқанд вилояти аҳолиси кўпроқ фойдаланган.

Чор Россияси ҳеч қандай ҳужжатсиз ҳаж сафарида кетадиган зиёратчиларни назоратга олишга ҳаракат қилган ва империянинг Истанбул ва Жидда шаҳридаги консулликлари бу борада фаол ишлаган. Туркистондан ҳажга бормокчи бўлганларга Истанбулдаги консулликда мажбурий тартибда хорижга чиқиш паспортлари берилган. Масалан, 1900 йилда Самарқанд вилоятида истиқомат қилувчилардан 12, 1901 йилда – 247, 1902 йилда – 270 кишига хорижга чиқиш паспортлари берилган [8:25].

Туркистон темир йўллари қуриб битказилгач, Самарқанд аҳолисининг ҳам ҳаж сафари анча қулай бўлиб қолган. Тошкентлик ишбилармон Саидгани Саидазимбоев 1908-1909 йилларда илк бор Туркистон зиёратчиларининг йўл, озиқ-овқат ва тиббий-санитария хизматларига оид муаммоларини бартараф этиш мақсадида қулай шарт-шароитларга эга

хавфсиз сафарлар ташкил этган. Жами 6759 кишини қамраб олган бу ҳаж сафарида Самарқанд вилояти зиёратчилари 272 нафарни ташкил этган [7:14].

“Даллол” номи билан фаолият юритувчи тадбиркорлар ҳам ҳаж сафарини ташкил этишда муҳим роль ўйнаган. Туркистоннинг ҳар бир вилоятдан борадиган зиёратчилар билан шуғулланувчи алоҳида даллоллар гуруҳи фаолият юритган. Хусусан, XIX аср охири ва XX аср бошида асли келиб чиқиши туркистонлик Саид Мухаммад Кичик ва унинг оиласи, Жон Мухаммад номли даллоллар Самарқанд вилоятдан борган зиёратчиларнинг Жидда, Макка, Мадина шаҳарларида озиқ-овқат, турар жой билан таъминланишига масъул бўлган [16:134-135]. Шунингдек, Макка ва Мадина шаҳарларида самарқандлик зиёратчилар учун вақф қилинган таъжар ҳам фаолият юритган. Жумладан, Макка шаҳрида Ниёз Мухаммад Самарқандий таъжаси, Мухаммад Зокир Бухорий таъжаси, Сайид Мухаммад Кичик Ўзбакий таъжаси Самарқанд вилоятдан борган зиёратчилар учун асосий турар жой вазифасини бажарган [4:18].

XIX аср охири ва XX аср боши Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарларида ўзига хос янгилик ва ўзгаришлар даври бўлди. Чор Россияси ҳожиларни назорат қилиш учун ташкил этган турли тартиб-қоидаларга маҳаллий аҳолининг мослашиш жараёни бироз қийин кечган бўлса-да, барча туркистонликлар билан бир қаторда, Самарқанд вилоятининг мусулмонлари ҳам замонавий тараққиёт имкониятларидан унумли фойдаланди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. N.Michael. Pearson, Pilgrimage to Mecca. The Indian Experience, 1500-1800. Princeton. 1996. – P. 131-145.
2. ÖZCAN, A. Nadir Şah, DİA, XXXII, İstanbul 2006. – S. 276.
3. Suraiya Faruqi, Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans. London. 1994. – P. 32-53;
4. М.Жониев. Ўрта Осиёда ҳаж сафари ташкил этилишининг ўзига хос хусусиятлари (XIX асрнинг охири ва XX асрнинг 80 йиллари). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т.: 2021. – Б. 18.
5. В.П.Литвинов. Власть и паломничество мусульман в Русском Туркестане //Власть. – Москва. 2014. – № 6. – С. 90
6. В.П.Литвинов. О запрете хаджа в царской России: правда и вымыслы (на примере Центральной Азии) //Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. – 2016. – Т. 16. – №. 4. – С. 17-21.
7. Отчет Саид-Гани Саидазимбаева о движении мусульманских паломников в Мекку в 1908 году. – Санкт-Петербург:

тип. «Экспресс» В.С. Борозина, 1909. – С. 14.

8. Россия империясининг ташқи сиёсати архиви (АВПРИ). 249-фонд, 616-рўйхат, 808-иш, 25-варақ.

9. Ш.Тошева. Марказий Осиё ҳожилари: йўллар ва таассуротлар // Шарқшунослик. – Тошкент, 2009. №14. – Б.90

10. ЎзМА. 1-фонд, 19-рўйхат, 900-йиғмажилд, 16-варақ

11. ЎзМА. 1-фонд, 34-рўйхат, 8-йиғмажилд, 136-варақ.

12. ЎзМА. 20-фонд, 1-рўйхат, 8933-йиғмажилд, 16-варақ.

13. ЎзМА. 20-фонд, 1-рўйхат, 8933-иш, 11-варақ

14. ЎзМА. 36-фонд, 1-рўйхат, 1347-иш, 4-варақ.

15. Д.Усманова. Мусульманские представители в российском парламенте: 1906-1916. – Казан: ФЭН, 2005. – С. 433

16. В.И.Яровой-Равский. Паломничество (хадж) в Мекку и Медину // Сб. материалов по мусульманству. – 1899. – Т.1. – С. 134-135.

17. М.Жониев. Қуддусдаги ўзбеклар хонақоҳининг XIX аср охири XX аср бошларидаги фаолиятига доир // Имом Бухорий сабоқлари. №4. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, 2018. – Б. 35.

◆ **Аннотация:** Мақолада Чор Россияси даврида Туркистон ўлкаси мусулмонларининг ҳаж сафарлари Самарқанд вилояти мисолида таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Туркистон, Самарқанд, Чор Россияси, ҳаж, Макка, Мадина, Истанбул, паспорт, темирйўл.

◆ **Annotation:** The article analyzes the pilgrimage of Muslims of the Turkestan region during the years of colonization of the Russian Empire on the example of the Samarkand region. **Key words:** Turkestan, Samarkand, Russian Empire, hajj, Mecca, Medina, Istanbul, passport, railway.

◆ **Аннотация:** В статье анализируется паломничество мусульман Туркестанского края в годы колонизации Российской империей на примере Самаркандской области. **Ключевые слова:** Туркестан, Самарканд, Российская империя, Хадж, Мекка, Медина, Стамбул, паспорт, железная дорога.

ХИВА ХОНЛИГИДА БИЙ ЛАВОЗИМИНИНГ ЎРНИ

ДИЛФУЗА БЕГАЛИЕВА

Ўзбекистон Фанлар академияси

Тарих институти таянч докторанти

Ўзбек давлатчилигига бағишланган илмий ишларда давлат, маъмурий [10:454] идора ва бошқарув тизими бўйича маълум даражада тадқиқотлар олиб борилган [3:143;368:71]. Хива хонлигидаги унвон ва мансаблар, мансаб эгаларининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий мавқеи каби масалаларнинг баъзи жиҳатлари Н.Н.Муравьев, А.А.Семёнов, А.Вамбери, Н.Веселовский, В.В.Бартольд, П.П.Иванов, А.Болтаев, М.Йўлдошев, Қ.Мунировнинг ишларида ўз аксини топган. Муаллифлар бу масалани алоҳида тадқиқот объекти сифатида кўриб чиқмаган. Шундай бўлса-да, уларнинг ишлари бу масала бўйича тадқиқотларга асос бўлиб хизмат қилади.

Бизх Хива хонлигининг давлат бошқарувида жорий этилган унвон ва мансаблар уларнинг вазифалари, жумладан, бий лавозимидаги шахслар фаолиятининг механизми билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқамиз.

Бийлик. Бу мансаб хонликда мартаба жиҳатидан

оталиқдан кейин турган. Бий қабила ёки уруғнинг пешвоси, бошлиғи ҳисобланган. Н.Веселовскийнинг таъкидлашича, беклар ва бийлар хонлик бошқарувида катта роль ўйнаган [7:142]. Ю.Брегельнинг қайд этишича, қозоқ, қорақалпоқ, ўзбек уруғларининг бошлиқлари “бий” деб аталган [6:124].

Бийлик лавозимини хон турли хизматлар учун берган. Жумладан, ҳарбий юришларда яхши хизмат кўрсатганларга ҳам бий унвони берилган. Манбаларда ҳукмдор Оллоқулихон (1825-1842) кўнғиротлардан ҳисобланган Асқарбийга узоқ йиллик ҳарбий хизмати учун, қипчоқлардан Ражаббий эса Саййид Муҳаммадхон (1856-1864) хизматида қилган ишлари сабабли бий унвонини олгани келтириб ўтилган [9:151-152].

Бийлик бериш чоғида ўзига хос рамзий ашёлар тақдим этилган. Хусусан, “Фирдавсул иқбол”да Раҳмонқули исмли сардорга қозоқ бебошларига қарши курашда қилган хизматлари учун бийлик мансаби ва чопқир от, тилла камарли тўн ва тилла дастали ханжар берилгани ҳақида маълумот келтирилган [11:447].

Бийлар солиқчилик вазифасини ҳам бажарган – уруғ жамоасидан хоннинг фойдасига солиқ йиғиш билан шуғулланган. Уруғ ичидаги зиддиятли ҳолатларни ҳал қилишда, ер масаласи бўйича ва суд ишларини тартиб бўйича ҳал қилишда асосий ўрин тутган [13:31].

Бийликка тайинлаш ва озод этишда турли сабаблар асос қилиб олинган. Манбалардан бу мансаб хоннинг яқин қариндошларига берилганини кўриш мумкин. Бу ҳақда Огаҳийнинг “Гулшани давла” асарида: “Саййид Муҳаммад Раҳимхон (1270/1856 йилда тахтга ўтирган) қолганларга турли мансаблар берди. Бу воқеа хижрий 1270 товушқон йили жумодус сонийнинг 14ида (милодий 1854 йил 14 мартда) душанба куни ҳут авохирида юз кўргузди. Ва улуғ акосининг ўғли Султон Маҳмуд тўра ибн Оллоқулихонга бийлик амалин суюрғол этти”, деб қайд қилинган [14:112;63-64;352].

Баъзи ҳолатларда юқори лавозим эгаларининг ёрдами билан бийликка ўтирганлар ҳам бўлган. Мунис ва Огаҳийнинг “Фирдавсул иқбол” асарида Хўжамурод бийни “кўп муддатдин бери ҳукумат мансабидин халаъ қилиб эрди, баъзи ақобири кўнғиротиянинг савоби билан ўз мансабида ўлтурғузуб”, деб ёзилган [11:221]. Маълумотдан шуни айтиш мумкинки, Хўжамурод бийнинг бошқарувчилик салоҳияти юқори ва амалдорлар ундан манфаатдор бўлган.

Бийлик амалидаги киши вафот этса, мансаб унинг фарзандлари ва яқинларига олиб берилган. Хусусан, “Жомеал воқиоти султонийа” асарида келтирилишича, “Хивада раб-биус сонийнинг 18ида манғит улусининг сараси ўз ажали билан вафот этиб, унинг укаси Бобо ҳудайчини бийлик мансаби билан сийлайди” [14:61].

Бошқарувда ўзига хос тартиб-қоидалар мавжуд эди. Жумладан, мансабдор вафот этса, ҳукмдор унинг оиласига маблағ ажратиб, сарой мансабдорларидан бирини вақил қилиб юборган. Мансабга тайинлаш тартиботига кўра, марҳумнинг ўғиллари бўлса, улар мансаб талабларига тўла жавоб берса, отасининг ўрнига тайинланган.

Огаҳийнинг “Шоҳидул иқбол” асарида қайд этилишича, 1281/1864-1865 йил шаввол ойи бошида Орол кўнғироти амалдорларидан Муҳаммад Юсуфбой касаллиги сабабли вафот этади. Бундан хабар топган ҳукмдор Муҳаммад Раҳимхон II Феруз ҳурмат юзасидан ўз амалдорларидан Мусо исмли мутавваллини марҳумнинг маъракалари учун юз тилло бериб, хоннинг хизматида бўлган марҳум бийнинг ўғли Ҳайниёзбекни ҳам Кўнғиротга отасининг таъзиясига Мусо мутавалли билан бирга жўнатган. Бир неча муддат у ерда қолиб, марҳум отасининг маъракаларини ўтказиб, саройга қайтиб келган Ҳайниёзбекка отасининг бийлик лавозими берилган.

Манбада яна Паҳловон Ниёзбий билан боғлиқ воқеа келтириб ўтилган. Маълумотда: “1283/1867 мазкур йил сафар ойининг авойилида Кўнғирот ақобирининг саромадларидан Паҳлавон Ниёзбий Оролда Кўнғирот кўрғонида ажали маввуд этиб, жаҳон тангоносидин охират маъвосига рихлат қилди. Ҳазрат зилли субҳоний камоли карамдин анинг авлоди акробосига ва ўзга мотамзодаларига дилжўйлиқ кўргузмак учун умаройи изомдин Қиёт дудмонининг мунтахаби Бобобийни ўз тарафидин фотиҳахонлигига буюриб, оши оби хароҷати учун тилло бериб юборди. Ва анинг ўрнига фарзандларининг улуғроғи Саййид Ниёзбекни инояти хусравонига махсус тутиб, бийлик мансаби олийсин бериб, хушхол ва шодком қилди”, деб қайд этилган. [12:54-55;122]. Маъ-

лумотлардан кўринадики, ҳукмдор марҳум мансабдорнинг таъзия маросимига маблағ ажратган ва хон номидан вақил, яъни ҳурматли амалдорлардан бирини жўнатган. Ўрнатилган тартибга мувофиқ отанинг ўрнига катта ўғил бийлик мансабига тайинланган.

А.Абдурасуловнинг таъкидлашича, ўтроқ ҳаёт кечирувчи қороқалпоқ ва қозоқлар оталиқ ва бийлар томонидан идора қилинган. Муаллиф бу лавозимларнинг ҳаммаси меросий саналса-да, албатта хон томонидан тасдиқланиши шарт бўлган, деб қайд этади [2:62-63;113].

Маълумотларга кўра, бийлик мансаби биринчи марта Ойдўстга берилган. Унга ёрлиқ топширилиб, солиқдан озод қилинган [8:108]. “Фирдавсул иқбол” асарида Ойдўстбийнинг хизматлари ҳақида бир қанча маълумотлар бор [11:368-369;387].

Бийлик мансабини қўлга киритиш осон бўлмаган. Қайд этилишича, 1855-1856 йилларда Терстамғали Қобил бий билан кенагас Эрназар бий халқини хонга итоатда сақлаш йўлида жуда кўп хизмат қилган ва қорақалпоқлар исёни бостиришда иштирок этиб, бир неча бор инъомлар олган. Кенагас Эрназар бий 1855-1856 йиллардаги қўлдовли Эрназар (Олағўз) бошчилигидаги кўзғолонни бостиришда қорақалпоқ навкарларига раҳбарлик қилган. Хон вақили сифатида қўлдовли Эрназарни хонга бош эгишга давват этган ва бошқа шу каби хизматларни бажарган [8:108;113-114]. Маълумотлардан кўринадики, бийликни қўлга киритиш учун ҳукмдорнинг назарига тушиш ва унга садоқати, мардлиги ва жасурлигини намойиш этиш зарурий шартлардан саналган.

Хонликда бийлар фақат ўзбек эмас, бошқа уруғ вакиллари ҳам тайинланган. XIX асрнинг ўрталарига келиб, қипчоқларни ҳам бийлар бошқарган. Улар сирасига туёқли уруғидан Ҳожиниёз бий, унинг наслидан бўлган Эржон ва Йўлдошбий киради. Кейинчалик Хива хони қипчоқ бошлиқларидан ҳам ҳокимлар тайинлаган. Абдусаттор Мақсум ҳамда Ёримбет бий шулар жумласига киради [16:776].

Бийликда мансабнинг икки кишига юклатилиши ҳам кузатилган [5:380]. Масалан, Муртазобийнинг ўрнига унинг амакиси Иброҳимхўжа Саидбий ва ўғли Маъдадуллохўжа Турсунхўжа ўғиллари билан бий этиб тайинланган [1:361].

Муртазобийнинг шахси ҳақида “Шажараи Хоразмшоҳий” асарида маълумот берилишича, унга ҳукмдор Феруз буйруғи билан асир тушган русларни Кауфманга олиб бориб топшириш вазифаси юклатилган. Асирларни топшириб қайтмоқчи бўлганда, унинг қайтиб кетишига рухсат берилмаган. Кауфман Муртазобийни ўзи билан бирга олиб кетган [4:208-209].

Албатта, битта мансабнинг икки кишига беришдан натижани яхшилаш кўзда тутилган. Аммо бу мансаб масъулияти ва қалтис бўлганини Муртазобий мисолида яққол кўриш мумкин. Унинг кейинги тақдири ҳақида турли тахминлар бор: ё руслар томонидан ўлдирилган, ё асир қилиб олинган ва ҳоказо.

Асирликда қолган бийларнинг тақдири турлича бўлган. Муҳаммад Ниёзбийга тўхталсак. Хива хони Қутлуғмуродхон (1856) ёвмуллар билан жангдан кейин ҳалок бўлган амалдорлар ўрнига янгиларини тайинлаган. Баъзиларининг ўрнини алмаштирган. Бу урушда хивалиқлар мағлуб бўлган эди. Муҳаммад Ниёзбий асир тушиб, Тўйли исмли туркманнинг уйида қолган. Ҳукмдор унинг ўрнига Раҳимберди бекни бий этиб тайинлагани ҳақидаги хабардан огоҳ бўлган. Шунда хонни ўлдиришни ният қилиб, Тўйли билан тил бириктиради ва ниятига етади [17:57-58].

Маълумотдан жангдан кейин тақдири номаълум бўлган бийга нисбатан қўлланилган чорани турлича изоҳлаш мумкин. Биринчидан, бошқарув тизими қонунларига биноан қатъий белгиланган тартибда кўрсатилган мансабдорнинг ўрни бўш турмаслиги керак эди, иккинчидан, вазиятдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, олти ойгина ҳукмдор бўлган ўн саккиз яшар Қутлуғмуродхон (1271/1856) бошқарувда тажрибасиз бўлган.

Воқеалар тафсилоти кўрсатадики, хонлиқнинг маъмурий бошқарувида бийлик мансаби алоҳида ўрин тутган. Ҳатто бийлар ҳукмдор пойтахтдан чиқиши зарур бўлган пайтлари

вақтинча хоннинг вазифасини ўтаган, яъни ноиб этиб ҳам қолдирилган. “Фирдавсул иқбол” асарида ёзилишича, 1150 йил зул-қаъда ойида (1738 йил 20 февралдан 21 мартга) Хива хони Элбарсхон (1728-1739) Эшмуҳаммад бийни Хивада ноиб қилиб қўйиб, ўзи ўзбек ва туркман аскарлари билан Хуросонга отланган [11:103]. Зиммасига давлат бошқарувидек оғир масъулият юкланадиган бийни тайинлашда қатъият, журъат, зарур вақтларда саройдаги ҳар хил

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. XIX аср Хива давлат ҳужжатлари II том. М.Ю.Йўлдошев таҳрири остида. Ўзфан акад нашр. – Т. 1960.
2. А.Абдурасулов. Хива (тарихий-этнографик очерклар) асари. Т.Ўзбекистон. 1997, О.Жалилов. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан (Хива давлат ҳужжатлари асосида) –Т.Фан. 1986.
3. А.Абдурасулов. Хива (Тарихий-этнографик очерклар) Тошкент. Ўзбекистон. 1997; А.Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. (Энг қадимги даврдан рус босқинига қадар). Масъул муҳарир Б.Аҳмедов. Тошкент. Шарқ. 2000; Ш.Воҳидов, Р.Холиқова. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. –Т., Янги аср авлоди. 2006.
4. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий / Таҳрир ҳайъати: Б.Аҳмедов ва бошқ. – Т. Камалак. 1991.
5. Бир вақтнинг ўзида икки мансабни бир кишига бериш ҳолати ҳам бўлган. Манбада қўшқўпирлик домла Муҳаммадназарнинг “Бешариғда дор ал-қазоси маъ ар-риёсат”, яъни биравақайига қозилик ва раислик (диний ишлар назоратчиси) мансабига тайин этилган ва манғит Абдуллоҳ охунни манғит улусига қози ва раис қилди, деб қайд этилган. Қаранг; Фирдавсул иқбол, –Т. Янги аср авлоди. 2010.
6. Ю.Э.Брегель. Хорезмские туркмены в XIX веке. – М. Восточная литература. 1961.
7. Н.И.Веселовский. Очерк историко-географических сведений в Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. – Санкт-Петербург. 1877.
8. О.Жалилов. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тари-

фитналарга барҳам бера олиш, тезкор стратегик режалар тузиш ва амалда қўллаи олиш каби қобилиятлар, умуман олганда, юксак бошқарувчилик салоҳияти ҳисобга олинган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, хонликдаги мансаб ва унвонлар, наслдан наслга ўтадиган мансаблар, мансабга тайинлашдаги тартиб-қоидалар, вазифасидан озод этиш сабаблари марказий ва маҳаллий бошқарув ҳаётида юз берган ҳодиса ва содир бўлган ўзгаришлар ҳақида сўзлайди.

хидан (Хива давлат ҳужжатлари асосида) –Т.Фан. 1986.

9. Материалы и исследования по этнографии каракалпачков. Под редакцией Т.А.Жданко. – М. Акад. Наук. 1958.

10. Маъмурий сўзи – араб тилида маъмуриятга доир, бошқариш ва ижро билан шуғулланадиган, маъмурият билан амалга ошириладиган каби маъноларни англатади. Қаранг; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. З.М.Маъруфов. таҳрири остида. –М. Рус тили. 1981.

11. Мунис ва Огаҳий. Фирдавсул иқбол. –Т. Янги аср авлоди. 2010.

12. Муҳаммад Ризо Эрнӣёзбек ўғли Огаҳий. Шоҳидул иқбол / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н.Шодмонов. –Т. Ozbekiston. 2009.

13. М.К.Нурмуҳаммедов, Т.А.Жданко, С.К.Камалов. Каракалпаки. (Краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней). –Т.Фан. 1971.

14. Огаҳий Муҳаммад Ризо. Жомеул воқиоти султоний / Нашрга тайёрловчи Ғ.Каримов. Олтинчи жилд. –Т. Адабиёт ва санъати нашриёти. 1980; Огаҳий. Муҳаммад Ризо. Гулшани давла/Нашрга тайёрловчи Ғ.Каримов. – Т. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1980; XIX аср Хива давлат ҳужжатлари II том. М.Ю.Йўлдошев таҳрири остида. Ўзфанакаднашр. –Т. 1960.

15. Огаҳий Муҳаммад Ризо. Жомеул воқиоти султоний / Нашрга тайёрловчи Ғ.Каримов. Олтинчи жилд. –Т. Адабиёт ва санъати нашриёти. 1980.

16. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Под редакцией С.П.Толстова. ТХАЭ. II – М. Акад. Наук. 1958.

17. К.Худойбергенов. Хива – дунёдаги энг кўҳна қалъа. –Т. 2012.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Хива хонлигининг давлат бошқаруви билан боғлиқ масалалар ёритилган. Бийлик мансабининг ҳуқуқ, ваколат ва вазифалари, лавозимга тайинлаш ва озод этиш, мансаб эгасининг давлат бошқарувига таъсири билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилган. **Таянч сўзлар:** Хива хонлиги, бошқарув, лавозим, бийлик мансаби, тартиб-қоида.

♦ **Annotation:** This article enlightens issues related to public administration in the Khiva Khanate. The issues related to the rights, powers and duties of the position of authority, appointment and dismissal from office, the influence of the position on public administration were considered. Key words: Khiva khanate, administration, position, biy, procedure.

♦ **Аннотация:** В данной статье рассматриваются вопросы государственного управления в Хивинском ханстве. Рассмотрены вопросы, связанные с правами, полномочиями и обязанностями властной должности, назначением и освобождением от должности, влиянием должности на государственное управление. **Ключевые слова:** Хивинское ханство, администрация, должность, бий, порядок.

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИГА ҚАРШИ КУРАШ КУЧАЙИШИГА ДИНИЙ СИЁСАТНИНГ ТАЪСИРИ (1918-1935 ЙИЛЛАР)

ФЕРУЗ БОБОЕВ

ЎзР ФА Тарих
институтини
докторанти

Туркистон ўлкасида совет ҳокимияти ўрнатилгач, жамият ҳаётида кўплаб ўзгаришлар амалга оширилди. Аҳолининг бўғнага ўрганиши қийин кечди. Большевиклар сиёсатидан норози бўлган одамлар турли йўллар билан қаршилик кўрсата бошладилар. Ислом дини жамиятнинг ахлоқий асосларини сақловчи ва совет ҳокимиятига қарши курашда аҳолини бирлаштирувчи ягона омил бўлиб қолди. Шу сабабли Ўрта Осиёда диндорларни йўқ қилиш мақсадида кураш бошланди. Бу эса узок йиллар мобайнида юқори мавқеини сақлаб келган ислом уламолари ва диний хизматчилар фаолиятига кучли зарба бўлди. Натижада аҳолининг норозилиги кучайиб борди.

Ўрта Осиёда совет ҳокимиятига қарши кураш кучайишига ислом дини билан боғлиқ қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган.

Биринчидан, ислом дини Ўрта Осиёда мусулмонларнинг дунёқараши, онги ва кундалик ҳаётини ҳар томонлама тартибга солувчи асосий мафкура эди. Ўрта Осиёда шарият қонун-қоидаларининг устуворлиги янги пайдо бўлаётган совет атеистик мафкурасининг рақиби эди. Шу билан бирга,

ҳокимиятдаги янги ўзгаришлар мусулмон элитаси томонидан миллий турмуш тарзига ва бу ерда яшайдиган мусулмонларга тўғридан-тўғри таҳдид сифатида қабул қилинди [3:7].

Иккинчидан, совет ҳокимияти дастлабки йилларда диний сиёсатда эҳтиётлик билан иш юритди. Чунки бу пайтда янги ҳокимият ҳали жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олмаган ва большевиклар тарғиб қилаётган янги ғояларни аҳолининг ҳамма қатлами ҳам маъқулламаган эди.

Раҳбарлар йиллар мобайнида шаклланган диний ва миллий кадрларни бирданига чеклаш катта норозиликларни юзага келтириши мумкинлигини яхши англади. Шунинг учун ҳам диний сиёсатдаги чекловлар аста-секин, яъни совет ҳокимиятининг таъсири мустаҳкамланиб, кучайиб бориши билан бирга амалга ошириб борилди. Бу соҳадаги энг катта чеклов ва ўзгаришлар 1927 йил сентябрда шариат судларининг тугатилиши, 1929 йилда анъанавий (диний) мактабларнинг бутунлай тақиқланиши бўлди [8].

Учинчидан, сиёсий ҳуқуқларнинг чекланди. Жумладан, Туркистон АССРнинг биринчи Конституциясида “меҳнатсиз даромад” ҳисобига яшайдиган шахслар – дин пешволари, савдогарлар, тижоратчилар ва ҳоказо тоифа одамлари сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этилди [17:76-77]. ХХСРда ҳам сайлов қонунчилиги бўйича судхўрлар, Хивада инқилобга қарши чиққанлар, насл-насаби хонга мансуб шахслар инқилоб “душманлари” сифатида сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлмай қолди [10]. Шунингдек, 1923 йилнинг октябрида ХХСР конституциясида диннинг давлатдан ажратилиши белгиланди. Унга мувофиқ, диний муассаса ходимлари овоз бериш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Вақф ерларини давлат ихтиёрига ўтказиш бошланди [6]. Бу эса жамиятнинг кўплаг ижтимоий қатламлари ва тоифалари қаторида диний соҳа вакилларининг ҳам сиёсий ҳуқуқлари чекланиши ва давлатни бошқаришда иштирок этишдан қонуний йўл билан маҳрум қилиниши эди. Натижада норозилик ҳаракатлари кучайиб, кураш тусини ола бошлади.

Туртинчидан, (Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Советининг 1918 йил 20 ноябрдаги декрети билан) мактабларда динни ўқитишнинг тақиқланиши совет ҳокимиятига қарши кураш кучайишига таъсир кўрсатган яна бир омил бўлди. Аҳолининг бир қисми фарзандларини мактабга бермай қўйди.

Бешинчидан, совет ҳарбийларининг Туркистон минтақасида, кейинчалик эса Ўрта Осиё республикаларида аҳолига нисбатан амалга оширган қонунчи хатти-ҳаракатлари ҳам йўқ эмас эди. Бу таҳқирлашлар эътиқод билан боғлиқ бўлиб, совет ҳокимиятига қарши кураш кучайишига кескин таъсир кўрсатди. Совет ҳокимияти 1918 йилнинг баҳоридан Туркистон минтақасида диндорлар “ашадий душман” ва “реакцион куч” деб ҳисоблаб бошлади, қозилар, мулла ва имомларни ҳибсга олди. Динга қарши кураш ниқоби остида “Андижондаги жомеъ масжиди мусулмон отрядининг казармасига айлантирилди. Қизил армия отрядлари масжид ва мадрасаларда намоз ўқиб турган домла ва уламоларга ҳужум қилди ва бомба ташлаб, у ерларни харобага айлантирди” [18]. Самарқанд шаҳридаги масжид ҳам отхонага айлантирилди. Маҳаллий аҳолини сафга тизиб, отиб ўлдириш “мусобақаси” уюштирилди [16]. Бу ўз навбатида маҳаллий аҳолининг большевикларга нафрати янада кучайишига сабаб бўлди. Кескин норозилик юзага келгач, вазиятни юмшатиш мақсадида диний сиёсатда айрим имтиёзларни қайта тиклашга розилик берилди. Жумладан, Туркистон АССРда 1921 йилнинг октябрида шариат судлари тикланди, 1922 йил 18 майда РКП(б) Марказий Комитети “Туркистон – Бухоро ишлари тўғрисида” қарор қабул қилди. Унда БХСР ва ХХСРда баъзи вақф ерларини диний ташкилотларга қайтариш ва анъанавий судларни (қози ва бий судлари), диний мактабларни қайта тиклашни қўриб чиқиш белгиланди [7].

Олтинчидан, Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитасининг (ВЦИК) 1924 йил 9 июндаги “Мусулмон таълимоти тўғрисида”ги қарорида бошланғич диний таълимни ташкил этишнинг асосий қоидаларини белгилаб берилди. Фақат масжидлардагина ислом эътиқодининг дастлабки асосларини ўргатишга рухсат берилди. Шунингдек, қоида тариқасида ўқувчилар совет мактабининг бошланғич курсини (биринчи даражали) тугатиши ва камида 14 ёшда бўлиши керак эди. Истисно тариқасида Туркистоннинг айрим ўзбек вилоятларида болалар ва вояга етмаган мусулмонлар учун мустақил диний мактаблар фаолиятига рухсат берилди [1:62].

Еттинчидан, Ўрта Осиё республикаларида 1926 йилдан динга қарши кураш чоралари яна кучайтирилди. 1926 йилнинг кузида Бутуниттифок Коммунистик партияси (большевиклар) Марказий қўмитаси (ВКП(б) МК) ҳузуридаги Динга

қарши комиссияга ОГПУ ўзининг “Мусулмон диндорларига қарши кураш чоралари тўғрисида”ги ҳужжатини тақдим қилди. Унда диндорларнинг қишлоқ ижтимоий-иқтисодий ҳаётига аралашшига қарши кураш, катталар учун диний мактаблар очиш ва мулларар тайёрлаш курсларини тўлиқ тақиқлаш, совет қонунларини бузган мулларларни шафқатсиз жазолаш, муаззинларни сайлов ҳуқуқларидан маҳрум қилиш кўрсатилган эди [1:62-63]. 1927 йилдан масжид ва мадрасалар, қозилик судлари ёпила бошлади. Шунингдек, вақф мулларини тугатиш, диндорлар ҳуқуқларини чеклаш кучайтирилди [4]. Диний муассасалар бинолари омбор ва турмаларга айлантирилди. Баъзан маданий-маърифий ташкилотларга берилди. Масалан, Бухоро округида 1927-1929 йилларгача 400та масжид ёпилди. Бухородаги Оталиқ масжиди отхонага, Хивадаги Мадаминхон мадрасаси турмага, Матмуродбек масжиди эса омборга айлантирилди. Қашқадарё вилоятидаги 277та масжиддан 207таси омборхоналарга, 29таси турли маданий-маърифий ташкилотларга ажратилди [5].

Саккизинчидан, Ўрта Осиёда совет мафкурасини синдириш ва ислом дини билан боғлиқ қарашларни чеклаш мақсадида эски усул мактабларини совет мактабларига айлантириш ҳаракати кучайди, диний адабиётларни кўпайтириш ва матбуот тақиқланди. 1927 йил 30 майда Ўрта Осиё бюросининг XIII пленумида белгиланган вазифалардан бирини бажариш учун Ўзбекистонда шу йилнинг 7 июнида эски усул мактабларини ёпиш бўйичи махсус комиссиянинг қарори қабул қилинди. Унга мувофиқ, Тошкент ва Хўжанд округларида бутунлай, Андижон, Қўқон ва Самарқанд округларида эса аксар қисмини, Зарафшон, Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё округларида эса 1927 йилда ёпиш бўйича тайёргарлик кўриш, Хоразм округида эса эски усул мактаблари ҳақида маълумотлар етарли бўлмагани учун уларни ўрганиш ҳақида қарор қилинди. Эски усул мактаблари қисман совет мактабларига айлантирилди. Уларнинг ҳаммасини совет мактабига айлантириш учун маблағ етарли бўлмагани боис кейинги йилга қолдирилган эди [11]. Шунингдек, барчасини совет мактабига айлантиришга кадрлар муаммоси имкон бермади [12].

Тўққизинчидан, Ўрта Осиёда ислом дини устидан партия ва давлатнинг тўлиқ назорати ўрнатилди. 1929 йилда Бутуниттифок Коммунистик партияси Марказий қўмитаси “Динларга қарши курашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”, Халқ Комиссарлари Совети Президиуми “Диний бириклешмалар тўғрисида” қарорлар қабул қилди. Уларга расман диний фаолиятга рухсат берар, лекин маҳаллий ҳокимият органларида рўйхатдан ўтишни мажбурий қилиб қўйган эди. Диний ташкилотлар ибодат учун биноларга эғалик қилиш ҳуқуқига эга, лекин уларда таълим бериши мумкин эмасди [2]. Айрим жойларда бузилган масжидларни янгидан очган имомлар солиққа тортилди. Оқибатда улар яна ёпиоди [9]. Шундан кейин диний мактаб ва масжидлар ёпилди, минглаб диндорлар ҳибсга олинди [15]. Совет ҳокимиятининг Ўрта Осиёда юритган диний сиёсати аҳоли орасида кучли норозилик уйғотди ва бу қуролли ҳаракатнинг кучайишига катта таъсир кўрсатди.

Диний фаолият билан машғул бўлганларнинг барчаси ҳам совет ҳокимиятига қарши қайфиятда бўлмаган. Бир қисми большевикларнинг ғояларини қабул қилиб, уларнинг кўрсатмалари асосида иш юритган ва совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва социализм қуриш йўлида қаттиқ ҳаракат қилган. Бироқ эътиқодига содиқ қолган ва доимий равишда янги ҳокимиятнинг қарор ва кўрсатмаларига қарши чиқиб, аҳолини советларга қарши курашга чорлаганлар ҳам кўп эди.

Ўзбекистон Компартияси МКнинг 1927 йил 13 июнда VI пленум учун тайёрлаган ҳужжатида келтирилишича, эшонлар асосан феодал тартиб, яъни шариат қонун-қоидаларини сақлаб қолиш тарафдори бўлган. Уларнинг таъсири бу даврда асосан Қашқадарё ва Сурхондарёда сақланиб қолган эди. Ер-сув ислоҳоти эшонларнинг мавқеига салбий таъсир кўрсатди. Бироқ большевиклар уларнинг ролини бутунлай йўқотолмади [13]. Кейинчалик уларнинг мавқеи секинлик билан сусайтириб борилди.

Бироқ уламоларнинг ислоҳотчи ёки тараққийпарвар қисми

кучли илдизга эга бўлиб, улар консерваторларга нисбатан бошқача йўлдан борди. Яъни, коммунистик мафкурага мослашиш йўлини тутди. Натижада бу йўлдаги аҳоли қатламининг “дирижёри” ва мафкурачисига айланди. Улар “босмачилик ҳаракати”, мактаб, ер-сув “ислохоти” ва бошқа масалаларда тарғибот ишларини олиб борди ва аҳолининг ўртаҳол ва камбағал қатламлари орасида таъсирини кучайтирди. Совет ҳокимиятининг ишончини қозонгач, бир қатор диний муассасаларда иш юритиш ҳуқуқини қўлга киритди [14].

Туркистон минтақасида мавжуд бўлиб келган анъанавий жамиятда янги коммунистик ғоялар жорий қилиниши муслмонлар орасида катта норозиликларга сабаб бўлди. Му-

слмонлик нуқтаи назаридан анъанавий тартиб-қоидаларни сақлаб қолиш учун бирлашув юзага келди. Бу жараён, биринчидан, муслмонлик туфайли, иккинчидан эса, алоҳида туман, қишлоқ ёки уруғлар миқёсида бирлашув ва жамоавийликни шакллантирди. Одамлар умумий мақсадга эга бўлиб, асосий душман саналган большевикларга қарши курашди. Аҳолининг турли қатламлари, турли ҳудудлар бирлашуви таъминланди. Бу жараён турли камчилик ва танаффуслар билан кечган бўлса-да, бутун минтақада шундай бирлашувчан кураш юзага келди. Бу ҳолат сиёсий куч сифатида совет ҳокимиятига жиддий қаршилик кўрсатиш билан XX асрнинг 30-йилларига қадар давом этди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Д.Арапов. Этническое и конфессиональное в Российском «мусульманстве»: Исламская политика государства в XX–XXI веках // “Вестник Евразии=Acta Eurasica”. 2007. № 3.
2. А.В.Белоглазов. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии. Казань: Казанский университет, 2013.
3. Н.У.Курбанова., Ч.Ж.Карасартова. Религиозный фактор в басмаческом движении (на примере Кыргызстана в 20-е гг. XX в.) // “Вестник общественных и гуманитарных наук”. 2020. Т. 1. № 1.
4. Loring B. Rural dynamics and peasant resistance in Southern Kyrgyzstan, 1929-1930 // “Cahiers du monde russe”. 2008/1. Vol. 49. – P. 191; Белоглазов А.В. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии. – Казань: Казанский университет, 2013.
5. Н.Мустафаева. Совет давлатининг Ўзбекистонда олиб борган диний сиёсатида доир мулоҳазалар // Ўзбекистонда совет даврида амалга оширилган сиёсий кампаниялар. – Т., 2017.
6. Olcott M. The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24 // “Soviet Studies”. 1981. Vol. 33. № 3.
7. Olcott M. The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24 // “Soviet Studies”. 1981. Vol. 33. № 3. –P. 357, 360; А.В.Белоглазов. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии. – Казань: Казанский университет, 2013.
8. Olcott M. The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan

1918-24 // “Soviet Studies”. 1981. Vol. 33. № 3. – P. 361; Ritter W. Revolt in the Mountains: Fuzail Maksim and the Occupation of Garm, Spring 1929 // “Journal of Contemporary History”. 1990. Vol. 25. № 4.

9. Т.Ж.Разаков. Таласское восстание (1930 г.) // “Вестник КРСУ”. 2012. Том 12. № 8.

10. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории), 17-фонд, 84-рўйхат, 87-иш, 10-11-варақлар.

11. РГАСПИ, 62-фонд, 2-рўйхат, 1145-иш, 72-варақ.

12. РГАСПИ, 62-фонд, 2-рўйхат, 1145-иш, 76-варақ.

13. РГАСПИ, 62-фонд, 2-рўйхат, 1145-иш, 69-варақ.

14. РГАСПИ, 62-фонд, 2-рўйхат, 1145-иш, 69-варақнинг орқаси.

15. Ritter W. Revolt in the Mountains: Fuzail Maksim and the Occupation of Garm, Spring 1929 // “Journal of Contemporary History”. 1990. Vol. 25. № 4.

16. А.Салмонов. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: Уйдирма ва тарих ҳақиқати (1917 – 1960 йиллар). – Т.: Тафаккур, 2015.

17. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир: М.Жўраев. – Т.: Шарқ, 2000.

18. Қайғусиз Отабоевни қайғулари // Ўзбегим. –Т., 1992. – Б. 78; Қ.Ражабов. Ғолиб армиянинг қора ишлари // “Шарқ юлдузи”. 1998. № 6.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Туркистонда ислом динининг таҳқирланиши ва чекланиши совет ҳокимиятига қарши курашининг кучайишига катта таъсир кўрсатгани баён қилинган. Бундан ташқари, Ўрта Осиёда ислом динига асосланган бошқарув тизимининг тугатилиши ва унинг совет ҳокимиятига қарши курашининг кучайишига кўрсатган таъсири таҳлил этилган. **Таянч сўзлар:** Ислми дини, совет ҳокимияти, вақф, сиёсий ҳуқуқ, коммунистик мафкура.

♦ **Annotation:** The humiliation and restriction of Islam had a great influence on the intensification of the struggle against Soviet power in Uzbekistan. This article analyzes the end of the traditional system of governance associated with Islam in Central Asian society and its impact on the intensification of the struggle against the Soviet regime.

♦ **Аннотация:** Унижение и ограничение ислама оказали большое влияние на усиление борьбы против советской власти в Узбекистане. В данной статье анализируется конец традиционной системы управления, связанной с исламом, в Среднеазиатском обществе и ее влияние на усиление борьбы против советской власти.

МАҲМУДХҲҲА БЕҲБУДИЙ – САМАРҚАНД ЖАДИДЛАРИНИНГ ЙИРИК НАМОЯНДАСИ

ГУЛМАМАТ АҲМЕДОВ

Самарқанд Давлат

музей қўриқхонаси

катта илмий ходими

Жадидлик ҳаракатини чуқур ўрганиш, ўша даврда ижод қилган ва фаолият юритган зиёлилар, тараққийпарварларнинг жазгу мақсадларини кенг тарғиб қилиш давлатимизнинг доимий диққат эътиборида бўлиб келмоқда. Президент Шавкат Мирзиёев 2020 йил 24 январда Парламентга йўллаган мурожаатномасида бу масалага алоҳида тўхталиб ўтди: “Умуман, биз жадидлик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойлиқни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади” [1].

Жадидлик ҳаракати ва унинг моҳияти бугунги кун учун ҳам долзарб ва аҳамиятлидир. Президентимиз 2020 йил 30 сентябрда имзолаган “Маърифатпарвар жадидлик ҳаракати намояндаларини муқофотлаш тўғрисида”ги Фармонда жадидлар фаолияти яна бир бор эътироф этилди. XX асрнинг бошида ўзининг маърифатпарварлик фаолияти ва фидокорона хизматлари билан миллий таълим-тарбия тизимини яратиш ва юртимиз истиқлоли, халқимизнинг озодлиги ва эркинлиги, келажак авлодларнинг обод ва фаровон ҳаётини

таъминлашга қўшган бекиёс ҳиссаси учун Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов “Буюк хизматлари учун” ордени билан муқофотланди [2].

Жадидлик ҳаракати XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида Туркистон, Кавказ, Қрим ва Татаристонда юзага келди. Қатор маърифатли шахсларнинг янги сиёсий ва ижтимоий ғояларни илгари суриши жадидлик ҳаракатига асос солди. “Жадид” сўзи араб тилидан олинган бўлиб, янги деган маънони англатади. Бу даврда бошланган янги сиёсий, маърифий

ва ижтимоий жараёнлар жадидлик ёки тараққийпарварлар ҳаракати деб номланди. Ҳаракат асосчиси қримлик Исмоил-бек Гаспиринский эди.

Жадидлик ҳаракати кейинчалик минтақанинг бошқа ҳудудларида ҳам кенг ёйила бошлади. Хусусан, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида Туркистон минтақасидаги жараёнларда жадидлик ҳаракати муҳим аҳамият касб этди ва қатор илғор ғоялар илгари сурилди. Ўша вақтда Туркистон аҳолисининг моддий аҳволи оғир бўлиб, халқ орасида саводсизлик, диний мутаассиблик кенг тарқалган эди. Жадидларнинг фикрига кўра, халқни ғафлат уйқусидан уйғотишнинг ягона йўли уларни маърифатли қилиш эди. Бу йўлда янгича тузум ва тартибларни жорий этиш, янги усул мактабларини очиш ва инсонларни илғор жаҳон тажрибасидан воқиф қилиш лозим эди. Шу боис жадидлик ҳаракатининг моҳияти миллат ва жамиятнинг тафаккурини янги босқичга олиб чиқишдан иборат бўлган.

Жадидлик ҳаракатининг юзага келиши ва ривожланиш босқичларини таҳлил қилиш учун ўша даврдаги тарихий жараёнларга тўхталиш мақсадга мувофиқдир. XIX аср охирида Чор Россияси Туркистонни босиб олганидан сўнг хонлик давридаги тартиботни бекор қила бошлади. Туркистоннинг тараққиётдан анча орқада қолиб кетгани ўлкада темир йўл қурилишидан, дастлабки саноат корхоналарининг бунёд этилишидан, рус олимларининг Ўрта Осиёга олиб келган янги илмий ғояларидан кейин маълум бўла бошлади. Хонликлар давридаги монархия тузуми сабабли ўлкада ҳали-ҳануз ўрта асрларга хос ҳаёт тарзи ҳукм суради. Бу омиллар юртнинг зиёлилари ва тараққийпарварларини уйғотди. Туркистондаги жадидлар сифатида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Фитрат, Чўлпон, Ашурали Зоҳирӣ, Исҳоқхон Иброт, Файзулло Ҳўжаев, Абдулвоҳид Бурҳоновни таъкидлаш мумкин. Улар миллий уйғониш ҳаракатининг бошида бўлди.

“Жадидлик моҳиятга кўра сиёсий ҳаракат эди. Унинг шаклланиш ва мағлубиятга учраш даври бўлиб, уларни шартли равишда тўртга бўлиш мумкин. Туркистон, Бухоро ва Хива ҳудудида бу даврлар 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921-1929 йилларни ўз ичига олади” [3:519].

Самарқандда ҳам жадидлик ҳаракати кенг ёйилиб, уларнинг бир қатор етук намоёндалари етишиб чиқди. Самарқанд жадидларининг энг кўзга кўринган вакили, шубҳасиз, Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. “Туркистондаги жадидлик ҳаракатининг таниқли намоёндаси Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875-1919) машҳур драматург ва публицист, жамоат арбоби бўлишидан ташқари, ўз даврининг йирик олими, ношир ва матбуотчиси сифатида чуқур из қолдирди” [4:37].

М.Беҳбудий 1875 йилнинг 30 январида Самарқанд яқинидаги Бахшитапа қишлоғида, руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Беҳбудхўжа Солиххўжа ўғли Аҳмад Ясавийнинг авлодларидан, она томонидан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шохмурод замонида (1785-1800) Самарқандга келиб қолган. 1894 йилда имом-хатиблик билан шуғулланиб келган отаси Беҳбудхўжа вафот этади. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбияси ва қарамоғида ўсиб voyага етади. Араб сарфу наҳвини кичик тоғаси Мулла Одиладан ўрганади.

Жадидлар Туркистонни қоқоқлик, саводсизлик ботқоғидан олиб чиқишнинг энг муҳим омили халқни саводли, маърифатли қилиш эканини яхши тушунар эди. Шу боис улар янги усулдаги мактабларни ташкил қилди. Бу мактабларни ўша даврнинг илғор кишилари, бойлар моддий ва ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Бундай мактаблар дастлаб 1893 йили Самарқандда, 1898 йили Қўқонда Салоҳиддин домла, 1899 йил эски Тошкентда Мунаввар Қори, Андижонда Шамсиддин домла томонидан ташкил этилди. 1900 йили Бухорода ҳам Жўрабой қори янги усулдаги мактабларни барпо этди. 1903 йили М.Беҳбудий ўз маблагҳи ҳисобидан Жомбойда худди шундай мактаб очди. Жадид Ҳожи Муин ва Шакурӣ шу мактабда дарс берган [5:169-170].

Маҳмудхўжа Беҳбудий нафақат янги усул мактабларини ташкил қилиш, балки уларни замонавий дарсликлар, дунёвий илмлар билан ҳам таъминлаш ишига бош-қош бўлди. Ўзи

қатор дарслик ва рисоалар яратди. “1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи ва Ражабамин қишлоқларида унинг ташаббуси билан янги мактаблар очилди. Беҳбудий бу мактаблар учун “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умрӣ”, “Китобул атфол”, “Амалиётӣ ислом”, “Тарихи ислом” каби дарслик ва рисоалар ёзди [6:11].

Беҳбудий жадидлар етакчиси, минтақада тараққийпарварлик ҳаракатининг аъзоси сифатида Самарқанд шаҳрида турли йиғин, кеча ва машваратларни ташкил қилди. Бу каби йиғилишларга турли шаҳарлардаги тараққийпарвар кишилар таклиф этилди. Бухоролик машҳур маърифатпарвар Садриддин Айний Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳақида бундай эслади: “1908 йилда дарс шерикларимиздан бўлгон Мирзо Абдулвоҳид билан Бухородан Самарқандга келган эдик. Бу саёҳатимизда мулла Абдулқодир Шакурӣ, мулла Исмаилюлло Раҳматуллозода ва бир қанча Самарқанд маърифатпарварлари оқшом мажлиси учун бизни бир ерга чақиргон эди” [7:238].

С.Айнийнинг қўшимча қилишича, бу унинг Беҳбудий билан биринчи учрашуви эди. У бундай хотирлайди: “Бу кеча Маҳмудхўжа кўпинча фанний масалалардан сўз чиқариб, ердан, кўкдан, ойдан, юлдуздан, қисқаси, ул вақтгача биз эшитмаган нарсалардан кўпгина сўйлади” [7:238].

Беҳбудий фаол ноширлик фаолияти билан Туркистонда миллий матбуот ривожига улкан ҳисса қўшган. Унинг ташаббуси билан ўзи ва бошқа тараққийпарварларнинг маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб қилиш мақсадида газета ва журналлар фаолият кўрсата бошлади. Беҳбудийнинг саъй-ҳаракатлари ва муҳаррирлигида 1913 йилдан “Самарқанд” газетаси чиқа бошлаган. Унда ўша даврнинг долзарб ижтимоий-сиёсий масалаларига эътибор қучли эди. Газетанинг 1913 йил 30 июлдаги сониди туркистонлик ёшларнинг оғир ижтимоий аҳволи, болаларни мактабда ўқитишнинг аҳамияти ҳақида тўхталиб, бундай дейилган: “Бошқа миллатнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммолликда ва гадоиликда. Бошқа миллат уламосига тобе экан, бизни уламо билъакс авомга тобе дур. Бунинг охири хароб дур. Йигирма, ўттиз сана сўнгра яна ёмонроқ бўлур, мусулмонлик илм ва адаб ила қоим, миллат ахлоқ, фазл ва ҳунар ила боқий қолур” [8].

Бундан ташқари, Беҳбудийнинг бевосита иштироки ва ташаббуси билан 1917 йил 16 апрелдан бошлаб “Хуррият”, 1918 йилдан 1922 йилгача “Меҳнаткашлар товуши” газетаси нашр этилган ва уларда мустақиллик, инсонларни илм олишга, замонавий фикрлашга даъват этувчи мақолалар чоп қилинган.

Беҳбудийнинг ноширлик фаолиятида “Ойина” журнало алоҳида аҳамиятга эга. 1913 йилнинг 20 августидан чиқа бошлаган бу журналда миллий бирдамлик, туркий халқларнинг ҳамжиҳатлиги каби масалалар кўтарилган. Миллат ва унинг ҳақ-хуқуқлари, тарихи, тил ва адабиёти масалалари, дунёдаги аҳволга доир қизиқарли мақолалар бериб борилган.

Беҳбудийнинг миллат тараққиётида хорижий тилларни ўрганишнинг аҳамияти ҳақидаги фикрлари диққатга сазовор. У хорижий тилларни ўрганиш замоннинг зарурати эканини таъкидлаб, уни диний томондан ҳам асослашга ҳаракат қилди: “Яна бир тил ва хат борки, бутун олам бир-бирига анинг ила сўйлай дур. Ул фарансе тили хатидур. Ғайридиннинг илм ва хатини ўрганмоқ шариятча дуруст дур. Ҳадиси шарифдан маълум бўладурки, жаноб Пайғамбар (С.А.В.) ўз саҳобаларидан Зайд бин Собит(ға) яҳудий хатини ўқуб-ўрганмоққа буюрган экан. Ва ул жаноб амри ҳазрат нубувват паноҳи ила яҳудий хатини ўрганиб, ҳазрат Пайғамбар (С.А.В.)ға яҳудийлардан келадургон хатларни ўқуб берар экан. (“Сахиҳул Бухорий”, 4-жуз, 156-саҳифа)” [9:14].

Беҳбудий Туркистонда ислом динининг ўрни ва мавқеи юқорилиги, диний уламоларнинг халқ орасидаги обрўсини инобатга олган ҳолда, ўз ғояларини тарғиб қилишда диний ва дунёвий қарашлардаги мувозанатни сақлашга ҳаракат қилган. Бу ҳақда тарих фанлари доктори, профессор Қ.Ражабовнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринли: “Беҳбудий ҳам дин ва миллатни иттифоқ этишга, ислохот ўтказишга, зиёли ва тараққийпарварларни, бой ва уламони бирлаштиришга даъват этди. У тараққийпарварлар ва уламоларнинг халқ орасида обрўси унчалик катта эмаслиги, шу

боис қадимий уламолар билан ҳамкорликсиз иш олиб борилса муваффақиятга эришиш қийинлиги тўғрисида куюниб сўзлар эди” [10:9].

Бехбудийнинг маърифатпарварлик ғоялари, жамиятни ислоҳ қилиш, жаҳолатга қарши курашиш масалаларидаги фикрлари унинг “Падаркуш” асарида ёрқин ифодаланган. Бу асарда дунёвий илмларни эгаллашнинг аҳамияти, кенг дунёқарашли ёшларнинг мамлакатни тараққий эттиришдаги роли моҳирона тасвирланган: “Олими замоний бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, заруриятини диния ва ўз миллатимиз тилини биладирғондан сўнгга ҳукуматимизнинг низоми мактабларига бермоқ керакдур, яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилғонларидан сўнг Петербург, Масков дорилфунунларига юбориб, доктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдир” [11:44].

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг юрт озодлиги, миллат тараққиёти йўлидаги саяҳат-ҳаракатларини тадқиқ этишда унинг сиёсий фаолиятини ҳам инобатга олиш лозим. 1917 йилдаги февраль инқилоби ва Россия подшоҳи Николай Романовнинг тахтдан ағдарилиши Туркистон жадидларини фаоллаштириб юборди. “Хуррият” газетасининг 1917 йил 13 май сонидида Бехбудийнинг “Муҳтарам самарқандийларга холисона арз” номли мурожаати чоп этилди. Унда озодлик, хуррият ҳақида куйидагича фикр билдирилади: “Ҳозирда бўлса, Ху-

дои таоло бизга хуррият берди. Диний ва миллий ислоҳот ва тараққийимиз учун ҳаракат ва саяҳат этмоққа йўл очукдир” [12:471].

М.Бехбудий 72 кун умр кўрган Туркистон Мухториятининг парламенти – Миллий Мажлис таркибига киритилган эди. Уша вақтда замонанинг энг илғор зиёлилари, тараққийпарварларидан ташкил топган Туркистон Мухториятида масъул лавозимни эгаллаш Бехбудийга фахр бағишлаган эди. У: “27 ноябрда Хўқандда умумий мусулмон съездида Туркистон Мухторияти эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсин! Камина ҳам мажлисда бўлиш учун ифтихор этаман. Яшасун Туркистон Мухторияти!” [12:493], деган эди.

Бироқ жуда қисқа муддатдан сўнг – 1918 йилнинг февралда большевиклар томонидан Туркистон Мухторияти ҳукумати тарқатиб юборилди.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон минтақасида XIX аср охири XX аср бошида рўй берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўлкада замонавий фикрлайдиган тараққийпарварларнинг майдонга чиқишига сабаб бўлди. Уларнинг миллатни ўғотиш, жаҳолатга қарши курашиш, мамлакатни тараққий эттириш йўлидаги мардонавор кураши жадидлик ҳаракати номи билан тарих зарварларидан жой олди. Маҳмудхўжа Бехбудий бу ҳаракатда миллат фидойиси сифатида муҳим роль ўйнади. Унинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини, тарихий жараёнларда тутган ўрнини ёритиш, таҳлил қилиш алоҳида тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Парламентга мурожаатномаси. // <https://uz.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-25-01-2020>.

2. <https://president.uz/uz/lists/view/3860>

3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3 том. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлати илмий нашриёти, 2002.

4. Қ.Ражабов. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Болқон урушлари ва Анвар Пошо ҳақидаги фикрлари // “Маҳмудхўжа Бехбудий диний-маърифий қарашларининг замонавий талқинлари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Т., 2021.

5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Турки-

стон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Ҳ.Содиқов., Р.Шамситдинов., П.Равшанов. ва бошқалар. –Т.: Шарқ, 2000.

6. Зарафшоннинг Бехбудийси. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Акрам Ҳайдаров. –Т.: Sahhof, 2020

7. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. –Т.: Akademnashr, 2021.

8. “Самарқанд” газетаси, 1913 йил 30 июль. №31

9. “Ойина” журнали, 1913 йил 20 август. №1.

10. Қ.Ражабов., М.Ҳайдаров. Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар). –Т.: Университет, 2002.

11. Маҳмудхўжа Бехбудий. Падаркуш. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 1997.

12. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Икки жилдлик. Биринчи жилд. –Т.: Akademnashr, 2021.

◆ **Аннотация:** Ушбу мақолада жадидлик ҳаракати, Туркистонда тараққийпарварлик ҳаракатининг юзага келиши арафасидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, минтақадаги маърифатпарварлар ҳақида фикр юритилган ва Самарқанд жадидлик ҳаракатининг йирик намоёнаси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг маърифий, сиёсий ва ижтимоий фаолияти таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Жадидлик, маърифатпарварлик, тараққийпарварлик, янги усул мактаблари, миллий тафаккур, зиёлилар, Туркистон, Туркистон Мухторияти.

◆ **Annotation:** This article discusses the Jadid movement, the socio-political processes on the eve of the development of the progressive movement in Turkestan, the enlighteners in the region and analyzes the enlightenment, political and social activities of the great representative of the Samarkand Jadid movement Mahmudhoja Behbudi. **Key words:** Jadidism, enlightenment, progress, schools of new methods, national thinking, intellectuals, Turkestan, Turkestan Autonomy.

◆ **Аннотация:** В данной статье рассматривается джадидское движение, общественно-политические процессы накануне развития прогрессивного движения в Туркестане, просветителей региона и анализируется просветительская, политическая и общественная деятельность великого представителя самаркандского джадидского движения Махмудхожа Бехбуди. **Ключевые слова:** джадидизм, просвещение, прогресс, новометодические школы, национальное мышление, интеллигенция, Туркестан, Туркестанская автономия.

Э.Е.БЕРТЕЛЬС ТАДҚИҚОТЛАРИДА ЖОМИЙ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

МАЪРУФ
ҒОВСИДИНОВ
СамДЧТИ
ўқитувчиси

Буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий асарлари инсонни маънавий ва руҳий камол топиштиришга қаратилган. Улар-
Бда мукаммалликка эришиш йўллари ва усуллари кўрсатилади. “Субҳатул Аброр”, “Силсилатун заҳаб”, “Тухфатул ахрор”, “Лайли ва Мажнун”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Салмон ва Абсол”, “Етти тахт”, “Искандар ҳикматлари”, “Баҳористон”, “Нафаҳатун унс”, “Тўртликларга шарҳлар” шулар жумласидандир.

“Искандарнинг донолиги” шеъри Ўрта асрларнинг энг машҳур эпик аъналаридида ёзилган, унда қадимги Юнистон ва Шарқ файласуфлари ва мутафаккирларининг аъна-

лари ва ахлоқий-фалсафий, ижтимоий-фалсафий қарашлари бир-бирига боғланган. Президент Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда, “Биз аждодларимизнинг ёрқин хотирасини

асраб-авайлаб, қалбимизда, юрагимизда абадий сақлаймиз. Букилмас ирода, фидоийлик ва жасорат намунасини амалда намоеън этиб, ўз ҳаётини азиз Ватанимизнинг ҳар томонлама раванқ топишига бағишлаган устоз ва мураббийларимиз, замондошларимиз билан биз чексиз фахрланамиз” [1:133].

Юқорида айтиб ўтилган маънавий тараққиётнинг сўфийлик босқичлари билан таниш бўлмаганимиз сабабли, Абдурахмон Жомий дидактик қарашларининг асл моҳиятини объектив баҳолай олмаймиз. Ўқувчи ёки олим бўлсин, сўфийлар тарбияси ва руҳни такомиллаштириш усуллари билан танишмасдан, мутафаккирнинг фалсафий қарашларидаги моҳият ва мотивларни англай олмайди. Ҳиравий таъкидлаганидек: “Жомийни муносиб инсон ва Қодир Тангри ҳайратга солади. Инсон ўзининг интеллектуал ва тарбиявий қарашларида тарихнинг барча қадриятларидан устун туради ва у тарихни такомиллаштиришга қодир” [2:61].

Е.Э.Бертельснинг фикрича, Жомийни баркамол инсон ғояси илҳомлантирди, у тасаввуфий рисолаларнинг муаллифи ва шарҳловчиси, тасаввуфий шеърлар ва ғазалларнинг муаллифи сифатида икки ролни ижро этди. Биринчи ҳолда у Ибн Арабий тушунчалари ва Нақшбанднинг ахлоқий таълимотларини ривожлантиради. У одатда ижро этади. Аммо Жомийни диққат билан ўқиётганда, биз унинг инсонни юксалтиришга, комил этиш ва воизлик қилишга мойиллигини сезамиз. Сўфийлар зиёлилар сифатида халқнинг турли қатламларига ахлоқ, тарбия, жамият ва бошқа кўплаб соҳаларга доир билимларни тарқатган [3:65].

Е.Э.Бертельснинг таъкидлашича, Жомийнинг ахлоқий таълимотида “яхши” ва “танлов” муаммолари асосий ўрин эгаллайди. Аммо Жомий, Аристотелдан фарқли ўлароқ, уларни жамият ва давлат ҳаётига амалий равишда татбиқ этишга кўпроқ мойил. У бу мужассамлашиш усуллари “хукмдорларга ўргатиш” орқали тушунтиради. У даврда сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий жанрга талаб катта эди. Жомий учун шахс ва жамиятнинг хулқ-атвори ҳақидаги мавҳум назарий билим муҳим эмасди. У давлат раҳбарининг хулқ-атвори ва турмуш тарзини таҳлил қилиш ва унинг субъектлари билан муносабатларини, дидактик характердаги муаммоларни, одоб-ахлоқ қоидаларини ўрганишни афзал кўрар эди. У Аристотелнинг фазилатлари сифатида “ақлий – донолик, ақл ва эҳтиёткорлик” ва “ахлоқий – сахийлик ва эҳтиёткорлик”ни келтиради [4:2].

Е.Э.Бертельснинг таъкидлашича, Жомийнинг шеърларига инсонпарварлик ғоялари сингдирилган. У қаҳрамонларига ҳамдардик билан қарайди. Шоир гуманистик ғояларга содиқ қолган ҳолда Александр Македонскийдан доно, адолатли подшоҳ Искандарни яратади ва уни ўз даврининг идеал хукмдорлари қаторига кўтаради. “Искандарнинг ҳикматлар китоби” шеърида жохил подшоҳларни очик танқид қилиб, уларга доно қаҳрамони билан қарши чиқади:

Ва агар шоҳ доно одам бўлмаса,

У ватанни тож билан ёритмайди.

Ва агар шоҳ жаҳолат ботқоғига ботган бўлса,

У халқ учун ва сиз учун қайғу. [5:393]

Е.Э.Бертельснинг фикрича, камолот муаммоси мутафаккир таълимотидаги бошқа ахлоқий муаммолар сингари кўп қирралидир. Комил инсон кундалик ҳаётда ахлоқий кўрсатмаларга амал қилиб, жамиятда мавжуд бўлиш учун яхши шароит яратишга ҳисса қўшади, тажовузкор муносабатларни зарарсизлантиради. Баркамол инсоннинг юксак ахлоқий тамойиллари ёвузлик олдига ўзини камтар тутшини англамайди. Комил инсон учун ёмонлик қилиш жуда қийин. Е.Э.Бертельс таъкидлаганидек, “Жомийнинг ахлоқий фазилатлари жуда юқори бўлгани билан характерлидир, чунки у ўз таълимотида барибир хукмрон мусулмонлар билан ҳисоблашади” [6:267].

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т., Ўзбекистон – 2017.
2. М.Наджиб. Мировоззрение Джами / М.Наджиб // Адаб. – 2014. -№ 4/5. - С. 61-64. (на тадж. яз.).

Шунингдек, Жомийнинг асарларидан сўфийлик тариқати мақомотининг талабларига асосланган зарур ахлоқий фазилатлар ҳақидаги гапларни топишингиз мумкин. Е.Э.Бертельс Жомийнинг давлат бошқарувига доир қарашларида хукмдорнинг шахсий сифатларини унинг қалбига таъсир ўтказиш орқали юмшатишга қаратганига эътибор беради. У Ҳоқоний ва Амир Хусрав аъёнларини давом эттирган ҳолда уларнинг фалсафий ғояларини ифодалаш учун қасида жанридан фойдаланган. Унинг икки буюқ дидактик асарларидан бири: “Лужжатул асрор” (“Сирлар денгизи”) асари 98 байтдан ташкил топган. Жомий асарнинг кириш қисмида подшоҳоқимиятининг заиф томонлари ва зулмга тўла фаолияти ҳақида сўз юритади. Унинг фикрича, бойликка эга бўлмаган одамлар мол-давлати бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар зарарли нафсини тия олмайди [6:250].

Жомийнинг фикрича, ҳақиқий хукмдор ҳар қандай талабларга ахлоқ билан жавоб бериши, зарур ахлоқий фазилатларга эга бўлиши ва давлатни ахлоқий тамойиллар асосида бошқариши керак. Шундай қилиб, мутафаккир давлатнинг ахлоқий баҳосига яқинлашди ва “ахлоқий давлат” ғоясини асослади. Уни амалга оширишни бутун ахлоқий тўпламга қатъий риоя қилиш, донишманд ҳукуматнинг принцип ва талаблари (сахийлик, ҳалоллик, ростгўйлик, ён бериш, меҳрибонлик) билан боғлайди. Бу билан Жомий ўзи ҳимоя қилган бошқа баҳолаш қийматларини тўлдирди, ахлоқий мезон нормаларига ҳисса қўшади [7:24].

Жомий нафақат ўз асарларида, балки ҳаётда ҳам ёшларни билимларни ўзлаштиришга ва илм-фан асосларини ўрганишга чақиради. Сўфийлик таълимотини яхши кўрадиган Ҳирот ёшлари билан суҳбатларда уларга бундай кўрсатма беради: “Мовароуннаҳрга саёҳат сизни сўфийлик билан бутунлай олиб кетди ва сизни илмий билим олишдан сақлади. Барча фикрлар илм ва доноликни эгаллашга йўналтирилган бўлиши керак. Биз жохил сўфийлар ҳаёт тарзининг барча хусусиятларини яхши ўрганиб чиқдик. Бу одамларнинг ҳаммаси қоронғу ва зарарлидир” [8:55].

Жомийнинг бир неча асарлар аввал илгари сурган бу ғоявий фикрлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Президент Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “Албатта биз мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб-хунарларни эгаллаган мустақкам ҳаётини позицияга эга бўлган ёшларни тарбиялаш бўйича катта ишларни амалга оширмоқдамиз.... “оммавий маданият” каби таҳдидлар кучаяётганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, фарзандларимиз тарбияси, маънавий-маърифий соҳадаги ишларимизни бир зум ҳам сусайтирмасдан, айниқса уларни янги боқичга кўтаришимиз зарур” [9:17].

Жомий ахлоқий таълимотини бирон бир асарида аниқ кўрсатмаган. Бу унинг шеърий ва прозаик асарларига сингиб кетган ва бу шоир-мутафаккирнинг ахлоқий тамойилларини ўрганишни жуда қийинлаштиради. Жомийга тегишли “таълимот” муаллифлари ахлоқ ва ахлоқий муаммоларга аҳамият берди. Бу ҳолат мукамал инсоннинг янги идеалини шакллантириш билан боғлиқ эди. Уларнинг деярли барчаси мажбурий итоаткорлик, сабр-тоқат, раҳм-шафқат, инсон иродаси ва онгининг “ҳаддан ташқари” даъволарини бостиришни талаб қилган ахлоқ муаммолари билан бир қаторда, рационализм масалаларига, рационал табиат ғояларига катта эътибор берди. Бу муаллифлар келиб чиқиши дворянлиги инсон зодагонлигининг асоси экани тўғрисидаги жамиятда мавжуд ғоялардан қониқиш ҳосил қилмади. Улар дунёвий ахлоқни асослашга интилиб, асосан инсоннинг ер юзидаги мавжудлиги муаммоларига эътибор қаратди. Улар ахлоқий ғояларини ишлаб чиқишда Ўрта аср ахлоқий фалсафасини ҳисобга олган ҳолда форс, ҳинд, хитой ва қадимги юнон меросига таянган.

3. История таджикской философии. С древнейших времен до XV в. – Душанбе: Дониш, 2013. –Т. 3.
4. Аристотель. Сбор.соч. в 4-х т.-М., 1976-1983. Т.
5. Абдурахман Джами. Лирика. Поэмы. Весенний сад.
6. Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами. –М.,1965.

7. Кенджаев Шухрат Юсуфович Государственно-правовые взгляды Джами. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Душанбе – 2003.

8. С.М.Саидмирова. Приоритетность освоения наук в педагогических воззрениях Абдурахмана Джами и их востре-

бованность в современной педагогике. Дисс.На соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Душанбе – 2019.

9. Shavkat Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T., O'zbekiston – 2017.

♦ **Аннотация:** Мақолада Абдурахмон Жомийнинг ахлоқ ва фалсафага доир қарашлари таниқли шарқшунос олим Е.Э.Бертельс тадқиқотлари асосида очиб берилган. Жомий асарларининг ёшлар тарбияси ва жамият ҳаётидаги ўрни ва роли баён қилинган. **Таянч сўзлар:** маънавий, тасаввуфий-фалсафий, ахлоқ, тарбия, жамият, Е.Э.Бертельс, Жомий, оммавий маданият, таълимот.

♦ **Annotation:** The article reveals the views of Abdurahman Jami on ethics and philosophy on the basis of the research of the famous orientalist E.E.Bertels. **Key words:** spiritual, Sufi-philosophical, ethics, education, society, E.E.Bertels, Jami, popular culture, doctrine.

♦ **Аннотация:** В статье раскрываются взгляды Абдурахмана Джами на этику и философию на основе исследований известного востоковеда Е.Э.Бертельса. **Ключевые слова:** духовное, суфийско-философское, этика, образование, общество, Е.Э.Бертельс, Джами, популярная культура, учение.

“RAVSHANXON” DOSTONI TILIDA TARIXIY SO‘ZLAR VA ULARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

LATOFAT
IBRAGIMOVA
JDPI Katta o'qituvchi

“Ravshanxon” dostoni zamonlar o'tishi bilan sayqallanib bizning davrimizgacha yetib kelgan. Bu asar inqilobgacha va undan keyin ham o'zbek shoirlari sevib kuylagan va xalq maroq bilan tinglagan, ota-bola Jumanbulbullar kuylagan go'zal poetik dostonidir.

Hodi Zarif “Ravshanxon” dostonini 1928 yilda Ergash Jumanbulbulning o'zidan Qo'rg'on (Jo'sh) shevasining xususiyatlarini saqlagan holda arab alifbosida yozib olgan. “Ravshanxon” dostoni madaniy-ma'naviy meros sifatida alohida o'rin tutadi. Unda o'zbek xalqining feodallarga qarshi olib borgan kurashi ifodalangan. Bundan tashqari, asarning asosida mardlik, mustahkam iroda egasi bo'lish, qabilaning va shu qabila a'zolarining or-nomusi uchun kurash, qiyinchiliklardan qo'rqmaslik, chin do'stlik, vafo kabi fazilatlar yotadi. Shuningdek, unda mehr-muhabbat kishilarning eng oliy hislati ekani ham kuylangan. Dostondagi bunday abadiy maslak bizning zamonamiz uchun ham hamohang, ibratli va tarbiyaviydir.

“Ravshanxon” o'zbek xalq dostonlari kabi tradision andoza-proza va she'rdan iborat. Uning prozaik qismiga nisbatan, she'riy qismi ko'proq bo'lib, o'zining poetik tuzilishi bilan ham diqqatga sazovordir [1:24].

“Ravshanxon” dostoni o'zbek adabiy tilining yozma formasiga to'g'ri keladi. Lekin unda, qipchoq shevasiga xos bo'lgan so'zlarni va so'zlashuv uslubiga moslashgan holatlarni ko'rishimiz mumkin. “Ravshanxon” dostonining yozilishida so'zlashuv uslubining samarali ta'sirini ko'rishimiz mumkin. Ana shu ta'sir natijasida ba'zi so'zlarda ko'pincha so'z boshida keluvchi “a” tovushi “o”ga, “f” tovushi “p”ga o'tadi.

Masalan:

a→o:

Yig'lay – yig'lay odo bo'ldim, elatimdan judo bo'ldim.

f→p:

Armon bilan pano bo'ldum,

Elatimdan judo bo'ldim.

Ba'zi o'rinlarda esa “t” tovushi “d”ga o'tadi.

Masalan:

Hayron bo'ldim dovushingdan, maynajon,

Ne sababdin mana bunday sayrading.

U “Ravshanxon” dostonining ba'zi o'rinlarida badiiy vosita sifatida va doston tilini boyitish maqsadida tobu toqat, abri navbahor, xurdu kalon, shahri shirvon, qaddi niholi, hali ahvol, qoshi qalam, g'amu g'urbat kabi izofali qurilmalardan ko'p foydalangan [2:26].

Dostonda “bilan” (ko'makchining) bog'lovchisi “man” qo'shimchasi bilan almashgan holatni ham ko'ramiz:

Jonvor, Ravshanni o'zini ko'rdingmi,

Bek Ravshanman gaplashdingmi, ko'rdingmi?

Yoki:

Yuz tuman g'amman armonda,

Bearmon odamzod qayda?

Bu ikki misolda ham “bilan” ko'makchisi qisqarishga uchraydi va o'zidan oldingi so'zga qo'shilgan holda talaffuz

qilinadi. (Ravshanman – Ravshan bilan, g'amman-g'am bilan kabi). Bu holat qipchoq lahjasi shevasida, ba'zan esa so'zlashuv nutqida ham uchraydi.

“I” tovushining ba'zi so'zlar tarkibida ba'zan tushib qolishi, ba'zan esa o'z o'rnida qo'llanishi holatlarini ham ko'ramiz.

Masalan:

Zulxumor oyim maynani osmonga uchirib dod deb, faryod deb: “Jonivor! To'ramning xon Dalli enasiga salom degin”, debdi.

Yuqoridagi “Jonivor” so'zida “i” tovushi o'z o'rnida ishlatilgan.

Jonvor shu mayna joyidan uchdi,

Baland uchdi-da, pastroqqa tushdi.

Bu misralar tarkibidagi “jonvor” so'zidan “i” tovushi tushib qolgan.

Doston tilida tushum kelishigi qo'shimchasi “n” va “di” shaklida ham uchraydi [3:36].

Masalan:

Voy bolam, deb Hasan yoshin to'kmasin,

Yosh yigit bolaning dog'in chekmasin.

Tushum kelishigining “n” shakli tilimiz tarixining ma'lum davrida, jumladan, Navoiy davrida ham iste'molda bo'lgan. Hozir bu qo'llanilmaydi. Doston tilida qo'llanishi esa she'riyat talabi natijasida kiritilgan deb hisoblaymiz.

Yoki:

Mard Hasanga bersin endi darmondi,

Omon-eson olib kelsin Ravshandi.

Bu misralarda uchragan tushum kelishigining “di” shakli qipchoq lahjasi shevalarida faol qo'llanadi. Doston tilida qo'llanishi ham tabiiy. Chunki doston kuylovchisi shu sheva vakilidir.

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasining “ga”, “ka”, “qa” shakllari bilan birgalikda “a” shakli ham uchraydi. Jo'nalish kelishigining “a” shakli qadimda qo'llanilgan bo'lib, hozirda o'g'uz va qipchoq lahjalari shevalarida saqlanib qolgan. (otamga – otama kabi)

Masalan:

Ravshanjonni olib bergin qo'lma,

Quloq sol Aynoqjon aytgan so'zima.

Qo'ldan kelsa ayirib ber bolamni,

Aynoqjon rahm qil g'arib holima.

Xalq maqollari, iboralari va hikmatli so'zlari doston mazmuniga ustalik bilan singdirilgan. Bu esa doston tilining ta'sirchanligini, shiradorligini oshirgan, so'z bo'yligini to'ldirgan [4:44].

Masalan:

Yolgiz otda chang bo'lmas,

Changi bo'lsa ham dong bo'lmas.

Yoki:

Saxiy bo'lgan mard yigit,

Hech narsadan kam bo'lmas.

Mard nomardga tiling bo'lmas,
Etakni kessang yeng bo'lmas.

Bizga ma'lumki, maqollarni xalq yaratadi. Shu sabab ularni xalq maqollari deb ataymiz. Dostonlarning ijodchisi ham xalqdir. Xalq aforizmlari esa dostonlar orqali og'izdan-og'izga o'tish orqali bizgacha yetib kelgan. Chunki dostonlar xalqimizning o'tmish tarixiga tegishli voqealarni aks ettirish bilan birga, o'sha davr tilini ham o'zida saqlab kelgan. Shu sababli bunday ibratli xalq iboralarini dostonning har bir sahifasida uchratish mumkin.

Masalan:

Hasanxon palvon o'g'li Ravshanbekni safarga jo'natayotib aytgan so'zlari bunga yorqin misol bo'la oladi:

Zimiston ko'p bo'lar tog'larning qori,
Chillada mast bo'lar qatorning nori.

Yoki:

O'zing yoshsan iching g'amga to'lmasin,
Siringni Ravshanjon g'anim bilmasin.

Yoki:

Har ish bo'lsa o'z aqlingdan qolmagan,
Zinhor dushman bilan sirdosh bo'lmagan.
Yuqorida keltirilgan misollarda xalq maqollari va iboralar, hikmatli so'zlar ba'zi joylarda leksik va grammatik jihatdan o'zgarishsiz kelsa, ba'zi o'rinlarda esa o'zgarishga uchraydi.

Komillikni kamoli bordir, Ravshanjon,
Yolg'izim so'zimni ol, manmanlik etma.

Bu o'rinda "Kamtarga kamol, manmanga zavol" degan xalq maqoli singdirib yuborilgan, deyishimiz mumkin.

Bu doston xalq maqollari, hikmatli so'z va iboralar,

aforizmlar yashiringan katta mazmundagi kichik asardir. Ularning qo'llanishi doston tilining ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Doston tilida "bo'lib" ravishdoshi "bo'p" holatida ham ishlatilgan.

Masalan:

Ham kecha, ham kunduz hozir bo'p yurgin,
Ishingga pishiq bo'l, bolam albatta.

Bu misrada uchragan "hozir bo'p yurgin" birikmasi ko'pchilik kitobxonga tushunarli bo'lmasligi mumkin. Chunki u qipchoq shevasiga xos bo'lib, "hushyor bo'lib yur" ma'nosida qo'llangan.

Doston tili ma'noli, ravon va obrazli bo'lishi uchun dostonchi badiiy tasvirdan unumli foydalangan.

Masalan:

O'xshatish:

Ko'zlari quralay, qoshi qunduzlar,
Barisi boadab, sohib tamizlar.

Yoki:

Pari, barno, suluv, labi qirmizlar,
Ko'chada yuribdi, ko'p jodu ko'zlar.

Yoki:

Bir bo'lak qiz kelayotir o'ynashib,
Sho'x qiz ekan choyto'yiday bo'p qaynashib.

Xalq oqinlari, baxshilari faqat tayyor dostonning kuylovchilari deb tushunish o'rinli emas albatta. Chunki ular xalq orasidan chiqqan talantli shaxslar, ya'ni shoirlar hisoblangan. Dostonlar matnining yozib olinishi buni har tomonlama isbotladi. Xalq baxshilari har bir ijrosida doston tilini boyitishga hissa qo'shib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbek xalq ijodi // «Ravshanxon» dostonida badiiy fonetika elementlari. –T.: 1987.
2. Sh.Shoabdurahmonov. «Ravshanxon» dostonining badiiy til vositalari. F.f.n. ilmiy daraja uchun yozilgan avtoreferat. –T., 1949.
3. Sh.Shoabdurahmonov. «Ravshanxon» dostonida badiiy fonetika elementlari – "O'zbek xalq ijodi" to'plash. –T., 1967.
4. Sh.Shoabdurahmonov. Jumanbulbul dostonlarida ifoda va tasviriylilik// O'zbek tili adabiyoti 1970, 5 son.
5. A.Shomaqsudov. I.Rasulov. R.Qo'ng'urov, H.Rustamov. O'zbek tili stilistikasi. –T., 1913.
6. A.Shomaqsudov. O'zbek tili stilistikasi ikkinchi qism. –T., 1974.

♦ **Annotatsiya:** Maqolada "Ravshanxon" dostoni tilida tarixiy so'zlar va ularning leksik semantik xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Xalq maqollari iboralar va hikmatli so'zlash dostonning mazmuniga singdirilgan.

♦ **Annotation:** The article deals with historical words in the language of the epic "Ravshanxon" and their lexical semantic features. Folk proverbs, sayings and wise sayings are embedded in the content of the epic.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются исторические слова в языке эпоса "Равшанхан" и их лексико-семантические особенности. В содержание эпоса вложены народные пословицы, поговорки и мудрые изречения.

XIX ASR BOSHIDA O'RTA OSIYO XONLIKLARIDA DIN, SIYOSAT VA SAVDONING HOLATI MIR IZZATULLONING XOTIRALARIDA

SOBIRJON
ISOQOV
NamDU
magistranti

O'rta Osiyo hududiga Rossiya va Buyuk Britaniya davlatlarining qiziqishi ortib borayotgan XIX asrning boshida xonliklarimiz hududiga yuqoridagi davlatlardan savdogar, sayyoh, elchi sifatida ko'plab xufyalar yuborilgan. Bu davrda o'lkani o'rganishga bo'lgan qiziqish har ikki tomondan josuslik ishlarini yo'lga qo'yilishiga sabab bo'ldi, bu keyinchalik jahon tarixida "Katta o'yin" nomini oldi. O'rta Osiyo hududidagi xonliklarga yuborilgan josuslar bu hududning aholisi, dini, madaniyati, savdosi va davlat boshqaruvi, mamlakatning harbiy kuch-qudrati haqidagi ma'lumotlarni to'plagan. Josuslar bu kabi ma'lumotlarni to'plashi uchun birinchi navbatda hudud aholisi so'zlashadigan tildan, so'ngra mahalliy aholining diniy e'tiqodidan, madaniyatidan habardor bo'lishi kerak edi. Buyuk Britaniyaning Hindistonda faoliyat yurituvchi "Ost Indiya" savdo kompaniyasi yuqoridagi talablarni bajara oladigan islom diniga e'tiqod qiluvchi Mir Izzatullo va Muhammad Fozilxonlarni topadi. So'ngra 1812-1813-yillarda bu "savdogar"lar Villiam Murkrofnig buyrug'iga binoan O'rta Osiyo hududiga safar qiladi [1].

Bu "savdogarlar" Mir Izzatulloning safar kundaligida qayd etilishicha, xonliklarga safarini hijriy 1227-yilning 27-rabi ussoniy sanasida (milodiy 1812-yil, 20-aprelda) Hindistonning Shohjahonobod hududidan boshlaydi, ular shundan so'ng Kashmir, Tibet, Yorkent, Qoshg'ar, Pekin so'ng yana Qoshg'arga qaytib bu yerdan Qo'qonga, Qo'qondan Samarqandga va Samarqanddan Buxorogacha bo'lgan masofani bosib o'tadi [2]. Ularga yuklatilgan topshiriq yangi yo'l orqali Buxoro amirligiga borish va Hindistondagi ingliz armiyasiga ot sotib olish uchun kelishuv [3] imzolashdan iborat edi. Keyinchalik shu maqsadda V.Murkrofnig o'zi ham Buxoroga borgan, ammo 1825-yilda

Hindistonga qaytayotib hamrohlari bilan birga vafot etgan [4].

Mir Izzatulloning islom dinidan yaxshi habardor bo'lganini, qo'lyozmasining kirish qismidayoq hijriy sanadan va qamariy oy nomlaridan foydalanib fikrini bayon qilganidan ham sezish mumkin. Bundan tashqari, ismining oldidan "Mir" nisbasi qo'shilgani ham yana bir dalil bo'la oladi. Islom.uz saytida "Mirlar kim bo'lgan?" nomli maqolada muallif Yaxyoxon Dadaboyev "Mirlar" Hindistonda muayyan hududning rahbari bo'lgani haqidagi ma'lumotlarni keltiradi [5]. Shuningdek, muallif bu maqolada hindistonlik Mir Izzatullo ham Kashmir zodagonlarining xonadonidan bo'lib, o'z ismiga Mir unvonini

qo'shish huquqiga ega kishilar sirasiga kirganini yozadi. XVIII-XIX asrlarda O'rta Osiyo xonliklariga safar qilish yevropaliklar uchun xavfsiz emas edi. Shu tufayli 1812-yilda mashhur "Ost Indiya" kompaniyasi bu o'lkani o'rganish uchun Mir Izzatulloni yuboradi.

"Mir" "Amir" so'zining qisqargan shakli bo'lib rais, sayid, boshliq ma'nosini anglatadi. Bundan bilinadiki, Mir Izzatullo nufuzli shaxs bo'lgan.

1872-yilda Mir Izzatulloning xonliklarimizga qilgan safari va to'plagan ma'lumotlari uning kundaligi asosida Hindistonning Kalkutta Shahrida nashrdan chiqarildi. Bu kitob "O'rta Osiyoga Mir Izzatullo tomonidan sayohatlar" (Travels in Central Asia by Meer Izzut Oollah) deb nomlandi.

Mir Izzatullo safarini Hindistonning Shohjahonobod hududidan boshlaydi. Shundan so'ng u Kashmir, Tibet, Yorkent, Qoshg'ar, Pekin so'ng yana ortga – Qoshg'arga qaytib u yerdan Qo'qonga, Qo'qondan Samarqandga va Samarqanddan Buxorogacha bo'lgan masofani bosib o'tadi. O'z Vatanimizni ulug'lagan holda hind josusining Farg'ona vodiysi shaharlariga bergan ta'rifdan so'z boshlashga qaror qildik, xususan, Namangan haqida Mir Izzatullo shunday yozadi: "Namangan va O'sh Qo'qon xonligining shaharlaridir. Koson va Chust Namangandan bir kunlik yo'l, Andijon, Marg'ilon, Konibodom, Isfara va Xo'jand ham bir-biridan bir kunlik olislikdagi yo'lda joylashgan. Namangan va Chustdan boshqa barcha shaharlar Sirdaryoning (Jayhun, qadimiy manbalarida Oks) chap tomonida joylashgan" [2:52]. Namangan haqida Mir Izzatulloning esdaligida yana shunday fikrlar mavjud: "O'sh shahridan shimoli-g'arbga ikki kun yurilsa Namangan shaharchasiga boriladi, bu yer o'zining mevalari bilan mashhurdir".

Bu hind josusi hududlarga ijtimoiy tavsif berish bilan cheklanibgina qolmay, shu hudud tarixiga ham ba'zi o'rinlarda nazar tashlaydi va muhim jihatlarni qayd etadi. Jumladan, Andijon haqida berilgan quyidagi fikrlarda bu mulohaza o'z aksini topgan.

Andijon haqida "sayyoh" shunday yozadi: "Andijon – Farg'onaning sobiq poytaxti, O'sh shahridan uch kunlik yo'l bo'lib, shimolroqda joylashgan. Umarshayx Mirzo – imperator Boburning otasi bu hududni boshqargan. Ammo bu shahar hozirda unchalik ham mashhur emas" [2:50]. Andijondan uzoqlashmagan holda Mingtepa haqida ham muallifning fikrlarini aytib o'tishni joiz deb bildik. "Mingtepa katta qishloq, mahalliy aholi Turkmanlar va Qipchoq qabilalaridan iborat. Bu yerda taxminan 10-12 ming oila istiqomat qiladi. Aholining moddiy ahvoli yaxshi. Erkaklari kelishgan va chiroyli kiyingan, ulardan yaxshi askarlar chiqadi" [2:50].

Qo'qon xonligining mashhur shahi Marg'ilonda bo'lgan Mir Izzatullo quyidagi fikrlarni qayd etadi: "Marg'ilon Ko'pruk qishlog'idan olti soatlik yo'l. Farg'onadagi yirik shahar, bu yerda Iskandar ismli shaxsning qabri bor, ushbu qabr Buyuk makedoniyalik Aleksandrga tegishli deya taxmin qilinadi. Shaharcha chiroyli, mahalliy aholi axloq borasida juda xushmuomala. Shaharni Qo'qon xonining o'g'li boshqaradi" [2:51].

Xonliklarning orasida o'ziga xos an'ana mavjud edi, ya'ni har bir valiahdga muayyan hudud mulk sifatida berilgan va kim shu hududga hokim etib tayinlansa, o'sha kelajakda taxtga egalik qilardi. Qo'qon xonligida bunday vazifani dastlab, Axsikent (hozirgi Namangan viloyati, To'raqo'rg'on tumanida – To'raqo'rg'on nomi ham aynan "To'ra", ya'ni valiaxdning qo'rg'oni nomidan kelib chiqqan) bajargan. 1620-yildagi zilziladan so'ng bu shahar vayron bo'lgach, yuqoridagi maqom (status) Marg'ilonga berilgan. Mir Izzatulloning sayohati davrida ham bu vazifani Marg'ilon bajarar edi. Marg'ilonning iqtisodiy hayotiga ham e'tibor bergan hind "savdogari" bu yerda ko'p miqdorda ipak yetishtirilishini, shuningdek, jundan sholro'mol tayyorlanishini va bu ro'mol forschada "Qurq", turkiy tilda esa "Tiybut" deb nomlanishini yozib qoldiradi. Bunga qo'shimcha tarzda jundan to'qilgan sholro'mollar sifat borasida Kashmir ro'mollariga teng kela olmasligi aytiladi [2:51].

Marg'ilonning mudofaa inshooti loydan qurilgani va hozir nurab qolgani, shaharning markazida baland va mahobatli imorat mavjud ekani josusning qo'lyozmasida alohida qayd

etiladi [2:51]. Chunki harbiy sohaga oid ma'lumotlar uning uchun birinchi darajali edi.

Mir Izzatullo siyosiy vaziyatga ham urg'u beradi. Jumladan u: "Bu davrda Qo'qon hukmdori Amir Umarxon bo'lib, Norbo'tabiyning o'gli edi. Akasi Olimxondan so'ng hijriy 1228-yilda taxtga chiqqan" [2:51], deb yozadi. Haqiqatdan ham bu davrda Amir Umarxon (1810-1821) o'z akasidan so'ng taxtga chiqqan edi. Mir Izzatullo davom etar ekan: "Ayni vaqtda (1813-y.) Qo'qon xonligida Amir Umarxondan keyingi o'rinida Mirzo Yusuf Xo'jandiy ismli xo'jandlik shaxs turgan. U shubhasiz, bosh vazir bo'lgan. Undan keyingi o'rinida esa Mirza Ismatulloh ismli shaxs bo'lib, u men bilan yaxshi do'stlik aloqalarini o'rnatgan va Qo'qon shahrida uzoq muddat davomida yashashimga yordam bergan", deb yozadi [2:52].

Mir Izzatullo xonlikning armiyasi va ularning qurollanishi va ijtimoiy tarkibini ham nazaridan chetda qoldirmagan. Xususan, "Amir Umarxonning o'n ming otliq askari mavjud edi, ularni bir joyda saqlash imkonsiz bo'lgani uchun yaylovlarda saqlanardi. Oddiy askarlar har ikki oyda uyiga qaytgan. Bundan tashqari "Ulus" deb nomlangan maxsus o'ttiz ming doimiy askari mavjud bo'lib, undagi askarlar faqat yilda bir oy o'z uyiga bora olgan" [2:52]. U qo'shin tarkibi va undagi bo'linmalar haqida bunday yozadi: "Qirg'iz, Qipchoq, Turkman, Ming va Kurak urug'laridan askarlar olingan, qo'shinning ko'p qismi nayza bilan, o'tochar bo'linma esa pilta mitliqlar bilan qurollangan" [2: 52].

Mir Izzatullonga yuklangan missiya ko'p tarmoqli bo'lib harbiy qudrat haqidagi ma'lumotlar topshiriqning bir qismi edi. U har bir ma'lumotni ingliz hukumatiga yetkazishi zarur edi. Shunga ko'ra "sayyoh" hududlar kesimida o'ziga xos harbiy qudrat ketma-ketligi tuzgan. Undagi ma'lumotlarga ko'ra Qo'qon xonligi qo'shindagi askarlarning soni va qudrati jihatidan O'rta Osiyo hududida ikkinchi o'rinida turgan.

Mir Izzatullo xonliklar ichida harbiy jihatdan eng kuchlisi Buxoro amirligi bo'lganini va Amir Haydarning (1800-1826-yillar) ayni damda (1813-y.) 100 000 otliq askari borligi haqidagi faktlarni keltiradi. Undan keyingi o'rinida esa Qo'qon hukmdori Amir Umarxonning (1810-1822-yillar) qo'shini turishini (Qo'qon qo'shini umumiy 40 000), uchinchi o'rinida O'rtepa valiyi Mahmudxon ismli shaxs ekanini, undan keyingi o'rinida Shahrisabz hokimi Niyoz Ali ismli amaldor turishini birma-bir keltiradi [2:60]. Shu o'rinida yana bir muhim ma'lumot, Shahrisabz hokimi Niyoz Ali Buxoro amiri Amir Haydar nomiga o'qilgan xutbani ham, u zarb ettirgan tangalarni ham tan olmagan, bu bilan u Buxoro amiriga bo'ysunmayotganini namoyish qiladi. Niyoz Ali o'z hududida mustaqil faoliyat yuritadi va faqat "Allohgagina hayrihohlik" e'lon qiladi, ya'ni o'zining mustaqilligini va Amir Haydar hokimiyatini tan olmasligini ta'kidlaydi.

Yuqorida ulkan qo'shinga ega to'rtta hudud va ularning rahbarlari to'g'risida ma'lumot keltirildi. Endi esa keyingi o'rinlarda qaysi hudud vakillari turgani va ularning hokimlari haqidagi Mir Izzatulloning faktlarini keltirsak: "Beshinchi o'rinida Hisor hukmdori Sayid Biy, undan keyin Murod Alibek va Do'st Muhammad Bek, ya'ni Qo'bodiyon hokimlari oltinchi o'rinida bo'lishgan. Harbiy jihatdan yettinchi o'rinida Qo'rgontepa hukmdori Aliyorbek turgan" [2:60].

Mir Izzatullo harbiy masalalardan so'ng savdo va siyosiy jarayonlarga to'xtalib o'tadi. Xususan, u Qo'qon xonligining savdosi borasida tangalarga urg'u beradi: "Qo'qon xoni Amir Umarxon o'z nomidan tanga pul zarb ettiradi. 1 tanga 16 fulsga tengdir, 1 Buxoro tillasi 150 Qo'qon tangasiga teng bo'lgan. Qo'qon tangasi misdan zarb etilib, ustiga kumush qoplangan" [2:55]. XIX asrning boshida Buxoro tillasining qadri Qo'qon tangalariga nisbatan anchagina yuqori bo'lgan. Qo'qon tangalari sifatiz bo'lib aslida misdan yasalgan bo'lsa-da, ustidan kumush quyilgan. Bu esa tanganing muomaladagi qiymatini tushirib yuborgan.

Bu "sayyoh" Qo'qon xonligidan so'ng Samarqandga yo'l oladi. U esdaliklarida har bir qishloqni odatdagidek tasvirlab boradi. U Qo'qondan chiqib, Besh O'rik, Shohberdi, Konibodom, Mahram orqali Xo'jandga boradi [2:53]. Mir Izzatulloning bu shahar to'g'risidagi ma'lumotlari uning josus bo'lganini yana bir bor isbotlaydi: "Xo'jand Mahramdan yetti soatlik

yo'l, shahar Sirdaryoning chap tomonida joylashgan. Shahar mudofaa devoriga ega bo'lib, ular loydan qurilgan. Aholisi forsiy tilda so'zlashadi, turk tilini kam ishlatishadi va oz miqdorda tushunishadi" [2:53].

Hind "savdogari" Buxoro amirligida islom diniga oid ma'lumotlarni ham qayd etib boradi. Chunki, Buxoro shahri davlatning markazi hisoblanib azaldan "Qubbatul islom" nomi bilan ma'lum va mashhur bo'lgan. Buxoro amirligi hududidagi Samarqand ham o'zining obidalarini bilan go'zal va yirik shahardir. Mir Izzatullo bu ikki shaharni o'z ko'zi bilan ko'rib kundaligiga quyidagi fikrlarni yozadi: "Mashhur shahar Samarqand Amir Temurning poytaxti bo'lgan, ayni damda hukmdor Amir Haydarning og'li Muhammad Amin shahar xalifasidir".

Bu shaharda buyuklarning maqbaralari ko'pligi haqida yozgan "sayyoh" Amir Temur, Ho'ja Abdulloh Ahror va Abu Mansur Moturidiyning qabrini ziyorat qiladi. Shuningdek, Mir Izzatullo Mirzo Ulug'bek rasadxona qurdirgani va uni Shayboniyxon butkul vayron qilgani va u Samarqandga sayohat qilgan vaqtida imoratning faqat ostki qismi saqlanib qolgan haqida ma'lumotlar qayd etadi [2:55-56].

Buxoro amirligida din va hukmdorning diniy ishlarga hayrixohligi haqida Ost-Indiya josusi shunday yozadi: "Buxoroda 80ga yaqin madrasa mavjud, ularning har biri qirqtadan 200-300tagacha xonaga ega. Eng katta madrasa Ko'kaldosh madrasasidir. Har bir madrasada ikki talabaga bitta xona ajratiladi. Madrasaga har oy 3000 rupiydan 5000 rupiygacha tushum tushadi. Bu tushumlar shahar tashqarisidagi madrasaga qarashli bo'lgan yerlardan, bozordagi rastalardan

tushadi. Bundan tashqari, zakot solig'idan tushgan tushumlar ham shular qatoridadir. Hukmdor har bir madrasa mudarrisiga har oy 5 tilladan 15 tillagacha moyana ajratadi [2:63].

Amir Haydarning shaxsiga alohida to'xtalgan hind "savdogari" amirni 35 yoshlar chamasida, bo'yi uzun, qomati kelishgan deb ta'riflaydi va uning shohona libosiga ham urg'u beradi. U islom shariatiga kuchli amal qilgan hukmdor haqida shunday yozadi: "Amir Haydar tungi namoz – tahajjudga har kuni yarim tunda turadi, hatto yarim tundan to tongga qadar uxlamaydi. Bomdod namozini o'qigach 40-50 talabaga hadis ilmi va tafsirdan saboq beradi [2:65].

Yuqorida qayd etilganidek, josuslar har tomonlama bilimga ega bo'lgan. Ular biz ahamiyat bermaydigan tarixning nozik qirralariga o'rganishgan, xususan, shaharlar orasidagi piyoda va otida bosib o'tish mumkin bo'lgan masofalar, shaharlarning qo'rg'oni bor yoki yoqligi, himoya devorlarining qanday qurilish materialidan qurilgani, harbiy qo'shindagi askarlarning soni, ularning itoatkorligi, hukmdorlarning shaxsiy fazilatlarini, mamlakat boshqaruvi va siyosiy vaziyat, shuningdek, mamlakatda din va unga qaratilgan e'tibor haqida kundaliklariga yozib borgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, hind "savdogarlar"i o'z vazifasini a'lo darajada bajargan. Mir Izzatulloning qo'lyozmasida O'rta Osiyo xonliklarining, xususan, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligining shaharlari haqida to'la-to'kis ma'lumot beriladi. Undan turli maqsadlarda foydalanish mumkin edi. Inglizlar navbatdagi razvedka ishlarida yuqoridagi ma'lumotlardan unumli foydalangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nile Green. Writing travels in Central Asian History. – USA: Indiana University Press Office of Scholarly Publishing Herman B. Wells library 350, 2014.
2. Izzat Allāh (Mir). Travels in Central Asia by Meer Izzut Oollah. – Calcutta: Foreign Department Press, 1872.
3. Vanit Hari, Singh Nawla. "Champion of the Khalsaji", (1791-1837). – Monohar, 2003.
4. Julie G. Marshall. Britain and Tibet...
5. <https://azon.uz/content/views/mir-lar-kim-bulgan-edi>

♦ **Annotatsiya:** Ushbu maqolada O'rta Osiyo xonliklarida XIX asr boshlaridagi diniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, xorijiy adabiyotlar va "Ost Indiya" savdo kompaniyasi vakilining kundaliklari asosida yoritilgan. Shuningdek, maqoladan toponomik va topografik ma'lumotlar ham o'rin olgan. **Tayanch so'zlar:** Buxoro, Samarqand, Qubbatul islom, Qo'qon, madrasalar, Mir Izzatullo, Amir Haydar, Amir Umarxon, ot savdosi, fiqh, hadis ilmi.

♦ **Annotation:** This article describes the religious, political, socio-economic life of the Central Asian khanates at the beginning of the 19th century on the basis of foreign literature and the diaries of a representative of the East Indies trading company. The article also contains toponymic and topographic information. **Key words:** Bukhara, Samarkand, Kubbatul Islam, Kokand, madrasah, Mir Izzatullo, Amir Haydar, Amir Umarxon, horse trade, jurisprudence, hadiths.

♦ **Аннотация:** В данной статье описывается религиозная, политическая, социально-экономическая жизнь среднеазиатских ханств в начале XIX века на основе иностранной литературы и дневников представителя Ост-Индской торговой компании. Статья также содержит топонимическую и топографическую информацию. **Ключевые слова:** Бухара, Самарканд, Куббатуль Ислам, Коканд, медресе, Мир Иззатулла, Амир Хайдар, Амир Умархан, торговля лошадьми, юриспруденция, хадисы.

THE STATE OF PUBLIC EDUCATION IN SAMARKAND DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

MIRZHALOLHON ASATULLAYEV

Doctoral student (PhD) of Samarkand state university named after Sharof Rashidov

As you know, in recent years a lot of work has been carried out to comprehensively study the huge contribution of our people to the Great Victory and to widely familiarize the public with the data obtained. Of great importance for this is the discovery of previously classified archival documents, the expansion of cooperation with archival institutions of the republics of the former Union and far-abroad countries, museums and foundations, scientists and specialists, and the public.

Currently, new information and facts are being discovered, unique evidence on the history of our country during the Second World War. Scientific research is being carried out, many literary works, films, albums, paintings and monuments dedicated to this topic are being created. [1]

The brutal war with fascist Germany, which left a deep imprint on all spheres of the socio-economic and spiritual life of the republic, also affected public education. It caused many difficulties in the work of the schools of Samarkand. In particular, in the initial period of the war, appropriations for the needs of public education were significantly reduced.

The transfer of a significant part of school buildings to military units evacuated to the republic, hospitals, military educational institutions, universities, orphanages, etc. had a noticeable effect on the reduction in the number of schools and the nature of their work.

A similar picture was observed in Samarkand school number 45 throughout the winter of 1942-43 academic year did not have a room. The small town of Kattakurgan in the Samarkand region donated 5 out of 11 schools for military needs, and so on. The acute shortage of school premises began to be discharged only from the end of 1943. after the adoption on July 16 of that

year by the allied government of the order to vacate school buildings used for other purposes in order to fully cover the education of children in primary, incomplete secondary and secondary schools in 1943-44.

Along with a palpable shortage of school and educational premises, other factors also significantly hampered the organization of a full-fledged educational process. In particular, schools were in dire need of fuel, there were not enough notebooks, pens, pencils, textbooks, and visual aids. The students were poorly dressed and shod. Most of them were half-starved. As a result, the percentage of success was extremely low, and the dropout rate was unacceptably high. However, despite the difficulties of wartime, the work of general education schools was not suspended. Educational bodies and teaching staff did their best to preserve the network of schools and the contingent of students. Like all areas of economic and spiritual production, with the outbreak of war, the national school began to restructure in accordance with the requirements of wartime.[2] Teachers returned early from vacations, students were recalled from their summer holidays and were used to help collective farms, state farms, industrial enterprises, and were also actively involved in preparing schools for the new academic year. Under wartime conditions, the duties of teachers expanded significantly. They had to solve not only such important state tasks as covering all children of school age with education, restructuring and improving the quality of educational work, but it was necessary to develop mass defense and educational work among students and the population, to provide systematic assistance to collective farms and state farms for care for the harvest and its harvesting, to take daily care of children whose parents went to the front or were busy with hard work in production. However, with all the variety of tasks that arose, the priority, as in the years of peace, was occupied by the struggle to ensure the universal education of school-age children. At the same time, special attention was paid to the enrollment of evacuated children, children of front-line soldiers and the preservation of the contingent of students of local nationalities in the senior classes.

The network of school boarding schools expanded significantly, where the children of front-line soldiers, war invalids and some of the evacuated children were fully supported by the state. Collective farms, joint farms, and enterprises created funds for universal education at schools.

Exceptionally large losses of students occurred as a result of their significant dropout, especially in the upper grades. As a result, many secondary schools closed or were on the verge of liquidation. In many schools, due to the lack of students, classes were not held at all.

The reasons for dropping out largely lay in the material difficulties of wartime. Students were involved in production processes at enterprises, collective farms, joint farms, and in domestic household work. Many could not withstand the enormous physical exertion associated with the need to combine study with production work. This was especially evident in the countryside, where schoolchildren, under the guidance of teachers, went out to field work early in the morning, and then, after working 5-6 hours, collectively went to classes. The indifference shown to the needs of school education on the part of many local party and Soviet bodies, heads of enterprises and agricultural enterprises, who were primarily concerned with the fulfillment of planned production targets, also had an effect.

In 1943, significant shortcomings in the activities of the schools of the republic not only remained, but also deepened in a number of areas. Thus, by the beginning of the academic year, 284,000 students were not covered by training in the republic. school-age children or 23% of their total number. In the Samarkand region, non-compliance with the tasks of universal education amounted to 27%.[3]

All rural schools in Samarkand and a significant part of urban schools were given land plots. They instilled in children useful agrotechnical knowledge, at the same time, agricultural products were grown that were used to feed students and teachers.

In this regard, a promising form of teacher training and advanced training was the system of distance learning. However, in the first period of the war, due to financial difficulties, it was almost curtailed.

Correspondence training of teachers received especially great development after the adoption of the resolution of the Council of People's Commissars of the USSR of December 18, 1943. "On measures to strengthen the system of distance pedagogical education."

True, speaking of noticeable positive changes, it is important to emphasize at the same time that many problems remain in terms of the qualitative characteristics of the teaching staff. After all, more than 50% of teachers did not have a special pedagogical education, every fourth teacher did not have a secondary education. [4]

But with the outbreak of war, a number of universities were closed. In October 1941, the Samarkand Pedagogical Institute and some others ceased their activities. The buildings of most educational institutions were placed at the disposal of the military department.

The guys collected various types of raw materials for the needs of defense: wild plants (medicinal, technical, food), fruit pits (for the manufacture of gas masks), scrap metal, bottles to fight tanks, waste paper, etc.

Various donations for defense purposes flocked to schools: equipment for hospitals, warm clothes, books and various gifts for the front, for the liberated regions, for the evacuees, money for the construction of tanks and aircraft.

In cities and workers' settlements, middle and high school students were included in production assistance to defense enterprises. In a number of schools, training and production workshops were organized, which produced simple parts for defense workshops. School workshops also began to produce scarce consumer goods, primarily needed for the students themselves, to repair shoes and clothes. [5]

School brigades worked on the construction of hydroelectric stations and irrigation canals, on the improvement of cities, and on the repair of roads and bridges in rural areas.

All these various forms of production and labor assistance from schools to the cause of the country's defense became a major factor in educational work in the schools themselves: first of all, they consolidated the patriotic upsurge of students in a living cause, they instilled in children labor skills (and often gave labor qualifications), they influenced to the formation of will and character.

In addition to the enormous production and labor contribution to the cause of defense, our schools during the war fulfilled another extremely important task: they became centers where moral victory over the enemy was forged.

In the classroom and in extracurricular activities (reading, stories, artistic performances), teachers brought up students in the spirit of ardent love for the socialist homeland, for its valiant defenders, in the spirit of implacable hatred for the rapists and oppressors who attacked us. These feelings were passed on to the parents of the students. A simple woman said that when she sent her daughter to study at the 22nd school in the city of Samarkand, she hoped that the school would give an education to the girl. But it turned out that the mother herself, regularly attending parent-teacher meetings, as if "passed the university" - learned a lot. [6]

From schools, teachers went as agitators to neighboring mahallas, red teahouses, to field collective farm camps. Students reinforced the propaganda work of teachers with artistic performances.

An extensive correspondence was organized by the schools, which served the same purpose: the moral cohesion of the Soviet people and the great struggle against fascism. Schoolchildren of the teacher wrote letters to the front. These letters were especially dear to those fighters and commanders who had lost contact with their own families. Teachers informed the front-line fathers about the successes of their children, learning about the work of the Timurovites, the soldiers calmed down for the fate of their families. Schoolchildren and teachers visiting hospitals

helped to read and write letters to the wounded.

At the beginning of the war, when there was a danger of an enemy air raid on our rear, many teachers, with the help of high school students, did significant work to teach the population the rules of air defense, anti-chemical and fire defense.

In some schools, teachers not only joined the ranks of donors themselves, but also convinced several people living near the school to donate their blood to wounded soldiers.

Wartime conditions demanded new methods of educational work. The initiative of public education departments and individual institutions responded to the lack of educational supplies by making ink from moraine, reed pens, slate notebooks, home-made visual aids and instruments.

Saving time, the best teachers began to prepare a story or lecture more carefully, introduced into practice the parallel demand of 2-3 students using several blackboards.

The influx of evacuees into schools, who lost many days of study, required long-term individual assistance to many students. In rural areas, elementary and seven-year school teachers sometimes worked individually with evacuated older students. There were cases when teachers from Uzbek schools provided such assistance to Russian children.

The war was reflected in the content of educational work in individual subjects. Teachers of literature and history paid special attention to the topic of material that contributed to the patriotic education of students. [7] Mathematicians, physicists, chemists, biologists, geographers, while carrying out state programs in their subjects, sought to help at the same time the cause of defense training of students: they taught them quick accounting, introduced them to the use of electricity, the principles of mechanics, the laws of acoustics in military affairs, carefully explained, how chemistry is used for military purposes, was taught eye survey.

In the lessons of Russian and foreign languages, special attention was paid to the students' mastering the words and expressions needed in a military situation. The section of teachers of the German language of the city of Samarkand, on its own initiative, introduced students to the Gothic script, which is used in Nazi Germany (our German textbooks were printed in Latin script).

The military-physical training of students during the war occupied a very prominent place in the work of schools and was restructured on new principles.

The victory of the Red Army over the hordes of Hitler's

trained animals confirmed the correctness of the most important foundations of communist education, reflected in Soviet patriotism and the heroism of our fighters, and their ability to quickly master the most complex military equipment, in the initiative of our commanders and intelligence officers, in their ability to assess the situation.

Pupils of the best schools fondly remember their teachers at the front. [8] The war also revealed the most serious oversights, mistakes, shortcomings in our pedagogy.

Important resolutions of the party and government and the directives of the People's Commissariat of Education issued during the war were aimed at improving the system of educational work in our schools. These are decrees and instructions on military physical training in schools, on the abolition of social competition in educational work, on the introduction of a five-point system for assessing the knowledge and behavior of students, on strengthening control over the work of schools and teachers, [9] on the introduction of examinations for the matriculation certificate and final exams for the course of the seven-year and elementary school, about the work of the Komsomol at school, about the introduction of separate education for boys and girls in city schools. [10]

An acute shortage of financial resources led to a large-scale reorganization of the higher education system. By decision of the political leadership, with the outbreak of war, institutes and faculties similar in profile began to unite, some of them were closed. Thus, the Samarkand Institute of National Economy merged with the Tashkent Financial and Economic Institute, Samarkand University merged with SASU, Samarkand Medical Institute with TashMI. Many faculties, departments, laboratories and offices are closed in the pedagogical and teacher's institutes of Samarkand.

Thus, despite the hardships and hardships of wartime, the higher and secondary special schools of Samarkand continued to develop. It contributed to the saturation of the national economy with specialists, contributed to the development of the productive forces of the republic, and helped in solving acute military and economic problems. True, the quality of professional training of student youth has declined. At the same time, the teaching staff of educational institutions, relying on the examples of the courageous struggle of the peoples of Uzbekistan against foreign invaders, aroused in students high feelings of patriotism, sacred hatred for the enemy, readiness for self-sacrifice in the name of victory.

REFERENCES:

1. Speech by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the solemn ceremony dedicated to the Day of Memory and Honor. May 9, 2021
2. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund R-94, inventory 5, file 456.
3. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund R-94, inventory 5, file 4391, p.51.
4. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund R-94, inventory 5, file 940, p.45.
5. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund

R-94, inventory 5, file 3 a p 20.

6. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund R-94, inventory 5, file 3 a p 21.

7. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund R-94, inventory 5, file 3 a p 23.

8. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund R-94, inventory 5, file 3 a p 24.

9. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund R-94, inventory 5, file 3 a p 25.

10. National Archives of the Republic of Uzbekistan, fund R-94, inventory 5, file 3 a p 26.

♦ **Annotation:** The activities of public education in the war era are revealed through the military-political, patriotic education of students. The relevance of the chosen topic is determined by the need to study the historical experience of educational work in the schools of Samarkand, where, as in the rear region, labor education was in demand, special knowledge and skills were given, as well as professional skills. It is emphasized that, despite the poor living conditions, overcoming the difficulties and hardships of wartime, the experience of the death of loved ones served as the basis for the growth of patriotic education of students who, like adults, sought to do everything necessary to defeat the enemy. **Key words:** Great Patriotic War, educational work, patriotism, school, archival documents, Samarkand.

♦ **Аннотация:** Деятельность народного просвещения в годы войны раскрывается через военно-политическое, патристическое воспитание учащихся. Актуальность выбранной темы определяется необходимостью изучения исторического опыта воспитательной работы в школах Самарканда, где, как и в тылу, было востребовано трудовое воспитание, давались специальные знания и навыки, а также профессиональные навыки. Подчеркивается, что, несмотря на тяжелые бытовые условия, преодоление трудностей и лишений военного времени, опыт гибели близких послужил основой для роста патристического воспитания учащихся, которые, как и взрослые, стремились сделать все необходимое для победы врага. **Ключевые слова:** Великая Отечественная война, воспитательная работа, патристизм, школа, архивные документы, Самарканд.

SAMARQANDDAGI MIRZO ULUG'BEK MADRASASI TA'MIRLANISHIGA DOIR

DILMUROD MAMARASULOV
SamDU o'qituvchisi

Samarqand shahri o'zining qadimiyligi va betakrorligi bilan ajralib turadi. U o'zining salkam uch ming yillik tarixini o'zida mujassamlashtirgan. O'z tarixining turli yillarida bunyod etilgan muhtasham binolar shahar ko'rinishiga zeb bag'ishlaydi. Ana shunday muhtasham inshootlardan biri Ulug'bek madrasasidir. U o'zining mahobatligi, noyob me'moriy hususiyati, boy qurilishi va ta'mirlash tarixi bilan ajralib turadi.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning qadim va navqiron Samarqand shahrining boy madaniy merosini saqlash bo'yicha: "Samarqanddagi tarixiy obidalar, muqaddas qadamjolarini ta'mirlash va obodonlashtirish ishlari izchil davom ettiriladi"[1] – deya bejizga aytmagan edilar.

XV asr o'rtalarida shakllangan Registon ansamblidan hozirgi vaqtgacha saqlangan madrasalardan biri Ulug'bek madrasasi bo'lib, u hijriy 820-823-yillarda (1417-1420 milodiy) bunyod etilgan. Oliy diniy o'quv yurti sifatida bunyod etilgan ushbu madrasa Ulug'bek zamonida dunyoviy ilm markaziga aylanib, uning darsxonalari diniy ilmlardan tashqari astronomiya, falsafa, matematika kabi fanlardan ma'ruzalar o'qilgan.

Samarqanddagi Registon maydoni haqida ikkita monografiya, bir necha o'nlab ilmiy maqolalar va ma'ruzalar tayyorlanib chop etilgan. Registon maydoni haqidagi nashr etilgan monografiyalardan biri "Мавзелей Перистан" deb yuritilib, olimlar hammualifligi, M.E.Masson tahriri ostida yozilgan ilmiy maqolalar to'plamidan iborat. U 1958 yilda rus tilida chop etilgan. Kitobda yodgorlikka doir deyarli barcha masalalar: yodgorlikning me'moriy rejaviy yechimi, uning naqshi-nigori, yodgorlik ustida olib borilgan me'moriy-arxeologik izlanishlar natijalari, yodgorliklarning qurilish tarixi kabi masalalar yoritib berilgan. Mualliflarga G.A.Pugachenkova[17], M.E.Masson va boshqalar kiradi[4]. M.E.Masson rahbarligi ostida 1929 yilda nashr qilingan "Перистан и его медресе" deb nomlangan kitob Samarqandda nashr etilgan bo'lib, asosan Registon ansambl va uning madrasalari va ularning dastlab, qurilishdan oldingi loyihalaridan tortib, madrasalardagi har bitta hujralar haqida alohida ta'kidlab o'tilgan. Bundan tashqari, 100 yil oldingi eski shaharning bunyod etilishi bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar keltirib o'tilgan[5]. Mustaqilligimiz sharofati bilan me'morchilik sohasida juda katta yutuqlarga erishildi va bu borada me'morchilikka oid bir necha kitoblar chop etilgan. Bulardan biri "Samarqand asrlar chorrahasida" deb nomlanib, 2001 yil nashrdan chiqqan bu kitob Samarqand shahriga "Amir Temur" orderi berilishi bilan bog'liq bo'lib, bu erda mustaqillikdan keyingi olib borilgan ishlar to'g'risida va me'morchilikda bo'layotgan o'zgartirishlar to'g'risida ta'kidlab o'tilgan[6].

Yodgorlik haqidagi ikkinchi monografiya R.Sh.Zohidovning "Registon maydoni tarixi" deb ataladi. U 2007 yilda chop

etilgan. Ushbu asarda muallif Registon maydoning yani Tillakori, Sherdor va Ulug'bek madrasalarining ta'mirlash jarayoni to'g'risida umumiy ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Ammo to'liq holda ta'mirlashning yilma-yil olib borilganligi ko'rsatib o'tilmagan[7].

Madrasa loyihasi Shohruh Mirzoning saroy me'mori Qavmiddin Sherzoy hisoblanadi. Ulug'bek madrasasi binosi me'morchilik asari jihatidan va sifat nuqtai nazardan ham musulmon Sharqida ana shu tipdagi binolarning klassik namoyondasidir. Ulug'bek madrasasining saqlanib qolgan qiyofasining o'zi, o'tmish me'morchilik san'ati naqadar yuksak ekanligidan darak beradi. Madrasa to'g'ri to'rtburchak bo'lib, sathi 56 x 81 metr to'rtburchak (chorburchak), hovlining sathi 30 x 40 metr, uning o'rtasida sakkiz qirrali hovuz bo'lgan. Registonga qaragan tomoni bosh tomon bo'lib, katta peshtog'i chuqur tokchadan iborat va 15 metrli nayzasimon ark bilan yopilgan. Keyinchalik peshtog o'qida joylashgan bosh darvozadan yana ikki tomonidagi rovoq tokchalari o'rtasidan ikkita egri-bugri shakldagi yo'laklardan eshik ham o'tkazilgan. Ikki yonboshdagi ko'chalardan kirish uchun yordamchi eshiklar qilingan. Binoning burchaklarida to'rtta o'quv xonalari mavjud. Beshinchisi cho'zilgan shaklda bo'lib asosiy tomonning ro'baro'sida joylashgan va masjid vazifasini o'tagan. Darsxonalarga kiradigan eshiklar, tepasi yopilgan yo'laklardan o'tadi va hovlining to'rt tomonida joylashadi, o'quv xonalariga yorug'lik kichkina oynachalardan kiradi. Oynalar binoning tashqi yuzasida joylashgan. Kirish darvozalari, ayvon va darsxonalar balandligi ikki oshyonli hujralar balandligi bilan teng. Ikki oshyonli hujralar ichki hovlini o'rab olib, har tomondan oltitadan tutashtirilgan, faqat birinchi qavatdagi kirish yo'laklar to'rtta qanos enligini egallab bu tutashuvga kirmagan. Reja tuzilishi binoning o'qiga nisbatan simmetrik berilgan. Yashash hujralariga kirishdagi yo'laklarda tokchalar va peshayvonlar mavjud, xonalarning sathi 3x3,7 yoki 3,2 x4,6 bo'lib, to'rida yordamchi xona ham bor. Ulug'bek madrasasi yopiq to'rtburchakli hovli bo'lib orqasida masjid va xonaqo bo'lgan. Ansamblning to'rt burchagida to'rtta minora bo'lgan. Hovlining atorifida hujra bo'lib ulardan yuzdan ortiq madrasa talabalari yashaganlar. Boshlang'ich ko'rinishda Ulug'bek madrasasi xonaqolar ustiga o'rnatilgan. To'rtta gumbazdan va ikki qavatli binodan iborat bo'lgan. Madrasa

maydonga ulkan ark ko'inishida qaratilgan. Ularning qolgan uchta tomoni xam o'qsimon ark bilan bezatilgan. Orqa portal minoraning kirish qismidir. Portallar ushbu inshootlarning eng ajoyib elementlari hisoblanib bezak vazifasini bajargan, inshootga ulug'vorlik bahshida etgan. Bu ulug'vorlik juda oddiy usul bilan eshik o'yiqlarini katta qilib ko'rsatish bilan amalga oshirilgan. Inshoot odamda nafasat va yengillik hislarini uyg'otadi. Devorlarda releyef bezaklari va uning qalinligi ishora qiladi, bazida bu narsa yo'qqa chiqadi geometrik bezak ornamentlari arkning bezak pannosi, devorning ko'k, havorang bezaklari insonlarning binoning og'ir g'isht qatlamlaridan iborat ekanligi haqida o'ylantirmaydi. V.L.Vyatkinning so'zlariga qaraganda u "O'rta Osiyodagi saqlanib qolgan qadimgi madrasalardan biri hisoblanadi"[2]. XV asrning 20-40-yillarida Registon maydonida ko'plab monumental binolar qad ko'tarib, bu maydon Samarqand shahrining bosh maydoniga aylanadi. XVI asrlarda Ulug'bek madrasasidan qolgan binolar vayronaga aylanganligi tufayli ular yig'ishtirib olinadi. XVII asrda esa bu yerda Yalangtushbiy Bahodir tomonidan ikkita madrasaning bunyod etilishi natijasida Registon maydoni hozirgi ko'inishga keladi.

Temuriylardan keyin Samarqand taxtiga o'tirgan shayboniylar bu shaharning obodonchiligi borasida katta ishlar qildilar. Tarixchi Xofiz Tanish Buxoriyning yozishicha, Abdullaxon II 1581 va 1587 yillarda, ikki marta, Samarqanddagi me'morchilik yodgorliklarini ta'mirlashga farmon bergan, shu maqsadda katta mablag'lar sarflangan. Registon maydoni XVIII asrning boshlarida yana ulkan qurilish maydoniga aylandi[3].

1868-yilda madrasa minorasining biri qulab tushadi. Qolgan uchta hozirgacha saqlangan bo'lsada ularning yuqori qismi buzilgan. 1932-yilda madrasaning qariyb 2 metrga og'gan shimoli-g'arbiy minorasi tiklanadi.

Professor A.S.O'rolov bu davr arxitekturasini quyidagicha ta'riflaydi: "Mirzo Ulug'bek o'zining bunyodkorlik faoliyatini shaharsozlik, me'morchilik, bog'-landshafti, qayta tiklash va ta'mir ishlari, tasviriy san'at va naqqoshlik kabi sohalarida keng ko'lamda olib bordi. Muhimi shundaki, u bu ishlarni nafaqat poytaxt Samarqandda, balki Shahrisabz, Buxoro, G'ijduvon, Yassa, Marv, Zangi ota kabi shaharlar va qasabalarda olib bordi. Samarqandda amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlarining mavqei va unda qo'lga kiritilgan yutuqlar bu yerda o'ziga xos me'moriy maktab yaratilganligining dalilidir"[8]. 1420 yilda madrasa qurilishi nihoyasiga yetganligi haqida binoning bosh ark peshtoqidagi yozuv xabar beradi. "Bu ilm binosining asoschisi ulug' sulton, sultonning og'li, dunyoning va asrlarning mutafakiri Ulug'bek Koragoniy, balandligi osmonga qadar ikki o'lcham, og'irligidan yer yuzining cho'qqisi titraydi", degan so'zlar madrasa peshtog'ida yozilgan. Ammo bu so'zlar Ulug'bek madrasasining hozirgi holatining asl nisbatlari va sifatleri haqida yetarli darajada xabar bera olmaydi. Hovli perimetri bo'ylab binoning ikkinchi qavat mavjud emasligi, Sherdorga o'xshagan baland gumbazlari yo'qligi, to'rtta minoralardan faqat ikkitasi saqlanib qolganligi, bosh peshtoq va minoralarning tojlari buzilib ketganligi sababli madrasaning oldingi holatini tasavvur qilish imkoniyatini bermaydi. Yuzlab yillar davomida yonidan o'tgan ko'chalarga nisbatan bino ancha cho'kkan. Hovlining sathi maydondan 2,2 metrga pastdir. Lekin, hozirgi kungacha saqlanib qolgan bino shakllari Ulug'bek madrasasining bunyodkorlari va quruvchilarining me'morchilik mahorati yuqori bo'lganligidan dalolat beradi. Madrasaning chap va o'ng tomonida qad ko'tarib turgan minoralariga nazar solsak, minorani qiyshayib turganligining guvohi bo'lamiz. Asosan buni quyosh botayotganida madrasani yonida tik turmaganini yaqqol kuzatish mumkin. Ulug'bek madrasasini olti asr davomida 2 metrga cho'kkan degan taxminlar bor. Har bir minoralarning og'irligi 400 tonna bo'lib, balandligi 33 metrdan bo'lsa, ularning poydevori 9 metrni tashkil etadi. Har bir minoralarning ichida 56 tadan zinolari bor. Shuning uchun bu madrasani ba'zida "Minoralari cho'kayotgan madrasa" deb yuritiladi. Aslida, ushbu minoralarni ustida sharafalari bo'lgan ya'ni, ikki pog'onali bo'lishgan. Lekin afsuski, yuqori pog'onalarining davrimizgacha yetib kelmagan. Demak, minoralar orqali yana ham balandga chiqishgan degan ma'lumotlar ham bor[9].

Registonda qurilgan Ulug'bek madrasasidan 1752-yilda Amir Muhammad Rahim davriga kelib non ombori sifatida foydalanishgan. Keyinchalik XIX asrga kelibgina Ulug'bek madrasasi yana talabalar bilim olishi maskanida aylantirilgan. Aynan mana shu davrda hovlidagi tashqi ayvonchalarni ta'mirlash ishlari olib borilgan. Ulug'bek madrasasi yillar to'foni, zilzila va ayniqsa XVIII asrdagi jangu-jadallar ta'siridan ancha talofat ko'radi. Tashqi minora, gumbaz, ikkita minora va bir necha turar joylari vayron bo'lgan. 1907-yilda zilzila oqibatida hovlidagi ayvonlarning deyarli xammasi shikastlangan. Shu yilda zararlangan joylarni ta'mirlash uchun maxsus komissiya tuzilgan. Unga rahbar qilib V.L.Vyatkin tayinlangan edi, ammo uning rahbarligi ostidagi guruhning faoliyati samarasiz bo'lgan. 1918-yil birinchi bo'lib shimoliy sharqiy minoraning og'ayotganini, har kuni bu minora asosiy binodan ajralib qiyshayotganini sezishadi. Aniqlik edi agar chora ko'rilmasa minora vayrona bo'lar edi. Minorani o'zlarining do'konlari ustiga qulashidan qo'rqib bu ma'lumotni Samarqandning muzeylarini va qadimiy yodgorliklarini himoya qilish bo'yicha qo'mitasi xodimi V.L.Vyatkinni xabardor qilishga qaror qiladi. V.L.Vyatkin Samarqanddagi yodgorliklarni qo'riqlash bo'yicha mutaxassis edi. Bu qo'mita tomonidan 1920-yil may oyida Samarqanddagi qadimiy yodgorliklarni qutqarish va restavratsiya qilish bo'yicha maxsus komissiya "SamKomistar" ish boshladi. Komissiya tarkibi uchta bo'limdan iborat bo'lib, qurilish, badiiy va arxeologik yo'nalishlarda bo'lgan[10]. Vaqtinchalik minorani qutqarish uchun uni yog'och karset bilan o'rab qo'yadi. 36 tonnali 24 ta po'lat arqon bilan minorani shimoli-sharqiy podium tomonga yog'och langarlarga mahkamlab qo'yiladi. Buning natijasida minora og'ishdan to'xtab normal holatidagi 108 belgida to'xtaydi.

Yodgorlikni saqlab qolishning muhimligi haqida M.E.Masson shunday deydi: "Komissiya a'zolari mashhur Ulug'bek madrasasining katta ilmiy va badiiy mazmunga ega ekanligini va uning fasadi bitta minorasiz yomon ko'inishga ega bo'lishini tushunishadi. Shusiz ham 1870-yilda 4ta minoradan 2 tasi birin ketin qulab tushadi". Minorani tiklashning ikkita yo'li ko'rib chiqiladi. Muhandis B.N.Kastalskiy minorani g'ishtlarini yig'ib qayta tiklashni aytadi. Viloyat arxitektori M.F.Mauer bunday resavratsiya qadimiy yodgorlikni vayron qiladi degan fikrni ilgari suradi. Uning o'rniga hech qanday qiymatga ega bo'lmagan inshoot vujudga keladi. Ikkinchi usul esa M.F.Mauer tomonidan ilgari suriladi bu usul minorani asosiy binodan ajratib og'dirib yana joyiga qo'yishdan iborat edi. Bu ikki muxandis o'rtasidagi bahs uzoq davom etadi. 1920-yil 5 iyunda M.F.Mauer tomonidan tezkir bilan ishga kirishishi talab qilindi. Komissiya texnik qurilish bo'limiga minorani tiklash va uni hech bir navbatsiz amalga oshirishni yukladi. B.N.Kastalskiy va M.F.Mauer o'rtasida bahslar komissiyaning har bir yig'ilishida davom etganidan markazdan, Toshkentdan texnik konsultantlar taklif etildi. Ularni ko'proq Mauerning fikrlari qoniqtiradi. Mauer katta tadqiqot ishlarini olib borish uchun madrasa haqidagi qo'shimcha ma'lumotlar to'playdi va fors tilini o'rgana boshladi. U Registonda shaxsan madrasaning arxitektura o'lchamlarini tekshiradi va po'lat tros arqonlar bilan bog'langan minoraning holatini ko'zgan kechiradi" deb yozadi M.E.Masson o'sha yillar haqida. M.F.Mauerning taklifiga muvofiq Moskvada yodgorlikni qayta tiklash bo'yicha ikki marta loyiha ko'rib chiqiladi. Birinchi loyiha ma'lumotlar to'liq bo'lmagani uchun qoldiriladi. Ikkinchi marta esa loyiha ilg'or rus muxandisi Vladimir Grekorovich Shukov tomonidan tuziladi, Mauer bu loyihani Shukov bilan kelishgan holda taqdim etadi[13,14,15,16]. Bu g'oya juda sodda edi. Umumiy ko'inishda bu shunday edi: 37 metrlik balandlikka va 2,5 tonna og'irlikka ega bo'lgan minora negiziga xodalar kiritib og'ayotgan tomonini richaklar yordamida ko'tarish. Minorani tiklanganda hosil bo'lgan bo'shliqni beton bilan to'ldirish taklifi kiritildi. A.V.Kuznetsovning ko'rsatma berishicha bu fikr kutilmagan va bajarib bo'lmaydigan edi. Lekin Shukov minorani ko'tarishdan ko'ra tushirish osonroq ekanligini isbotlab berdi, chunki tushirish inshootning o'z og'irligi evaziga bajarilishi tashqi yordam ishlatilmasligi aytib o'tiladi. Ikkinchi usul minorani har qanday atrof ta'siridan qo'riqlash ko'rsatildi. G'oya amalga oshirishga kiritildi.

1927-yilda M.F.Mauer loyihasi bo'yicha V.G.Shukov boshchiligidagi Moskvaning "Мостет" zavodidan metall konstruksiyalari yasaldi va Samarqandga yuborildi. Bu konstruksiyalar minoraning asosiga mahkamlanishi zarur edi. Konstruksiyalarni ko'zdan kechirgan Mauer ulardagi xatolarni belgilab, "bu xatoliklar vazifani bajarish halokatga olib kelishini" aytdi. Buning natijasida u Moskvaga qaytib borib, qo'yilgan xatoliklarni bartaraf etishga erishdi. 1931 yilga kelib minoraning og'ishi 5,1 ga ko'paydi, u uni vayron bo'lishi xavfini ko'rsatar edi. Minoraning og'irlik markazi gorizontall tekislik yuzasidan fundament o'qiga nisbatan 1055 mm siljigan. Zudlik bilan ishini boshlash lozim edi. Shuxov loyihasi bo'yicha ishlar boshlanib ketdi. Minoraning asosidagi o'n beshta xoda ustunlarni olib tashlashdan oldin belgilangan marradan yuqoriroqda temir alibastor quyib mahkamlash zarur edi. Xodalar kvadrat quti ko'rinishidagi konstruksiyaga mahkamlangan edi. Konstruksiya minoraning korpusini o'rab olgan har bir olib tashlangan xodalar temir alibastor qorishma orasi 2-4 sm. Bu oraliq suv bilan aralashirilgan va kley bilan to'ldirib boriladi. Keyin xodalarni og'ib ketishdan saqlash uchun ularni mahkamlash lozim edi. Har bir posongi uzunligi 1275 mm, qalinligi bir tarafi 89,2 mm, ikkinchi tomonida 147 mm og'ir mahkamlangan xodalar progonlarga borib taqaladi. Bosimning bir tekisda taqsimlanishi uchun posonli ostiga qalin svinets yo'l o'tgan[11]. Minorani og'ib ketishini oldini olish va xavfsizlikni ta'minlash uchun posongilar tomonlariga (slindr yuzaga) ponalar qoqildi. Bu ponalar slindr yuzaga ega po'lat yostiqlchalardan iborat edi. Bu yostiqlchalar yangi joylarga o'tkazib turiladi. Chetki yostiqlchalar qayrag'ochdan yasalgan, chunki qayrag'och emandek mustahkam hisoblanadi. Konstruksiyalarning barcha elementlari aniq hisob-kitob bilan yig'ilgan. Minoraning aylanishi tros-arqonlar tizimi yordamida amalga oshiriladi. Minoraning bezaklari buzilmasligi uchun ular ostiga yumshoq daraxt yotqizildi. 1932-yil 11 martda V.G.Shuxov Samarqanddan Mauerdan xat oladi unda aytilishicha minoraning tiklanishi tugallandi va u siz loyihalashtirgan xodalar tizimi konstruksiyasi yordamida ustunlarga mustahkamlangan deb fotosuratlarini ilova tarzida kiritib o'tilgan edi. Shu tarzda madrasaning minorasi yana avvalgi holatiga keltirilgan edi[12].

Madrasadagi eng katta ta'mirlash ishlari 1952-yilda olib borilgan, bunga ko'ra binoning qayta ta'mirlanishi, hovlidagi arkalarning ko'chib tushgan joylarini to'g'irlash va binodagi kichik ta'mirlash ishlari ham to'laqonli ravishda olib borilgan. 1967-yilga kelib esa Gendel loyihasi asosida madrasaning sharqiy-janubiy minorasi qayta ta'mirlangan. Bunga ko'ra minoraning asosini mustahkamlab, uning shikastlangan qismlarida konstruktiv ishlar amalga oshirilgan. Ulug'bek madrasasining katta peshtoqining ichida belbog'lar mavjud, buning qoyilishining sababi binoning ikkinchi etaji qulab ketadi va uning ikki tomonidagi qovirg'ali gumbazlari umuman yo'q bo'lib ketadi va shundan so'ng katta ravoqli peshtoq o'zini ushlolmay ag'darilib ketadi. Peshtoqning qulab ketishini oldini olish uchun ortasidan troslar bilan tortib qo'yilgan. 1977-yil oktabr oyiga kelib, Ulug'bek madrasasi binosining asosiga suv sizib o'tishi sababli uni ta'mirlash ishlari olib borilgan. Bunga ko'ra muhandislarga binoning g'arbiy devor qismining asosini ta'mirlashni vazifa qilib berilgan edi. Ayniqsa g'arbiy qismning shimoliy-janubiy qismi haddan ziyod yaroqsiz holatga tushib qolgan edi. Asosning zararlangani sababli shimoliy-sharqiy hamda janubiy-sharqiy minoralarni to'g'irlash ham zarur bo'lgan.

Ta'kidlash lozimki, mustaqillik yillarida Samarqand yurtimizning nafaqat madaniy, balki ko'plab halqaro anjumanlar, uchrashuv va muloqotlar o'tkaziladigan yirik ijtimoiy-siyosiy markazlaridan biriga ham aylandi. Istiqloq yillarida Samarqandni dunyoning eng go'zal sayyohlik maskanlaridan biriga aylantirish borasida keng qamrovli ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda.

Shunday qilib, Ulug'bek madrasasida yillar davomida turi zilzila va suv toshqinlari va namgarchilik sabab kichik kichik konstruktiv ishlar amalga oshirilgan. Mustaqillik yillariga kelib madrasaning deyarli barcha joylari qayta ta'mirlanadi. 2011- 2012 yillarga kelib madrasaning g'arbiy-shimoliy tomon gumbazlari tiklangan. Mustaqilligimiz sharofati bilan madaniy yodgorliklarni saqlash va ta'mirlash jarayonini uziksiz ravishda olib borilishida sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2014 yilda Ulug'bek madrasasida olib borilgan so'nggi ta'mirlash ishlari va Sherdor madrasasining hovlisidagi qarama qarshi peshtoqning ta'mirlanayotganligi bunga yoqqol misol bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз// -Т.:Ўзбекистон, 2017. 187-бет.
2. V.L.Vyatkin. Pamyatniki drevnostey Samarkanda. T., 1929. str 27.
3. Q. Mamarahimov. A.Berdimurodov. Samarqand tarixiy malumotnoma. Toshkent. 2000.
4. Алескерев Ю.Ж. Самарканд. Страницы истории. Ташкент. 1967 г
5. Массон.М.Е. Регистон и его медресе. Самарканд. 1929 г.
6. Рўзиев. Э.М. Самарқанд асрлар чоррахасида. А.Қодирий. -Тошкент.2001.
7. Зоҳидов.Р.Ш. Регистон майдони тарихи. А.Қодирий. -Тошкент. 2007 й.
8. Ўролов А., Хожихонов М. Улуғбек яратган маънавият -Т.: 1994.
9. Ремпел Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. Ташкент, 1961
10. Плетнев. И.Е. Обоснавание к проекту реставрации соффитов главного портала Улуғбека. Ташкент. 1920 г
11. Бартольд.В.В. Улуғбек и его время. Ташкент. 1915 г.
12. ЎзРМДА, С-68-65/А-90-фонд, Албом Фотоиллюстрации. Медресе Улуғбека в.г. Самарканде. 1994 й.
13. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинение, Т.И. ч. 1. 1963. – С. 167-433.
14. Семёнов А.А. Некоторые особенности материальной культуры прошлых эпох Средней Азии // Известия Средазкомста-рис. 1928. Вып. 1.
15. Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. – Ташкент: Фан, 1958.
16. Его же. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. – Ташкент: Фан, 1962.
17. Пугаченкова Г.А.Самарканд. Бухара. (По древним памятникам). (Серия «Архитектурно-художественные памятники городов СССР»). М., Искусство. 1961.

♦ **Annotatsiya:** Maqolada Samarqanddagi Mirzo Ulug'bek madrasasini yillar kesimida ta'mirlash ishlari, ta'mirlash ishlarida ishtirok etgan mutaxassislar, ta'mirlash ishlarining natijalari xaqida mulohazalar va ma'lumotlar bayon qilinadi. Undan tashqari madrasaning qurilishi, tuzilishi, jozibasi, o'rganilishi haqida ham mulohazalar mavjud. **Tayanch so'zlar:** Madrasa, ravoqlar, ta'mirlash, Registon, zilzila, ayvon, peshtoqlar, minora, Vyatkin, Mayer...

♦ **Annotation:** The article provides comments and information on the repair of Mirzo Ulugbek madrasah in Samarkand over the years, the experts who participated in the repair work, the results of the repair work. feedback is available. **Key words:** Madrasa, arches, repair, Registan, earthquake, porch, roof, tower, Vyatkin, Mayer...

♦ **Аннотация:** В статье приведены отзывы и информация о ремонте медресе Мирзо Улуғбека в Самарканде за годы, специалисты, привлеченные к ремонтным работам, результаты ремонтных работ. Также есть отзывы о строительстве, устройстве, очаровании и изучении медресе. **Ключевые слова:** медресе, арки, ремонт, Регистан, землетрясение, крыльцо, крыша, башня, Вяткин, Майер...

ИСЛОМДА ОИЛА МУНОСАБАТЛАРИ ВА ЭР-ХОТИН ЎРТАСИДАГИ МУШТАРАК ҲУҚУҚЛАР

**БАХТИ
ОЧИЛОВА**
ЖДПИ
профессори

Бугун бутун дунё оила институти инқирозига, хусусан, никоҳлар беқарорлиги, ажрашишлар сони ортиши, никоҳсиз туғилишлар кўпайиши, оилавий ҳаёт ва фарзанд тарбиясига тоқатсизлик каби муаммоларга тўқнаш келяпти. Олимлар бундай муаммолар миллатнинг маънавий таназзулига сабаб бўлиши мумкинлигини илмий жиҳатдан асослади.

Бу борада Абдурауф Фитрат: “Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса миллат оилаларининг интизомига таянади, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли бўлади. Агарда бир мамлакатнинг аҳолиси ахлоқсиз ва жоҳиллик билан оилавий муносабатларни заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади” [1:8], деб таъкидлаган.

Оила борасидаги диний, илмий ва фалсафий ёндашувларни кузатсак, оила барқарорлигида эр-хотин муносабатлари асосий ўрин тутишини кўрамиз. Масалан, исломда никоҳ орқали инсон ва оилани улуғлашга, эркак ва аёлнинг ҳуқуқларига, уларнинг шаънига ва оилада тинчликни сақлашга катта эътибор қаратилган: “Аёллар (учун белгиланган ҳуқуқлар) ўз меъёрида эркаклар (ҳуқуқи) билан тенгдир” [2:36].

Бурхонуддин Марғиновийнинг «Ҳидоя» асарида ёзилишича, оила ва никоҳ масаласида маърифий-тарбиявий аҳамиятга эга ҳукмлардан бири аёлнинг никоҳда қандай ҳақ-ҳуқуқлари борлиги ҳақидаги билимга эга бўлишидир: «Никоҳнинг асл моҳияти ҳақида илм бўлиши шарт. Чунки, қиз бола фақат илм бўлгандагина тасарруф эта олади. Бу дунё илм олиш дунёси, бунда жоҳиллик узр бўлмайди» [3:675]. «Ҳидоя»да оила ва никоҳга оид ҳукмларнинг ижтимоий аҳамиятга эга томони эркак ва аёлнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва ақлий жиҳатдан бир-бирига тенг бўлишига эътибор қаратилганидир: «Никоҳда тенглик эътиборга олинади. Пайғамбаримиз (С.А.В.) айтганларки: «Огоҳ бўлингни, аёлларни фақат ўзларига тенг бўлган кишигагина берсинлар» [3:680].

Исломда эр-хотин ўртасидаги муносабатнинг давомийлигини таъминлаш учун ўзига хос қонун-қоидалар жорий қилинган. Бунда оилавий ҳаётнинг асосий ташкилотчилари ва аъзолари бўлмиш эр ва хотиннинг ҳар бирига ўзига хос бурч ва вазифалар юкланган, бир-бирига нисбатан ҳақ-ҳуқуқлари ҳам белгилаб берилган. Бу ҳақда Қуръоннинг бир қатор сураларида оятлар келтирилади: “Эркаклар хотинлар устидан (оила бошлиғи сифатида доимий) қоим турувчилардир. Сабаби – Аллоҳ уларнинг айримлари (эркаклар)ни айримлари (аёллар)дан (баъзи хусусиятларда) ортқ қилгани ва (эркаклар ўз оиласига) ўз мол-мулкларидан сарф қилиб туришларидир” (Нисо сураси, 34-оят) [4:390]; “Ва яхшилик ила уларнинг бурчлари муқобилида ҳақлари ҳам бордир” (Бақара сураси, 228-оят) [3:398]. Агар эр ва хотин бу қоидаларга амал қилса, бир-бирига нисбатан зиммасидаги бурч ва масъулиятини ҳис қилиб сидқидилдан адо этса, бундай оила бахт ва саодат қасрига айланади. Бундай оилада туғилган фарзандлар ҳам гўзал тарбия топади ва улардан жамиятга фойдаси тегадиган инсонлар етишиб чиқади. Ислом дини ҳар бир эр ва хотин учун ўзига хос ҳуқуқларни ишлаб чиқиш билан бирга, уларга муайян мажбуриятларни ҳам юклаган. Буларнинг баъзилари эр ва хотин ўртасида муштарак бўлса, баъзилари эрга, баъзилари хотинга тегишлидир.

Хотиннинг эр зиммасидаги ҳаққи эрнинг ўзига ҳам, молига ҳам тегишлидир. Хотиннинг эри зиммасида маҳр ва нафақа сингари шахсий ва молиявий ҳақлари бор. Улар қуйидагилар:

1. Хотиннинг эр зиммасидаги ҳақларидан биринчиси эр томонидан унга яхши ва адолатли муомала қилинишидир. Зеро, Аллоҳ таоло Ўз Китобида: “Аёллар билан яхшилик ила турмуш кечиринг. Агар уларни ёқтирмасангиз, шоядки, Аллоҳ сиз ёқтирмаган нарсада қўлаб яхшиликларни пайдо қилса!”, дея амр этган (Нисо сураси, 19-оят) [3:402]. Бу амр эрнинг

хотинга яхши муомалада бўлишини, табиатидаги айрим ноқисликларга сабр қилишини, баъзи хатоларига кўз юмишини тақозо этади. Шунингдек, аёлни тарбиялаш ва унга дунёю охиратда фойдаси тегадиган нарсаларни ўргатиб, таълим беришни ҳам назарда тутди. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бир ҳадисларида: “Мўмин эр мўмина хотиндан нафратланмасин, агар унинг бир хулқини ёмон кўрса, бошқа хулқи туфайли ундан рози бўлиб кетаверади”, дейилади (Имом Муслим ривояти). Яъни, эр хотинининг айрим феълидан ғазабланса, оилани бузиб юборишга шошилмаслиги, шу туфайли хотинини ёмон кўриб қолмаслиги лозимлиги, балки унинг яхши одатларини ҳам кўз олдига келтириб, шу билан кўнглини тўқ қилиб юриши керак. Шунингдек, эр хотинига хушфеъл бўлиши, у билан яхши муомала қилиши, бирга фаровон ҳаёт кечириши, озор етказмаслиги керак. Бу билан эр Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларига амал қилган бўлади.

2. Аёлнинг эри зиммасидаги иккинчи ҳаққи маҳрдир. Бу – аёлни икром қилиш, унга яхшилик қилиш бобидан. Аллоҳ таоло Қуръони каримда эрларни аёлларнинг бу ҳаққига риоя қилишга қаҳриб: “Хотинларга маҳрларини мамнунлик билан берингиз” (Нисо сураси, 4-оят), деб амр этган.

3. Эр хотиннинг озорини кўтариши, у ғазабланганида ва жажли чиққанида мулойим бўлиши, унинг хатоларини кечириши керак. Бу Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам суннатларига амал қилишдир. Имом Муслим Анас ибн Молик розияллоҳу анҳудан ривоят қилади: «Расулulloҳ (С.А.В.)дан бошқа оиласига меҳрибонроқ бирор кишини кўрмадим».

4. Эркак аёлининг ор-номусини сақлаши керак. Оқибати бузук бўладиган ҳар қандай ҳолатга бепарво бўлмаслик лозим. Аммо ёмон ўй, ўта талабчанлик ва гумонда ҳаддан ошиш дуруст эмас. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам бундан қайтарганлар. Имом Муслим Жобир розияллоҳу анҳудан бундай ривоят қилади: «Расулulloҳ (С.А.В.) эрни оиласини хиёнатда гумон қилиб, уйга кечқурун келишдан қайтарганлар».

5. Эр хотинининг озиқ-овқат ва кийим-бош каби эҳтиёжларини исроф этмай, етарли таъминлаши керак. Эр оиласига сарфлаган харжлари учун ажр ва савобга эришади. Имом Бухорий ва Муслимининг “Саҳиҳ”ларида бундай келтирилган: “Саъд ибн Абу Ваққос розияллоҳу анҳунинг ривоят қилишича, Пайғамбаримиз (С.А.В.) дедилар: “Аллоҳ таоло розилигини истаб қилган ҳар қандай харжинг учун ажр оласан. Ҳатто хотининг оғзига солган таоминг учун ҳам сенга ажр бор”. Шунингдек, бу масалада, яъни нафақа масаласида эр ўзининг иқтисодий аҳволидан келиб чиқиб иш кўради. Аллоҳ таоло Қуръони каримда бундай марҳамат қилади: “Бойбадавлат киши ўз бойлигидан (яъни, ўз бойлигига ярашадиган тарзда) нафақа берсин. Кимнинг ризқи танг қилинган (камбағал) бўлса, у ҳолда Аллоҳ ўзига ато этган нарсадан (ўз ҳолига яраша) нафақа берсин. Аллоҳ ҳеч бир жонга ўзи унга ато этган нарсадан бошқа нарсани юкламас. Аллоҳ танглик – камбағалликдан сўнг енгиллик – бойликни ҳам пайдо қилур” (Талоқ сураси: 7-оят) [2:559].

7. Эр хотинининг ифатини сақлаши лозим. Хотинини ҳаромдан ҳимоя қилиш эрга вожибдир.

8. Эр хотинини яхши кўрса, жуда ҳурматлаши лозим, ёмон кўрса, зулм қилмаслиги керак. Истаса, чидаб яшасин ё яхшиликча ажрашсин. Аёлни фақат мардлар қадрлайди, пастлар хўрлайди.

Эрнинг ҳам ўз хотини олдига и шаръий ҳақ-ҳуқуқлари белгиланган. Зеро, оиланинг давомийлиги эр-хотиннинг бир-

биридан розилиги ва ҳақларини адо этишига боғлиқ. Эрнинг хотин зиммасидаги энг муҳим ҳақлари қуйидагилар:

1. Хотиннинг эр олдидаги энг биринчи бурчи ёхуд эрнинг ўз аёлидаги энг биринчи ҳаққи – бу аёл кишининг эрига ҳурматли ва итоаткор бўлишидир. Аёл Аллоҳга маъсият ҳисобланмайдиган барча ишда эрига итоат қилиши лозим. Аёл киши оилада ўжар-қайсар бўлса, ундай оиланинг давомийлиги ва мустаҳкамлиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Аёлни эрига ҳурматли бўлиши нақадар буюк фазилат ва бахт экани ҳақида Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бундай марҳамат қиладилар: “Аёл беш вақт намозини ўқиса, (йилда) бир ой (фарз) рўзасини тутса, ўз фаржини ҳаромдан сақласа ва эрига итоат қилса, унга “жаннатнинг истаган эшигидан кир!”, дейилади” (Табароний ривояти).

2. Эрнинг аёл устидаги бу ҳаққи, яъни аёл киши мубоҳ ишларда эрига итоат қилиши доирасига аёл киши эрининг рухсатисиз нафл рўза тутмаслиги, унинг рухсатисиз нафл ҳаж қилмаслиги, унга айтмасдан уйдан чиқмаслиги, унинг розилигисиз уйдаги нарсалардан бировларга садақа ва эҳсон қилмаслиги ҳам киради. Шариатда эрга итоат қилиш аёл кишига вожиб бўлишининг ҳикматларидан бири шуки, эрнинг ўз аёлидаги ҳақлари ва фазли оиланинг бошқа аъзоларига нисбатан буюқдир. Эр туфайли аёл оиланинг ҳурматли бекасига айланади, ёмон кўзлардан ва ёмонлардан муҳофаза қилинади, ҳимояланади.

3. Аёл киши асосий вақтини фарзанд тарбияси билан ўтказиши лозим. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Барчангиз раҳбардирсиз ва барчангиз қўл остингиздагилардан сўралурсиз. Амир раҳбардир. Эр киши ўз оиласига раҳбардир, аёл киши эрининг уйида ва унинг фарзандларига раҳбардир”, дейдилар [4:358].

4. Хотин эрининг ҳаққини ҳурмат қилиши керак. Чунки зиммасидаги эрининг ҳаққи каттадир. Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадиси шарифда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам бундай марҳамат қилганлар: “Аёл киши учун эри борида унинг изнисиз уйига бегона эркаки киритиши ҳалол бўлмайди” (Имом Бухорий, Муслим ривоят қилган).

5. Хотин киши Аллоҳ таоло берган насибага рози бўлиши, эрига инжиқлик қилмаслиги керак. Хотин киши ночорлиги учун ғазабланмаслиги ва оҳ-воҳ урмаслиги лозим. Балки хушнудлик ва қаноат либосини кийиб, эрининг ризқ топишдаги машаққатларини қадрлаши, ҳаром касбга ўтишидан қўқиб, ундан ҳожатдан ортиғини талаб қилмаслиги лозим. Аксинча, эрини ҳам қаноатга ундаб, ҳаром йўллардан оғоҳлантириши зарур. Момоларимиз эрларини кузатаётиб бундай дерди: «Ҳаром касбдан сақланинг! Биз очлик ва қийинчиликка чидаймиз, аммо дўзах оловига чидай олмаймиз».

Аёл киши эрининг тўғуларини ҳурмат қилиши, у ёқтирмайдиган ёки унга озор берадиган ишлардан ийроқ бўлиши ва эрининг молиявий шароитини ҳисобга олиши, эрининг уйдан ташқаридаги масъулиятини қадрлаб, уйга кеч келишдан безовта бўлмаслиги ёки бу борада эрига босим ўтказмаслиги лозим. Шунингдек, эри тоқат қилолмайдиган

даражада пул талаб қилмаслиги керак. Баъзи аёллар нуқул бошқа оилаларда эрнинг хотинига сарфлаган нарсаларини мисол қилиб, эридан худди шундай таъминот талаб қиладди. Аёл киши эрини қадрласа, унга миннатдорлик туйғуларини ўзининг муомаласи ва хатти-ҳаракатлари билан изҳор қилса, Аллоҳ ундай аёлдан рози бўлади.

6. Хотин эрининг дўстига нотанишдек бўлиши лозим. Эри уйида бўлмаганида, унинг дўсти эшик қоқса, у билан сўзлашмасин. Акс ҳолда, бу рашк ва жанжалга сабаб бўлиши мумкин.

7. Хотин гўзаллиги билан эрига фахрланмаслиги, эри хунук бўлса, ёмон кўрмаслиги, агар бой бўлса, моли билан ғурурланмаслиги керак. Эрнинг қариндошларини ҳурмат қилиши ва қадрлаши лозим.

8. Хотин фарзандларини ҳам ҳурмат қилиши, уларни уришиб, лаънатлашдан тийилиши лозим. Бу фарзанд тарбияси ва руҳиятига салбий таъсир кўрсатади.

Эр – оила раҳбари. Аёл эрига ҳурмат ва итоатда бўлса, фарзандлар ҳам отага итоат қиладиган бўлади. Натижада оилада аҳиллик, муҳаббат ҳукм суради ва у мустаҳкам бўлади. Аёлни эрига итоатсизлиги эса оиланинг бузилиши ва бошқа кўплаб нохушликларга сабаб бўлади. Аммо бу аёл киши хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам оилада яшашга мажбур, унинг ажрашишга ҳаққи йўқ, дегани эмас. Ислонда аёл киши ҳам ажрашиш ҳуқуқига эга. У бунга «хулуъ» йўли билан бажаради. «Хулуъ» «кийим ечиш» маъносини билдиради. Шариатда эса, хотин кишининг арз қилиш орқали эри билан ажрашишга «хулуъ» дейилади, яъни аёл ажрашмоқчи бўлса, қозихонага ариза бериб ажрашиш ҳуқуқига эга бўлади [5].

2020 йил 6 август куни Ўзбекистон Халқаро ислом академиясида “Мусулмон жамиятларида оилавий муносабатлардаги муаммолар: Сабаб ва ечимлар” [6:121] мавзусида халқаро мутахассислар ва юртимиздаги исломшунос олимлар, имом-хатиблар, диний билим юртлири мудирлари ва талабалар иштирокида видео-семинар ўтказилди. Унда ислом илмлари бўйича етук олим, Татаристон Республикасидаги Булғор ислом академияси (Россия Федерацияси) профессори Шайх Абдураззоқ Саъдий иштирок этди ва ажрашишларнинг ечими сифатида қуйидаги тавсияларни санаб ўтди:

- оила қуришдан аввал куёв ё келиннинг мол-давлати, шон-шухратига эмас, тарбияси ва ахлоқига, маънавий гўзаллигига эътибор қаратиш лозим;

- ўзаро келишмовчиликлар келиб чиққанда, дарров ажрашмасдан, ўртани ислоҳ қилиш ва яраштириш учун икки томондан вакиллар чақириш;

- иқтисодий камчиликлар бўлганда, борида қаноат қилиш ва сабрли бўлиш;

- диний идора оиланинг муқаддаслиги, фарзанд тарбияси, талоқнинг оқибатлари каби мавзуларда жума тезисларини ишлаб чиқиши ва мусулмон оммасига етказиши;

- оилаларда вужудга келаётган ноҳақлик, зулм ва ажрашишларнинг олдини олиш мақсадида диний идора тизимида фикҳий илмга эга 2-3 кишидан иборат етук мутахассислар ҳайъатини тузиш ва муаммоларга ўз вақтида ечим топиш.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. –Т.: Маънавият, 2000.
2. Куръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. –Т.: Тошкент ислом университети, 2004.
3. Бурхонуддин Марғиновий. Ҳидоя, I-жилд, Никоҳ китоби: –Т.: Адолат, 2002.
4. Ислон одоблари энциклопедияси. –Т.: Hilol-Nashr, 2019.
5. <https://hidoyat.uz/49437>
6. Ойбек Нейматуллоҳ, Илҳомжон Мурод Али. “Ислонда оила” муаммо ва ечимлар. –Т.: Имом Бухорий халқаро маркази наشريёти, 2019.

♦ **Аннотация:** Мақолада ислом маънавияти ва қадриятларида алоҳида ўрин тутган оила муносабатларининг функционал моҳияти таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Ислон маънавияти, оила, аёл фитрати, оилавий ҳуқуқ, “Ҳидоя”, маҳр, бурч, эҳсон, яхшилик.

♦ **Annotation:** This article analyzes the functional significance of family relations, which have a special place in Islamic spirituality and values. Key words: Islamic spirituality, family, female nature, family law, “Hidoya”, dowry, duty, charity, goodness.

♦ **Аннотация:** В статье проанализирована функциональная суть семейных отношений, занимающих особое место в духовных ценностях ислама. **Ключевые слова:** Исламское духовенство, семья, достоинства женщины, семейное право, “Хидая”, имущество, долг, благотворительность, доброта.

خدمات علماء التتار في تفسير القرآن وبيان معانيه

كامل سميع الله إسكندر

مفتي، ورئيس الإدارة الدينية لمسلمي جمهورية تتارستان، ورئيس المدرسة المحمدية والأستاذ بالجامعة الإسلامية الروسية بمدينة قازان طالب الدكتوراه أكاديمية بلغار الإسلامية الدراسات العليا مدينة بلغار روسيا الفدرالية

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيد المرسلين، وعلى آله وصحبه أجمعين، ومن سار على هديهم إلى يوم الدين، وبعد:

دخل الإسلام إلى منطقة بلغار منذ ١١٠٠ سنة، ومنها انتشر حتى عَمَّ مناطق كثيرة، منها ما عرفت لاحقاً باسم جمهورية تتارستان، وكان اهتمام علماء هذه البلاد بالعلوم الشرعية كبيراً، وأثرهم العلمي المتروك عظيماً.

إلا أن أبرز العلوم التي اشتغل بها علماء بلادنا، ما تعلق بالقرآن الكريم، فهي أشرف العلوم؛ لأن شرف العلم يأتي من شرف المعلوم، والمعلوم هو كلام الله.

ومن أبرز علوم القرآن الكريم علم تفسيره، لذلك كان لعلماء التتار حظ وافٍ من ذلك، فقد اعتنوا بهذا العلم تأليفاً وتحقيقاً وترجمة وطباعة، ويأتي هذا البحث في خمسة مباحث ضمت تعريفاً بأهم إنجازات علمائنا في خدمة القرآن الكريم وتفسيره.

المبحث الأول: تقسيم المفسرين حسب الترتيب الزمني:

لتفسير القرآن الكريم مكانة خاصة عند الأمة الإسلامية؛ لأجل ذلك قام جمعٌ من العلماء بتفسير القرآن وبيان معانيه، ويمكن تقسيم مراحل تفسير القرآن حسب الترتيب الزمني على خمس مراحل: ما فسره رسول الله ﷺ، والصحابه ٢، والتابعون ٣. ولم يدونوه في كتابٍ أو جزءٍ.

المفسرون الذين كتبوا تفسير بعض الآيات، في كتابٍ أو جزءٍ، كما سمعوه عن رسول الله ﷺ، والصحابه ٢ أجمعين.

مفسرو القرن الرابع والخامس الهجري الذين كتبوا تفاسيرهم على أساس النقل، مما وصل إليهم من السلف.

مفسرو القرن السادس الذين كتبوا تفاسيرهم على أساس النقل، مع إعمال الرأي في تفسير الآيات وفق ما يبرع فيه من العلوم.

المفسرون الذي جاؤوا بعد القرن السادس، وأكثر اعتمادهم على تفاسير السابقين.

ساهم علماء بلغار وقازان في ترجمة معاني القرآن وتفسيره، وخدمة علوم القرآن بشئى أصنافها، لكن للأسف الشديد لم يبق من التراث العلمي لبلغار إلا بعض كتيبات؛ وذلك بسبب استمرار الحروب والدمار في هذه البقعة زماناً طويلاً، وما وصل إلينا من التراث الإسلامي كله تقريباً بعد القرن الثامن والعشرين، أما قبله فالتاريخ ساكتٌ عنه.

وفي القرن الثامن والعشرين قام عبد النصير القورصاوي بتفسير المفصلات أو السبع الأخير من القرآن الكريم باللغة التترية القديمة، من سورة الفتح إلى الناس مع الفاتحة وخمس آيات من أول البقرة وسورة يس كاملة، ويُدعى تفسيره بـ«هفتيك شريف»؛ و«هفت» تعني: سبعة، و«بك»؛ واحد، أي؛ من السبعة واحد، أو السبع بالعربية. وهذا أول تفسير للقرآن الكريم من نوعه باللغة التترية، وقد طبع عدة مرات، وهو مشهورٌ عند أهل قازان.

المبحث الثاني: التعريف بـ(تسهيل البيان في تفسير القرآن)

هو للشيخ محمد صادق بن شاه أحمد بن أبي يزيد بن رحمة الله بن إيمانقلي القزاني^(١)، هكذا ذكر نسبه في مقدمته، وكتبه -أي

(١) محمد صادق بن شاه أحمد بن أبي يزيد بن رحمة الله بن إيمانقلي القزاني أحد أعلام قازان وشاعر وأديب ومؤرخ. ولد سنة ١٠٧٨١م بمدينة قازان في أسرة متدبنة، درس في بعض مدارس قازان، وفي سنة ١٠٨٨١م سافر إلى بخارى

التفسير - باللغة التترية في مجلدتين.

بدأه بالحمد والثناء والصلاة على رسول الله ﷺ، كما هو دأب علماء عامة المسلمين، جاء في أوله: (الحمد لله الذي نزل على عبده الفرقان ليكون للعالمين نذيراً، وفضله على سائر الكتب وجعله ناسخاً لجميع الأديان وسراجاً منيراً، وأعجز المعاندين عن الإتيان بمثل سورة منه ولو كان بعضهم لبعض ظهيراً....)، وجاء في آخره: (الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وآله وصحبه أجمعين، قد فرغت من ترجمة تفسير كلام الله القديم بفضل الملك الكريم، في أواسط ربيع الأول سنة ١١٣١هـ بمحرسة قزان، وأنا الفقير إلى عون الأحد محمد صادق بن شاه أحمد غفر الله ذنوبهما وستر عيوبهما، وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين في الأولين والآخرين، وفي الملاء الأعلى إلى يوم الدين، والحمد لله رب العالمين).

وزين ختامه بتقريظات وثناءات العلماء الكرام، ومدرسي المدارس وأئمة المساجد المعبرين في عصره في بلدة قازان. وقد طبع ببلدة قازان بمطبعة يريميف ١١٩١م.

ذكر الشيخ محمد صادق الإمامقلي في مقدمته أنه قد تُرجمت الكتب المفيدة والرسائل النافعة من قبل أهل الفضل والكمال، ولكن لم يترجم أحدٌ -حتى الآن- تفسيراً من التفاسير المشهورة المقبولة، مع أن القرآن هو المآخذ وأصل ديننا ومرجع العلوم جميعها؛ لذلك طلب منه بعض أحبابه القيام بهذا، ولكن بسبب بعض الموانع لم ينشره في بداية الأمر، ثم بعد إصرار بعض أحبابه قام بنشره، وأصله هو ترجمة تفسير الحسيني المسمى بـ: «المواهب العلية»^(٢)، مع شيء من الزيادة على الحواشي في بعض المواضع من زبدة الآثار، وتفسير البيضاوي، والكشاف، والمدارك، وأسباب النزول للسيوطي^(٣)، ونقل عن غيرها من التفاسير.

ودرس فيها ثمان سنوات، رجع في سنة ١٤٩٨م إلى بلده، وعين مساعداً لأحد أئمة مساجد قازان، له عدة تصانيف وقصائد شعرية، ومن أشهر كتبه «تسهيل البيان في تفسير القرآن»، و«سلطنة الإسلام»، كان يحسن العربية والفارسية، ثم لما أغلق الشيوعيون المدارس الدينية رسمياً ١٩١١م - ١٩٢٩م، قبض على الشيخ الإمامقلي بتهمة الاشتغال في الأنشطة التعليمية غير المرخصة في سنة ١٣٩١م، فمات في السجن ٦١ يوليو سنة ١٣٩١م.

(٢) هو حسين بن علي الملقب بكمال الدين الشير بالواظ الكاشفي البيهقي ثم الهروي، ولد في مدينة سبزوار من ناحية بيهقي في أواسط النصف الأول من القرن التاسع الهجري، وذكر إسماعيل باشا البغدادي في هدية العارفين توفي سنة عشر وتسعمئة ١٠١٩هـ. ومن مؤلفاته: المواهب العلية، وهذا الأخير هو أشهر تفاسيره بل أشهر كتبه على الإطلاق، وبجنب هذا هو من أشهر التفاسير المؤلفة باللغة الفارسية في عصره إلى زمن طويل، لقد كان ذا مكانة خاصة بين ناطقي هذه اللغة لقرون عديدة في بلاد خراسان وإيران وبعض بلاد ما وراء النهر حتى بين غير ناطقي هذه اللغة ممن كانت لهم علاقة بالفارسية مثل شبه القارة الهندية وتركيا، حتى بين مسلمي الصين، وما زال هذا التفسير مشهوراً ومعروفاً في العديد من البلاد مثل أفغانستان وطاجيكستان وإيران وهو مشهور بتفسير الحسيني نسبة إلى مؤلفه الذي كان اسمه حسين بن علي الكاشفي. وهو من التفاسير الموجزة، فقد تجنب المؤلف الخوض في المباحث اللغوية والكلامية الصعبة والمعضلات العلمية التي لا يفهمها إلا خاصة الناس، لكن هذا الإيجاز لم يمنع المؤلف من أن يذكر ما كان ذكره واجباً، ويفصل الكلام عند الضرورة. وقد ترك هذا التفسير أثراً كبيراً على بعض من جاء بعد الكاشفي

(٣) تسهيل البيان في تفسير القرآن. ٢ص مثل إسماعيل صفى البروسوي (م ١٣١١هـ) صاحب تفسير «روح البيان» فقد نهج منهج الكاشفي نفسه حيث زين تفسيره بالأشعار الفارسية والعربية وأقوال العلماء والصوفية والقصص الماضية، وكذلك فسر كثيراً من الآيات تفسيراً إشارياً حتى أنه جعل تفسير

مضافات استرلي طماق، من أجل تلاميذ العالم المشهور العلامة أبي النصر عبد النصير بن إبراهيم القورصاوي، وهذا من أشهر التفاسير المتداولة بين التتار حتى الآن.

تزوج الشيخ نعمان من ابنة أخ شيخه الشيخ عبد الخالق، وعندما أراد الشيخ عبد الخالق أن يخرج لسفر الحج عين مكانه الشيخ نعمان للتدريس والتربية، وبعد وفاة شيخه درس مدة في منطقة قورصا ثم رحل إلى داغستان حيث أدركته منيته - رحمة واسعة.

وقد طبع هذا التفسير أول مرة عام ١٧٠٩م في مدينة أورنبورغ، والطبعة الثانية عام ١١٩١م بمدينة قازان، ثم الطبعة الثالثة في عام ١٩٥٩م، أما الرابعة فقد طبع منها ثلاثة آلاف نسخة وذلك في عام ١٩٨١م بمدينة الدوحة عاصمة قطر.

والتفسير الثلاثة التي تكمل بعضها هي:

الأول: ما فسرہ الشيخ القورصاوي

(هفتيك) وهو من سورة «الفتح» إلى

«الناس»، ويشتمل على بعض السور

والآيات مثل سورة «الفتح» و«يس» وبعض آيات من سورة

«البقرة». ولم يسمح للأجل للشيخ أن يكمل، فقد جاءه قبل إكماله

وهو في طريقه لسفر الحج.

الثاني: ما فسرہ الشيخ نعمان من ابتداء القرآن الكريم إلى سورة

«الكهف»، أدركه الأجل قبل إتمامه.

الثالث: من سورة «الكهف» إلى سورة «الفتح» أخذ من تفسير

«التبيان»، تفسير آخر باللغة التركية لإتمام العمل الذي بدأه الشيخ

القورصاوي.

وذكر الشيخ نعمان في مقدمة تفسيره سبب تأليفه: أن الشيخ الجليل

أبو النصر عبد النصير بن إبراهيم لما فسر هفتيك شريف باللغة

التركية، ثم بدى له أن يخرج لسفر الحج تمنى أن يكون هذا التفسير

كاملاً لتعم فائدته، حيث قال: لو فسرت القرآن العظيم كاملاً لكانت

فائدته أعم.

وهذه الفكرة كانت تدور في ذهني دائماً، وحتي قوله: بلغوا

عني ولو آية، على أن أفسر القرآن الكريم وبدأت بتفسيره من

بدايته، وكتبت ما استفدته من شيعي من المعاني الشريفة والدقيقة،

وأيضاً من الكتب المعتمدة المتداولة، وما فسرت كلام رب العالمين

من هواي ونفسي، فلو فعلت فأرض تقلني وأي سماء تظلني؟

اعتمدت فقط على الثقات الراسخين في العلم مثل أبي السعادات،

وابن الأثير، وتفسير الفقيه أبي الليث السمرقندي، وتفسير الإمام

القرطبي.

وقال الشيخ نعمان فلا يتعجل في التخطئة إلا من رجع إلى الكتب

المعتبرة، فكم من عائب قولاً صحيحاً وأفته من الفهم السقيم.

منهجه وبعض مميزاتة:

يفسر القرآن كلمة كلمة، ولا يدخل إلى دقائق اللغة واشتقاق الكلمات.

يضع الكلمة التي يريد تفسيرها بين علامتين كمثالين، ويضع لتمام

الآية الزهرة، والمربع لانتها الكلام أو القصة.

إذا لم يضع الحركة على الحرف فيقرأ بالكسر.

يعتني بالتفسير المأثور من غير ذكر الإسناد.

يذكر أحياناً الروايات عن الصحابة، بلا ذكر إسنادها.

صورة الصفحة الأولى من «تسهيل البيان في تفسير القرآن» طبعة قازانية (١٩١٩م).

صورة الصفحة الثانية من «تسهيل البيان في تفسير القرآن» طبعة قازانية (١٩١٩م).

وبهذا يعلم أن «تسهيل البيان» هو في أصله ترجمة تفسير حسين الواعظ الكاشفي، كما ذكره الشيخ الإيماني، وتفسيرات الشيخ على الحواشي.

بعض مميزات تفسير الشيخ الإيماني:

لا يفوته الإشارة إلى المصادر التي أخذ منها إلا نادراً.

أحياناً يذكر بعض المسائل الفقهية، ويتكلم بإيجاز.

في بعض المواضع يشير إلى بداية الموضوع.

إذا ذكر رأيه الشخصي يكتب (لمحرره) عادة.

إذا نقل شيئاً من الروايات غير المعتبرة عنده يكتب (منقولدر) يعني

منقول، بدون ذكر المنقول عنه وكذا (مرويدر) يعني مروى، دون

ذكر من روي عنه.

وتأثر الشيخ الإيماني بمفتي مصر في زمانه محمد عبده؛ لذلك

نقل عنه في تفسيره، وفيما نقل عنه بالتفصيل إنكاره قصة سحر

النبي^(٤)، وراسل واستشار الشيخ محمد رشيد رضا في رسم

بعض كلمات المصحف عندما كان رئيس اللجنة المشكلة لتفتيش

رسم المصاحف المطبوعة ببلدة قازان.

صورة الشيخ محمد صادق إيماني القازاني

المبحث الثالث التعريف بـ «تفسير نعماني»:

هو للشيخ نعمان بن أمير بن عثمان وهو من قرية (ثمن) من

الكاشفي من مراجعه، فمثلاً عند قوله تعالى ﴿وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ﴾

(الرحمن: ٢١) يقول ما نصه: (قال الكاشفي: وعصف گیاهی است که از او

دانه جدا میشود) يعني أن العصف هو عشب يقطع عنه الحب (روح البيان ٩ ج

- ٢٩٢ص).

وكذلك عند قوله تعالى ﴿يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً

مَرْضِيَّةً﴾ (الفجر: ٢٦- ٢٧) يقول ما نصه: (وقال الكاشفي: اي نفس آرام گرفته

به ذکر من که شاکر بودی در نعمت وصبر نمودی درمحنت) روح البيان

ج ١٠ ص ٢٣٤). يعني أيتها النفس المطمئنة الشاكرة على النعماء الصابرة

على البلاء.

(٤) الإيماني. محمد صادق بن شاه أحمد القزاني. تسهيل البيان في تفسير

القرآن. - قازان: يرييف. ١٩١٩م. ج ٢ - ٥١٨ص.

غير زيادةٍ بقدر الإمكان. ولعل سبب الالتباس على الباحثين هي العبارة التي وردت في مقدمة الترجمة التركية؛ لأنه ذكر فيها أن الشيخ ولي الله ترجم النص العربي إلى اللغة الفارسية. والله أعلم.

أما إذا كتب ما ألهمه الله وضعه بين زهرتين كما فعل في بيان تفسير (ولا تجعل مع الله إله آخر فتلقى في جهنم ملوماً مدحوراً) حيث ذكر في حاشية صفحة ٤١٤ * هذا الخطاب لرسول الله ' ولكن المقصود من الخطاب هو أمته *.

ويذكر نادراً إعراب الكلمات حيث ذكر في بيان تفسير كلمة (مثلاً ما) في قوله تعالى: (إن الله لا يستحي أن يضرب مثلاً ما بعوضة فما فوقها) (ما) في قوله: (مثلاً ما)، إبهامية وهي التي إذا اقترنت باسم نكرة أبهمت إبهاماً وزادته عمومًا، كقولك: أعطني كتاباً ما، تريد أي كتاب كان. وهذا في الحاشية صفحة ٩. وأيضاً كتب في الحاشية صفحة ١٠ في بيان تفسير قوله تعالى: (هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعاً): جميعاً نصب على الحال من ما.

وأحياناً يذكر بعض المسائل الفقهية، ويتكلم بإيجاز. لا يدخل في بيان معاني المفردات إلا نادراً، ومن أمثلة ذلك بيان معنى الوقود في قوله تعالى: (وقودها الناس والحجارة) حيث كتب: والوقود ما تضرع به النار يعنى الحطب. يذكر فضائل الآيات.

كما أنه أكثر النقل من تفسيري: «المدارك»، و«الجمالي على تنزيل الجلال»، وغيرهما، وصرح بالنقل في الكل إلا في مواضع قليلة جداً.

ومن مميزاته أنه ينقل أحياناً عن تفسير المدارك العبارة كاملة بالعربية من غير تعرض إلى ترجمتها باللغة التترية. وذكر في مقدمة كتابه أنه يذكر في الحواشي بعض الفوائد من تفسير الجمالي ويرمز له (١ ف) ويرقمه.

المبحث الخامس التعريف بـ (الإتقان في ترجمة القرآن):

لشيخ الإسلام: شيخ الإسلام بن أسد الله بن الملا حميد الله بن سيف الدين بن مورزا بولات حميدي، ولد في (02 سبتمبر عام 9681 - 9 يوليو عام 1191) وكان شخصية دينية بارزة، وعالمًا فقيهاً، وصاحب تاليفات عديدة، وله يدٌ طويلة في العلوم الإسلامية. أخذ العلم عن شهاب الدين المرجاني وعالم جان البارودي، واشتغل في السنوات الأخيرة من حياته بالإمامة والخطابة في قرية ياخشيبافو.

يُعدُّ تفسير «الإتقان في ترجمة القرآن» من أهم أعماله، نُشر هذا التفسير مرات عدة، وحظي بترحيب عام، وقد طبع بأرينبورك عام 7091م، ومدينة قازان في سنة 1191م، وطبع أيضاً عام 0591م بطوكيو، وفي إسطنبول سنة 4891م، كما أنه طبع بعد سنة بقطر عام 5891م.

وغير تفسيره المذكور، فقد ترك لنا تراثاً عظيماً من أعماله العلمية منها: "ترجمة مختصر القدوري" و"ترجمة أمالي" و"بوخارزاده" و"ترجمة فقه كيداني" و"ترجمة الطريقة المحمدية" و"ترجمة تحفة الملوك" و"مقالات البلغاء" و"ترجمة شروط الصلاة" و"درر المسائل" و"كشكول الدلائل".

منهجه في تفسيره:

يكتب طرف الآية الكريمة من القرآن الكريم بالنص العربي بين قوسين فيفسره.

يشير إلى الآيات التي فيها حكم من أحكام الشريعة، وأحياناً لا يشير إليها.

يذكر إجمالاً أحكام الناسخ والمنسوخ فيما بدا له.

يتطرق إلى بعض الجوانب اللغوية في بعض المواضع.

يذكر أسباب النزول فيما لا بد منه.

يسلك مسلك التأويل في تفسير المتشابهات.

يأتي في القليل النادر بالإسرائيليات، وأحياناً يذكرها ويبين أنها باطلة، كما فعل في قصة هاروت وماروت صفحة ٩٣.

يفسر الآيات المتشابهات ويشير بأن لها معاني أخرى، مثلاً في سورة الأعراف آية ٤٥.

قال في تفسيره أن الرحمن والرحيم بمعنى واحد، وأما في الحاشية ذكر أن الأولى أن يفسر الرحمن بالغافر، والرحيم بالمحسن. والله أعلم.

المبحث الرابع التعريف بـ (تفسير فوائد):

هو للشيخ محمد ظريف أميرخان، ولد أميرخان في سنة ٣٥٨١م، وحفظ القرآن منذ نعومة أظفاره، ودرس بمدرسة في قورصا، ثم التحق بمدرسة في قرية نورلات لتكملة العلوم الشرعية، كان فطناً ذكياً، صاحب صوتٍ جميلٍ؛ لذا عُيِّن مؤذناً في أحد مساجد قرية نورلات، ثم شغل منصب الإمام في بعض مساجد مدينة قازان، وتوفي في سنة ١٢٩١م بسبب المرض الذي أصابه -.

هذا التفسير يشتمل على أربعة أجزاء:

الجزء الأول: يشتمل على مقدمة، وتفسير سورة «الفاتحة» إلى «الأعراف». وطبع سنة ٥٨٨١م.

والجزء الثاني: من تفسير سورة «الأعراف» إلى آخر سورة «الإسراء». وطبع عام ٦٨٨١م، كما طبع الجزء الثالث والرابع في سنة ٩٨٨١م.

وفي عام ٩٨٨١م طبع في مجلدين، يحتوي المجلد الأول التفسير من سورة «الفاتحة» حتى سورة «الإسراء».

والثاني: من «الكهف» إلى آخر القرآن الكريم.

مصادره وبعض مميزاته:

فتح الرحمن في ترجمة القرآن (٥) للشيخ شاه ولي الله بن شاه عبد الرحيم الهندي الدهلوي. ويرمز له (ف).

الجمالي على تنزيل الجلال، تفسير تركي، للشيخ خير الدين الهندي حيدرآبادي، وأرى أن معظم ما فسرته أخذه من هذا التفسير. والله أعلم. ويرمز به بـ (جم، وجمالي، وأحياناً ج، جم ف).

تفسير المدارك وأحياناً يرمز له (مد)، وأحياناً يشير إليه بـ (م).

زبدة آثار المواهب والأنوار في تفسير القرآن، تفسير تركي للشيخ أحمد بن عبد الناصح البغدادي المتوفى سنة ٥٩٩٠١هـ. وأحياناً يرمز له (ز).

تفسير القرطبي.

تفسير القاضي البيضاوي.

تنبيه: ذكر بعض الباحثين أن «فتح الرحمن في تفسير القرآن» من مؤلفات الفقيه الحنبلي مجير الدين الحنبلي، ثم ترجمه شاه ولي الله المحدث الدهلوي إلى اللغة الفارسية، وهذا بعيد عن الحقيقة؛ لأن الشيخ ولي الله الدهلوي ترجم القرآن الكريم من النص العربي إلى اللغة الفارسية فقط، وحاول أن يترجم النص العربي كما هو من

سلك في تفسيره المسلك المعتاد عند المفسرين من تفسير القرآن بالقرآن والسنة وبأقوال الصحابة ٪ أجمعين، والتابعين ٢، كما اعتمد بعض آراء العلماء الذين سبقوه في تفسير القرآن الكريم. كتب الشيخ في مقدمة تفسيره اسم كل سورة، وذكر بعدها آيات الأحكام الواردة في تلك السورة، وأحياناً كان يذكر اسم السورة فقط.

ذكر أن العلوم جميعها في القرآن الكريم، فمنه استنبط العلماء علم الهيئة والهندسة والطب ومعظم قواعد اللغة العربية، حتى إن بعض العلماء استخرج مدة حياة النبي ٣، حيث قيل في تفسير آية سورة المنافقين (ولن يؤخر الله نفساً إذا جاء أجلها): رقم هذه السورة 36 في ترتيب المصحف الشريف وبعده تأتي سورة التغابن ومعنى التغابن القيامة، فهذا تبين أن مدة حياة النبي ٣ ثلاثة وستون عاماً في الدنيا. والله أعلم.

المبحث السادس التعريف بـ (إلهام الرحمن في تفسير القرآن):

أملاه الشيخ عبيد الله السندي بمكة المكرمة على الشيخ موسى جار الله، وكتبه في مئة وخمسين يوماً، وخرج في حدود ألفين وأربعمئة صحيفة، وسُمي: إلهام الرحمن في تفسير القرآن على أصول الإمام شاه ولي الله الدهلوي من إفادات الإمام السندي عبيد الله بن الإسلام، التي تلقاها منه موسى جار الله (٦).

وتردد بعض العلماء في نسبة هذا التفسير إلى عبيد الله السندي؛ لما وجدوا فيه بعض الآراء التي تخالف رأي الجمهور، والسندي نفسه لم يكن قائلًا بها، وأيضاً تخالف المنهج الذي صار عليه السندي، منها إنكار حياة عيسى (٧).

وذكر مولانا صوفي عبد الحميد سواتي: أنه لم يكتبه السندي بل أملاه وكتبه موسى جار الله بقلمه، وهذا صحيح فأكثر ما فيه أملاه السندي، لكن نسبة جميع ما يحتويه الكتاب إلى السندي ظلم عظيم، ويحق أن يقال خيانة علمية؛ لأن فيه بعض الآراء التي لم يقل بها السندي، ولا تتطابق مع أصول الإمام شاه ولي الله.

وأيضاً ذكر نسبة ما جمعه موسى جار الله في إلهام الرحمن إلى السندي خلاف الأمانة والديانة، وفي الأمالي يشارك السامع وجامع اللفظ الممل في تعبيراته وتخيالاته (٨).

خلاصة: هو يرى أن موسى جار الله أدخل في إلهام الرحمن بعض الآراء التي لم يكن السندي قائلًا بها؛ لذا نسبة الكتاب كاملاً إلى السندي لا تجوز.

وهناك رأي آخر وهو أن هذا الكتاب ثمرة عملهما معاً ولعل هذا

(6) https://islam-today.ru/blogi/ajdar_xajrutdinov/ilham-ar-rahman-ili-istoria-odnogo-tafsira/

(7) مولانا عبيد الله السندي علومه وأفكاره - مكتبة حميدية ٢٠٠٢م. ٧٦ - ٨٦ ص.

(8) مولانا عبيد الله السندي علومه وأفكاره - مكتبة حميدية ٢٠٠٢م. ٧٦ - ٨٦ ص.

المصادر والمراجع

محمد صادق بن شاه أحمد بن أبي يزيد بن رحمة الله بن إيمانقلي القراني. تسهيل البيان في تفسير القرآن. طبع ببلدة قازان بمطبعة يريميف ١١٩١م.

نعمان بن أمير بن عثمان. تفسير نعماني. طبعة ٩٨٩١م بالدوحة قطر.

محمد ظريف أميرخان. تفسير فوائد. طبع الجزء الأول منه سنة ٥٨٨١م. والثاني سنة ٦٨٨١م. والثالث والرابع سنة ٩٨٨١م. شيخ الإسلام بن أسد الله بن الملا حميد الله بن سيف الدين بن مورزا بولات حميدي. الإتيقان في ترجمة القرآن. طبع بأرينبورك عام ٧٠٩١م، ومدينة قازان في سنة ١١٩١م، وطبع أيضاً عام ٥٩١م بطوكيو، وفي إسطنبول سنة ٤٨٩١م، كما أنه طبع بعد سنة بقطر عام ٥٨٩١م.

أملاه الشيخ عبيد الله السندي بمكة المكرمة على الشيخ موسى جار الله. إلهام الرحمن في تفسير القرآن.

https://islam-today.ru/blogi/ajdar_xajrutdinov/ilham-ar-rahman-ili-istoria-odnogo-tafsira/

مولانا عبيد الله السندي علومه وأفكاره - مكتبة حميدية ٢٠٠٢م.

https://islam-today.ru/blogi/ajdar_xajrutdinov/ilham-ar-rahman-ili-istoria-odnogo-tafsira/

هو الصواب. ومن الممكن أن السندي بنفسه قد نشر التفسير، لكن السندي توفي عام ٤٩١م، والطبعة الأولى من تفسير إلهام الرحمن صدرت بعد ذلك بفضل موسى جار الله، وذكر جار الله أن السندي أعطاه مخطوطة التفسير التي هي ثمرة عملهما المشترك. وهكذا، بعد أن نشر موسى جار الله التفسير، خلد اسم صديقه الهندي وشريكه في الدين (٩).

الخاتمة

الحمد لله على تمام المنة، ونشكره على عونه وتوفيقه، ونسأله أن يجزي علماء بلادنا خير الجزاء، على ما بذلوه من جهود مباركة في خدمة القرآن وعلومه، وعلى ما قاسوه من شدائد ومجاعات وحروب لم تتنهم عن تحقيق ما قصدوه، ولا الالتفات عما أملوه، أثابهم الله جنات العلى، ومرافقة الحبيب المصطفى، إنه على ذلك قدير، وبالإجابة جدير، وصلى الله وسلم على المصطفى البشير النذير، وعلى آله وصحبه أجمعين.

النتائج

عُني علماء التتار بتفسير القرآن باللغة التتارية، لكنهم لم يكملوا تفاسيرهم، ما عدا صاحب «تسهيل البيان» محمد صادق الإيمانقلي، و«تسهيل البيان» هو في أصله ترجمة تفسير حسين الواعظ الكاشفي، كما ذكره الشيخ الإيمانقلي، وتفسيرات الشيخ على الحواشي.

أورد علماء التتار الإسرائيليات في تفاسيرهم كما أورد غيرهم من المفسرين، وقد اعتنى بعضهم بالتعقيب والرد عليها.

سلك علماء التتار في تفسيراتهم المسلك المعتاد عند المفسرين، من تفسير القرآن بالقرآن والسنة وبأقوال الصحابة ٪ والتابعين ٢، كما اعتمدوا على بعض آراء العلماء الذين سبقوهم في تفسير القرآن الكريم، وذكروا بعض المفردات اللغوية والمسائل الفقهية، والغالب على علماء التتار الفقه، حتى لا نكاد نرى كتاباً في أي فنٍ إلا وأدخلوا فيه بعض المسائل الفقهية.

(9) https://islam-today.ru/blogi/ajdar_xajrutdinov/ilham-ar-rahman-ili-istoria-odnogo-tafsira/

ЁШЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ОНГИ ВА МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШДА ИСЛОМ ДИНИДА ИЛГАРИ СУРИЛГАН ҒОЯЛАРДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ ЗАРУРАТИ

ХУСАН ДЖУРАКУЛОВ

ЎзХИА ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Бутун дунёда илмий жамоатчиликнинг олдиди турган долзарб масалалардан бири – бу экологик барқарорлик ва хавфсизлиқни таъминлаш билан боғлиқ тадқиқотларни янада кенг қўламда олиб боришдан иборат. Зеро, бугунги кунда барқарор экологик вазиятни, атроф-муҳит мусавватчилигини сақлаш ва табиий ресурслардан оқилон фойдаланишнинг муҳим субъектив омили бўлган экологик онгни шакллантириш, ривожлантириш ва юксалтириш, шунингдек “экология соҳасидаги ишларнинг аҳволини яхшилаш” [1:20-21] долзарб аҳамият касб этмоқда. Фуқаролар айниқса, ёшларнинг экологик онги ва маданиятини юксалтириш билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилиш орқали уларнинг атроф муҳит софлигини таъминлашдаги масъулиятини янада ошириб бориш бугунги куннинг асосий вазифасига айланди.

Тарихий тараққиётдан маълумки, инсон табиатнинг бир бўлаги сифатида Аллоҳ инъом этган неъматлардан ўз эҳтиёжини доимий равишда қондириб келган. Аммо бугунги кунда бу эҳтиёжларнинг ошиб бориши ва исрофгарчиликка йўл қўйилиши кўплаб муаммоларни келтириб чиқарди. Айниқса, табиат мувозанатининг бузилишида антропоген таъсирнинг ошиб бораётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Зеро, инсоният тараққиётининг бугунги босқичида илм-фан, техника шу даражада ривожландики, бу ядро энергияси, қуёш энергияси, кимё саноатининг ривожлангани, ишлаб чиқаришнинг автоматлаштирилгани, ахборот технологияларининг ривожлантирилгани ва фан-техниканинг бошқа янада мураккаб соҳаларининг ўзлаштирилгани билан характерланади. Шу билан бирга табиатнинг ер ости ва ер усти бойликларидан соф иқтисодий утилитар-меркантил манфатлар йўлида фойдаланиш “табиат-жамият-инсон” тизимидаги муносабатларнинг кун сайин бузилишига, бу эса ўз навбатида, ақл бовар қилмас янги экологик муаммоларнинг юзага келишига олиб келмоқда. Бу муаммоларни бартараф этиш бугунги кунда инсониятнинг олдидидаги энг долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Буборада Ўзбекистоннинг биринчи президенти И.А.Каримов ҳақли равишда: “Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир, уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги қуни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммоларнинг ҳал қилинишига боғлиқдир” [2:110], деб таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, бугун барча халқ, миллат ва элатларнинг вазифаси – бу атроф-муҳитга зиён етказмаган ҳолда табиат бойликларидан оқилон фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишдан иборат. Бу вазифани бажаришда жамият аъзоларининг, айниқса ўсиб келаётган ёш авлоднинг тарбиясида табиийки, эзгулик ғоялари сингдирилган инсонни табиатга муносабатини барқарорлашувига хизмат қилувчи энг муҳим қадриятларимиздан бири бўлган ислом динининг аҳамияти беқиёс.

Бизга маълумки, ислом дини эзгуликка асосланган бўлиб, инсонларни ҳалолликка, покликка, табиатга нисбатан одилона, оқилон муносабатда бўлишга даъват этади. Ҳадисларда Пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи васаллам) айтадилар: “Пок бўлинглар, зеро Ислом пок диндир ва фақат пок кишилар жаннатга кирур” [3:3]. Ислом дини одамларни атроф-муҳитни асрашга, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига зарар етказмасликка, неъматлардан ўз эҳтиёжи учун фойдаланганда исроф этмасликка, Аллоҳ яратган табиатдаги мувозанатни ва жипсликни бузмасдан улардан тўғри фойдаланишга, она заминга меҳр-муҳаббатли бўлишга ва табиатдан оқилон фойдаланишга чақиради.

Жумладан, “Бақара” сурасининг 205 оятида ўсимлик ва ҳайвонот олами инсон учун энг зарур нарсалар экани таъкидланган. Ким буларга зарар етказса, инсониятга зарар етказган бўлади. Қуръони Каримда барча жонзотлар инсонлар каби “уммат” экани таъкидланади. Айнан шу таъкид инсонни ўзи каби уммат бўлган барча жонли мавжудотга нисбатан меҳрибон бўлишга ундайди. Бу хусусда Аллоҳ таоло “Анъом”

сурасида бундай дейди: “Ер юзидаги ҳар бир жонзот ва икки қаноти ила учувчи қуш борки, ҳаммаси сиз каби умматлардир” (38 оят), яъни ҳайвонларнинг ҳар бир тури ёки оиласи алоҳида олинган уммат ҳисобланса, айнан шу ҳукм билан улар бошқа умматлар орасида яшашга, мавжудлик ҳаққида эгадир [4:257].

Ислом динида ҳайвонот оламига алоҳида эътибор берилгани каби наботот оламига ҳам жуда катта урғу берилади. Унга кўра наботот олами Аллоҳнинг инсонга ато қилган улғу неъматларидан бири бўлиб, бу олам бўлмаса, ер юзида ҳаёт бўлмас эди. Жумладан, Зумар сураси, 21оятда “Аллоҳ осмондан сув тушириб, уни ердаги манбалардан оқизиб қўйганини кўрмадингизми! Сўнгра у ила турли рангдаги экинларни чиқаради. Кейин у қурийдик. Бас, уни сарғайган ҳолида кўрурсан. Сўнгра уни қуруқ чўпга айлантирур. Албатта, бунда ақл эгалари учун эслатма бордир” [5:43], деб айтилган. Шунинг учун ҳам Аллоҳ бу оламни инсонга ҳаёт воситаси, унга ва чорвасига ризқ қилиб бергани ҳақида кўп ғоялар илгари сурилган. Кўриниб турибдики, атроф муҳитни тоза сақлаш, табиатни муҳофаза қилиш, Аллоҳ инъом этган ҳайвонот ва наботот олами инсон манфаатларига хизмат қилади. Хусусан, “У қуёш ва ойни муттасил ҳаракатлантириб, сизга беминнат хизматкор қилиб қўйди. Шунингдек, сизга кеча ила кундузни ҳам беминнат хизматкор қилиб қўйди. Ва У сизга барча сўраган нарсаларингиздан берди. Агар Аллоҳнинг неъматларини санасангиз, саноғига ета олмасизлар. Албатта, инсон ўта золим ва ўта ношукрудир” (Иброҳим сураси, 33-34-оятлар). “Ва сизга осмонлардаги нарсаларни ва ердаги нарсаларни – ҳаммасини Ўз томонидан беминнат хизматкор қилиб қўйди. Албатта, ана шунда тафаккур қиладиган қавмлар учун оят (белги)лар бордир” (Жосия сураси, 13-оят) [6:30-31], каби мисолларни ҳам келтириб ўтиш мумкин.

Ер юзидаги барча нарсалар инсон учун яратилган, уларга оқилон ёндашган ҳолда, тўғри ва яхши муносабатда бўлиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, Аллоҳ таоло “Бақара” сурасининг “У ер юзидаги барча нарсани сизлар учун яратган” деб бошланадиган 29-оятда инсон учун, унинг тасарруфи ва фойдаси учун яратган нарсаларга, жумладан, ер ости бойликлари ва конларга ишора қилади [7:48-49].

Биз буни тўғри англаган ҳолда юртимизда янги авлод, янги тафаккур соҳибларини тарбиялашдек масъулиятли вазифани адо этишда биринчи галда маънавий қадриятларимизда илгари сурилган ғояларга таянишимиз керак. Бу ғоялар ёшларнинг табиатга ва ҳайвонот дунёсига бўлган ижобий муносабатини шакллантиришда, умуман “табиат-жамият-инсон” тизими муносабатларини уйғунлаштиришда беқиёс аҳамиятга эга.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ислом дини халқимизнинг табиатга муносабатини тўғри шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. У она Ватанимизнинг табиатини асраб-авайлашга бўлган меҳр-муҳаббатни кучайтиради ва уни асраш орқали ўсиб келаётган авлод учун зарур ҳаёт шарт-шароитларни яратишга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, “табиат-жамият-инсон” тизими му-

носабатларини мувозанатга келтиришда, Аллоҳ инъом этган неъматлардан оқилона фойдаланиш, табиатни асраб-авайлашга оид ислом динидаги ғоялардан унумли фойдаланиш мақсадаг мувофиқдир. Зеро, маънавий қадриятларимиз асо-

сида фарзандларимизнинг онгига атроф-муҳитни озода тутиш, ҳавонинг ифлосланишига йўл қўймаслик, мамлакатимиз табиатини, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини асраш каби тушунчаларни сингдириб боришимиз керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.: 1998.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада табиат билан инсон орасидаги ўзаро барқарорликни таъминлаш омили бўлган ёшларнинг экологик онги ва маданиятини юксалтиришда ислом динида илгари сурилган ҳайвонот ва наботот оламига доир конструктив ғоялардан оқилона фойдаланиш зарурати ҳақида тадқиқот олиб борилган ва илмий хулосалар берилган. **Таянч сўзлар:** Экология, экологик онг ва маданият, табиат, инсон, ислом дини.

♦ **Annotation:** This article examines the scientific rationale for the need to use the constructive ideas of nature and the flora and fauna of Islam in raising the environmental awareness and culture of young people, which is a factor in ensuring the mutual stability between “nature and man”. **Key words:** Ecology, ecological consciousness and culture, nature, man, Islam.

♦ **Аннотация:** В данной статье исследуются и делаются научные выводы о необходимости рационального использования конструктивных представлений о природе и растительном и животном мире ислама в повышении экологического сознания и культуры молодежи, что является фактором обеспечения взаимной устойчивости между природой и человеком. **Ключевые слова:** Экология, экологическое сознание и культура, природа, человек, ислам.

ШАРҚИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ТАРҚАЛИШИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

ОДИЛЖОН ЭРНАЗАРОВ
ЎзХИА катта ўқитувчиси, PhD

Бугунги кунда юзага келаётган глобал ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш зарурати ислом динининг тарқалиши ва турли халқларнинг уни қабул қилиши тенденциясини ўрганишни муҳим вазифа қилиб қўймоқда.

Ислом дини ва у кириб келган минтақада қарор топган умуминсоний қадриятлар ва анъаналардаги ўхшаш жиҳатлар, бу ҳудуддаги этник гуруҳларнинг ўзаро бағрикенглик ва келишув асосида тинч-тотув яшашига хизмат қилади.

Шарқий Осиёда ислом динининг тарқалиши тўғрисидаги маълумотлар, ўрта асрларда яшаб ўтган мусулмон алломаларининг тарих, география, астрономияга оид асарларида ва Хитой, Корея, Япониянинг архивларида сақланаётган кўплаб тарихий солнома ва сафарномаларда мавжуд. Бу манбалар тарихий, ижтимоий-сиёсий, маданий муҳит ҳақидаги маълумотлари билан ажралиб туради.

Минтақада мусулмонлар камчиликини ташкил қилиши, баъзи мутаассиб гуруҳларнинг таъсирида исломофобиянинг юзага келиш сабаблари диний қарама-қаршилик билан боғланаётгани бу борада изланишлар олиб боришни тақозо этмоқда.

VII асрда денгиз йўли орқали Хитой билан Арабистон ўртасидаги савдо алоқаларининг кучайиши Шарқий Осиёда ислом динининг ёйилишига сабаб бўлди. Ваҳоланки, бу алоқаларнинг ибтидоси ислом дини Шарқий Осиёга кириб келишидан муқаддам бошланган эди. Масалан, мусулмон-араб тарихчиси Масъудий таълиф этган “Китаб ал-танбиҳ вал-ишраф” асаридаги маълумотларга кўра, V-VI асрларда Хитой кемелари Фурут дарёси қуйиловчи Сираф ва Форс кўрфазидagi бандаргоҳларга сузиб келган [6:57]. Динаварийнинг “Китаб ал-акбар ал-тивал” асарида ҳам Араб-Хитой савдо алоқаларининг тарихи 636 (ҳижрий 14) йилдан аввалги даврга тўғри келиши тўғрисида маълумот бор. Масъудийнинг “Муруж ал-заҳаб” номи асарида хитойлик савдогарлар ўз тижорат моллари билан Шарқий Арабистон, Басра ва Ўманнинг бир неча бандаргоҳларига сузиб келгани қайд қилинган [14:308]. Шунингдек, Ибн ал-Калбий Ўман бозорларида хитойликлар савдо фаолиятини олиб боргани ҳақида ҳам маълумот берган [23:313].

Европа ва осийлик тадқиқотчилардан Дэвид Г. Атвил, Илдико Бэллер-Ханн, Зви Бен-Дор Бэните, Гарднер Бовингдон, Маршалл Брумхалл, Вэн-Джанг Чу, Майкл Диллон, Марис Бойд Гиллетте, Рафаэл Исроили, Карл В. Лускерт ва Ли Шужинанг,

Борис И. Маршак, Абдул Ваҳид Радху, Жустин Жон Рудэлсон, Ҳенри Г. Шварц, Фредерик Старр, Суийи Вэй ва Лускерт Карл [12:254] ўз илмий фаолиятлари давомида танланган мавзу йўналишида изланишлар олиб борган. Улар тадқиқотларида нафақат ислом динининг Шарқий Осиёда тарқалиши, балки турли тарихий вазият ва ижтимоий жараёнларда мусулмон аҳолининг маҳаллий турмуш тарзи ва маданиятга мослашуви бўйича таҳлилий хулосаларни ҳам келтиради.

Исломшуносларни ислом динининг дунё бўйлаб тарқалиши ва унинг Шарқий Осиёдаги тарихи, таълимоти ва замонавий дунё шароитларига мослашув жараёнида мусулмонлар эришган ютуқлар қизиқтириб келган. Шу сабабдан исломшунослар ва диншунослар бу борада кўплаб тадқиқотларни амалга оширган. Бу тадқиқотларни ўрганиш шуни кўрсатдики, биринчидан, уларда ислом динининг хронологик ва географик жиҳатдан тарқалиши, унинг турли минтақаларда ўзига хос шаклда ёйилиши ва мослашуви натижасида “Марказий Осиё исломи” [25], “Шарқий Осиё исломи” [6:57-74] каби тушунчалар шакллانган. Иккинчидан, мавзу бўйича ўрганилган илмий манбаларда Шарқий Осиё давлатлари, хусусан, Хитой, Корея ва Японияга доир тадқиқотлар қамрови сон ва ҳажм жиҳатидан фарқланади. Масалан, “Хитойда ислом” мавзуи тадқиқотчилар томонидан нисбатан кенг ва атрофлича ўрганилган соҳалардан бири бўлиб, бу ҳолат манба ва адабиётларнинг салмоғида ҳам кўзга ташланади. Бу адабиётларнинг бир гуруҳида исломнинг Хитойга кириб келиши, мусулмон жамоаларининг шаклланиши, маҳаллий маданият билан муайян исломий анъаналарнинг мослашуви объектив равишда ёритилган бўлса [4:75] [8:205] [9:102], бошқа бир гуруҳида эса ислом динининг Хитойдаги илк тарихидан тортиб, то ҳозиргача бўлган давр оралиғида мусулмонлар дуч келган муаммолар таҳлил қилинган [1:231].

Ислом динининг Корея яримороти ва Япониядаги тарихини ўрганиш эса, асосан, кўҳна солномалар, сайёҳлар ва зиёлиларнинг сафарномалари ва турли даражадаги халқаро илмий анжуманлар ва журналлар доирасида қамраб олинган. Мисол учун, Корё сулоласи (936-1392) солномаси “Корёса”да корейс ва мусулмонлар ўртасида кечган илк алоқалар акс

этган бўлса [10:15], сафарномаларда японларнинг ислом ҳақидаги қарашлари тасвирланган [13:85-109]. Шунингдек, Хе Су Ли (Hee-Soo Lee)нинг "Денгиз йўли орқали ислом динининг Кореяга тарқалиши ва ривожланиши" [16:174], "Европа мустамлакачилигидан аввалги даврда ислом маданиятининг Шарқий Осиёда тарқалиши" [6:64], Лэнни Й.Наканонинг "Никоҳ Японияда аёлларни исломга бошламоқда" [11:26], Майкл Пеннинг "Японияда ислом" [14:76] каби мақола ва тезисларида мавзу бўйича таҳлилий маълумотлар келтирилган.

Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки йилларида ташқи дунё билан иқтисодий алоқаларни Шарқий Осиё давлатларининг ҳамкорлигида бошлаган. Ҳозирда ишончли ва муҳим шерикчилик муносабатларига эга икки минтақа давлатларининг ўзаро муносабатлари узоқ ўтмишга, яъни Буюк ипак йўли даврига бориб тақалади. Икки минтақа халқларининг ўртасида кўп томонлама дўстона ва ҳурматга асосланган муносабатларга гувоҳлик берувчи эътиборга молик воқеа ва маълумотлар тарихий манбаларда сақланиб қолган. Қадимий Ипак йўлини қайта тиклаш ва ривожлантириш мақсадида ишлаб чиқилган "Бир камар – бир йўл" минтақавий иқтисодий ҳамкорликка интилишлар ҳам турли цивилизациялар ўртасидаги муносабатларга хизмат қилувчи илмий тадқиқотларни амалга оширишни талаб этади. "Тарихий ва маданий меросимиз, олдимизда турган мақсад ва вазифаларнинг ўхшашлиги ва интилишларимизнинг муштараклиги келажакка катта ишонч билан қарашга имкон беради" [21]. Буюк ипак йўлининг амалий аҳамияти ошгани сари у бўйлаб тарқалган диний эътиқодларни, хусусан, ислом динининг минтақалараро маданий алоқаларнинг ривожланишидаги ролини ёритиш бугунги куннинг долзарб масаласи ҳисобланади.

Мустақиллик йиллари Ўзбекистонда ҳам бу мавзу доирасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Шарқий Осиё, хусусан, қадимги Хитой, Корея ва Япониянинг тарихи, диний эътиқоди ва маданиятига [19:135], Шарқий Осиё ва Марказий Осиё халқлари ва икки минтақанинг қадимги давлатлари ўртасидаги алоқаларга [22:145] [23:201], Марказий Осиё ва Корея халқларининг ўзаро тарихий ва замонавий муносабатларининг [17:148] мазмун-моҳиятига оид тадқиқотлар бажарилди.

Шарқий Осиёда ислом динининг тарқалиши юзасидан олиб борилган тадқиқотларда қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратилган:

- Шарқий Осиёга ислом динининг кириши арафасидаги тарихий, ижтимоий, маданий ва диний муҳит;
- Хитойда ислом динининг ёйилиши ва унинг маҳаллий муҳитга мослашуви жараёни;
- Хитойдаги мусулмонларнинг маҳаллий маданиятга уйғунлашуви шароитида таълим-тарбия масалалари;
- корейс ва мусулмон халқлари ўртасидаги илк алоқаларнинг тарихи ва босқичлари;
- Кореяда исломий жамоаларнинг шаклланиши ва уларнинг ўлка маданиятига ассимиляцияси;
- Японияда ислом динининг тарқалиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари;
- Японияда ислом ҳақидаги билимларнинг ривожланишида синкретик қарашларнинг таъсири.

Шарқий Осиёда ислом динининг тарқалиши ва унинг минтақавий хусусиятлари бўйича олиб борилган илмий изланишлар натижасида қуйидаги хулосалар тақдим этилган:

1. Шарқий Осиё тарихан ўзаро боғлиқ ва дунёқараш жиҳатдан ўзига хос давлатлар гуруҳини акс эттирувчи минтақа бўлиб, унда бу ҳудуд цивилизациясининг асоси сифатида хитой, корейс ва япон халқларининг диний эътиқоди, тарихи ва маданияти алоҳида ажралиб туради. Минтақа давлатлари ўзаро яқин қўшничилик муносабатларига киришган даврларда байналмилал руҳият устувор аҳамият касб этган ва уларда маданий жиҳатдан уйғунлашув содир бўлган. Шунингдек, минтақа давлатлари ўз мамлакатлари ҳудудидаги сиёсий барқарорлиқни таъминлаш ва ташқи савдода хорижликларнинг монополиясига йўл қўймаслик мақсадида маҳаллий диний эътиқодларнинг бирлаштирувчи кучидан ва тафаккур тарзидан фойдаланишга эътибор қаратган.

2. Хитойнинг турли ҳудудларида Тан, Сун, Юан ва Мин сулолаларининг ҳукмронлиги даврида мусулмон жамоалари пайдо бўлган. Бу даврда мамлакатдаги мусулмон жамоаларининг шаклланишида қуруқликда Буюк ипак йўли ва тарихда "зиравор йўли" деб таърифланган денгиз йўлининг аҳамияти катта бўлган. IX-XVI асрларда Хитойда мусулмонлар иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, архитектура ва хунармандчилик соҳасидаги қизғин фаолияти натижасида жамиятда ўз ўрнини топган. Уларга маҳаллий аҳоли ишончининг ортиши ва ўзаро никоҳ муносабатларига киришиши эса Чин юртида ислом динига эътиқод қилувчиларнинг сонини кўпайишига ва янги этник гуруҳ – "дунган" ("хуэй")нинг шаклланишига олиб келган.

3. Тан, Сун, Юан ва Мин империяси даврида уларнинг бир-биридан фарқ қилувчи мустақил юритган сиёсатида мусулмонларнинг мослашуви ва уларнинг кундалик ҳаётини тартибга келтириш билан боғлиқ янги ҳуқуқий тушунчалар ислом ва конфуцийликнинг муштарак жиҳатларини мужассамлаштирган китоблар мажмуи "хан китоб"нинг юзага келишига асос бўлган.

4. Кореяда ислом динининг тарқалиши уч босқичда кечган. IX-XVI асрларда яшаган мусулмон олимлари тарих ва географияга оид библиографик асарларида мусулмонларнинг Корея яриморли билан бўлган илк алоқаларини қайд этган. Ўрта асрлардаги мусулмон алломаларининг манбаларидан ва корейс солномаларидан ислом динининг Корея яриморлига кириб келиши ва дастлабки мусулмон тураргоҳлари, жамият ҳаётидаги иштироки ҳақида маълумотлар олиш мумкин.

5. Мусулмонлар Бирлашган Силла ва Корё сулолаларининг ҳукмронлиги даврида Кореяда юқори ижтимоий ва иқтисодий мавқега эга бўлган. Улар Чосон империясининг ассимиляция сиёсати таъсирида миллий кийимлар, урф-одатлар ва маросимларидан воз кечишга мажбур бўлган. Жамиятда ҳукмрон мавқега эришган нео-конфуцийлик мусулмонларнинг маданий ассимиляция сиёсатида тортилишида катта таъсир кўрсатган. Ўрта асрларда Кореяда мусулмонларнинг жамиятга аккультурацияси икки фарқли маданиятни ягона ракурсда қабул қилишга мажбурлаш эвазига содир бўлган. Бу минтақадаги исломий маданият белгилари ва маҳаллий анъаналарни бойишига ёрдам берган.

6. Японияда ислом динининг тарқалиши тарихи даврий жиҳатдан тўрт босқичда биринчи жаҳон урушигача, икки жаҳон уруши оралиғи, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги "нефть инқирози" ва "2001 йил 11 сентябрь воқеалари"дан кейинги даврга бўлиб таққик қилинган. Икки жаҳон уруши оралиғидаги давр япон-мусулмон алоқаларида аҳамиятли воқеликларга бой. Бу даврда япон империя ҳукумати мусулмон дунёси билан мавжуд муносабатларни расмий шаклда мустаҳкамлаган. Ўз навбатида мусулмонлар, айниқса, турклар япон зиёлиларининг ислом дунёсига ташрифларини кенг ёритган.

7. Японияликларнинг ислом дини тўғрисидаги билимининг ошиши ва уни қабул қилишида синтоийлик ҳам бевожута таъсир кўрсатган. Япониялик зиёлилар учун хитойлик мусулмонларнинг ҳаётида кечган "конфуцийлик тушунчалари орқали исломни англаш" – "каи-жу" ёки "хуэй-ру" таъсирида ўзларининг таълимотлари билан фарқли ва ўхшаш томонларини қиёслаш орқали исломни ўрганиш табиий ҳолатга айланган.

Умумий хулоса сифатида айтганда, бугунги кунда Шарқий Осиё минтақасида мусулмонлар камчилиги ташкил қилиб, баъзи протестант гуруҳларнинг таъсирида исломофобия вужудга келди. Бу диний қарама-қаршилиқ ёки маданий идентификациялар ўртасидаги турфа хиллик билан боғлиқ эмас. Бунга сабаб минтақада турли даврларда ҳукмрон бўлган империяларнинг маданий изоляция ёки ассимиляция сиёсати оқибатида Шарқий Осиё ва мусулмон халқларининг ўртасидаги алоқалардан беҳабарлиқдир. Мусулмон дунёсининг Шарқий Осиё давлатлари билан муносабатларининг истинқобли фақат иқтисодий манфаатларга боғлиқ эмас. Бу муносабатлар ислом ва маҳаллий диний эътиқодларнинг ўзагидаги бағрикенглик руҳиятидан келиб чиқиб, янада ишончли ва мустаҳкам кўриниш олиши мумкин.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Atwill, David G. The Chinese Sultanate: Islam, Ethnicity, and the Panthay Rebellion in Southwest China, 1856-1873. Stanford: Stanford University Press, 2005.
2. Benite, Zvi Ben-Dor. The Dao of Muhammad: A Cultural History of Muslims in Late Imperial China. Cambridge: Harvard University Press, 2005.
3. Benson, Linda. The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang 1944-1949. New York: ME Sharpe, 1990.
4. Dillon, Michael. China's Muslim Hui Community: Migration, Settlement and Sects. Surrey: Curzon Press, 1999.
5. Gillette, Maris Boyd. Between Mecca and Beijing: Modernizations and Consumption Among Urban Chinese Muslims. Stanford: Stanford University Press, 2000.
6. Hee-Soo Lee. The spread of Islamic culture to East Asia before the era of modern European hegemony. *Islam aristirmalari dergisi*. Sayi 7, 2002. – P. 57.
7. Ippei Tanaka, The Travel Account of a White Cloud, Seinan: Rekika Shoin, 1925. This book was recently reprinted with an editorial note. See Ippei Tanaka (Takahiko Tsubouchi ed.), The Pilgrim of Islam: The Travel Account of a White Cloud, Tokyo: Ronsf-sha, 2005 (in Japanese).
8. Islam in China / Written by Mi Shoujiang and You Jia; Translated by Min Chang. – China Intercontinental Press, 2004.
9. Israeli, Raphael. Islam in China: Religion, Ethnicity, Culture, and Politics. Lanham: Lexington Books, 2002.
10. Koryosa Vo1.5, 'Se-ga' Vol. 15, 15th reign of King Hyun-jong.
11. Japan Times Newspaper (November 19, 1992), "Marriages lead women into Islam in Japan". Japan Times. Retrieved 27 December 2008.
12. Luckert, Karl W. and Shujiang Li. Mythology and Folklore of the Hui, A Chinese Muslim People. State University of New York Press, New York, 1994.
13. Nobuo Misawa. The First Japanese Muslim, Noda (1868–1904) // *Annals of Japan Association of Middle East Studies*, 23-1 (2007).
14. Penn, Michael. "Islam in Japan". *Harvard Asia Quarterly*. Archived from the original on 2 February 2007. Retrieved 28 December 2008.
15. Абул Ҳасан ибн Али ал-Масъудий. Муруж аз-заҳаб ва маъодин ал-жавҳар. – Байрут: Ал-мактабат ал-асрият, 2005.
16. "Ипак йўлининг денгиз йўналишида ислом маданиятини ривожланиши" мавзусидаги халқаро илмий анжуман материаллари тўплами, Цюаньжоу, Хитой, 21-21 февраль, 1994 йил.
17. Н.Каримова. Корея и Центральная Азия в глубинах истории (на кор. языке). – Сеул, 2013; Н.Каримова. Узбекистан и Корея: исторические связи. – Т., 2011.
18. Н.Каримова. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XIV-XVII вв. (по материалам китайских источников) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2005.
19. Н.Низомиддинов. Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва ислом. – Т.: Фан ва технологиялар, 2006.
20. Н.Низомиддинов. Қадимги Хитой тарихи, диний эътиқоди ва маданияти. – Т.: Фан ва технологиялар, 2014.
21. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 23-27 апрель кунлари Хитойда ўтказилган "Бир макон, бир йўл" иккинчи халқаро форумдаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/2533>.
22. А.Хўжаев. Буюк ипак йўли: Муносабатлар ва тақдирлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
23. А.Хўжаев. Фарғона тарихига оид маълумотлар: Қадимги ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар. – Фарғона: Фарғона, 2013.
24. Яқубий. Тарих. (comp. M.Th.Houstma). – Leiden: 1883.
25. <https://www.pfh-university.com/fileadmin/Content/PDF/forschungspapiere/the-state-and-islam-in-central-asia-wolters.pdf>.

♦ **Аннотация:** Мақолада Шарқий Осиёнинг тарихи, маданияти, диний-фалсафий таълимоти ва уларнинг манбалари, минтақада ислом динининг тарқалиши ва ривожланишига оид тадқиқотлар таҳлил этилди. **Таянч сўзлар:** Буюк Ипак Йўли, "Бир камар – бир йўл", "Марказий Осиё исломи", "Шарқий Осиё исломи", Корёса, "хан китоб", дунган.

♦ **Annotation:** The article analyzes the history, culture, religious and philosophical teachings and sources of East Asia, the study of the spread and development of Islam in the region. **Key words:** The Silk Road, "One Belt One Road", "Central Asian Islam", "Eastren Asian Islam", Goryeosa, The Hān Kitāb, hui.

♦ **Аннотация:** В статье проводится анализ истории, культуры, религиозно-философских учений и источников Восточной Азии, изучение распространения и развития ислама в регионе. **Ключевые слова:** Великий Шёлковый Путь, "Один пояс и один путь", "Среднеазиатский ислам", "Восточноазиатский ислам", Корёса, "Хан Китаб", дунган (хуэй).

ЎРТА АСРЛАРДАГИ ИСЛОМ МАДАНИЯТИДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАРАҚҚИЁТНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИДА ВОРИСИЙЛИК АНЪАНАЛАРИ: ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

Ўзбекистон янги тараққиёт босқичига қадам қўйиб, барча соҳаларда ўзгаришлар рўй бераётган бугунги кунда илм-фанга янгича ёндашувларни олиб кириш долзарб вазифага айланди. Шу боис ҳар бир фанда фундаментал тадқиқотлар олиб бориш, янгича хулосаларни шакллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ислом дини ва фалсафасига доир тадқиқотларни чуқурлаштириш, араб-мусулмон цивилизациясига бугунги кун нуқтаи назаридан ёндашиш керак. Шунинг учун ҳам фалсафа тарихига доир тадқиқотларни кенгайтириш, унда ислом маданияти ва фалсафасида илмий-интеллектуал фаолият ривожланишига оид изланишларнинг мантикий изчиллигини таъминлаш зарур. Бу орқали бугунги кунда исломнинг асл инсонпарварлик моҳиятини, илми қадрловчи жиҳатларини очиқ бериш мумкин бўлади. Зеро, Президентимиз айтганидек: "Бугунги кунда бутун инсоният ҳаётига таҳдид солаётган хавф-хатарларга қарши, жаҳолатга қарши – маърифат асосида курашиш, динимиз поклигини сақлаш бўйича мамлакатимиз томонидан нуфузли халқаро минбарлардан

қатор амалий ташаббуслар илгари сурилмоқда. Хусусан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси сессиясида "Маърифат ва диний бағрикенглик" деган ном билан махсус резолюция қабул қилиш ҳақида билдирилган тақлимимиз жаҳон миқёсида кенг қўллаб-қувватланмоқда" [1:482]. Бундай ислохотларни жадаллаштириш, илмий тадқиқотларни кўпайтириш, илм-фanni ривожлантириш, умуман олганда, жамиятнинг маърифатлилик даражасини ошириш орқали жаҳолатга қарши самарали курашиш мумкин бўлади.

Ғарб ва Шарқ олимлари, шарқшунослари ислом фалсафасининг Европа фалсафаси ва христиан илоҳиёти, ҳинд ва форс маданий мероси билан бевосита ёки билвосита алоқаси борлигини эътироф этади. Ўрта асрларга тегиш-

ИЛЁСЖОН
СИДДИҚОВ
ФарДУ катта
ўқитувчиси, PhD

ли илмий манбаларда ҳам бу аргумент тўла исботланган. Ислом фалсафаси сурияликлар, араблар, эронликлар, туркий халқлар, барбарлар ва бошқа миллат вакилларининг дунёқараши ва асарлари асосидаги мураккаб фикрий жараённинг ҳосиласидир. Лондон империял коллежи профессори Рим Туркманийнинг фикрича: “Ислом тамаддуни фақат қадимги юнон фалсафасининг сақлаб қолгани йўқ. Мусулмонлар инсониятнинг асрлар давомида тўплаган интеллектуал-илмий меросини тўлиқ эгаллаб, нафақат астрономия ва математика, балки бошқа барча билимларни ҳам ўзлаштирди ва башариятни мутлақо янги илмий даражага олиб чиқди. Араблар ғоятда қизиқувчан, изланувчан одамлар эди. Таржимонлик ҳаракатининг дастлабки йилларидан бошлаб ислом олимлари янги, инқилобий ғояларни илгари сурди” [2:61]. Натижада кейинчалик Европа маданиятига таъсир кўрсатган, илм-фани учун назарий асос бўлган мерос яратилди. Улардан ғарбликлар асрлар давомида фойдаланди.

Шарқшунос олимларнинг таҳлилига кўра, уммавийларга қараганда аббосийлар даврида илм-фан яхши ривожланган ва бунинг учун етарлича тинч ва рағбатлантирувчи ижтимоий муҳит шаклланди. Тарихчи олим Б.Абдуҳамидовнинг фикрича, уммавийлар ҳукмронлиги йилларида диний илмлар ва араб тилига эътибор берилган бўлса, аббосийлар даврида табиий-ижтимоий ва бошқа фанларга эътибор кучайди [3:10]. Аббосийлар сулоласининг интеллектуал маданият яратиш истаги нафақат ислом салтанатидаги, балки дунёнинг кўплаб олимларини ҳам ўзига жалб қилди. Бироқ бу уммавийлар даврида илм-фан ривожланмади, дегани эмас. Уммавийлар хонадонидан чиққан халифалар деярли бир аср давомида ҳокимиятни мустаҳкамлаш билан банд бўлди. Бу жараён улар даврида илм-маърифат аббосийлар давридагидан кўра бироз сустроқ ривожланишига сабаб бўлган бўлиши мумкин.

Бу даврда Якуб Раҳовийнинг илоҳиёт ва фалсафага доир асарлари оммалашши эркин фикр мавжуд бўлганидан далолат беради. Лондон империял коллежи профессори Рим Туркманийнинг фикрича: “Бу ерда мусулмонлар, насронийлар, яҳудийлар, собийлар ва бошқа олимлар ёнма-ён ишлаган. Турли мактаб вакиллари ҳамкорлик қилган бу эркин ижодий муҳит уларга янги-янги кашфиётлар учун барча шароитларни муҳайё этган” [4:61]. Натижада ислом маданияти янада ривожланган.

Аламбе Жоурданнинг 1819 йилда нашр этилган “Арасту асри юнон ҳужжатларининг араб тилига қилинган таржималари танқиди” китоби юнон маданияти ва илмий меросининг араб минтақасига кириб келиши ва кўрсатган таъсирини ёритувчи дастлабки манбалардан биридир [2:18-19]. Бу манбада ислом фалсафасига христиан цивилизацияси, юнон фалсафий таълимотлари ва латин тилидаги илмий ютуқларнинг таъсири очиқ берилган. 1852 йили Эрнест Ренаннинг “Ибн Рушд ва унинг фалсафаси” [7:65] номли китоби нашр этилган ва унда бу мутафаккирнинг қарашлари шаклланишига таъсир кўрсатган омишлар ва юнон фалсафасининг таъсири ёритиб берилган. Соломон Мункнинг “Яҳудий ва араб фалсафаси мажмуи” [8:88] номли асарида яҳудийлар ва арабларнинг илмий-интеллектуал фаолиятидаги ўзига хосликлар, ўхшаш жиҳатлар ва ворисийлик асослари таҳлил қилинган. Ислом фалсафасининг шаклланишига таъсир кўрсатган ғарб маданияти аъёнлари ва диний таълимотларининг асослари ўрганилган ва бу асар ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Ўтган асрнинг бошида Де Боев “Исломда фалсафа тарихи” [9:122] асарини нашр эттирган ва унда ислом фалсафаси ва ижтимоий фикр ривожининг ўзига хос хусусиятлари, эришган ютуқлари, файласуф олим ва мутафаккирларнинг ислом нуктаи назаридан позициялари таҳлилини келтирган. Шунингдек, бу даврда Де Ласи Олеарийнинг “Исломий тафаккур ва унинг тарихдаги ўрни” [10:124] асари ҳам нашр этилган ва унда ислом диний-фалсафий тафаккурининг шаклланиши, ривожланиши ва ўзига хос гўзал шаклга эга бўлишига таъсир кўрсатган ижтимоий муҳит ва маданиятларнинг алоқаси ва ворисийлиги тадқиқ этилган. Шу билан бирга, Круз Хернандезнинг “Андалузия мусулмон фалсафаси” [11:174], Монтгомери Уоттнинг “Ислом фалсафаси ва илоҳиёти” [12], Хенри Корбоннинг “Ислом фалсафаси тарихи” [13:82], Можед

Фахрийнинг “Ислом оламида фалсафа довои” [14:88] китоблари нашр этилган. Бу асарларда ҳам ислом фалсафасининг шаклланиши ва ривожланишига илмий-интеллектуал фаолиятнинг, илмий ютуқларнинг юзага келишига таъсир кўрсатган омишлар, ташқи таъсирлар, ғарб фалсафасининг кириб келиш жараёнлари таҳлил қилинган.

Аббосийлар даврида ислом илм-фани ва маданияти ривожига таъсир кўрсатган энг асосий омишлардан бири эркин ижтимоий муҳит ва рағбатлантирувчи шароит яратилиши бўлган. Бу даврда илм ва илм аҳлига нисбатан иззат-ҳурмат шунчалик юқори даражада эдики, бундай ҳолатни на бирор давр, на бирор мамлакатда, ҳатто кўкларга кўтариб мақталган Европада ҳам учратмаймиз [16:198].

Ислом фалсафасининг шаклланишига нафақат юнон маданияти ва илмий мероси, балки Эрон ва Ҳиндистондаги фалсафий фикрнинг ривожини, илмий ва диний таълимотларнинг таъсири ҳам кучли бўлган. Натижада у сайқалланиб борган ва ўзида тарли маданиятларнинг ижобий жиҳатларини мужассамлаштирган.

Файласуф олим М.Қодировнинг фикрича: “Энг қадимги араб тилидаги манба бўлган Ибн Надимнинг “Ал-фехрист” (“Рўйхат”) китобидаги маълумотларга кўра, биринчи марта кимё, астрономия ва табобатга доир асарларни араб тилига таржима қилиш ташаббуси Уммавий амир Халид ибн Язидга тааллуқли экан. Илгари зардуштийлик динида бўлиб, кейин исломга кирган Абдулло ибн Муқаффанинг ҳинд олими Бидпай Ҳакимнинг “Калила ва Димна” асарини пахлавий тилидан арабчага таржима қилгани катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг қадимги форс тилидан араб тилига қилган таржималаридан “Худойнома” (“Қадимги форс давлатчилиги тарихи”), “Ойиннома” (“Йўл-йўриқлар, урф-одатлар”), “Мазда китоби”, “Анушервоннинг ҳаёт йўли” ва бошқа адабий-ахлоқий рисоалари ислом минтақаси маданиятининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган” [17:13]. Шундай экан, ислом фалсафаси ўз даврида турли маданиятлар кесишуви, учрашуви, ҳамкорлиги ва ўзаро синтезлашувининг ҳосиласи сифатида юзага келди ва ўзида бошқа маданиятларнинг энг гўзал аъёнларини такомиллаштирганини намоён қилди.

Машҳур таржимон Ибн Муқаффа Аббосий халифа Мансур учун Арастунинг “Категориялар” (“Маъқулот”), “Биринчи аналитика” (“Таҳлиле аввал”), Порфирийнинг “Исоғучи” (“Мантиққа кириш”) асарларини араб тилига таржима қилган. Шунингдек, бу халифанинг ҳукмронлиги даврида Арастунинг бир нечта рисоласи, Птолемейнинг “Алмагест”, Евклиднинг “Геометрия усули” ва бошқа бир қанча асарлар араб тилига таржима қилинган. Зеро, Г.Э.фон Грюнебаумнинг фикрича: “Агар грек, сурёний ва эроний маданият орқали ўтган эллинистик мероснинг таъсири бўлмаганда, классик мусулмон маданияти юксак даражага эриша олмаган бўлур эди” [14:45]. Шунингдек, Лондон қироллик коллежи профессори Петер Адамсоннинг таъкидлашича: “Евклиднинг “Ибтидолари” математика тарихида энг улкан инқилоб ясаган асарлардан биридир. Евклид уни қадимий Юнонистонда, Арасту ва Афлотун даврида ёзган. Унинг саҳифаларида чизмалар жуда кўп, чунки бу геометрияга оид китобдир. “Ибтидолар” қадимий юнон олимлари учун ҳам, замонавий олимлар учун ҳам илмий ижод намунаси бўлиб, ундаги билимлар бирламчи асосларга суянган ҳолда ҳосил қилинган. Бироқ энг қизиғи шундаки, Евклид қаламига мансуб бу китоб IX асрда Бағдодда Европа халқлари тилига юнончадан эмас, араб тилидан таржима қилинган. Таржима кенг қўламли илмий лойиҳа доирасида амалга оширилган. Аббосий халифаларнинг амрига мувофиқ, қадимги юнон олим ва файласуфларининг асарлари араб тилига таржима қилинган” [13:26]. Олимнинг ҳулосаларидан кўринадики, бу даврда таржимонликка шарафли фаолият сифатида қаралган ва унга ҳукмдорлар етарлича молиявий маблағ йўналтирган. Бу эса илмий-интеллектуал фаолиятнинг ривожланишига асос бўлган.

Ўрта асрлар ислом фалсафаси ва маданиятининг ютуқларидан кейинчалик европаликлар ҳам баҳраманд бўлди. Ирландиялик арабшунос олим М.Уотт “Исломнинг Ўрта аср Европасига таъсири” номли асарида бошқа европалик олимлардан фарқли ўлароқ, қуйидаги ҳақиқатни тан олган: “Европаликлар айниқса фалсафа ва тиббиёт соҳасида му-

сулмон маданиятидан қанчалик қарздор эканини тўлиқ ҳис қилганича йўқ. Кўпинча мусулмон маданиятининг ижобий таъсири ва кўламини пасайтириш, ҳатто тамоман эсга олмасликка уринамиз. Бизнинг мусулмонлар билан яхши муносабатимиз уларнинг олдида қанчалик қарздор эканимизни тан олишга мажбур қилади. Буни яшириш ёки тан олмаслик сохта ғурурдан бошқа нарса эмас” [13]. Европаликлар Шарқ халқларини менсимай, ўзини қанчалик баланд олмасин, уларга маданият, санъат, адабиёт, турмуш тарзи, кийиниш ва ҳоказолар араб-мусулмон маданиятидан ўтгани айни

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш.М.Мирзиёев. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-том. –Т.: Ўзбекистон, 2018.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм. –Т.: HILOL-NASHR нашриёти. 2019.
3. Б.Абдуҳалимов. Байтул ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
4. A.Jourdain. Recherches critiques sur l'age et l'origine des traductions d'Aristote. –Paris.
5. E.Renan. Averroes et l'averroisme. –Paris, 1882; Renan. De philosophia peripatetica apud Suros. –Paris, 1852.
6. S.Munk. Melanges. De philosophie juive et arabe. –Paris, 1859.
7. De Boer, T. J. Geschichte der Philosophie in Islam. –Stuttgart, 1901.
8. O'leary, De Lacy. Arabic Thought and its Place in History. –1922.

ҳақиқат.

Хулоса қилганда, илк Ўрта асрларда ислом маданияти ва фалсафасининг шаклланишида ва ривожланиш чўққисига чиқишида, Ғарб маданияти, юнон илмий мероси ва христиан дунёқарашининг таъсири юқори бўлган бўлса, Ўрта асрларнинг иккинчи ва учинчи даврида Шарқ маданияти ва илм-фани ютуқлари Ғарб оламига кучли таъсир кўрсатди. Умуман олганда, араблар Эрон, Хиндистон ва Хитойнинг маданий ютуқларини синтезланган ва такомиллашган кўринишда европаликларга тақдим этган.

9. Czuz Hernandez, M. Filosofia hispano-musulmana. –Madrid, 1957.
10. Watt W. M. Islamic Philosophy and Theology. –Edinburgh, 1962.
11. Corbin H. Histoire de la Philosophie islamique. –Paris, 1964.
12. سیر فلسفه در جهان اسلام. //Можед Фахрий. Ислом оламида фалсафа давони. –Техрон, Техрон университети нашриёти. Хижрий 1372/1983.
13. Ф.Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб. –Т.: Ўзбекистон, 1997.
14. М.Қодилов. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (Ўрта асрлар). Ўқув кўлланма. –Т.: ТошД-ШИ нашриёти. 2009.
16. Г.Э.Грюнебаум. Основные черты арабо-мусулманской культуры. –М. 1981.
17. Николас Решер. К истории арабской логики. (Араб мантифи тарихига доир). –Питсбург. Изд-во Питсбургского университета. 1963.

♦ **Аннотация:** Мақолада мусулмон олимларининг Европада унутилган антик замон донишмандлари ёзма меросини қайта нашр этиши бугунги куннинг илм-фанига асос бўлувчи илмий мероснинг сақланиб қолишига сабаб бўлгани баён этилган. **Таянч сўзлар:** Ворисийлик, перипатетика, ислом маданияти, христиан илоҳиёт, халифа, таржимонлик санъати, ислом ақидалари, уммавийлар, аббосийлар, интеллектуал тараққиёт.

♦ **Annotation:** In the article, Muslim scholars republish the written heritage of ancient scholars who were forgotten in Europe, leading to the preservation of the scientific heritage that is the basis of science today. **Key words:** Heredity, peripateticism, Islamic culture, Christian theology, caliph, the art of translation, Islamic beliefs, ummahs, abbots, intellectual development.

♦ **Аннотация:** Мусульманские ученые переиздают письменное наследие древних ученых, которые были забыты в Европе, что приводит к сохранению научного наследия, которое является основой современной науки. **Ключевые слова:** Наследственность, перипатетизм, исламская культура, христианское богословие, халиф, искусство перевода, исламские верования, уммы, настоятели, интеллектуальное развитие.

ZAMONAVIY IQTISODIYOTDA ISLOM BANKLARINING AHAMIYATI VA XUSUSIYATLARI

O'KTAMJON AMONOV
O'zXIA magistranti

2020 yilning boshida Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi doirasida «O'zbekistonda islomiy moliya mahsulotlari tahlili» bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqot doirasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra bank kreditlaridan foydalanmaslikning asosiy sababi sifatida avvalambor diniy qarashlar, kreditlar bo'yicha yuqori foiz darajasi va kreditlashtirishning murakkabligi ko'rsatilgan. Agar mamlakatda islom moliya muassasasi tashkil etilsa, yuqoridagi so'rovnomada ishtirok etgan qatnashuvchilarning aksariyati bu muassasa xizmatidan foydalanishi mumkinligini ta'kidlashgan. Hatto, an'anaviy banklar ham O'zbekistonda islom moliya muassasasi tashkil qilish moliya tarmog'ida halol va shaffof raqobat yuzaga kelishiga, natijada mamlakatga sarmoyalar oqimining o'sishiga va diversifikatsiyasiga olib kelishi haqida o'z fikrini bildirgan [5]. Islom banklariga ehtiyojning ortishiga sabab jamiyat uchun zararli bo'lgan faoliyatning taqiqlanishi, real aktivlarga asoslanganlik, moliyaviy inqirozning risk darajasining pastligidir.

“Mamlakatimizda Islom moliyaviy xizmatlarini joriy etish bo'yicha huquqiy bazani yaratish vaqt-soati yetib keldi. Bu borada Islom taraqqiyot banki va boshqa xalqaro moliya tashkilotlari ekspertlari jalb etiladi” [6].

Islom bank ishi va moliyasi shariat tamoyillariga asoslangan bo'lib, odatda foiz sifatida talqin qilingan riboni to'lash yoki olishni taqiqlaydi. Islom jamiyatining O'rta asrlarda kreditlash vositasi bu “Qarz al-hasan” deb atalgan foizsiz kreditlardir. Qizig'i shundaki, shariat pulning vaqt qiymatini tan oladi, chunki islom qoidalariga ko'ra to'lov muddati kechiktirilgan holda sotiladigan tovarning narxi uning hozirgi qiymatidan farq qilishi mumkin. Shariat biznes operatsiyasida ortiqcha to'lovlarni tan olgan bo'lsada, kreditlash faoliyatida buni taqiqlaydi. Islom moliyasi “Fiqh al-Muamalat” nomi ostida qayd etilgan operatsiyalar ustuvorligi asosida rivojlandi. Bu operatsiyalarni asosan

quyidagilarga ajratish mumkin:

1) Qarzga asoslangan moliyalashtirish: Bu yerda moliyachi asosiy aktivlarni sotib oladi yoki quradi va keyin uni mijozga ustama evaziga sotadi. Savdo bir yoki bir necha bo'lib to'lash bilan kechiktirilgan to'lov asosida amalga oshiriladi.

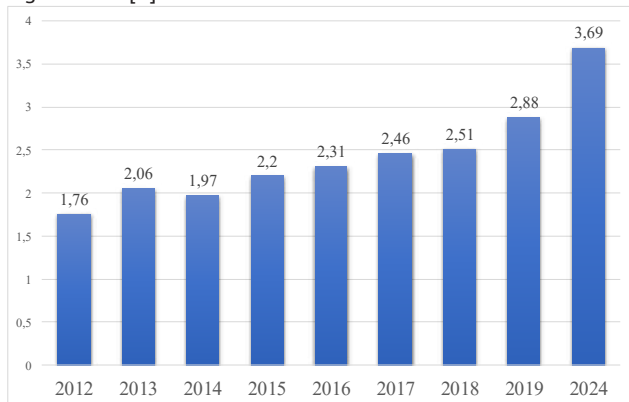
2) Lizingga asoslangan moliyalashtirish: Moliyachi asosiy aktivlarni sotib oladi yoki quradi va keyin uni mijozga ijaraga beradi. Ijara muddati tugagandan so'ng (yoki ijaraga mutanosib ravishda) egalik huquqi to'liq yoki qisman mijozga o'tadi.

3) Foyda va zararni taqsimlashda: Moliyachi va mijozning sherigi amalga oshirgan foyda yoki zarar oldindan kelishgan nisbatga muvofiq taqsimlanadi.

Islom shariatida *ribodagi* cheklavlardan tashqari, e'tiborga olinishi kerak bo'lgan boshqa taqiqlar ham mavjud. Misol uchun, shariatga ko'ra, barcha shartnomalar “*g'arar*” dan xoli

bo'lishi kerak, bu tor ma'noda haddan tashqari noaniqlik deb talqin etiladi. Demak, yuqorida aytib o'tilganidek, islom moliya institutlari moliyaviy derivativlarni va boshqa turdagi shartnomalarni (shu jumladan sug'urta polislarining turli shakllarini) qo'llashda ba'zi cheklovlariga duch keladi. Bundan tashqari, islomiy moliyaviy tashkilotlarga alkohol, qimor o'yinlari, noislomiy moliyaviy xizmatlar, pornografiya, tamaki mahsulotlari yoki qurollar bilan bog'liq faoliyat bilan shug'ullanadigan kompaniyalarga sarmoya kiritishga ruxsat berilmaydi. Islomiy moliya institutlarining barchasida ijroiya boshqaruvi va islom ulamolaridan tashkil topgan *shariat* kuzatuv kengashi mavjud bo'lib, ular tashkilot faoliyatini *islom shariatiga* muvofiq amalga oshirilishini nazorat qilib boradi va ta'minlaydi.

Islom moliyasi xizmatlari yiliga 15-20 foizga o'sib bormoqda va yalpi aktivlari hozirgi kunda taxminan 2.88 trillion dollarga teng bo'lib, ularning 80% islom banklari (yoki islomiy darchalar), 15% sukuk (islom obligatsiyalari, qimmatli qog'ozlar), 4% islom investitsiya fondlari va 1% *Takoful* (Islom sug'urtasi) hissasiga to'g'ri keladi [5].

2012 yildan 2019 yilgacha butun dunyo bo'ylab islomiy moliya aktivlarining umumiy qiymati 2024 yil uchun prognoz bilan [4]. (*AQSH dollarida*)

Islom banklari bugungi kunda juda yuqori o'sish sur'atiga ega bo'lgan moliyaviy sohadir. Islomiy moliyaviy xizmatlarning ayrim shakllari hozirda kamida 70 mamlakatda mavjud. Islom banklari nafaqat islom shariatida taqiqlangan foizlarga asoslangan tranzaksiyalarni man qiladi, balki axloqiy va ijtimoiy bo'lmagan amaliyotlarni ham taqiqlaydi. Amaliy ma'noda islom bank ishi – bu oddiy pul kreditini moddiy aktivlar va real xizmatlarga asoslangan operatsiyalarga aylantirishdir. Islom bank tizimi modeli iqtisodiy farovonlikka erishishga yordam beradigan tizimga olib keladi.

Sonngi yillarda musulmon va musulmon bo'lmagan mamlakatlarda islom banklarining o'sishi jadallashmoqda va islomiy moliya, ayniqsa bank ishi bugungi kunda dunyodagi eng tez rivojlanayotgan moliyaviy tarmoqlardan biriga aylandi. Hozirgi kunda dunyoda 300dan ortiq islom banklari mavjud. Islom banklarining asosiy markazlari, asosan, Yaqin Sharq va Fors ko'rfazi mintaqasida: Eron, Quvayt, Malayziya, Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirligida joylashgan. Bu banklar nazorat qiladigan aktivlarning umumiy miqdori taxminan 200-500 mlrd. AQSh dollarini tashkil etadi. Statistik ma'lumotlar bu banklarda yiliga 10-15% o'sish sur'ati mavjudligini ko'rsatmoqda [4].

Islom mamlakatlari hisoblangan Eron, Pokiston va Sudanda islom banklari faoliyatiga ruxsat berilgan. Bangladesh, Misr, Indoneziya, Iordaniya va Malayziya kabi boshqa mamlakatlarda an'anaviy banklar bilan bir qatorda islom banklari xizmat ko'rsatmoqda.

Amaliy nuqtai nazardan, islom bank ishi va moliyasi quyidagi tamoyillarga amal qiladigan tizim hisoblanadi:

1. Risklarni taqsimlash: Shartnomaning har bir ishtirokchisining o'rtasida munosib risk yoki daromad taqsimoti aks ettirilishi kerak.

2. Barcha moliyaviy operatsiyalar "moddiy yakuniylikka" ega bo'lishi kerak, ya'ni haqiqiy asosiy iqtisodiy bitim bilan bevosita bog'liq bo'lishi kerak.

3. O'zgalar mehnatini o'zlashtirib olishga yo'l qo'yilmaydi. Bitimning hech bir tomoni ekspluatatsiya qilinmasligi kerak.

4. Islom shariatiga to'g'ri kelmaydigan faoliyatni moliyalashtirishning taqiqlangani: Bitimdan Qur'on Karim tomonidan taqiqlangan mahsulotlarni (masalan, alkohol, cho'chqa go'shti, qimor o'yinlari, pornografiya va boshqalar) ishlab chiqarish uchun foydalanib bo'lmaydi.

5. G'ararning taqiqlangani: Shariat qonuni shartnoma shartlarining to'liq shaffofligini talab qiladi. Narxlar, yetkazib berish muammolari va boshqa shartlar bo'yicha har qanday noaniqlikka yo'l qo'yilmaydi.

6. Maysir (tahminlarga asoslangan)ning taqiqlangani – Shariat qonuniga ko'ra, derivativlar kabi spekulativ operatsiyaga investitsiya kiritish noqonuniy hisoblanadi.

7. Hech qanday qoidabuzarlikka yo'l qo'yilmaydi: Bank o'zining barcha operatsiyalarida shariatni buzmaydi [2:13-14].

Islom iqtisodiyoti tizimi islom moliyasiga oid asarlarda shariatga amal qiluvchi bozor tizimi sifatida ta'riflanadi. Islom banklari ilgari surgan, xususan, islomiy moliyalashtirishning eng asosiy operatsiyalari mudoraba, mushoraka, murobaha va qarz-ul hasanadir.

Islom banklarini moliyalashtirishni uchta usulga bo'lish mumkin: Sherikchilik shartnomasi (ulushli moliyalashtirish), savdo kelishuvlari (qarz bilan bog'liq moliyalashtirish) va subkontraktlar.

1. Sherikchilik shartnomasi: Islom moliyasida ishtirok etishning asosiy shakllari (foyda va zararni taqsimlash) bu:

a) Mudoraba shartnomasi foydani taqsimlash shartnomasi bo'lib, unda bank loyihani moliyalashtirish uchun zarur kapitalni to'liq ta'minlaydi, mijoz esa ekspertiza, boshqaruv va ishchi kuchi bilan ta'minlaydi. Loyihadan olingan foyda ikki tomonning oldindan kelishgani (qat'iy nisbat) asosida taqsimlanadi, ammo yo'qotish holatlarida umumiy zararni bank qoplaydi. Misol: Mudoraba kelishuvi shartini kelishib olganingizdan so'ng, siz bankka mablag'ni yetkazib berasiz, keyin bank mablag'ni aktivlarga yoki loyihalarga investitsiya qiladi, bunday biznes foyda yoki zarar ko'rish mumkin. Foyda siz va bankingiz o'rtasida oldindan kelishilgan nisbat asosida taqsimlanadi.

b) Mushoraka (hamkorlik, qo'shma korxona yoki foyda va zararni taqsimlash (PLS)) asosida barcha manfaatdor tomonlar biznesda sherik sifatida ishtirok etadi. Ular zararni va foydani birgalikda baham ko'radi. Har bir sherik foyda-zarardan o'z ulushini kelishilgan shartlar asosida biznesdagi dastlabki sarmoyasiga mutanosib ravishda oladi. Qo'shma korxona mustaqil yuridik shaxs, bank ma'lum muddatdan keyin yoki ma'lum shart bajarilgandan keyin qo'shma korxonani bosqichma-bosqich tugatishi mumkin. Misol: Bank investitsiya loyihasini birgalikda moliyalashtirish uchun bir yoki bir nechta hamkorlar bilan aktsiyadorlik sheriklik shartnomasini tuzadi. Daromadlar va zararlar qat'iy ravishda tegishli kapital qo'yilmalariga nisbatan taqsimlanadi.

2. Savdo kelushuvining islom moliyasidagi asosiy shakllari (notijorat va zararni taqsimlash yoki savdoga asoslangan):

a) Murobahani moliyalashtirish ustama tamoyiliga asoslanadi, bunda bank mijoz uchun tovarlarni sotib olish va ularni oldindan belgilangan narxda mijozga qayta sotish huquqiga ega. Savdo kelishuvi odatda aylanma mablag'lar va savdoni moliyalashtirishda qo'llanadi. Misol: Texnikasini yangilashga muhtoj bo'lgan korxona o'z nomidan texnika sotib olish uchun islom bankiga murojaat qiladi va shu bilan birga bankdan ustama asosida texnika sotib olish to'g'risida shartnoma tuzadi. Agar bankning sotib olish narxi 100 000 AQSh dollari bo'lsa, u mashinani korxonaga, masalan, 12 oyga 110 000 dollarga teng bo'lib to'lash sharti bilan sotishi mumkin. Bank oxirgi to'lov to'lanmaguncha o'z egalik huquqini saqlab qoladi va shuning uchun bankning pozitsiyasi to'liq ta'minlanadi.

b) Musovama xarajatlarni oshkor qilish majburiyatisiz amalga oshiriladi. Bu oddiy bozor savdosi hisoblanadi. Musovama shartnomasida molning oldingi bahosi e'tiborga olinmaydi. Xaridor sotuvchi bilan o'zaro tortishib, molni kelishuv asosida baholab oladi.

c) Ijarani moliyalashtirish. Bu lizingga o'xshaydi. Ijara lizing moliyasining shariatdagi tushunchasi. Lizing ijara har ikki tomon ham kelishilgan boshqa shartlar asosida bankning mijoz

tomonidan talab qilinadigan aktivni sotib oladi va so'ngra bu aktivni mijozga ma'lum muddatga ijaraga beradi. Misol: Bank mijoz uchun aktiv sotib oladi va keyin uni belgilangan ijara to'lovi evaziga mijozga ma'lum muddatga ijaraga beradi. Shariat lizing beruvchi bankni mulkka egalik qilishini saqlab qolish sharti bilan mulk xizmatlari uchun ijara to'lovlariga ruxsat beradi.

d) Istisna shartnomasi islom banki tomonidan kompaniyaning aylanma mablag'larini moliyalashtirishda qo'llanadi. Bunga lizing orqali moliyalashtirilmaydigan tovar yoki xizmatlar kiradi. Istisna shartnomalari asosan mahsulot ishlab chiqarish, qurilish va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda qo'llanilishi mumkin.

3. Subkontraktlar:

a) Sukuk – bu davlat va xususiy kompaniyalar amalga oshirishi mumkin bo'lgan muayyan o'rta yoki uzoq muddatli loyihani moliyalashtirish uchun bank chiqargan obligatsiyalar.

b) Vakala shartnomasi – bu boshqaruvchining ma'lum bir vazifani bajarishi uchun uning nomidan vakil sifatida (agent) boshqa bir shaxsning xizmatidan foydalanishni anglatadi. Agentga xizmati uchun haq to'lanadi. Misol: Mijoz ma'lum shartlar asosida bankdan kimgadir murojaat qiladi. Shuning uchun bank moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish uchun agent hisoblanadi va bankka uning xizmatlari uchun haq to'lanadi.

v) Qarz-ul hasana so'zma-so'z tarjimada yaxshi qarz deb tarjima qilingan bo'lsa-da, amalda muhtoj bo'lgan jismoniy shaxs yoki muassasaga foizsiz qarz berish degan ma'noni anglatadi. Qur'oni Karimda insonga o'ziga kerak bo'lganidan ortiqcha yoki boshqalardan ko'ra ko'proq boylik berilishi Alloh taoloning marhamatidir deyilgan. Bunday kishi bu ne'mat uchun Allohga shukr qilishi kerak va shukr qilishning eng yaxshi yo'li qo'shimcha boyligini jamiyatning boshqa muhtoj a'zolariga berishdir. Jamiyatning muhtoj qatlamlari kelishilgan sanada foizsiz qaytarish sharti bilan qarz oladi. Qarzdor pulni qaytarish imkoniyatiga ega emasligi aniqlansa, pul unga sadaqa sifatida berilishi ham mumkin.

d) Juala – xizmat to'lovi, maslahat to'lovi, joylashtirish to'lovi va boshqalar. Ikki tomonning o'rtasida nazarda tutilgan shartnoma shartlariga muvofiq, ma'lum bir xizmat ko'rsatish uchun to'lov sifatida bittasi ikkinchisiga ma'lum miqdorda pul to'laydi. Islom banklari xizmatlarining bu usuli odatda konsultatsiyalar va professional xizmatlar, fondlarni joylashtirish va ishonchli xizmatlar kabi tranzaksiyalarga nisbatan qo'llanadi.

Quyidagi jadvalda islom banki va an'anaviy bank faoliyati taqqoslandi

Jadval №1

An'anaviy bank faoliyati	Islom banki faoliyati
Pul ayirboshlash va qiymatni saqlash vositasidan tashqari tovardir. Shuning uchun uni nominal qiymatidan yuqori narxda sotish va ijaraga berish ham mumkin.	Pul tovar emas, lekin u ayirboshlash vositasi va qiymatni saqlash vositasi sifatida ishlatiladi. Shuning uchun uni nominal qiymatidan yuqori narxda sotish yoki ijaraga berish mumkin emas.
Vaqt qiymati kapitalga foizlarni hisoblash uchun asosdir.	Tovar savdosidan yoki xizmatlar ko'rsatishdan olinadigan daromad foyda olish uchun asos bo'ladi.
Bank mablag'laridan foydalangan holda tashkilot zarar ko'rgan taqdirda ham foizlar undiriladi. Shuning uchun u foyda va zararni taqsimlashga asoslanmagan.	Islom banki foyda va zararni taqsimlash asosida ishlaydi. Agar tadbirkor zarar ko'rgan bo'lsa, bank bu yo'qotishni qo'llanilgan moliyalashtirish usuliga qarab taqsimlaydi (Mudarabah, Musharaka).

Naqd pul mablag'larini berish, moliyalashtirish yoki aylanma mablag'larni moliyalashtirishda tovarlar va xizmatlar almashinuvi bo'yicha kelishuv tuzilmaydi.	Murabaha, Salam va Istisna shartnomalari bo'yicha mablag'larni taqsimlashda tovarlar va xizmatlar almashinuvi bo'yicha shartnomalar bajarilishi shart.
An'anaviy banklar pulni inflyatsiyaga olib keladigan tovar sifatida ishlatadi.	Islom banki savdo bilan bog'liq faoliyatdan foydalangan holda iqtisodiy tizimning real sektorlari bilan aloqa o'rnatishga intiladi. Chunki pul real aktivlar bilan bog'liq bo'lgani uchun u iqtisodiy taraqqiyotga bevosita hissa qo'shadi.
An'anaviy bank asosiy e'tiborni kreditlashga qaratadi.	Islom banki asosiy e'tiborni sarmoyaga qaratadi.
An'anaviy banklar faqat moliyaviy mezonlar asosida ish yuritadi.	Islom banklari investitsiyada axloqiy mezonlarga asoslanadi.
An'anaviy banklarning faoliyati inson omiliga (asosan kapitalizm nazariyalariga) asoslanadi.	Islom banklari faoliyati islom shariatining qoidalariga asoslanadi.
Investor yoki kreditor oldindan belgilangan foiz stavkasi bo'yicha savdo qiladi yoki daromadni kafolatlaydi.	Islom banklari kapitalning egasi bilan investor o'rtasida risk taqsimotini tasdiqlaydi.
Derivatlar savdosi asosida foydani maksimalashtirishni tasdiqlaydi.	Islom dini tomonidan cheklovlar mavjud bo'lsa-da, u foydani maksimal darajada oshirishga qaratilgan.
Zakot tizimi mavjud emas.	Zamonaviy islom bank tizimida islom banklari "Zakot yig'ish markazlari"ga aylanishi uchun xizmat qiluvchi birlik sifatida ko'riladi.
Ular qarzga pul berib, foiz bilan qaytarib olishadi. Pul - bu tovar va motivator.	Ishtirok etish hamkorligi mavjud. Korxonani tushunish juda muhimdir.
Tizimda muntazam to'lovlarni amalga oshirmaydiganlardan (masalan, jarimalar yoki oshirilgan foizlar) qo'shimcha pul olish mumkin.	Islom banklari kompensatsiyadan tashqari qo'shimcha pul talab qilishga haqli emas. Bankning ixtiyoriga ko'ra erta to'lovlarda puldan chegirma ham mavjud.
Ko'pincha bank manfaati birinchi o'rinda turadi va kapitalga mos ravishda o'sish maqsadi yo'q.	Inson manfaatlari ustuvor bo'lib, o'sish tenglikka qaratilgan.
Loyihani baholash ko'p kuch talab etmaydi, chunki avans/ssudadan olinadigan daromad belgilangan. Shuning uchun xavflar qaysidir ma'noda boshqa tomonga yuklanishi mumkin.	Foyda va zararni taqsimlash mavjud bo'lgani sabab, islom bankchiligidan loyihalarni qo'llash va baholashga ko'proq e'tibor qaratish lozim.
An'anaviy banklar o'z mijozining ishonchli ekaniga ko'proq e'tibor beradi.	Ular loyihalarning moliyaviy imkoniyatlariga e'tibor qaratadi.
Tomonlar munosabatlarda kreditorlar va qarz oluvchilar shaklida belgilanadi.	Islom banklaridagi munosabatlar hamkorlar, investorlar, treyderlar, xaridorlar va sotuvchilar sifatida belgilanadi.
An'anaviy banklar ularga qo'yilgan barcha depozitlarni kafolatlashi kerak.	Islom banklari shaxsiy hisobvaraq'larga qo'yilgan pullarni kafolatlaydi, ammo mudaraba investitsiyalariga kafolat bermaydi, chunki boshqa tomonning yo'qotishlarini bo'lishadi [3:34-47].

Islom banklari jamg'armalarni foyda va zararni taqsimlash asosida safarbar qilsa, an'anaviy tijorat banklarida esa bunga o'xshash tushuncha yo'q, ular shunchaki qarzdor yoki kreditor munosabatlariga asoslangan. An'anaviy banklar oldindan belgilangan qat'iy foiz stavkalari asosida shartnoma tuzadi va shu orqali o'z daromadini kafolatlaydi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi kunda islomiy moliya tizimi jahon bozorida o'z mavqeiga ega bo'lgan va jahon iqtisodiyotini rivojlantirishning muhimligini isbotlagan tizimdir. Boshqa moliya institutlari bilan teng raqobat qilish uchun islom banklari raqobatbardosh bo'lishi va jismoniy

shaxslar va korxonalarning talablariga javob berishi kerak.

Islom banklari ko'rsatadigan xizmatlarda, islom tamoyillari bilan bir qatorda boshqa ekologik omillarni va bugungi global muammolarni ham hisobga olishi kerak. Shunday qilib, islom banklarining moliyaviy xizmatlari iqtisodiy tarmoqlarda an'anaviy banklarga nisbatan har bir muqobil mahsuloti bilan solishtirganda samaraliroqdir.

Islom davlatlarida va dunyoning boshqa mamlakatlarida islom banklarining soni ortib bormoqda. Sof islomiy banklar bilan bir qatorda, an'anaviy banklar ham islomiy banklarning ehtiyojini qondirish uchun bu jarayonda ishtirok etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Al-Augby, S., Majewski, S., Nermend, K., & Majewska, A. (2015). Islamic Banking System as an effective element of Economy. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse. Rynki finansowe. Ubezpieczenia*, 75, 9.

2. Journal Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia, Islamic Banking System as an effective element of Economy, June 2015, Salam Al-Augby, Sebastian Majewski, Kesra Nermend, Agnieszka Majewska.

3. Baber, H. (2013). Islamic Banking in Indian Economy- An Empirical Approach of Future Crisis. *International Monthly Refereed Journal of Research In Management & Technology Volume II*.

4. <https://www.statista.com/statistics> 2021

5. <https://kun.uz/uz/news/2020/12/29>

6. <https://president.uz> 29.12.2020 y. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasidagi nutqidan. [statista.com](https://www.statista.com) 2021.

♦ **Annotatsiya:** Ushbu maqola islom banklarining bugungi kundagi o'rnini va ahamiyatini, islom banklaridagi xizmat ko'rsatish turlari haqida, shuningdek islom banki va an'anaviy banklar o'rtasidagi farqlarga oid ma'lumotlar tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** Murobaha, mushoraka, musovama, ijara shartnomasi, istisno, sukkuk, vakala, qarz-ul hasan, juala.

♦ **Annotation:** This article analyzes information on the today's importance of Islamic banks, the services they provide, as well as the differences between Islamic banks and traditional banks. **Key words:** Murobaha, musharaka, musavama, ijarah, istisna, sukkuk, vakala, qarz-ul hasan, juala.

♦ **Аннотация:** В данной статье анализируется информация о современном значении исламских банков, предоставляемых ими услугах, а также различиях между исламскими банками и традиционными банками. **Ключевые слова:** Муробаха, мушарака, мусавама, иджара, истисна, сукук, вакала, карз-уль-хасан, джуала.

ВЗГЛЯД ИСЛАМСКОГО ШАРИАТА НА СМЕНУ ПОЛА И ВЫТЕКАЮЩИЕ ИЗ ЭТОГО ИЗМЕНЕНИЯ В ПОРЯДКЕ НАСЛЕДОВАНИЯ

АЛААС ЭРХАН
ЖОГОР УОЛА

Магистр Болгарской
исламской академии

Современность рождает перед мусульманскими богословами новые вызовы и проблемы. На сегодняшний день по всему миру делается огромное количество разного рода пластических операций. Богословы прошлого в силу объективных причин не могли вывести богословско-правового решения касательно данных операций, поэтому отвечать на данный вопрос предстоит нам.

Смена пола является одной из распространенных пластических операций. Вопреки представлению большинства людей, смена пола не производится в результате одной операции – обычно это сложный процесс, включающий в себя гормональную терапию, несколько сложных операций по реконфигурации гениталий, формированию груди по женскому или мужскому типу и часто множество других операций, не связанных напрямую с половыми признаками.

Следует отметить, что в данной статье мы будем говорить о смене пола, совершаемой трансгендерными людьми, и не будем затрагивать коррекцию пола, которую совершают некоторые гермафродиты.

Трансгендерностью называют несовпадение гендерной идентичности или гендерного выражения человека с полом, присвоенным ему при рождении[2]. Последняя, одиннадцатая международная классификация болезней (МКБ) не считает трансгендерность психическим заболеванием в отличие от прошлой МКБ-10[8].

В Российской Федерации процедура смены пола является легальной и регулируется приказом Минздрава РФ от 23 октября 2017 года «об утверждении формы и порядка выдачи медицинской организацией документа об изменении пола», и ФЗ №143 «об актах гражданского состояния» от 15 ноября 1997 г. (Об утверждении формы и порядка выдачи медицинской организацией документа об изменении пола: приказ Минздрава РФ от 23 октября 2017 г. №850н // Минюст РФ. – 2018. – № 49695. Об актах гражданского состояния: федеральный закон от 15 ноября 1997 г. № 143-ФЗ // Собр. Законодательства Рос. Федерации. – 1997. – №47, ст. 5340).

Рассматривая вопрос о дозволенности смены пола с точки зрения исламского права, необходимо отметить, что несмотря на то, что большинство богословов считает подобный переход запретным, некоторые правоведы разрешают данную процедуру. Основным их доводом является то, что трансгендерность – это психическая болезнь, а исламский шариат не запрещает людям лечиться. Смену пола они воспринимают как способ устранения от данного человека психического и психологического вреда.

Также они упоминают хадис, в котором Пророк, мир ему и благословение Всевышнего, запретил входить к своим женщинам женоподобному мужчине. Комментируя данный хадис, известный мусульманский богослов Ибн Хаджар аль-Аскаляни говорит, что если мужчина не старается специально походить на женщин, а таковой является его натура, то в этом нет греха, хоть ему и следует стараться избавиться от этой своей особенности[4].

Согласно логике позволяющих смену пола богословов, трансгендер подобен женоподобному мужчине, который не старается специально походить на женщин. То есть на нем нет греха за его особенность, и он имеет полное право ради сохранения своего психического здоровья прибегнуть к ряду процедур, призванных сменить его пол на тот, в котором ему будет комфортно. Важно отметить, что подавляющее большинство дозволяющих подобный переход богословов относятся к шиитскому направлению Ислама.

Сторонники же запрета подобного перехода опираются на известный хадис, в котором Пророк, мир ему и благословение Всевышнего, проклял мужчин, уподобляющихся женщинам и

женщин, уподобляющихся мужчинам[5: 246]. Если Всевышний проклял тех, кто просто уподобляется людям другого пола, что же говорить о тех, кто меняет свой пол? Также они приводят 119 аят из суры ан-Ниса, в смысле которого говорится: «И я обязательно введу их в заблуждение и внушу им (пустые) мечты (о долгой жизни, за которой не последует воздаяния). И я прикажу им обрезать уши у скотины (перед жертвоприношением во имя идолов). Я прикажу им изменять творения Аллаха». Кто взял шайтана в друзья (и покровители) вместо Аллаха, тот, без сомнений, сильно проиграл (такой человек променял Рай на место в Аду)»[1].

Изменение творения Аллаха является в Исламе запретным действием. Смена пола, несомненно, является с точки зрения мусульман изменением творения Аллаха.

Мы считаем, что доводы противников смены пола являются более сильными. Таким образом, можно смело заявить о том, что суннитское исламское право категорически запрещает смену полу и считает данный переход греховным действием.

Однако остается открытым вопрос, если несмотря на запретность смены пола трансгендерный человек все-таки пойдет на такую операцию, изменится ли его доля в наследстве? Как известно, исламское право устанавливает свой, особый порядок наследования, в котором половая принадлежность в некоторых случаях определяет размер получаемой доли наследства.

Некоторые богословы считают, что смена пола не влечет за собой никаких изменений в процессе наследования. Связывают они это с тем, что меняются лишь внешние признаки человека, а его пол все равно остается таким, с каким человек был рожден. Мужчина остается мужчиной, а женщина женщиной, даже если из-за гормональной терапии и пластических операций они теперь неотличимы от лица противоположного пола. Таким образом, согласно мнению этих богословов, перемена пола не оказывает никакого влияния на права и обязанности человека.

Однако на самом деле в результате необходимых для смены пола процедур организм человека полностью перестраивается, и мы считаем, что данный переход должен влечь за собой определенные правовые последствия.

Итак, мы считаем, что удачная смена пола влияет на получаемую в процессе наследования долю, так как пол человека полностью меняется и биологически, и юридически. Данную точку зрения разделяет ряд известных богословов, в том числе доктор Адиль аль-Инази, написавший по данному вопросу целую статью[3].

В том же случае, если человек еще не полностью поменял свой пол, либо в силу тех или иных причин процедура смены пола в его случае прошла безуспешно, и он является обладателем как мужских, так и женских половых признаков, его пол следует признать проблемным и отнести его к гермафродитам (хунса).

В отличие от смены пола, гермафродитизм — это природное явление, и как следствие он существовал в

классическую эпоху мусульманского права, вследствие чего мусульманские правоведы подробно изучили связанные с гермафродитами богословско-правовые вопросы, в том числе вопрос о наследовании гермафродита.

Ханафистский правовед имам аль-Касани дает следующее определение гермафродиту: «Гермафродит (хунса) — это человек, имеющий и мужские, и женские половые признаки. Один человек поистине не может быть одновременно мужчиной и женщиной, он является либо мужчиной, либо женщиной[6: 327].

Относительно того, как наследует гермафродит, имеется разногласие среди мусульманских правоведов. Так, богословы ханафитской правовой школы считают, что при подсчете причитающейся гермафродиту доли следует сравнить долю, которую он получит, если принять его как мужчину, и долю, которую он получит, если принять его за женщину. После чего необходимо присудить гермафродиту наименьшую долю. Такое решение основывается на том, что меньшая доля полагается ему в любом случае, таким образом, ограничиваясь на ней мы действуем согласно тому, в чем у нас есть твердое убеждение (якин), и оставляем то, в отношении чего имеются сомнения (шакк)[7: 356].

Богословы маликитской правовой школы считают, что гермафродит получает половину доли мужчины и половину доли женщины[7: 355].

Шафииты считают, что гермафродит и остальные наследники получают те доли, относительно которых есть уверенность (минимальные доли). Остальное наследство временно не делится до тех пор, пока пол гермафродита не будет определен[9: 354].

Представители ханбалитского мазхаба и имам Абу Йусуф из числа ханафитов считают, что, если есть надежда на определение пола гермафродита, необходимо раздать наследникам минимальные причитающиеся им доли, а остальное временно не делить, до тех пор, пока пол гермафродита не будет определен. Если же нет надежды на установление пола гермафродита, ему причитается половина мужской и половина женской доли[7: 356].

Таким образом, подводя итог вышенаписанному, мы можем утверждать, что, во-первых, смена пола, согласно исламскому праву, является запретным и греховным действием. Если же смена пола все-таки произошла, это будет влиять на получаемую долю в наследстве. Если переход прошел успешно и человек полностью поменял свой пол, он будет наследовать так, как наследуют представители его нового пола. Если же переход не был осуществлен до конца или если в процессе переход случилась та или иная ошибка, в результате которой человек имеет половые признаки обоих полов, и нельзя предпочесть один пол над другим, он будет наследовать так, как наследуют гермафродиты, доли которых подробно описаны правоведами эпохи раннего ислама.

То, что мусульманское право способно давать ответы на подобные вопросы, лишний раз доказывает, что оно является универсальным и подходящим для любых времен и условий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. 4 Сура Корана [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://azan.ru/tafsir/an-Nisa/101-120>.
2. Terry Altילו, Shirley Otis-Green. Oxford Textbook of Palliative Social Work (англ.) - Oxford University Press, 2011. - P. 380. - ISBN 978-0199838271.
3. Адиль аль-Инази [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://mdak.journals.ekb.eg/article_157160_e4ac1dc7503153a64d5c2a1c5a696390.pdf.
4. Аль-Аскаляни, Ибн Хаджар. Фатх аль-бари. - Бейрут: Дар аль-ма'риф. - Т. 9.
5. Аль-Бухари, Мухаммад ибн Исмаиль. Сахих аль-Бухари. - Бейрут: Ат-Таб'а аль-султания. - Т. 9.
6. Аль-Касани, Аляутдин. Бадаи' ас-санаи'. - Бейрут: Дар аль-кутуб аль-ильмия, 1967 г. Т.1.
7. Группа авторов, кувейтская энциклопедия фикха. - Кувейт: Дар ас-салисия, 2001 год. Т. 27.
8. Нововведения МКБ-11: этапы пересмотра и значение для клинической практики М.А. Кулыгина канд. психол. наук ст. научн. сотрудник Научно-образовательный центр ГБУЗ ПКБ№1 им. Н. А. Алексеева Грозный 8–9 апреля 2021.

♦ **Аннотация:** В данной статье проводится анализ смены пола с точки зрения исламского шариата и вытекающие из этого изменения в порядке наследования. **Ключевые слова:** смена пола, шариат, ислам, фикх, наследование, транссексуальность.

♦ **Annotation:** This article analyzes the change of sex from the point of view of Islamic Sharia and the resulting changes in the order of inheritance. **Key words:** gender reassignment, Sharia, Islam, fiqh, inheritance, transsexuality.

♦ **Annotatsiya:** Ushbu maqolada islom shariati nuqtai nazaridan jins o'zgarishi va buning natijasida meros tartibidagi o'zgarishlar tahlil qilinadi. **Tayanch so'zlar:** jinsni o'zgartirish, shariat, islom, fiqh, meros, transseksualizm.

ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ ВА ТАФАККУРИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР САЛОМАТЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

МОХИРА ЖУМАНИЯЗОВА
УрДУ мустақил тадқиқотчиси

Ислом дини VII асрда Арабистон ғарбида вужудга келган. Ислом фалсафаси ва тафаккури эса ана шу диннинг негизиди шаклланиб, ислом динининг тарқалиши, кейинчалик жаҳон динларидан бирига айланиши ислом фалсафаси ва тафаккури илмий дунёқараш сифатида англашга замин яратган. Ислом дини пайдо бўлган даврдан кейин ўтган вақт давомида ислом фалсафаси ва тафаккурининг турли илмий-назарий оқимлари, мактаблари пайдо бўлди. Лекин исломнинг барқарор догмаси – тавҳид, рўза, закот, намоз ва ҳаж бу оқимларни фақат ислом дини доирасида ривожланишга йўналтириб турди.

Бугун жаҳонда қарийб 1,8 миллиард киши исломга эътиқод қилади. Уларнинг 2/3 қисми Осиёда, 30 фоизи Африкада истиқомат қилади. Мусулмон жамоалари мавжуд бўлган 120дан ортиқ мамлакатнинг 40дан зиёдида мусулмонлар аҳолининг кўпчилигини ташкил этади. Маълумотларга кўра, Индонезияда 238 миллион, Ҳиндистон ва Покистонда 200 миллиондан, Бангладешда 152 миллион, Нигерияда 100 миллион, Эронда 83 миллион, Марокашда 36 миллион, Жазоирда 42 миллион, Россияда 14 миллион, Германияда 5,5 миллион, Францияда 5 миллион, АҚШда 3 миллион, Англияда 3 миллион, Европа Иттифоқи мамлакатларида эса 43 миллион мусулмон яшайди. XX асрда мусулмонлар дунё аҳолисининг 15-16 фоизини ташкил этган бўлса, ҳозир бу кўрсаткич 24 фоизга етган [1:7-8].

Мусулмонлар жаҳон цивилизацияси ривожига катта ҳисса қўшиб келмоқда. Улар яшаётган мамлакатларда аҳоли сонининг жадал ошиши, этнорепродуктив жараёнларнинг фаоллашиши кузатишмоқда. Ривожланган Ғарб давлатларининг туб аҳолиси фарзанд кўришни мусулмонларга топшириб қўйгандек... [2:4-5]. Дунё аҳолисининг исломлашиши интенсив давом этаётганидан 2050 йилга бориб Европа Иттифоқида мусулмонлар сони деярли икки баробарга кўпайиши, яъни ҳозирги 43 миллиондан 71 миллионга етиши башорат қилинмоқда [1:8].

Бу жараёнлар хотин-қизларнинг иштирокисиз, репродуктив саломатлигисиз, фаоллигисиз амалга ошаётгани йўқ, албатта. “Ислом омили”нинг позитив таъсирида хотин-қизларнинг роли ва иштироки катта. Бу фаолликка таъсир этувчи ижтимоий, теологик, маънавий, эътиқодий ва этномаданий омиллар ҳам борки, уларни ўрганиш мавзумизни янада қизиқарли, объектив ва тўлароқ очиб беришга ёрдам қилади. Демак, хотин-қизларнинг саломатлиги ташкилий-ҳуқуқий, физиологик ва психологик муаммо эмас, у теологик, этномаданий ва аксиологик хусусиятларга ҳам эга. Ислом фалсафаси ва тафаккури аввало Қуръони карим ва ҳадисларга, дин догмаси ва шариат талабларига асосланади. Ислом теологияси хотин-қизларга паст назар билан қарайди, исломда гендер тенглик масаласи йўқ, деган фикрлар ҳам учраб туради. Бу ислом фалсафаси ва тафаккуридан яхши хабардор бўлмаганларнинг фикридир. Исломда хотин-қизлар саломатлигига оид шундай фалсафий, илмий аҳамиятга эга ёндашувлар борки, уларни тадқиқ этиш ва очиб бериш юқоридаги фикрнинг асоссиз эканини исботлайди.

Бугун илм-фан билан дин ўртасида ижодий диалог ўрнатилмоқда, зиддиятлар бартараф этилиб, диний қадриятлардан инсон ва жамият тараққиёти йўлида фойдаланиш аъёнага айланмоқда. Тўғри, бу мутлақ уйғунлашиш эмас, илм-фан ва диннинг принциплари ва мақсадлари турлича эканини унутиб бўлмайди. Шундай бўлса-да, улар ўртасидаги ижодий ҳамкорликни конструктив диалог ўрнатилляпти, десак, бўлади.

Умумжаҳон гуманистик тараққиётининг талаблари ҳам шу пайтгача антагонистик соҳалар ва ёндашувлар сифатида қаралган илмий билиш ва диний билишни уйғунлаштиришни, консенсус асосида яқинлаштиришни тақозо этмоқда.

Ислом фалсафасининг асоси бўлган Қуръони карим ва ҳадислар хотин-қизлар масаласини аввало диний гуманизм нуқтаи назаридан кун тартибига қўяди. “Дин – ахлоқдир” деган ҳадис ана шу гуманизмнинг моҳиятини англатади ва ифода этади. Шунинг учун хотин-қизлар масаласи ахлоқ, гуманистик қадриятлар тизимида қаралиши зарур. Қуръони

каримда иймон масаласи биринчи ўринда туради. Унда бундай дейилади: “То иймонга келмагунларича мушрика аёлларга уйланмангиз! Шубҳасиз, озод мушрика аёлдан, гарчи у сизга ёқса-да, иймонли чўри яхшироқдир. То иймонга келмагунларича мушрик эрларни эр қилмангиз! Шубҳасиз, озод мушриқдан, гарчи у ёқса-да, иймонли қул яхшидир... Хотинларингиз зироатгоҳингиздир” [3:32]. “Ва яхши амалларда улар (аёллар) учун зиммаларидаги эрлари олдидаги бурчлари баробарида ҳуқуқлари ҳам бор. Ва эркаклар учун (аёллар) устида бир даражада (имтиёз) бор” [3:33]. Демак, ислом дини иймонни биринчи ўринга қўйса-да, аёлларнинг зироатгоҳ, яъни фарзанд дунёга келтириб, камолга етказувчи инсон эканини алоҳида таъкидлайди. Аёл эри олдида қанчалик бурчли бўлса, бу бурчлари баробарида шунчалик ҳуқуқли ҳам. Ахлоқ ислом учун энг муҳим қадриятдир.

Ислом манбаларида ахлоқийлик, хушмуомалалик, яхшилик, раҳмдиллик, садоқат, вафодорлик, иззат-ҳурмат, итоат, ҳаё ўз аҳамиятини йўқотмайдиган, инсон ҳаётини гўзал ва олийжаноб қиладиган гуманистик қадриятлар саналади. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: “Сизларнинг яхшиларингиз – хушхулқ, ширин суҳбатчиларингиздир. Ёмонларингиз эса оғзини тўлдириб, эзмалик ила кўп гапирувчиларингиздир”. “Сизларнинг энг яхшиларингиз ўз аҳли аёлига (яъни, оила аъзоларига) хушмуомалада бўладиганларингиздир”. “Ҳаё доимо яхшилик келтиради, ҳаё имондадир” [4:66]. Имом Бухорий тўплаган ҳадислардан бирида айтилишича, Пайғамбар (С.А.В.) деганлар: “Ўғлингга (қизингга) одоб бер. Чунки, сен унга нимани одоб берганинг ва нимани ўргатганинг ҳақида сўраласан. У эса, сени унга қилган яхшилигинг ва сенга итоати хусусида сўралади”. “Кимки, бирор аёлга унинг обрў ва шарафи учун уйлansa, Аллоҳ унга хорликни кўпайтириб қўяди. Кимки, аёлнинг ота-боболаридаги шон-шараф туфайли унга уйлansa, Аллоҳ унга пасткашликни кўпайтириб беради. Кимки, кўзини ҳаромдан тийиш учун, зинодан сақланиш учун уйлansa, Аллоҳ аёлни эрига, эрни аёлига баракали қилиб қўяди” [5:37].

Ислом догматикасига амал қилиш эркак ва аёл учун шарт қилиб қўйилган. Аёл ҳайз, нифос ва фарзанд туққандаги вақтдан ташқари қолган кунлари беш қарра намозни қатна қилмаслиги керак. Масжидларга қатнаш борасида турли фикрлар мавжуд. Баъзилар аёллар масжидга бориши мумкин, деб ҳисобласа, бошқалар шарт эмас, деган фикрни билдиради. Агар биз масжидни ижтимоий-маданий институт деб ҳисобласак, аёлларнинг у ерга қатнашини тақиқлашимиз мумкин эмас. Ҳа, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам аёлларга уйда, осойишта хонада намоз ўқиши мумкинлигини айтганлар, аммо у киши аёлларни масжидга қатнашини тақиқламаганлар.

Исломнинг давлат ва бошқариш тизимига аралашishi, бу давлат ва бошқаришнинг эркаклар қўлида бўлишига, яъни патриархал муносабатларнинг қарор топишига олиб келган.

Намознинг ўзига хос жисмоний машқ эканини айтиб ўтиш зарур. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг ёзишича, бундай машқлар инсон организмга ижобий таъсир этади ва эгилувчанлик, чаққонлик, ўз танасини идора этиш каби одатларни шакллантиради. Шу билан бирга, намоз инсоннинг фикрини Аллоҳни англашга қаратади ва одамларни жамоа бўлиб яшашга ўргатади [6:12-16].

Ислом динида Рамазон ва Қурбон байрамлари алоҳида

воқелик сифатида нишонланади. Байрамлар инсонни нимагадир умид қилиб яшашга ундайди. Кутилаётган тантанادا одамлар учрашади, маълум бир одатларни такрорлайди ва ҳордиқ олади.

XX асрда пайдо бўлган турли диний экстремистик оқимлар хотин-қизлардан фойдаланаётгани сир эмас. Аслида ислом динига кўра шахидлик Аллоҳнинг ризоси йўлида фидоийлик қилган, иймонини, эътиқодини, номусини, Ватан озодлиги ва мустақиллигини сақлаш йўлида ҳалок бўлган кишиларга Аллоҳ томонидан бериладиган даража демакдир. Пайғамбаримиз (С.А.В.) ички касалликлар хуружи билан вафот этган, жони, моли, ор-номуси ҳимояси йўлида ўлдирилган ва турли сабаблар билан фожиали ҳалокатга учраган кишиларга шахидлик мақоми берилишини башорат қилганлар.

Демак, исломда бошқа савобли ишлар каби шахидлик ҳам мусулмон кишининг ихлосу эътиқоди, амали ва мусибатларга сабр-тоқат қилиши эвазига бериладиган мукофот экан. Аммо бизнинг асримизда ўзини портлатиш, террор амалиётини амалга ошириш йўли билан бегуноҳ кишиларнинг умрига зомин бўлаётганлар жиноят содир этаётган гуноҳкор бандалардир. Уларнинг шахидлик даъво қилишига ҳеч қандай шаръий асос йўқ [1:93]. Экстремистик оқимлар таъсирига тушиб қолаётган хотин-қизларнинг кўпи Қуръони карим ва ҳадислардан беҳабар, шу боис улар диндан гапирувчи кишиларга, уларнинг даъватига сўқирона эргашади.

Мутахассисларнинг таъкидлашича: “Қуръон ёки ҳадисдан гапирувчи киши аввало араб тилини пухта билиши билан бирга, тафсир китоблари, фикҳга доир асарлардан етарли даражада хабардор бўлиши шарт. Зеро, Қуръони каримда шундай оятлар борки, уларнинг ҳукми мансук, яъни бекор қилинган. Масалан, “Бақара” сурасининг 144 ояти билан ундан олдин ваҳий бўлган шу суранинг 115 ояти мансукдир. Яъни, Машриқ ҳам, Мағриб ҳам Аллоҳники, қайси томонга юзлансангиз, ўша томонда Аллоҳни топасиз, дейилгани учун намоз Қуддус томонга қараб ўқиларди. Кейинги оят билан намозни Каъбага қараб ўқиш буюрилди. Қуръон матнининг таркибида сақланиб қолган мансук (ҳукми бекор қилинган)

оятлар ибодат вақтида ўқилса-да, амалда татбиқ этилмайди. Чунки баъзи оятлар Макка даврида нозил қилинган бўлиб, Мадинага ҳижрат қилингандан кейин бошқа оятлар нозил бўлган ва олдинги айрим оятларнинг ҳукми бекор қилинган. Шунингдек, ҳадиси шарифларнинг ҳам носих ва мансуклари борки, уларни яхши ўрганмай туриб, таржима ёки нашр қилиш мумкин эмас” [1:99-100].

Хотин-қизларнинг “ҳаётда сабр-бардошли ва фидоий бўлиши билан бирга ҳамиша маънавий-руҳий кўмакка, қўллаб-қувватлашга эҳтиёж сезиши экстремистларга қўл келади. Сўнгги йилларда хотин-қизлардан “худкуш” террорчиларни тайёрлаш ҳам кўпайиб кетганини таъкидлаш зарур. Ўрганиш натижалари террорчилар аёлларга нисбатан онг ва ҳулқни моделлаштириш, психотехник воситалар ёрдамида дастурлаш, наркотик ёки психотрон моддалар билан “ишлов бериш”дек манфур усуллардан фойдаланаётганини кўрсатмоқда. Натижада бундай хотин-қизлар иродаси заиф, онгига сингдирилган буйруқ ва вазифани сўзсиз бажарадиган, ундан бошқа ҳеч нарсани кўрмайдиган ва ҳеч нарсадан тап-тортмайдиган мавжудотга айланади. Статистик маълумотларга қараганда, Шри-Ланкада узоқ йиллар давомида фаолият кўрсатиб келган “Тамил Илама озодлик йўлбарслари” номи террорчи ташкилот ўзининг амалга оширган террорчилик ҳаракатларининг деярли 70 фоизидан хотин-қизлардан фойдалангани ҳам бундай ҳулосаларнинг ўринли эканини кўрсатади” [1:102-103].

Эътиқод эртадан кечгача намоз ва Қуръон ўқиш, фақат тавҳид ва унинг ҳақлиги ҳақида фикр юритишдан иборат эмас. Инсон жинсидан қатъи назар, қотган тасаввурлар, тушунчалар, ҳатто турғун ҳаёт тарзи билан яшай олмайди, бугунги глобал ўзгаришлар уни динамик тарзда янгиланиб, ижтимоий ҳаёт талабларига мувофиқлашиб боришга ундайди. Динамизм ижтимоий муносабатлар ичида яшаётган субъектларга – давлатга, корпорацияга, таълим муассасаларига, тадбиркорларга, фуқаролик жамияти институтларига, шу жумладан, динга ҳам тааллуқлидир. Хулоса қиладиган бўлсак, хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётга, ўз саломатлигини таъминлашга интилишларининг исломдаги талқини чуқурроқ ўрганилиши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Диний бағрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга юз жавоб). Тўлдирилган ва қайта ишланган нашри. –Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт матбаа бирлашмаси, 2020.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Бахтиёр оила. –Т.: Шарқ, 2017.
3. Қуръони карим. А.Мансур таржимаси. –Т.: Чўлпон, 1992.
4. Шайх Назруллоҳхон эшон ўғли Ўроқхон (Рафиъиддин) ҳожи. Саломатлик сирлари. –Т.: Qamar media нашриёти, 2020.
5. Имом Бухорий. Ҳадислар. –Т.: Zilol buloq нашриёти, 2021.
6. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Намоз. –Т.: Шарқ, 2009.

♦ **Аннотация:** Мақолада ислом фалсафаси ва тафаккури, ислом динининг тарқалиши, кейинчалик жаҳон динларидан бирига айланиши, ислом фалсафаси ва тафаккурини илмий дунёқараш тарзида англашга, билишга замин яратилиши, ислом фалсафаси ва тафаккурининг турли илмий-назарий оқимлари ва мактабларининг пайдо бўлиши, хотин-қизларнинг саломатлигига оид фалсафий, илмий аҳамиятга эга ёндашувлар ҳақида фикр юритилади. **Таянч сўзлар:** Ижодий ҳамкорлик, конструктив диалог, гуманистик тараққиёт, антогонистик соҳалар.

♦ **Annotation:** The article discusses Islamic philosophy and thinking, the spread of Islam, its subsequent transformation into one of the world's religions, the creation of a basis for understanding and knowing Islamic philosophy and thought in the form of a scientific worldview, the emergence of various scientific and theoretical currents, schools of Islamic philosophy and thought.

♦ **Annotatsiya:** В статье основное внимание уделяется исламской философии и мысли, распространению ислама, оценке одной из мировых религий, созданию основы для понимания и познания исламской философии и мысли в форме научного мировоззрения.

ВЗГЛЯДЫ ИЗВЕСТНОГО МУСУЛЬМАНСКОГО БОГОСЛОВА МУСТАФЫ САБРИ ОТНОСИТЕЛЬНО ПРАВ ЖЕНЩИН НА БАЗЕ КНИГИ «КАУЛИ ФИ АЛЬ-МАР`А»

ИСЛАМ МЕЙРИЕВ
Магистр Болгарской
исламской академии

Один из крупнейших мусульманских богословов 20 века Мустафа Сабри родился 21 июня 1869 года в городе Токат, на севере Турции. Он происходил из образованной семьи, его отец с раннего детства прививал сыну любовь к наукам. Первоначальное образование Мустафа Сабри получил в медресе города Кайсери, затем продолжил учебу в Стамбуле, в мечети аль-Фатих, высшем религиозном учебном заведении Османской Империи. В возрасте 22 лет он стал признанным ученым и начал преподавать в мечети аль-Фатих. В 1919 году стал шейх аль-исламом Турции. Активно участвовал в политической и общественной жизни, из-за своей непримиримости и жесткой приверженности традиционному исламу был

нелюбим модернистами, вследствие чего дважды был вынужден эмигрировать из страны. Из второй эмиграции Мустафа Сабри так и не вернулся. Находясь в бегах, шейх жил в Румынии, Греции, Ливане и Египте. Пребывая за границей, он не переставал активно участвовать в интеллектуальной жизни общества, писал книги, печатался в журналах. Самой известной работой шейха является книга «Маукыф аль-Акль», посвященная исламскому вероучению, критике идей Мухаммада Абдо, Джамалетдина Афгани, Гегеля и других мыслителей [1:87].

Свою работу «Каули фи аль-мар`а ва мукаранатуху би акаль мукаллядати аль-гарб», название которой можно перевести как «мое мнение касательно женщин, и его сравнение с мнениями тех, кто слепо подражает западу», Мустафа Сабри издал в 420 выпуске журнала «аль-Фатх», в Каире в 1933 году [2:23]. Она состоит из двух статей, первая из которых посвящена вопросу многоженства, а вторая – снятию хиджаба. Как мы уже отмечали выше, шейх является последовательным традиционалистом, сторонником ханафитского мазхаба, боровшегося с безмазхабностью и прозападным реформаторством, поэтому он активно высказывается в пользу многоженства и призывает женщин не отказываться от ношения платка.

Следует отметить, что шейха видимо сильно тревожит обсуждаемая тема. В своих выражениях он достаточно резок, эмоционален, и, возможно, современному читателю, привыкшему к объективному, научному тону, это режет глаз. Однако мы считаем, что необходимо учитывать особенности времени, в котором была написана работа, и не стоит забывать, что Мустафа Сабри писал свою работу находясь в изгнании, страна которой он служил, была уничтожена, в интеллектуальной среде Египта шейх был изгоем, так как в то время в Египте господствовала модернистская мысль.

Так, говоря о многоженстве, Мустафа Сабри пишет следующее: «Некоторые мусульмане, попавшие под влияние западной пропаганды, пытаются осквернить от многоженства. Они пытаются цепляться за то, что многоженство не является обязательным в исламе, и то, что для практики многоженства необходимо наличие ряда условий, выполнить которые почти невозможно» [3:27]. Отвечая на доводы своих противников, шейх пишет: «Признание дозволенности многоженства является в исламе обязательным, а условия, которые необходимы для практики многоженства, не являются невыполнимыми, потому что в противном случае шариат был бы глупостью, а действия сподвижников, активно практиковавших многоженство, были бы требованием невозможного» [3:27-28].

В целом, доводы, которые Мустафа Сабри приводит в пользу многоженства, большинству людей уже знакомы. Он говорит о том, что повсеместная практика многоженства приводит к увеличению темпов роста населения, что в двадцатом веке, веке массовых войн, было особенно важно. «Многоженство – это та исламская практика, к которой следует обратиться западным странам. Нет сомнения в том, что большое население – это то, чего жаждут и к чему стремятся все народы, потому что это является причиной силы» - пишет шейх [3:43]. Также он говорит о природе мужчины, которая стремится к полигамии, о том, что отвращение к многоженству является культурной особенностью европейцев и не имеет объективных оснований, о том, в сердце мужчины может поместиться любовь ко множеству женщин, говорит, что лучше у мужчины будет много жен, чем он будет изменять в браке и т. д. Мы не будем подробно останавливаться на этом, так как этой риторикой пользуются все сторонники многоженства, и она хорошо известна.

Рассмотрим поподробнее более интересный момент, такой довод в пользу многоженства современными сторонниками полигамии обычно не приводится. Шейх Мустафа Сабри говорит, что путем практики полигамии можно решить проблему проституции. Так, он пишет следующее: «Моя защита многоженства строится на том, что альтернативой ему является прелюбодеяние и беспорядочные половые связи... В каждой местности есть определенное количество женщин, которые продают свою честь... те мужчины, которые не брезгают вступать с ними в связи, должны жениться на них. Это касается как женатых мужчин, так и холостяков, им следует жениться на этих женщинах и содержать их вместо оплаты той цены, за которую они покупали честь этих жен-

щин» [3: 33]. Далее шейх отвечает на предполагаемые возражения своих оппонентов на эту неоднозначную мысль. Он говорит: «... Я обязываю этих мужчин (жениться на проститутках), а мои оппоненты этим не довольны. Они желают, чтобы мужчинам было легко менять своих партнерш, и не соглашаются на то, чтобы их количество было ограничено законным браком... Они говорят: как может мужчина жить в доме, в который его жена прежде в открытую зазывала клиентов и предоставляла им себя, когда они стучали в ее дверь, как такой брак может соотноситься с таким понятием как честь? Они удивляются моим словам, однако я в ответ поражаюсь их речам еще больше. Поистине, такой брак не вредит чести так, как вредит ей прелюбодеяние. Какая бы не была честь у человека, она разрушается, когда он падает в бездну к женщине, с которой вступает в запретную связь. Брак не вредит мужской чести, и сохраняет честь женщины, спасая ее от падения» [3: 34].

Таким образом, шейх Мустафа Сабри как последовательный традиционалист и консерватор выступает в защиту полигамии. Большинство доводов, которые он приводит в защиту многоженства, не оригинальны и используются сторонниками полигамии и в наши дни. Однако его мысли о многоженстве как о инструменте профилактики проституции на наш взгляд являются крайне интересными, оригинальными и необычными.

Во второй части книги «Каули фи аль-мар`а» шейх рассуждает о проблеме снятия хиджаба. Если в первой части книги, посвященной многоженству, шейх описывает плюсы многоженства и отвечает на предполагаемые возражения оппонентов, то во второй он не столько пишет о необходимости носить платок сам, сколько отвечает на статьи своих противников. В особенности много он цитирует книгу «ма калля ва далля», которая представляет из себя серию статей журналиста Ахмада Сави Мухаммада, выходивших в журнале «аль-Ихрам», позже эти статьи были собраны вместе и напечатаны в виде книги.

Мустафа Сабри жестко выступает против смешения полов, совместного пребывания посторонних мужчин и женщин. Он приводит историю, рассказанную его оппонентом Ахмадом Сави. Ахмад описывает историю мужчины, которого бросила жена иностранка, уйдя к его другу. Он сокрушается о разрушенной семье и говорит о том, что виновата не только женщина, «отнявшая молодость своего мужа, и ушедшая отнимать молодость другого мужчины», но и ее новый партнер, залезший в чужую семью. Шейх отмечает еще две стороны, который тоже несут ответственность за гибель этого брака. Он пишет следующее: «Уважаемый доктор...забыл третью виноватую сторону, того мужчину, об участии которого он плачет. Ведь именно он позволял своему другому заходить в свой дом и видаться там с его женой... также он забыл, что во многом в этом виноват источник разврата и испорченности, то есть призыв к смешению полов и снятию хиджаба. Поэтому выходит, что он забыл и четвертого виновного, коим является каждый кто призывает к снятию хиджаба и защищает эту идею своим языком, пером или другим методом» [3: 74].

Подобную риторiku он использует несколько раз, отвечая на описываемые своими оппонентами ситуации, похожие на рассмотренную выше. В целом, вся статья наполнена различными кейсами, которые шейх анализирует и объясняет, как снятие хиджаба и смешение полов вредит людям. Он критикует западный образ жизни, где мужчины и женщины посещают балы, танцуют друг с другом, активно общаются.

Вместе с этим, несмотря на свой крайний, местами даже радикальный консерватизм, Мустафа Сабри подчеркивает, что хиджаб не мешает развитию, и ислам не запрещает женщине учиться. Он пишет: «(наши оппоненты) могут сказать, что снятие хиджаба является неотъемлемой частью развития,

которое так необходимо мусульманам. Я на это скажу: развитие мусульман достигло своей высшей точки во времена нашего господина, халифа Умара аль-Фарука, ни одна община никогда не достигала таких высот, и мир не видел ничего подобного тем великим делам, которые мусульмане совершали в этот золотой век, а ведь именно Умар был тем, кто пришел с идеей хиджаба, а потом был ниспослан Коран в подтверждение его мысли, да будет доволен им Всевышний» [3: 97].

Данный отрывок кажется нам особо интересным тем, что шейх обозначает, какой период истории ислама видится ему золотым. Его оценка отличается от той оценки, которую дают современные востоковеды, обозначающие золотым веком ислама период, начавшийся от правления Харуна ар-Рашида и продлившийся до краха Аббасидского халифата [4: 37-79], [5].

Так как шейх является крайне консервативным богословом, его позиция представляет особый интерес, поскольку она позволяет нам понять, какими ценностями руководствовались классические мусульманские богословы и что они считали величием. Также она является яркой иллюстрацией того, как мусульмане воспринимают свою историю.

Говоря о женском образовании, Мустафа Сабри пишет следующее: «Человек, читающий мою статью о хиджабе и

снятии платка, ни в коем случае не должен думать, что я выступаю против получения женщинами образования. Такое предположение может возникнуть у читателя по вине моих оппонентов, поддерживающих снятие хиджаба. Они представляют себя защитниками женских прав и представляются теми, кто защищает право женщин на образование... Да, я не запрещаю им учиться и даже считаю, что одаренные женщины, которые чувствуют в себе силы для углубленного изучения наук, должны посвятить себя знанию, однако необходимо, чтобы это происходило в отдельных заведениях, специализирующихся на обучении женщин, в которых не пускают студентов мужского пола...» [6: 98].

Таким образом, в данной статье мы отразили взгляды на права женщин последнего шейх аль-ислама Османской империи Мустафы Сабри. Многие затрагиваемые шейхом вопросы до сих пор будоражат мусульманское сообщество. Несомненно, такой строгий консерватизм будет непросто практиковать, живя в современных реалиях, однако как часть исламской истории необходимо, изучая жизнь и взгляды реформаторов и модернистов, не забывать и таких людей, как шейх Сабри, чтобы и у мусульман, и у научного сообщества формировалось объективное видение проблем, с которыми столкнулись мусульмане 20 века.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аль-Куси, Мифаррих. Мустафа Сабри аль-муфаккир аль-ислами ва аль-алим аль-алями. – Дамаск: Дар аль-калям, 2006.
2. Аль-Куси, Мифаррих. Мустафа Сабри ва маукифуху мин аль-фикр аль-вафид. - Эр-Рияд: Дар аль-малик аль-фейсал, 2005.
3. Сабри, Мустафа. Каули фи аль-мар'а ва мукаранатуху би акваль мукалладати аль-гарб. – Бейрут: Дар аль-любаб, 2019.
4. Тамара Сонн: Ислам: Краткая история. Wiley, 2011, ISBN978-1-4443-5898-8.
5. Джозеф В. Мери Средневековая исламская цивилизация: энциклопедия. Рутледж, 2005. ISBN0-415-96690-6. п. 1088.
6. Сабри, Мустафа. Каули фи аль-мар'а ва мукаранатуху би акваль мукалладати аль-гарб. – Бейрут: Дар аль-любаб, 2019.

♦ **Аннотация:** В данной статье проводится анализ взглядов последнего шейх аль-ислама Османской империи, знаменитого мусульманского богослова Мустафы Сабри на права женщин. Права женщин в исламе – одна из наиболее обсуждаемых и острых тем. Актуальность данной работы заключается в том, что Мустафа Сабри жил и работал относительно недавно и являлся последовательным традиционалистом и консерватором, всю свою жизнь посвятившим борьбе с религиозным реформаторством и модернизмом. Живя на сломе эпох, он стал свидетелем европеизации мусульманских стран и высказывался о проблемах, которые до сих пор не потеряли среди мусульманской своей значимости. Мустафа Сабри касается вопросов многоженства, права женщин на учебу, совместного обучения мужчин и женщин, смешивания полов. **Ключевые слова:** Ислам, Мустафа Сабри, шейх аль-ислам, теология, богословие, женщина, фикх.

♦ **Annotation:** This article analyzes the views of the last sheikh of al-Islam of the Ottoman Empire, the famous Muslim theologian Mustafa Sabri, on women's rights. Women's rights in Islam are one of the most discussed and hot topics. The relevance of this work lies in the fact that Mustafa Sabri lived and worked relatively recently and was a consistent traditionalist and conservative who devoted his entire life to the fight against religious reformism and modernism. Living at the end of the era, he witnessed the Europeanization of Muslim countries, and spoke about the problems that have not lost their importance among Muslims. Mustafa Sabri deals with issues of polygamy, women's right to study, joint education of men and women, mixing of sexes. **Key words:** Islam, Mustafa Sabri, Sheikh al-Islam, theology, theology, woman, fiqh.

♦ **Annotatsiya:** Ushbu maqolada Usmonlilar saltanatining so'nggi shayxul-islomi, mashhur musulmon ilohiyotchisi Mustafo Sabriyning ayollar huquqlari haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Islomda ayol huquqlari eng ko'p muhokama qilinadigan va bahsli mavzulardan biridir. Bu asarning dolzarbligi shundaki, Mustafo Sabri nisbatan yaqinda yashab ijod qilgan va butun umrini diniy islohot va modernizmga qarshi kurashga bag'ishlagan izchil an'anaparast va konservator bo'lgan. U davrlar to'loqida yashab, musulmon mamlakatlarining yevropalashuviga guvoh bo'lib, musulmonlar orasida haligacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan muammolar haqida gapirdi. Mustafo Sabriy ko'pxotinlilik, ayollarning o'qish huquqi, erkak va ayolning birgalikda ta'lim olishi, jinslarni aralashtirish masalalari bilan shug'ullanadi. **Tayanch so'zlar:** Islom, Mustafo Sabriy, Shayxul-islom, ilohiyot, ilohiyot, ayol, fiqh.

МУСТАҚИЛ ТАРАҚҚИЁТ – ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ БАРПО ЭТИШ ОМИЛИ

ХУСНИДДИН АХМЕДОВ

ЎзХИА Малака ошириш
маркази директори, сиёсий
фанлар доктори, доцент

Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг асосий мақсади, мамлакатимизда инсон қадри ва ҳуқуқлари ҳимоя қилинадиган, қонун устуворлиги таъминланган демократик давлат ва эркин фуқаролик жамияти барпо этиш.

Жамияттараққиётинингустувор йўналишларини белгилаб, бу устувор йўналишлар бўйича тараққиётни таъминлаш асосида демократик фуқаролик жамиятини барпо этиш Янги Ўзбекистон стратегиясининг мазмунини ташкил этади. Бугунги кунда фуқаролик жамиятини ривожлантириш ва ижтимоий институтларнинг фаолиятини янги босқичга кўтариш масалалари ўз ечимини топмоқда. Аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш, сиёсий онгини юксалтириш фуқаролик жамияти қуришнинг муҳим шартидир. “Давлат-жамият-инсон” деган тамойил бугунги кунга келиб ўзгарди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларга мос равишда, тизимлилик, изчиллик, мантикийлик усулларига ҳамоҳанг тарзда “инсон-жамият-давлат” деган янги тамойил шаклланди. Бу ҳалқимиз қўллаб-қувватлаётган, миллий тараққиётимизга мос бўлган фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш ва бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамият қуришнинг асосига айланмоқда.

Ўзбекистонда барқарор ривожланишнинг янги даври бошланди. Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини ишлаб чиқди ва уни амалиётга татбиқ этди. Стратегияда Ўзбекистон халқининг мақсади, бугунги кунга келиб ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаш сари интилаётгани, қандай жамият барпо этаётгани илмий асосда кенг ва атрафлича ёритиб берилган. Барқарор тараққиёт ва маънавий янгиланишга хизмат қиладиган юксак самарадорликка эришиш, янги тамойиллар асосида замонавий илмга таянган ёндашувлар амалиётга татбиқ этилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, фуқаролик жамияти деганда, шахснинг ўз-ўзини ривожлантиришига ва инсон капиталининг ошишига хизмат қиладиган, “шахснинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини максимал даражада амал қилишида кўмаклашадиган, қонун устуворлиги ва адолат тамойиллари тантана қилган ижтимоий макон” тушунилади. Президентимиз Ш.Мирзиёев бундай деган эди: “Янги Ўзбекистон стратегиясининг мақсади – юртимизнинг бахтли ва баркамол инсонлар яшайдиган, ижтимоий адолат тамойиллари тўлиқ қарор топган, дунёнинг энг ривожланган, барқарор ўсаётган ва инсон капитали юқори бўлган демократик давлатлари қаторидан жой олишни таъминлашдир” [6].

Мамлакатимизда ўтган беш йилликда Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев раҳнамолигида ишлаб чиқилган 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида амалга оширилган ишлар, мамлакатимизда ривожланган фуқаролик жамияти барпо этишнинг сифат жиҳатдан янги босқичга ўтганини исботлади. Бу стратегия асосида ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо этадиган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ислохотлар, давлат ва конституциявий тизимда изчил туб ўзгаришлар ва янгиликлар рўй берди.

Президентимизнинг “Янги Ўзбекистон стратегияси” асарида кейинги йилларда орттирилган тажрибалар асосида юртимизнинг яқин келажакдаги ривожланиш босқичи, Ўзбекистоннинг янги даврга қандай режалар билан кириб бораётгани батафсил ёритилган. Асарда юртимизда бутунлай янги жамият барпо этилаётгани ва яқин келажакка мўлжалланган тараққиёт стратегиясининг устувор йўналишлари кўрсатиб берилган. Бу асар янги босқичнинг мустақам асосини ташкил этади, десак айни ҳақиқатни айтган бўламиз. “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида алоҳида таъкидланган қуйидаги фикрлар буни яққол тасдиқлайди: “Мамлакатнинг ҳар томонлама гуллаб-яшнашига фақат кучли ва адолатли фуқаролик жамияти

шароитида эришиш мумкин. Бунда барча қарорларни қабул қилишда фуқаролар ва улар бирлашмаларининг фикрлари инобатга олиниши зарурлиги назарда тутилади” [6:76].

Мамлакатимизда эркин фуқаролик жамияти барпо этиш, мустақиллик йилларидаги тараққиёт жараёни билан узвий алоқадор. Барпо этилаётган жамиятнинг моҳияти ва афзалликлари ҳақида фикр юритар эканмиз бу мустақиллик берган улкан имконият эканини ҳис этамиз.

Юртимизда фуқаролик жамияти қуриш ва унинг босқичларини амалга ошириш истиқлол одимлари билан узвий алоқадор. Барпо этилаётган жамиятнинг моҳияти ва афзалликлари ҳақида фикр юритар эканмиз бу мустақиллик берган улкан имконият эканини ҳис этамиз.

Юртимизда фуқаролик жамияти қуриш ва унинг босқичларини амалга ошириш истиқлол одимлари билан узвий алоқадор. Барпо этилаётган жамиятнинг моҳияти ва афзалликлари ҳақида фикр юритар эканмиз бу мустақиллик берган улкан имконият эканини ҳис этамиз.

Биринчидан, XX аср охирида халқимизнинг асрий орзулари рўйга чиқди, Ўзбекистон мустақилликка эришди. Мустақиллик ўз тақдиримизни ўзимиз белгилашимиз учун имконият берди.

Истиқлол туфайли тарихий, миллий ва ахлоқий қадриятлар ва анъаналаримиз, муқаддас эътиқодимиз қайта тикланди. Мамлакатимизнинг сарҳадлари ва суверенитетини ҳимоя қилишга қодир янги миллий армия тузилди, давлат хавфсизлиги ва жамоат тартибини сақловчи мутлақо янги асосдаги тизим яратилди.

Мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланди. Юртимизда янги жамият қуриш учун туб ўзгаришлар ва ислохотлар амалга оширила бошланди. Шаҳар ва қишлоқларимиз қиёфаси тубдан ўзгариб, юртимиз обод ва кўркем бўлди.

Иккинчидан, истиқлол йилларида эришган энг катта ютуғимиз мамлакатимизда қарор топган тинчлик, барқарорлик ва миллатлараро тотувликдир. Бу ўз навбатида, диний бағрикенглик ва миллатларо тотувлик тамойилларига асосланган давлатимизнинг эзгу мақсад йўлида амалга оширилаётган диний-маърифий соҳадаги ислохотларига тўлиқ мос келади.

Ватанимизнинг манфаатларига мос ташқи сиёсат ишлаб чиқилди ва дунёнинг энг ривожланган мамлакатлари, нуфузли халқаро ташкилотлар билан турли соҳаларда алоқалар ўрнатилди.

Ўтган давр мобайнида йирик иншоотлар, саноат корхоналари, завод ва фабрикаларнинг қад кўтаргани, ишлаб чиқаришнинг тизимли йўлга қўйилгани, мамлакатимизнинг ёқилғи ва ғалла мустақиллигига эришгани, иқтисодий соҳадаги таркибий ўзгаришлар, ҳуллас, макроиқтисодий барқарорликдаги ютуқларнинг барча-барчаси мустақил Ўзбекистон тараққиётининг аниқ натижаларидир.

Учинчидан, бугунги кунда олиб борилаётган очиқлик сиёсати туфайли сўз эркинлиги, одамларнинг тафаккури ва дунёқараши, ҳаётга муносабати ўзгариб бормоқда, фуқароларимизнинг буюк келажакка бўлган ишончи кучаймоқда. “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобини ўқиган ҳар бир инсон бунга тўлиқ ишонч ҳосил қилади. Янги давр стратегияси ҳаётимизнинг энг муҳим устувор йўналишларини белгилаб бермоқда. Жамият аъзоларининг дунёқараши, тафаккур тарзи, одамларнинг яшаш шароитлари тубдан ўзгармоқда.

Буларнинг барчаси янги жамият барпо этишдек олижаноб ва масъулиятли ишда халқимиз эришган улкан ютуқдир. Аммо пировард мақсадларга етиш учун мамлакатимизда бошланган ислохотларни изчил давом эттириш, эркин фуқаролик жамияти ва фаровон ҳаёт қуриш йўлида янада фаол ва фидойи бўлишимиз лозим.

Янги Ўзбекистонни барпо этишда фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича устувор йўналишлар ва энг муҳим вазифалар Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Янги

Ўзбекистон стратегияси” китобида алоҳида таъкидланган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- давлатнинг ва фуқаролик жамияти институтларининг мамлакатни янада жадал ва ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган саъй-ҳаракатларини бирлаштирувчи замонавий, демократик ҳамда очиқ-ошкора майдон сифатида уларнинг юқори даражадаги тизимли ва самарали мулоқотини йўлга қўйиш;

- ўрта муддатли ва узоқ муддатли истиқболда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг стратегик йўналишларини аниқлаш ва миллий моделини шакллантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

- фуқаролик жамиятини ва кенг жамоатчиликни ташвишлантираётган долзарб масалаларни муҳофама қилиш, шунингдек, мазкур секторнинг ҳолати ва ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш;

- давлат органларининг фуқаролик жамияти институтлари билан самарали ҳамкорлигининг замонавий механизмларини, уларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш чораларини жорий қилиш бўйича таклифлар тайёрлаш;

- фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий асосларини такомиллаштириш, ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назоратини амалга ошириш, мазкур институтларнинг жамият бошқарувидаги иштирокини кенгайтириш учун қулай шароитлар яратиш [6:76].

Бу борада илмий ва экспертлар гуруҳи иштирокида фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида фундаментал ва амалий тадқиқотларни ташкил этиш юзасидан ташаббус кўрсатиш, фуқаролик жамиятини ривожлантириш борасидаги давлат сиёсати ва унинг амалий натижалари ҳақидаги жамоатчиликнинг фикрини тизимли равишда ўрганиш, умумлаштириш ва таҳлил қилишни ташкил этиш ишлари алоҳида аҳамиятга моликдир. Кейинги йилларда амалга оширилаётган ўзгаришлар ва янгиланишларнинг муҳим қисми ҳисобланган инсон қадрини улуғлаш, инсонни қадрлаш йўлидаги эзгу мақсадлар ҳам ўз-ўзидан амалга ошадиган оддий жараён эмас. Шундай экан, бу борада ҳам давлат ва жамоат ташкилотларининг, фуқаролик жамияти институтларининг фаоллиги талаб этилади.

Фуқаролик жамияти институтларининг давлат органлари билан ҳамкорлиги даражасини, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қўшаётган ҳиссасини баҳоловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқиш ва шулар асосида даврий ва махсус муқобил маърузалар тайёрлашни ташкил этишга алоҳида аҳамият қаратилгани бежиз эмас.

Бу ўз навбатида:

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 22.12.2017// <https://www.president.uz/uz/lists/view/1371>

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 24.01.2020 // <https://www.president.uz/uz/lists/view/3324>

3. “Аҳолига давлат хизматлари кўрсатишнинг миллий тизимини тубдан ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти

- бир томондан, фуқаролик жамияти институтларига уларнинг халқаро ҳамкорлигини ривожлантиришда, илғор халқаро тажрибани ўрганишда ва ушбу тажрибани Ўзбекистон шароитида жорий этишда кўмаклашиш зарурлигини аниқлатади;

- иккинчи томондан, бу соҳадаги ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш мамлакатимизда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг яқин ва ўрта муддатли истиқболлари ва босқичлари, устувор йўналишлари, вазифалари аниқ белгилаб олинаётганининг асл сабабларини кўрсатади.

Мамлакатимизда халқимизнинг асрлар мобайнида сайқалланган келган асрий анъаналарига, муқаддас динимизнинг инсонпарварлик моҳиятига, миллий қадриятларимизга, умуминсоний тараққиёт тамойилларига таяниб эркин фуқаролик жамияти яратилмоқда. Юртимизда қадимдан турли миллат ва дин вакиллариининг ўзаро ҳамжиҳатлик ва аҳилликда яшаб келаётгани, оилавий муносабатларнинг мустақамланиётгани, давлат ва жамият бошқарувида ижтимоий адолат мезонларига амал қилинаётгани тизимли ишларнинг такомиллашувига хизмат қиладиган муҳим омилларга айланиб бормоқда.

Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси халқимизни бир мақсад атрофида бирлаштириб, улуғ ишларга сафарбар этадиган бизга кўмак бўладиган маънавий мезондир. Ундан давлатимизнинг ҳар бир фуқароси биз қандай жамият, қандай давлат, қандай тузум барпо этаямиз, унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий асослари нималардан иборат, деган саволларга аниқ жавоб топа олади.

Президентимизнинг бу стратегияси ватандошларимизнинг асрий анъана ва қадриятларини, миллий ўзлигимизни ўзида мужассамлаштириб, уларни умуминсоний қадриятлар, дунё цивилизациясининг ютуқлари ва илғор, тараққийпарвар ғоялар билан бойитиб, мамлакатимизнинг ўз олдида қўйган эзгу мақсад ва вазифаларини аниқ-равшан акс эттиради.

Фуқаролик жамиятини қандай барпо этиш ҳақидаги масала, Президентимизнинг “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида ўзининг тугал ва мукаммал ифодасини топди. Унда қурилажак янги жамиятнинг илмий-фалсафий концепцияси, жамият ҳаётини тубдан ислоҳ этишнинг навбатдаги стратегик вазифалари асослаб берилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, ҳаракатлар дастури ва тараққиёт стратегиясини тўғри белгилаб олиниши, ислохотларни амалга оширишда самарали натижаларга олиб келишидан, мураккаб вазифани бажаришда қисқа даврда ҳам улкан ютуқларга эришиш мумкинлигидан далолат беради.

<http://www.president.uz/uz/lists/view/>

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий соҳадаги ислохотлар устидан жамоатчилик назорати самарадорлигини, шунингдек, фуқароларнинг демократик ўзгартиришлардаги фаоллигини оширишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори. <http://uza.uz/uz/documents> 2019

5. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2020.

6. Ш.М.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.

♦ **Аннотация:** Мақолада Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг мазмун-моҳияти, унда илгари сурилган инсон қадрини улуғлаш ғоясининг бугунги кундаги аҳамияти, қонун устувор бўлган демократик давлат ва эркин фуқаролик жамиятини барпо этишда эътибор қаратиш лозим бўлган жиҳатлар очиқ берилган. **Таянч сўзлар:** Тараққиёт, стратегия, тараққиёт стратегияси, инсон қадр, демократик давлат, фуқаролик жамияти, ижтимоий институт, ижтимоий адолат, дунёқараш, фаровон ҳаёт.

♦ **Annotation:** The article reveals the essence of the New Uzbekistan Development Strategy, the current importance of the idea of glorifying human dignity, and the aspects that need to be addressed in building a democratic state and a free civil society where the rule of law prevails. **Key words:** Development, strategy, development strategy, human dignity, democratic state, civil society, social institution, social justice, worldview, prosperous life.

♦ **Аннотация:** В статье раскрывается сущность Стратегии развития Нового Узбекистана, актуальность идеи прославления человеческого достоинства, аспекты, которые необходимо решить в построении демократического государства и свободного гражданского общества. **Ключевые слова:** Развитие, стратегия, стратегия развития, человеческое достоинство, демократическое государство, гражданское общество, социальный институт, социальная справедливость, мировоззрение, благополучная жизнь.

ПРОБЛЕМЫ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ БРАКОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

А.А.УСМАНОВА – кандидат психологических наук, доцент кафедры филиала РГУ нефти и газа в городе Ташкенте

А.В.ШМАКОВА – студентка 2 курса Филиала РГУ нефти и газа в городе Ташкенте

А.С.УГАЙ – студентка 2 курса Филиала РГУ нефти и газа в городе Ташкенте

Проблема межнациональных браков имеет глубокие социальные корни и обусловлена рядом психологических, исторических, религиозных и конфессиональных причин. Поэтому требуется всестороннее изучение внутренней сущности данного социального явления, его характерологических особенностей. В современном мире актуализируются отношения между мужчинами и женщинами, предпочитающими вступать в брак с представителями других национальностей и вероисповеданий. В этом контексте, общность культур, языка, традиций и близость родных [1] облегчают процесс взаимопонимания.

Создание семьи – один из самых важных моментов в жизни человека. Все желают создать здоровую и крепкую ячейку общества. Институт семьи и брака является основным общественным регулятором социального воспроизводства населения. При этом он также подвержен преобразованию с учетом индивидуальных потребностей современности. Изменение отношения к институту брака и гендерная разница состава населения серьезно влияют на положение брачного выбора индивидов. Одной из особенностей трансформации смешанных союзов за последние годы стало увеличение доли браков с представителями другой национальности. Усилилось общественное внимание к межнациональным бракам. Информационные ресурсы содержат множественное число сайтов, относящиеся к бракам с партнерами из другой нации и народности, их число с годами имеет тенденцию к увеличению [2].

Вместе с тем, сегодня стало проще встретить людей из всех видов культурных традиций, а иногда и влюбиться в них. Однако следует помнить, что на этом пути можно наткнуться на определенные сложности. Религиозные и политические различия, культура общения, языковые барьеры и мн. др., вызывают серьезные конфликты в парах. Но даже тривиальные повседневные привычки (пищевые предпочтения, традиции празднования праздников и т.д.) могут привести к разногласиям.

Актуальность проблемы заключается в том, что на территории нашей страны проживает около 134 национальностей и народностей. Узбекистан – многонациональное государство. Здесь можно встретить представителей среднеазиатского региона – узбеков, каракалпачков, таджиков, туркмен, казахов, киргизов, уйгуров, дунганов. Вместе с тем проживают западные и восточные славяне: русские, украинцы, белорусы, поляки. Многочисленными диаспорами в Узбекистане представлены корейцы, иранцы, армяне, грузины, азербайджанцы, татары, башкиры, немцы, евреи, литовцы, греки, турки и др. [3].

Такая этническая пестрота обусловлена разными историческими событиями. Многие представители коренных народов республик бывшего союза были эвакуированы в Узбекистан во время Второй мировой войны. Представители отдельных наций были депортированы из мест постоянного проживания в годы сталинских репрессий. Да и в мирное время происходила активная миграция, особенно это касалось молодежи, которая принимала участие в масштабных стройках и проектах по поднятию и освоению новых земель, оставаясь впоследствии на обжитых местах [4].

Стоит упомянуть, что в середине 90-х годов доля смешанных браков в Узбекистане составляла 22%. А уже в середине 2000-х в столице – 48%. Очевидно, что количество браков за последние десятилетия существенно возросли и продолжают расти. При этом межнациональную семью, как правило, в два раза чаще создают женщины, нежели мужчины.

Можно также заметить, что за последние несколько лет в Узбекистане наблюдается прирост разводов, так, например, в 2019 году их количество составило свыше 28,7 тысяч. Согласно данным опроса, одной из причин развода пары называли именно расхождения во взглядах на жизнь, вызванные межнациональными традициями.

В связи с этим возникла необходимость актуализировать исследования по изучению современных взглядов людей на проблему межнациональных браков, их оценочное отношение, а также выявить личное желание и тенденции вступить в брак с представителями других наций и народностей.

Объектом исследования выступили мужчины и женщины с возрастом от 18 лет и старше. Предметом – отношения людей к межнациональным бракам [4].

Гипотеза исследования состояла из следующих утверждений: современная молодежь стремится самостоятельно принимать решения в выборе второй половинки; социальное общество положительно относится к межнациональным бракам; наблюдается снижение негативного настроения граждан к данному вопросу; возрастает желание молодежи вступать в межнациональные браки.

Участников состояло 1217 человек, из числа 18-24-летних (90,8%), 25-34-летних (7,8%), 35-46-летних (1,4%), представителей старше 46 лет не наблюдалось. Все участники отобраны из различных регионов и стран. В качестве метода исследования использован письменный опрос в формате online анкетирования [5]. Приняли участие как мужчины (51,2%), так и женщины (48,8%). Большинство опрошенных, а именно 59,9%, имеют неполное высшее образование, второе место по числу опрошенных занимают лица с неполным высшим образованием (28,1%). Согласно списку опрошенных, 59,9% составили узбеки, также в число респондентов вошли: русские, армяне, иранцы, азербайджанцы, грузины, евреи и др. Почти половина (47,9%) респондентов из города Ташкента. Важно отметить, что в анкетировании приняли участие представители из Российской Федерации (2,3%) и Республики Казахстан (4,1%). Как выяснилось, большее количество опрошенных респондентов не состоят в браке (94,5%).

Полученные результаты свидетельствуют о том, что в национальном, в многонациональном браке состоит 37,5% респондентов. Анализ также показал, что предпочтения неженатых людей (186 человек) по отношению к однонациональным и многонациональным бракам разделились в равной мере.

Опрос показал, что больше половины респондентов (54,4%) придерживаются положительного отношения к межнациональным бракам, среди 31,8% опрошенных наблюдается нейтральная позиция. Отсюда следует вывод о том, что в современном обществе преобладает благоприятное отношение к межнациональным бракам.

175 респондентов согласны с тем, что все люди имеют право быть счастливыми, независимо от национальности. Они положительно относятся к межнациональным бракам, несмотря на то, что некоторые (3,2%) считают, что образование межнациональных браков «ведёт к разрыву культур и несёт угрозу для общества». Кроме того, 5,1% респондентов думают, что «такого рода браки имеют место быть, но они не должны быть нормой для общества».

Отсутствует негативное отношение к представителям другой национальности, кроме того многие (66,4%) с симпатией и с удовольствием общаются с людьми другой национальности.

Примечателен тот факт, что среди респондентов не оказалось негативно настроенных, у которых представители другой национальности вызывали бы агрессию и раздражение. Хотя такого рода варианты ответов имеют место в опроснике.

Также была рассмотрена реакция респондентов в случае, «Если бы кто-нибудь из родственников или знакомых вступил в брак с представителем другой национальности». 47,9% опрошенных одобительно бы отнеслись к такому браку родственников или знакомых, так как считают, что различия в национальности в семье не имеют значения, а 43,3% считают, что это выбор двух взрослых людей. В то же время имеются высказывания, где такого рода брак называют «нежелательным». Были и те, кто затруднился ответить. Как свидетельствуют данные, если бы такой брачный союз всё-таки состоялся, у 95,4% не изменилось бы отношение к родственникам или знакомым, но у 4,6% людей изменилось бы.

По проведенному опросу, 76,5% респондентов «могли бы вступить в брак с представителем другой национальности», в то время как 18,9% всё же испытывают затруднения в однозначном ответе, а 4,6% – вовсе не видят себя в браке с представителем другой национальности.

Что касается межконфессионального (межрелигиозного) брака, поскольку в ряде крупных религий (христианство, ислам) вступление в брак с иномыслем либо не рекомендуется, либо прямо запрещено, смена религии из-за любимого человека происходит редко. Так, 54,4% опрошенных «не смогли бы сменить религию», 11,5% – ответили «скорее нет, чем да». Однако получены и ответы в пользу нейтрального отношения к религии – 30,4%.

В современном обществе одной из главных проблем межнациональных браков является проблема непонимания, упреков со стороны общества (родных, родителей), что составило 41,5% мнения опрошенных. Однако 33,2% людей видят проблемы только в противоречии национальных, религиозных традиций и обычаев, в то время как 18,4% респондентов в этом не видят никаких проблем.

При опросе на данный вопрос были учтены дополнительные ответы респондентов:

- «Проблема в межнациональных браках видится в непонимании, упреках со стороны общества, родителей, родных и в противоречии национальных, религиозных традиций и обычаев»;

- «Воспитание детей, их язык и религия, принадлежность к традициям – все это является предметом споров и разногласий»;

- «Могут возникнуть проблемы самоидентификации у детей, рождённых в таком браке»;

- «Проблема в межнациональных браках порождает страх, что дети будут неполноценными узбеками, будут говорить с акцентом. Также есть страх, что они потеряют свою идентичность и, возможно, это как-то повлияет на их психику»;

- «В межнациональной среде много сложности касательно общения и взаимодействия, языкового барьера, не каждой невестке это может быть под силу» и пр.

Также были примечательны положительные отзывы относительно межнациональных браков. Согласно опросу, «межнациональные браки способствуют рождению новой семьи», подтверждением тому являются следующие высказывания:

- «Самые одаренные и красивые дети у родителей разных национальностей»;

- «Люди одной национальности кажутся слишком простыми и привычными, а другой – это как один из способов попробовать что-то новое»;

- «Укрепляются межнациональные узы»;

- «Если люди любят друг друга, нет никакой разницы между межнациональными и однонациональными браками»;

- «Брак есть брак: те положительные стороны, что есть в мононациональных браках, есть и в межнациональных»;

- «Я живу в межнациональной семье, для меня такие браки – норма. Это научило относиться толерантно к людям других национальностей, религий и взглядов в принципе. Супруги меняются только в лучшую сторону, стимулируют

друг друга на развитие. А дети таких браков и вправду красивы, умны и любимы. По моему мнению, это достижение их родителей, а не только генов»;

- «Положительная сторона в традиционной насыщенности этих семей» и т.п.

Кроме того, анализ полученных данных позволил выявить степень выраженности выбора пары для брака. На вопрос: «Чьим мнением руководствуетесь при выборе пары для брака», опрошенные ответили:

- «личным мнением» (50,7%);

- «только мнением родных и близких» (3,2%);

- «стараюсь совмещать своё мнение и родных» (44,7%).

Прозвучали и другие ответы:

- «советами родителей»;

- «Дело в том, что брак – это выбор каждого и не нужно никого слушать. Жить в первую очередь придётся тебе с этим человеком, а не родителям. Но большинство молодых людей живут стереотипами. Мне 27 лет, и я уже много раз видел, как браки заключались и наоборот. Большинство проблем происходит из-за того, что молодые пары не готовы к семейной жизни».

Исходя из вышеизложенного можно заключить, что преимуществ у межнациональных союзов достаточно много и главным из них является то, что жизнь пары становится насыщенной и богатой духовно. К примеру, если заключается брак между русской девушкой и узбеком юношей, паре предстоит узнать очень много о культуре и традициях друг друга. Так, супруга узнает, что такое мусульманство, ценности ислама, и не исключено, что со временем она примет веру своего мужа, изучит чуждые ей традиции и обычаи, исследует прежде незнакомый мир узбекского народа, его историю и культуру. Кроме того, изучить узбекский язык ей будет проще и в естественной среде. Супруг-узбек со своей стороны получит возможность познакомиться с обычаями русского народа, основами христианства и пр.

Отношения между членами таких союзов всегда яркие и интересные, парам некогда скучать, так как они погружены в широкие социальные контакты и общение, родственные связи. Данное обстоятельство развивает толерантность в обществе, этнокультурные отношения взаимообогащают людей, формируют уважение и почитание брачных ценностей и идеалов. Кроме того, как свидетельствует медицинская практика, положительным свойством межнациональных союзов является также и то, что они способствуют искоренению генетических заболеваний, которым подвержены определенные расы, вследствие чего, в ДНК рожденного ребенка появляется другой ген, вымещающий дефектный или ослабевший его. Смешение кровей благотворно влияет на внешность детей, самые красивые люди мира – плод любви людей разных национальностей и рас.

Одним из основных барьеров межнациональных браков является то, что рано или поздно приходится принять другую ментальность и уклад жизни. При этом молодые могут встретиться с непониманием, неодобрением, тотальным неприятием со стороны близких. Консервативные родители невесты или жениха могут воспротивиться такому решению по разным причинам.

Выявленные негативы вовсе не являются препятствием для вступления в брак с представителями другой национальности. Следует лишь позаботиться о некоторых моментах, которые будут способствовать гармонизации межнациональных браков. Решение проблемы видится в том, что необходимо: заблаговременно быть морально готовым к вступлению в межнациональный брачный союз, освоить ценности толерантности, понимания и терпимости; изучить законодательную основу института семьи; быть подкованным в отношении составления брачного контракта, который обезопасит женщину от нежелательных последствий в случае развода; изучать социальные и культурные нормы страны, в которую вынужден переехать супруг или супруга, решившие заключить брак и пр.

Подводя итоги, хотелось бы отметить, что в ходе данного социологического исследования поставленные гипотезы подтвердились. Межнациональный брак имеет как плюсы,

так и минусы. Прежде чем заключить брак с представителем другой национальности, следует изучить особенности его национальных традиций и обычаев, поскольку они существенным образом повлияют на дальнейшее развитие семейной жизни. Брак с представителем другой

национальности – это возможность открыть для себя новый мир взаимоотношений, воспитание ценностей другой религии, этнических особенностей, готовность идти на компромисс, сглаживание противоречий и разногласий совместной жизнедеятельности и пр.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Семейный кодекс Республики Узбекистан [Электронный ресурс] URL: <https://lex.uz/docs/104723> (Дата обращения 15.05.2021).
2. Корнеева С.В. Межнациональные браки [Электронный ресурс] //Корнеева С.В. Автореф.дисс.канд.социол.наук., 2006 //Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/mezhnatsionalnye-braki-s-inostrannym-partnerom-v-sovremennykh-usloviyakh-rossiiskogo-obshche> (Дата обращения 25.05.2021).
3. Васильева Г. Расы и народы [Электронный ресурс] //Вып. 27. [Средняя Азия] / Г.Васильева (ред.). М., 2001//Режим доступа: <https://www.academia.edu/40222911/>
4. Мамадалиева Х.Х. Брак и семья в Узбекистане [Электронный ресурс] //Жур. «Народонаселение», 2017 //Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/brak-i-semya-v-uzbekistane> (Дата обращения 25.05.2021).
5. Социологическое исследование проведено в феврале-марте месяце 2021 года в online-формате среди представителей различных национальностей, проживающих в регионах Узбекистана и дальнего зарубежья. Всего исследованием было охвачено 1217 человек.

♦ **Аннотация:** Данная статья посвящена изучению проблемы межнациональных браков сквозь призму реалий современного общества. **Ключевые слова:** семья, семейно-брачные отношения, межнациональные союзы, молодежь, анкетный опрос.

♦ **Annotation:** This article is devoted to the study of the problem of interethnic marriages through the prism of the realities of modern society. **Key words:** family, family and marriage relations, interethnic unions, youth, questionnaire survey.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақола миллатлараро никоҳ муаммоларини замонавий жамият мезонлари орқали ўрганишга бағишланган. **Таянч сўзлар:** оила, оила ва никоҳ муносабатлари, миллатлараро иттифоқлар, ёшлар, сўровнома.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ ВА ЯНГИЧА РУҲИАТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЗАРУРАТИ

АББОС
ДЎЛАНОВ
ҚарДУ
доценти

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-маънавий соҳадаги ислохотлардан қўзланган мақсад халқимизнинг маънавий юксалишига замин ҳозирлаш, хусусан, ёшларни инсонпарвар, ватанпарвар, ахлоқий баркамол инсон бўлиб етиштиришнинг илмий асосланган тизимини ишлаб чиқишдан иборат. Ёшларнинг билимли, масъулиятли, сиёсий жиҳатдан идрокли, ахлоқан пок ва маънавий баркамол бўлиб ўсишида мустақил фикрлашни шакллантиришнинг аҳамияти катта. Мустақил фикрлаш инсонда фаолликни вужудга келтиради, унинг ўз ижодий имкониятини синаб кўриш ва рўёбга чиқаришида кўмаклашади. “Инсон мустақил шахс даражасига кўтарилмоғи учун мустақил фикр юритиш малакасига эга бўлмоғи лозим” [2:130]. Шу боис мустақил фикрлашни шакллантириш ва ривожлантиришнинг муҳим шартни янгиланаётган жамиятда янгича руҳиятни қарор топтириш ва ижтимоий онгни ўзгартиришдир.

Аваллари ижтимоий ондаги руҳий омилга етарлича баҳо берилмасди. Янги жамият барпо этилаётган айни дамда у катта аҳамият касб эта бошлади ва жамиятдаги у ёки бу ҳодисани баҳолашнинг муҳим элементига айланди. Миллий маънавиятни шакллантиришда ҳам у катта аҳамият касб этмоқда.

Миллий маънавиятни қарор топтиришда кўплаб кўникма ва қоидалар мавжуд. Улардан айримлари гуруҳ ва жамоа руҳияти сифатида содир бўлса, бошқалари яқка руҳият тарзида намоён бўлади. Бироқ, униси ҳам, буниси ҳам янгича қарашларнинг вужудга келишига тўсқинлик қилади. Уларни “турлича намоён бўладиган руҳий тўсиқлар”, деб атаса тўғрироқ бўлади.

Шахсий руҳий тўсиқлар кўпинча инсоннинг кузатувчанлик ёки пассив позициясида ўз ифодасини топади. Инсон янги ҳаётдаги иқтисодий, сиёсий ва маънавий ўзгаришларга умуман ижобий муносабатда бўлгани ҳолда, бу ўзгаришлар шахснинг меҳнат ва турмуш шароити, ижтимоий обрў-этиборига тааллуқли бўлса, турли нарсалардан шубҳаланиши, ўз кучига ишонмаслигига олиб келиши мумкин.

Руҳий тўсиқлар шартли равишда бир неча гуруҳга бўлинади:

Бу тўсиқлардан биринчи гуруҳини ишлаб чиқариш, тақсимот ва истеъмол соҳаси билан боғлиқ бўлган салбий психологик ҳодисалар ташкил қилади. Улар меҳнатни рағбатлантириш жараёнининг номукаммаллиги, меҳнатга кўра тақсимлаш қоидасининг бузилиши билан боғлиқ. Бир ёқламалик, боқимандалик ва истеъмолчилик кайфиятлари шулар жумласидан.

Иккинчи гуруҳга бошқарув соҳаси билан боғлиқ бўлган

салбий руҳий ҳодисалар киради. Бу тўрачилик руҳиятидир.

Учинчи гуруҳни ишчанлик руҳияти доирасидаги ҳодисалар ташкил этади. Унинг асосида одамлар турмуш тарзи шароитларидан келиб чиқадиган шахсиятпарастлик, худбинлик каби хатти-ҳаракатлар ётади.

Салбий руҳий ҳодисаларнинг барча тури кишиларнинг ижтимоий фаоллигининг ошишига, уларда мустақил фикрлашнинг шаклланишига халал беради. Одамлар меҳнати катта қимматга эга эканини тушуниши, ҳукумат томонидан рағбатлантирилиши туфайли ўз кучига аста-секин ишончи орта боргани сари уларнинг психологиясидаги ўтмишдан қолган салбий ҳолатлар, айниқса боқимандалик кайфияти барҳам топа боради. Меҳнатнинг ижтимоий қимматини тиклаш халқимизга ўз кадр-қимматида ҳурмат ҳиссини уйғотиш янгича тафаккурнинг муҳим жиҳатларидандир. Жамоа, жамият, ўртоқлик ҳиссигина шахсда соғлом маънавий руҳиятни уйғотиши мумкин.

Бироқ, шуни таассуф билан қайд этиш зарурки, ҳозирги пайтда айрим одамларнинг онгида истеъмолчилик кайфияти, мол-мулк, бойлик жамғаришга ҳирс қўйиш, жамиятдан кўпроқ олиб камроқ бериш, баъзан эса ўзгалар ҳисобига яшаш ҳисси ёлиб келмоқда.

Бу одамларда маънавий эҳтиёжларини қондиришга эмас, балки уларни тубанлаштиришга, инсоний ҳис-туйғуларини чеклашга, уларнинг тафаккурини бир қолипга солишга йўналтирилган оммавий маданият ҳавфининг ошишига олиб келади. У одамларда маънавий-ахлоқий меъёрларнинг шаклланишига, айниқса ёшларда мустақил фикрлашнинг шаклланишига ғов бўлиши мумкин.

Жамият янгиланаётган ва мустақил фикрлашни

шакллантиришга эътибор қаратилаётган бугунги кунда одамларнинг руҳиятидаги салбий тамойилларни бартараф этиш ишлари янада кучайтирилмоқда. Одамларда мустақил фикрлашни шакллантириш жараёнида халқнинг ижтимоий аҳволини ҳам ҳисобга олмоқ зарур. Чунки унинг ижтимоий ҳолатида кундалик муаммолардан тортиб инсониятнинг оламшумул муаммоларигача мужассам бўлади. Унинг мазмунида ранг-баранг қарашлар, эътиқодлар, мафкуравий тамойиллар, илмий ва ғайриилмий тасаввурлар мавжуд.

Мустақилликдан сўнг юртимизда амалга оширилаётган ўзгаришлар туфайли ижтимоий онгда ҳам жиддий ўзгаришлар бошланди.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар манфаатининг улуғланиши ижтимоий онгда ўз ифодасини топди. Мамлакатимизда инсоннинг меҳнати, шахснинг ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришга қаратилган кўплаб тадбирлар амалга оширилмоқда. Халқимиз иқтисодий ислохотлар амалга оширилиши зарур эканини тушуниб етди.

Бозор муносабатлари одамларнинг меҳнатга муносабатини ва меҳнатнинг одамлар ижтимоий ҳаётидаги таъсирини кучайтирди. Мулкчиликнинг барча шаклига, шахсий ташаббус ва ишбилармонликка кенг йўл очиб берилди. Бу эса лоқайдлик ва боқимандаликка барҳам бериб ёшларни меҳнатсеварликка ва ишбилармонликка ўргатди.

Ўзбекистон ўз истиқлол ватараққиёт йўлини белгилар экан, одамларда ўз юртига нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотишни, уларни меҳнатсеварликка ўргатишни, билимга, маърифат тарқатувчиларга нисбатан эҳтиром кўрсатишни асосий мақсад қилиб олди. Инсон манфаатларини кафолатлашга йўналтирилган меҳнатни рағбатлантиришнинг кучли механизми яратилди. Давлатимизнинг барча фуқаролари учун ташаббус кўрсатишига, ишбилармонликни намоиш этишига барча шароитлар яратилди. Одамларнинг, айниқса ёшларнинг ҳаётига, меҳнатга бўлган янгича муносабати шакллана бошлади.

Мустақил фикр юритадиган, тўғри ва ҳалол, жасур авлодни тарбиялаш давримизнинг долзарб масаласига айланди. Чунки “Ёшлар ислохотларнинг ғояларини, тамойил ва меъёрларини тезроқ ва теранроқ қабул қилади” [7:194].

Шу тариқа одамларнинг ижтимоий фаолиятида таркиб топаётган янгича тафаккур уларнинг маънавий-руҳий имкониятларини кўрсатувчи улкан ижтимоий куч сифатида намоён бўлади.

Янгича тафаккурни шакллантиришдан кўзланган мақсад Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг таъкидлаганидек: “Ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, уларнинг ўқиши, меҳнат қилиши, билим олиши ва қобилиятини намоён этиши учун барча шароитлар яратилмоқда. Зеро, бутун халқимиз қатори ёшлар – Янги Ўзбекистон бунёдкорларидир!”

Ёш авлоднинг фуқаролик позицияси ва фаоллигини кучайтириш, фарзандларимизни мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб-хунарларни пухта эгаллаб, халқаро майдонда рақобатга кириша оладиган баркамол шахслар, етук мутахассислар этиб тарбиялаш бўйича кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда” [1:53].

Жамиятни демократлаштириш, сиёсий тизимни ислоҳ қилиш ва ҳуқуқий давлатни қарор топтириш оммавий-сиёсий онга катта таъсир кўрсатади. Оннинг бу турига фикрлар хилма-хиллиги, танқидийлик, баъзан эса зиддиятчилик ҳосилдир. Ижтимоий онг тобора эркин бўлиб бормоқда, итоаткорлик психологиясидан халос бўлинмоқда, ҳокимиятдан бегоналашувга барҳам берилмоқда, янги сифат касб этмоқда. Ижтимоий-сиёсий онда қонунга ҳурмат билан муносабатда бўлиш ҳисси шаклланди. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, фуқаролар қонунларга ғошмай риоя қилиш зарурлиги ғоясини тушуниб етсагина ҳуқуқий давлат қарор топиши мумкин.

Мустақиллик йилларида ижтимоий онг анча фаоллашди. Мамлакатимизда аҳолининг кўпчилиги амалга оширилаётган ислохотларни ва унинг назарий асоси бўлган “Харакатлар стратегиясини” ижобий баҳолади. Халқимизнинг онги ва шууридан демократия ғоялари тобора мустаҳкам ўрин олмоқда. Ижтимоий онг инсонийлашиб бормоқда. Одамлар шафқатсизликни, бефарқликни, бераҳмлиқни қаттиқ қоралаб,

раҳм-шафқат, инсонга ҳурмат, унинг кадр-қимматиغا, орномусига, талаб ва эҳтиёжига эътибор билан қарашнинг қарор топиши учун курашмоқда. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар инсонларнинг онгида янгича муносабатни қарор топтириш, инсонпарварлик тамойилларини мустаҳкамлаш учун шарт-шароитлар яратмоқда. Бундан ташқари ижтимоий онгда ижтимоий қадриятларга янгича қараш вужудга келмоқда, умуминсоний қадриятлар устувор хусусият касб этмоқда. “Янги Ўзбекистонда тафаккур эркинлиги, илм-фан, маданият, адабиёт ва санъатнинг ривожланиши устувор аҳамият касб этмоқда” [4:90].

Ижтимоий онгдаги ўзгаришлар фақат ижобий хусусиятга эга бўлмай, балки унинг салбий жиҳатлари ҳам мавжуд. Булар худбинлик, миллатчилик, маҳаллийчилик ва танҳо дохилликка интилишнинг намоён бўлишидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг таъкидлаганидек: “Мени доимо ўйлантирадиган, ташвишга соладиган яна бир долзарб масала бу – ёшларимизнинг одоб-ахлоқи, юриш-туриши, маданий савияси, бир сўз билан айтганда, тарбияси билан боғлиқ. Биз бу йўналишда катта ишларни амалга оширяпмиз. Аммо уларнинг самарадорлигини янада кучайтириш учун бир қатор масалаларга жиддий эътибор беришимиз зарур, олдимизда турган энг муҳим масала, ёш авлодни миллий ватанпарварлик руҳида тарбиялашдир” [1:257].

Вужудга келган мафкуравий вазиятдаги асосий вазифа – жамиятни маънавий янгилашдан иборат. Бунинг учун маънавий бойликларни яратиш бўйича фаолиятни кучайтириш, бу соҳада мавжуд имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш, маънавий-оммавий фаолиятни кенгайтириш зарур. Булар маънавиятимизнинг шаклланишида ёрдам беради. Ҳозирги вазифа истиқлолимизни янада мустаҳкамлаш ва асрлар давомида илдиз отган маънавиятимизни ўзида ифода этган миллий қадриятларимизни кишиларнинг онги ва шуурига янада чуқурроқ сингдиришдир.

Жамиятнинг ривож, интеллектуал даражаси илм-фаннинг ривожланишига боғлиқ. Ўзбекистонда унинг ривожланиш даражаси анча юқори бўлгани боис, илмий билимлар кишиларнинг кундалик ҳаётига тез кириб бормоқда. Ижтимоий онг илм-фан, билим билан боғлиқ қадриятларни ўзлаштириш билан бир қаторда ахлоқий, эстетик маданиятни ўзлаштиришни ҳам назарда тутди. Бу мураккаб ва сермаъно жараёндир. Юртимизда амалга оширилаётган маънавий янгиланишлардан кўзланган мақсад умуминсоний ахлоқий меъёрларнинг устуворлигини қарор топтириш ва адолат, шахсий кадр-қиммат, раҳм-шафқат, ўзаро ёрдам туйғуларини уйғотишдан иборат. “Зеро, беадаб банда Аллоҳ лутфидан маҳрумдир. Одоб жамийки ҳамийда хулқларнинг ҳосиласи” [3:74].

Жамиятни ахлоқий соғломлаштириш мураккаб ва узоқ давом этадиган жараён. У шунчаки ахлоқий тасаввурларга эга бўлишни эмас, ҳаёт тарзини ўзгартиришни тақозо этади. Ўзбек халқининг маънавий юксалишида ислом дини алоҳида аҳамиятга эга. Маълумки, унинг одамлар хатти-ҳаракатидаги аҳамиятига узоқ йиллар эътибор берилмади. Бироқ ислом дини тарғиб этадиган умуминсоний меъёрлар, ахлоқий қадриятлар инсонда инсонийликни шакллантиришга, унда эзгулик ҳиссини мустаҳкамлашга, виждонни уйғотишга, одамни раҳм-шафқатли қилиб тарбиялашга қодирлигини ҳеч ким инкор этолмайди. “Ахлоқий меъёрлар қонун йўли билан қарор топтирилмайди, улар афкор омманинг фаолиятига боғлиқдир” [5:12].

Ижтимоий оннинг маънавий қадриятларни ўзлаштириши салбий ҳодисаларга қарши курашиш жараёнида амалга оширилади. Шунинг учун бугунги кунда жамиятимизда амалга оширилаётган ғоявий-тарбиявий ишлардан кўзланган мақсад ижтимоий муҳитни соғломлаштириш, миллий маънавиятимизни фаол тарғиб этиш, жамиятимизни ижтимоий организм сифатида мустаҳкамлаш, ижтимоий онгдаги салбий ҳодисаларни бартараф этиш, ёшларда мустақил фикрлашни шакллантиришдан иборатдир.

Демак, “Инсон баркамол бўлмоғи учун мустақил фикрлаш, мустақил ишлаш, мустақил яшаш маданиятига эга бўлмоғи лозим” [6:36]. Зеро, мустақил фикрлаш, ишлаш ва яшаш малакасига эга, миллий манфаатни тўла тасаввур қилувчи, миллий ғурури баланд, чинакам ватанпарвар кишидагина

янги руҳият шаклланади. Шундай қилиб, қарор топаётган янги жамият аъзолари руҳиятининг ўзгариши ва ижтимоий

онгдаги ислохотлар ёшларда мустақил фикрлашни шакллантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.Мирзиёев. “Янги Ўзбекистон стратегияси”. –Т., 2021.
2. А.Чориев. “Инсон фалсафаси” (Мустақил шахс). –Т., 2002.
3. Ж.Румий. “Маънавий маснавий”. –Т., 1999.
4. А.Эркаев. “Янги Ўзбекистон: мўлжал – учинчи ренессанс”. –Т., 2021.

5. А.Авлоний. “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”. –Т., Ўзбекистон.1992.

6. А.Чориев, С.Чориев “Инсонпарвар, демократик жамият мафкуриси ва баркамол инсон шахсини шакллантириш”. –Т., 2005.

7. А.Эркаев. “Ўзбекистон йўли”. –Т., 2011.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада ёшларнинг билимли, масъулиятли, сиёсий жиҳатдан идрокли, ахлоқан пок ва маънавий баркамол бўлиб ўсишида мустақил фикрлашнинг аҳамияти катта экани, инсонда фаолликни вужудга келтириши, ўз ижодий имкониятларини синаб кўриши ва рўёбга чиқаришига кўмаклашиши, шу боис уни шакллантириш ва ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири янгиланаётган жамиятда янги руҳиятни қарор топтиришдан ва ижтимоий онгни ўзгартиришдан иборат экани очиб берилган. **Таянч сўзлар:** Мустақил фикрлаш, янги руҳият, меҳнатсеварлик, ахлоқчилик, маънавий баркамоллик, миллий қадриятлар.

♦ **Annotation:** This article emphasizes the importance of independent thinking in the development of educated, responsible, politically savvy, morally pure and spiritually mature young people, reveals the determination of a new type of psyche in a renewed society and the transformation of public consciousness. **Key words:** Independent thinking, new spirit, diligence, morality, spiritual perfection, national values.

♦ **Аннотация:** В данной статье подчеркивается важность самостоятельного мышления в становлении молодежи образованной, ответственной, политически подкованной, нравственно чистой и духовно зрелой, раскрывается детерминация нового типа психики в обновленном обществе и трансформация общественного сознания. **Ключевые слова:** Самостоятельное мышление, новый дух, трудолюбие, нравственность, духовное совершенство, национальные ценности.

ТАРҒИБОТ ТИПЛАРИ, УНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

РАМЗ РУСТАМОВ
ҚарМИИ доценти,
фалсафа доктори, (PhD)

Мутахассислар тарғиботни ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури сифатида эътироф этади [1:13]. Тарғибот деганда, муайян жамоатчиликнинг фикри ва ҳаётий позициясини шакллантириш мақсадида маълум бир ғоя, фикр, қадрият, норма, маълумот, факт ёки аргументни тарқатиш жараёни тушунилади [2:163]. Тушунчанинг этимологияси араб тилидаги “рағбат” сўзига (яъни, бирор бир ғояга, сазъ-ҳаракатга ундаш) бориб тақалади. Унинг мазмунини теранроқ очиб бериш учун латин тилидаги муқобили ҳисобланган “propaganda” сўзига ҳам мурожаат қилайлик: Бу сўз “тарқатилиши зарур бўлган (фикр)” маъносини англатади. [3:204] Тарғибот жамоатчилиikka етказилиши зарур бўлган ғоя, қараш, факт ёки аргумент бўлиб уни тарқатишга хизмат қиладиган механизмни ўзида мужассам қилади.

Ҳар қандай тарғиботнинг асл мақсади муайян субъектнинг манфаатларига мос бўлган жамоатчилик фикри ва ҳаётий позицияни шакллантириш билан боғлиқ. Қўйилган мақсаднинг характериға қараб тарғиботнинг икки типини таснифлаш мумкин. Агар мақсад жамиятдаги барқарорлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш, ижтимоий гармонияни мустаҳкамлаш, одамларда гуманистик эътиқодни қарор топтириш, ижтимоий аҳамиятга эга фазилатларни шакллантириш, уларни умумэтироф этилган қадриятлар атрофида бирлаштириш билан боғланган бўлса, бундай тарғибот конструктив характерга эга бўлади [4:100]. Агар мақсад ҳамжиҳатлик ва барқарорликни емириш, ижтимоий келишмовчилик келтириб чиқариш, ижтимоий конфликтлар эскалацияси, жамиятдаги зиддиятларни кескинлаштириш, ижтимоий иллатларни кўпайтириш, одамларни бир-бирига қарши қўйиш ва шу каби ғайриинсоний муддаолар билан боғлиқ бўлса, бундай тарғибот деструктив характерга эга бўлади.

Конструктив тарғибот жамиятнинг манфаатларига хизмат қилади ва ўз олдига манипулятив мақсадларни қўймайди. У ҳар қандай жамиятда асосан уч функцияни бажаради:

1. Тарбиялаш функцияси. Конструктив тарғибот илмий дунёқарашни, миллий манфаатларга мос қарашлар системасини вужудга келтиради. Шахсда ижтимоий аҳамиятга молик фазилатларни ривожлантиришда, гуманистик эътиқодни қарор топтиришда, фаол ва позитив ҳаётий позицияни шакллантиришда маънавий тарғиботнинг аҳамияти катта. Конструктив тарғибот таъсирида инсон жамият манфаатларига хизмат қилишга қодир шахс сифатида вояга етади.

2. Ахборот етказиш функцияси. Конструктив тарғибот жамиятда содир бўлаётган жараёнлар, воқеа ва ҳодисалар тўғрисида ҳолис маълумотларни етказиши. Ижтимоий жараёнларга доир факт ва аргументларни яширмайди, бузиб кўрсатмайди, уларнинг моҳиятини тўғри ва объектив талқин қилади. Натижада инсон ижтимоий жараёнлар, мавжуд

муаммолар, уларнинг сабаблари ва оқибатлари ҳусусида муфассал ва системали ахборотга эга бўлади. Унинг асосида ўз ҳаётий позициясини, воқеа ва ҳодисаларга шахсий муносабатини юзага келтиради.

3. Ҳимоялаш функцияси. Маънавий-мафкуравий муносабатлар кескинлашган шароитда конструктив тарғибот жамият ва шахсни турли ғайриинсоний ва вайронкор ғоялардан ҳимоялаш, жамиятнинг маънавий хавфсизлигини таъминлаш, шахс маънавий қиёфасини ҳимоялаш, унда мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш вазифаси билан машғул бўлади [5:41].

Конструктив тарғиботдан фарқли ўларок, деструктив тарғибот одамларнинг бирор ғоя атрофида бирлашишига ҳалал бериш, уларни Ватан ва миллат манфаатларидан узоқлаштириш, тарғиботчи ва тарғиботдан манфаатдор гуруҳларнинг иродасига бўйсундиришга қаратилган бўлади. Одамларнинг ҳис-туйғу ва эҳтиросларини манипуляция қилишга интилади. Шу сабабдан ҳам аксарият ҳолларда воқеа ва ҳодисаларни ҳолис баҳоламайдиган, факт ва аргументларни мустақил ва танқидий таҳлил қила олмайдиган, баён қилинган фикрга ишонувчан кишилар унинг домига илинади. Деструктив тарғибот қуйидаги функцияларни бажаришга сафарбар қилинади:

1. Танқид функцияси. Деструктив тарғибот ўзи учун номақбул ижтимоий тузум, турмуш тарзи, мафкура, қадриятлар системасини ҳар томонлама танқид қилишга, унинг заиф нуқталарини топишга, мавжуд муаммоларни бу ижтимоий тузумнинг зарурий оқибати сифатида кўрсатишга интилади. Бунда фикрларни бузиб баён қилиш, ўз мақсадиға мос фактларнигина танлаб олиш, уларнинг айримларини бўрттириб кўрсатиш, ўз мақсадиға мувофиқ бўлмаган фактларни яшириш, ҳусусий фактларни умумий факт сифатида талқин қилиш ва шунга ўхшаш услублардан фойдаланилади.

2. Иллюзор реалликни яратиш функцияси. Деструктив тарғибот мавжуд вазиятдан мутлақо фарқ қилувчи, гўёки ижтимоий адолат принциплари қарор топган ижтимоий

воқеликни чизиб беришга, унинг иллюзиясини яратишга интилади. Бу воқеликни юзага келтириш учун тарғиботчи тақдим қилаётган турмуш тарзи, қадриятлар системаси, ҳаётий позицияни танлаш зарурлигини уқтиради.

Конструктив тарғибот ўз олдига қўйган мақсадига мутаносиб бўлган қатор вазифаларни бажаради. Табиийки, бу вазифалар мақсаднинг мураккаблик даражасига, тарғиботдан манфаатдор субъект эришмоқчи бўлган натижаларга мос равишда турлича бўлади. Шунга қарамай, тарғибот вазифаларининг умумий йўналишларини аниқлаш имкони мавжуд. Бу йўналишлар қуйидагилардан иборат:

а) Муайян фикр ва ғояни жамоатчилик онгига сингдириш. Маънавий тарғибот ишларини ташкил этишда жамоатчилик онгига етказилиши зарур бўлган ғояни аниқлаш. Бу ғояни аниқ ва лўнда ифодалаб бериш лозим, акс ҳолда, уни жамоатчиликка тақдим этиш мураккаб кечади. Бугунги кунда тарғибот ишларини амалга ошираётган ҳар қандай ижтимоий гуруҳ ёки сиёсий куч бу қоидадан аксиоматик ҳолат сифатида қабул қилади. Марказий ғоя аниқланганидан сўнг уни жамоатчилик онгига сингдириш имконини берадиган услуб ва усулларни, омиллар ва воситаларни танлаш осон кечади;

б) кишиларни жамият ва миллатнинг эҳтиёж ва манфаатларига мос мақсад йўлида фаоллаштириш. Конструктив тарғибот маълум ғояни тарқатиш орқали жамоатчиликнинг фикри ва ҳаётий позицияни шакллантиришга интилади. Бундан муддао одамларни муайян мақсад сари сафарбар этиш ва фаоллаштиришдан иборат. Шу сабабдан конструктив тарғиботнинг ҳар қандай ташкилотчиси шунчаки бир ғояни тарқатиш ва асослаб бериш билан чекланмасдан, одамларни уни рўёбга чиқариш йўлида фаолроқ ҳаракат қилишга ҳам ундамоғи зарур;

в) муқобил, ғайриинсоний мақсадларга етакловчи ғоянинг асоссиз эканини исботлаб бериш. Конструктив тарғибот нафақат муайян бир фикр ёки ғояни жамоатчилик онгига сингдиришни, балки ўзига муқобил бўлган, жамоатчиликни ғайриинсоний мақсад ва манфаатлар сари етаклаб кетадиган ғоя билан курашишни ҳам тақозо қилади. Мантиқнинг аргументация назариясига мувофиқ, бундай ғояга қарши

курашишнинг биринчи йўли унинг асоссизлигини исботлаб беришдир. Шу сабабдан ҳам конструктив тарғибот давомида муқобил ғоянинг ҳаққонийликдан йироқлигини исботлаб беришга, унинг реал ҳаётдан ажралиб қолганини намоён қилишга, одамларнинг эҳтиёж ва манфаатларига зид эканини очиб ташлашга катта эътибор қаратилади;

г) муқобил, ғайриинсоний мақсадларга етакловчи ғояни асослаш учун келтирилган фактларни рад этиш. Мантиқ илмидан маълумки, тарғиб этилаётган ҳар қандай ғоя бирор асосга эга бўлади, бунда пойдевор вазифасини бу ғоянинг ҳаққонийлигини, ижтимоий жиҳатдан аҳамиятини исботловчи фикр, факт, аргумент ва маълумотлар ўтайди. Муқобил ғояларга қарши курашишнинг иккинчи йўли ана шу факт ва аргументларнинг нотўғри эканини ёки тарғиб қилинаётган ғояга дахлдор эмаслигини очиб беришдан иборат. Шу сабабли муқобил ғояни асослаш учун илгари сурилган факт ва аргументларни рад этиш масаласи ҳар қандай конструктив тарғиботнинг муҳим вазифаси ҳисобланади;

д) одамларни жамият ва миллатнинг эҳтиёж ва манфаатларига мос келмайдиган муддаога интилишдан қайтариш. Муқобил ғоя тарғиб этилаётган экан, муқобил мақсад ва муддаолар, эҳтиёж ва манфаатлар ҳам мавжуд бўлади. Бу мақсад-муддаолар, манфаатлар жамият ва миллатнинг манфаатлари билан уйғун бўлса – бошқа гап. Бироқ бу мақсад ғайриинсоний позицияга таянса, уни ёқловчи ғояни эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Конструктив тарғибот ташкилотчисининг муҳим вазифаси ана шундай мақсад-муддаоларни ўз вақтида аниқлаш, асоссиз эканини исботлаб бериш ва одамларнинг унга эргашиш ва интилишларини сусайтирувчи йўлларни излаб топишдан иборат.

Конструктив ва деструктив тарғиботнинг бошқа вазифалари ҳам мавжуд бўлиши мумкин, албатта. Эришиш зарур бўлган мақсад, юзага келган ижтимоий вазият, мавжуд моддий-иқтисодий ва маънавий-маданий имкониятлар ҳам вазифалар туркумига ўзгартириш ва тўлдиришлар киритишни талаб этади. Бироқ бундан қатъи назар, ҳар қандай конструктив тарғибот системасининг асосий вазифалари юқорида тилга олинган йўналишларга мутаносиб бўлади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. А.Маврулов., Ш.Тўраев., И.Даминов ва б. Маънавият тарғиботчиси. –Т.: Сано-стандарт, 2016.
2. А.П.Назаретян. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Лекции по социальной и политической психологии.-СПб.: –Питер, 2004.
3. Философия: Энциклопедический словарь./ под. ред.

А.А.Ивина. –М.: Гардарики, 2004.

4. А.Цуладзе. Большая манипулятивная игра. –М.: Алгоритм, 2000.

5. М.Курунов., Х.Жабборов. Ёшларда мафкуравий иммунитет шакллантиришнинг педагогик-психологик тренинглари. –Т.: Мухаррир нашриёти, 2017.

♦ **Аннотация:** Мақолада тарғиботнинг типлари, унинг мақсад ва вазифалари таҳлил қилинади. Муаллифнинг фикрига кўра, ҳар қандай тарғиботнинг асл мақсади муайян субъектнинг манфаатларига мос бўлган жамоатчилик фикри ва ҳаётий позицияни шакллантириш билан боғлиқ. **Таянч сўзлар:** Тарғибот, тарғибот типлари, тарғиботнинг мақсади, тарғиботнинг вазифаси, конструктив тарғибот, деструктив тарғибот.

♦ **Annotation:** The article analyzes the types of propaganda, its goals and objectives. According to the author, the main goal of any propaganda is to form public opinion and a life position that meets the interests of a particular subject. **Key words:** Propaganda, types of propaganda, purpose of propaganda, objectives of propaganda, constructive propaganda, destructive propaganda.

♦ **Аннотация:** В статье анализируются виды пропаганды, ее цели и задачи. По мнению автора, основная цель любой пропаганды – формирование общественного мнения и жизненной позиции, отвечающей интересам того или иного субъекта. **Ключевые слова:** Пропаганда, виды пропаганды, цель пропаганды, задачи пропаганды, конструктивная пропаганда, деструктивная пропаганда.

ОБНОВЛЕНИЯ ИДЕОСФЕРЫ В СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

БЕХРУЗ ТУРДИЕВ

д.ф.ф.ф. (PhD) БухГУ

Сегодня особое внимание необходимо уделять реализации стратегии духовного обновления народов мира для достижения демократического прогресса и обеспечения национальной духовной стабильности. На новом этапе развития общества, и в эпоху коренных реформ возрастает влияние духовности на процессы, происходящие в обществе.

В этих духовных обновлениях признание общечеловеческих демократических принципов, соединение национально-духовных качеств с общечеловеческими ценностями становится первоочередной задачей, в которой важное значение приобретает исследование роли идей и взглядов на духовное обновление в развитии демократического

общества, стратегического характера обеспечения гармонии национальных и общечеловеческих принципов в настоящее время.

В целях обновления идеосферы общества особое внимание уделяется плодотворному использованию научного и духовного наследия наших великих ученых. В этой связи

всё глубже проникает в нашу жизнь основополагающая идея, высказанная Президентом Шавкатом Мирзиёевым: «В нашей жизни все более прочно утверждается мобилизующая идея «От национального возрождения к национальному прогрессу». Именно на этой основе мы предпринимаем важные шаги для коренного улучшения жизни народа, обеспечения прав и свобод человека, верховенства закона и социальной справедливости, инновационного развития»[1]. Возникает необходимость изучения неравномерной значимости духовных ценностей в жизни человека, общества и государства на основе социально-нравственных критериев, обоснования того, что высокая духовность является важным критерием развития общества, и дальнейшего углубления научных исследований по воспитанию сознательного отношения молодежи к духовным ценностям.

Для обновления идеосферы общества в определенной мере служит осуществление задач, намеченных в Указах Президента Республики Узбекистан: УП-4947 от 7 февраля 2017 года «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан»; УП-6017 «О мерах по коренному реформированию и поднятию на новый уровень государственной молодежной политики в Республике Узбекистан» от 30 июня 2020 года; УП-6108 «О мерах по развитию сфер образования и воспитания, и науки в новый период развития Узбекистана» от 6 ноября 2020 г.; в Постановлении Президента Республики Узбекистан ПП-5040 «О мерах по коренному совершенствованию системы духовно-просветительской работы» от 26 марта 2021 г.; в Постановлениях Кабинета Министров за №736 «О мерах по повышению эффективности духовно-просветительской работы в системе образования» от 19 сентября 2020 года, «О дополнительных мерах по социальной поддержке молодежи» от 11 марта 2021, а также в других нормативно-правовых документах, связанных с данной деятельностью.

Под обновлением идеосферы общества, подразумевается комплекс показателей:

- 1) коренное изменение идеологических основ действующих в стране;
- 2) признание и возрождение национально-духовного наследия и ценностей нашего народа;
- 3) обновление сознания и мышления людей на основе национальной идеи;
- 4) право народов на самоопределение и национальное самосознания;
- 5) формирование мышления независимости;
- 6) забота о независимости, её сохранность и развитие повышения ответственности;
- 7) путём изучения новых изобретений и духовно-национального наследия формировать чувство причастности в укреплении независимости, непрерывно связанного с формированием гражданской позиции.

Национальное возрождение является важной необходимостью для духовного обновления, и что устойчивое развитие не может быть достигнуто без национально-духовного возрождения. Развитие демократического общества интерпретируется как условие духовного обновления и фокусируется на условиях и факторах, требующих духовного обновления, утверждая, что независимость и путь к независимому развитию являются его основными требованиями.

Отсутствие национально-духовного возрождения и национальной идентичности без духовного возрождения интерпретируется как закономерность, связанная с развитием независимости, с закономерностью и имеющий стратегический характер реформ, проводимых в области национально-духовного возрождения в условиях независимости.

В этой сфере, раскрыта структурно-функциональная связь между понятиями демократия, развитие демократического общества и стратегией духовного обновления, ее содержанием и сущностью. Наряду с традиционными взглядами на предмет, научно обосновывается теоретические аспекты современных философских подходов.

По мере того, как общество совершенствуется, расширяется и углубляется на своем пути развития, интересы, связанные с моральным, правовым долгом и ответственностью, создают новые направления духовного обновления. При переходе от

одной ступени развития того или иного общества к другой, духовное обновление является решающим объектом развития общества.

Можно рассмотреть взгляды мыслителей Востока и Запада в контексте философии природы эволюционной трансформации идей и взглядов на обновления идеосферы общества, духовного обновления и анализировать их применительно к сегодняшним философским воззрениям. Уделено внимание утверждениям о необходимости осуществления реформ, в первую очередь в сознании человека в произведениях великих ученых, начиная с таких как Конфуций, Платона и Аристотеля и до ученых нашей современности.

Согласно Фараби, «Город, объединяющий людей, которые помогают друг другу достичь истинного счастья, – это добродетельный город, сообщество людей, объединенных для достижения счастья, – это добродетельное сообщество. Нация, которая помогает друг другу достичь счастья, – нация добродетельная. Таким образом, если все народы будут помогать друг другу в достижении счастья, вся земля будет добродетельной» [2]. Фараби утверждает, что социальное развитие счастья, могут быть достигнуты посредством духовного подъема, т.е. на основе науки и просвещения, сформированных посредством интеллектуальных и нравственных добродетелей.

Ибн Сина указывает, что первой основой для достижения общества и человеческого совершенства является обретение знаний. В самом деле, наука – путь, который открывает законы жизни перед существованием и человечеством и ведет к совершенствованию и возвышению. Человек, вступивший на путь познания и просветления, подчеркивает, что он должен преодолевать препятствия и трудности на этом пути. Ибн Сина с его научным наследием советует людям всегда идти по пути знания и просветления, чтобы жить счастливой и благополучной жизнью: «О братья! Народные герои неприятностей не боятся. Тот, кто отказывается быть совершенным, боится больше всех» [3].

Низам уль-Мульк в своей работе «Сиеятнамэ» подчеркивал: «Мудрость в управлении и благие обычаи подобны яркой свече. И люди находя пути в этой яркости выйдут из мрака и тьмы» [3: 21].

Французский просветитель Вольтер, вдохновлялся идеями свободного и либерального общества. Его «просветительский проект» показывал, что он связан с концепцией благоденствия. Ж.Ж.Руссо пришел к выводу, что коррумпированное (он думал, что он жил в похожем обществе) общество можно преодолеть только с помощью науки и всеобщего просвещения. Ш.Л. Монтескье в своих трудах пришел к выводу, что развить человека можно только через образование – воспитание [4].

Суть джадидизма, заключалась в обосновании возможности достижения независимости, то есть построения национального государства, только путем выведения нации из трясины отсталости и суеверий. При этом особое внимание уделяется тому, что лозунги «Права приобретаются, а не выдаются» и «Спасение в знании» являются программными.

Разнообразие социально-философских воззрений мыслителей, выдвигаемых ими идей в духе гуманности и просвещения в отношении человека, его свободы, приоритет его интересов на современный день связано с развитием демократического общества и стратегией духовного обновления доказаны на основе соответствующих аргументов.

Новый теоретико-методологический подход к тому, что обновления идеосферы общества неразрывно связано с развитием демократического общества. Благодаря новому подходу к развитию общества внимание уделяется цивилизационному подходу и его теоретическим и концептуальным вопросам, а также признается разнообразие культур. Критически и творчески исследуются ограничения формирующего взгляда на развитие общества и его негативные последствия. Это научный и философский анализ того, что взгляд на «гармонию духовной и материальной жизни», в развитии общества, является важным законом демократического развития и духовного обновления. Связь развития демократического общества и обновления идеосферы общества, с человеческим разумом и мышлением, обосновывается важной общей теоретико-

концептуальной идеей о том, что «Общественная жизнь не меняется без изменений в сознании и мышлении». Проблема сочетания национальных и общечеловеческих принципов демократического развития раскрываются на опыте Узбекистана, его признанием со стороны мирового сообщества, его важностью в сочетании со стратегическими целями, поставленными на новом этапе развития демократического общества.

Как отметил глава нашего государства Шавкат Мирзиёев: «Поэтому важнейшей задачей для нас является воспитание молодёжи, на основе идеи «От национального возрождения – к национальному прогрессу», в духе патриотизма, преданности Родине» [5].

На наш взгляд, следует отметить, что процесс обновления идеосферы общества в нашей стране проходил в следующие 4 этапа:

1) национально-духовное возрождение в развитии демократического общества (этап до обретения независимости 1989-1991 гг.);

2) национально-духовный этап оздоровления (1991-2000 гг.);

3) этап развития национально-духовного прогресса (2001-2016 гг.);

4) этап национального прогресса (охватывает период с 2017 года по настоящее время).

Сегодняшний путь развития проявляется в осознании человечеством мира, его способности использовать его для общего блага, в демократических основах духовного обновления, которые служат развитию каждого народа. Современные комплексные реформы и процессы обновления идеосферы общества требуют от нас взглянуть на демократическое мышление.

Главный путь духовного развития Узбекистана сегодня – это стратегия духовных преобразований, рост национального духовного потенциала, совершенствование системы и содержания обновления, возрастание роли духовных ценностей в духовном мире человека. Очевидно, что демократические достижения таких духовных обновлений имеют стратегический характер в демократических чертах духовных обновлений, таких как их возрастающее влияние на общество, повышенное внимание к науке, образованию, культуре и искусству.

«Стратегия действий» (2017-2021) и «Стратегия развития» (2022-2026) принятые по инициативе Президента Шавката Мирзиёева, открыла новый этап в улучшении духовной жизни нашего государства и общества. В рамках постепенной реализации демократических основ нашего духовного обновления в нашей стране приняты и реализуются государственные программы сроком на пять лет.

Можно отметить, что на основе постановления главы нашего государства Шавката Мирзиёева от 8 апреля 2019 года «О мерах по разработке концепции развития национальной идеи на новом этапе развития Узбекистана», разработан проект «Концепции развития национальной идеи на новом этапе развития Узбекистана», что явилось началом нового этапа формирования демократических корней духовного обновления [6]. С этой точки зрения в статье, особое внимание уделяется тому факту, что на нынешнем этапе развития Узбекистана великая цель «От национального возрождения к национальному подъему» определяет национальный стратегический путь в качестве главной стратегии.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев говорит, что все сферы общественной жизни переплетены, прежде всего, с человеческим фактором: «Мы ускоренно продолжим масштабные социальные реформы по коренному улучшению жизни народа, которые последние три года осуществляются на основе принципа «Интересы человека – превыше всего», Мы – народ с великой историей, великой культурой, который не боится никаких испытаний и с честью преодолевает любые трудности на пути к свободной и благополучной жизни». Неудивительно, что повышение человеческого фактора определяет, что духовное и физическое становление человека является одной из актуальных задач государства и общества. Это говорит о его стратегической важности» [7].

Развитие человека-феномена, неразрывно связанное с процессами духовного обновления государства и общества. Человеческое развитие является важной составляющей роста нации, общества и государства, а личностное развитие формируется на основе существующих в обществе многоплановых отношений, социально-экономических, политических условий и перспективных планов и обосновывается условиями их реализации.

Изначально концепция человеческого развития была обоснована индийскими и пакистанскими учеными. Эти ученые изучали уровень здравоохранения, образования и важность экономического развития в развитии человека. Они ввели в научный оборот критерии, необходимые для достижения человеком зрелости, обосновали зависимость прогресса от человеческого фактора [8].

В настоящее время мы можем наблюдать исследования по вопросам человеческого развития в исследованиях, проводимых международными рейтинговыми агентствами и организациями, такими как программы развития ООН, ЮНЕСКО, Организация экономического сотрудничества и развития, Всемирный экономический форум, Международное бюджетное сотрудничество, Международная бизнес-школа INSEAD и Economist Intelligence Unit.

Программа ООН по Устойчивому развитию на период до 2030 года состоит из 17 новых Целей Устойчивого Развития (ЦУР) или глобальных целей, с особым акцентом в исследовательской работе на расчет программы, определяющей направления глобальной политики и инвестиций на следующие 15 лет.

Государственные программы, принятые в нашей стране в соответствии со Стратегией действий в соответствии с Целями устойчивого развития Организации Объединенных Наций, законы и иные нормативно-правовые акты, реализуемые в жизнь, обеспечивают благополучие человека. Ведь, как отметил в своем выступлении Президент Шавкат Мирзиёев, «наши усилия по обеспечению прав человека находятся в полной гармонии с Целями устойчивого развития Организации Объединенных Наций» [9].

Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении стратегии инновационного развития Республики Узбекистан на 2019-2021 годы» от 21 сентября 2018 года, Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по реализации Национальных целей и задач в области устойчивого развития на период до 2030 года» от 29 октября 2018 года, Совместное Постановление Кенгаша Законодательной палаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан и Кенгаша Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан «О Парламентской комиссии по контролю за реализацией Национальных целей и задач в области устойчивого развития Республики Узбекистан на период до 2030 года» от 27 февраля 2020 г., цели намеченные до 2030 года являются реформами обеспечивающие гармонию стратегии духовных обновлений в развитии демократического общества.

На наш взгляд, двумя важными факторами в изучении вышеупомянутых показателей являются: 1) обоснованность показателей человека являющегося важным критерием духовного обновления; 2) опора на диалектику национального и общечеловеческого имеет стратегическое значение, остается приоритетом, определяющим перспективы развития современных обществ, являющегося стратегической целью, служащего развитию человечества.

В то же время успешная реализация важных стратегических мер на будущее обеспечит повышение индекса человеческого развития в Узбекистане до предусмотренного уровня. В сущности проводимых в нашей стране реформ принцип «Интересы человека превыше всего» поощряет творчество. В этом процессе заключается важная идея: если человек не будет развиваться, не будет развиваться общество.

Сегодня важность сохранения мира и стабильности в гармонии национальности и обще человечесности несравнима. В частности, национальная духовность, ведение нашей культуры в общечеловеческой диалектической связи, укрепление и развитие культурных связей с народами мира являются приоритетами политики нашей страны, стратегические реформы в этой сфере важны и многогранны и отражают в себе суть стратегии духовного обновления.

Сегодня Узбекистан активно сотрудничает с международными организациями в целях налаживания межкультурного диалога в мировом сообществе, тем самым знакомя народы мира с нашей национальной духовностью и культурой. В этой связи особую важность приобретают меры по развитию международных культурных связей с ЮНЕСКО, сохранению нашего общечеловеческого и национального наследия.

Таким образом, изучение обновления идеосферы

общества с философской точки зрения имеет важное научно-теоретическое и практическое значение в развитии демократического общества в Узбекистане. Она неразрывно связана с первоочередной задачей развития государства и общества Узбекистана и служит ее обогащению с научной точки зрения, а суть и значимость понятий “демократии” и “демократическое общество”, приобретают новое значение благодаря реформам, проводимым на новом этапе развития Нового Узбекистана.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на торжественном собрании, посвященном 29-й годовщине независимости Республики Узбекистан <https://president.uz/ru/lists/view/3824>.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри (Масъул мухаррир: М.Хайруллаев, М.Жакбаров). – Т.: Янги аср авлоди, 2015.
3. Ибн Сино. Фалсафий қиссалар (Ирисов А.). – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1963.
4. Montesquieu Ch.L. The Spirit of Laws (Thomas Nugent). – Kitchener: Ontario, 2001.
5. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису <https://president.uz/ru/lists/view/3324> 24.01.2020.
6. Мирзо М. Миллий ғояни ривожлантириш концепцияси умумхалқ муҳокамасида. // <https://uza.uz/oz/society/milliy-oyani-rivozhlantirish-kontseptsiyasi-umumkhal-mu-okam-12-12-2019>.
7. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. –Т.: Тасвир, 2020.
8. Amartya Sen. Identity & Violence: The Illusion of Destiny (Issues of Our Time). W.W.Norton & Company, New York. 2007. – 240 p.; Mahbub ul Haq. Reflections on Human Development. Second edition. – Oxford: Oxford university press, 1999.
9. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: Ўзбекистон, 2018.

♦ **Аннотация:** В данной статье, рассматриваются вопросы обновления идеосферы, которые неразрывно связаны с развитием государства и общества Нового Узбекистана и служат ее обогащению с научной точки зрения. **Ключевые слова:** демократия, стратегия, идеосфера, прогресс, наследие, обновление, человек, общество, Новый Узбекистан, возрождение.

♦ **Annotation:** This article discusses the issues of updating the ideosphere, which are inextricably linked with the development of the state and society of the New Uzbekistan and serve to enrich it from a scientific point of view. **Key words:** democracy, strategy, ideosphere, progress, heritage, renewal, man, society, New Uzbekistan, revival.

♦ **Аннотация:** Мазкур мақолада Янги Ўзбекистон давлати ва жамияти тараққиёти билан узвий боғлиқ бўлган, уни илмий нуқтаи назардан бойитишга хизмат қиладиган идеосферанинг янгиланган масалалари муҳокама этилган. **Таянч сўзлар:** демократия, стратегия, идеосфера, тараққиёт, мерос, янгиланиш, инсон, жамият, Янги Ўзбекистон, тикланиш.

ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ҲАМКОРЛИГИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

МИРСУЛТОН КАДИРОВ

Жамоат хавфсизлиги
Университети профессори
Фалсафа фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD),
доцент

Фуқаролик жамиятини шакллантиришдан асосий мақсад – инсон ҳаётини муҳофаза қилишдир. Бунининг мақсадлари, манфаатларини, муайян ташкилотлар, ижтимоий институтлар, гуруҳлар, оила ва бошқа бирлашмалар орқали амалга оширишдир. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ўз олдида фуқаролик жамиятига асосланган ҳуқуқий демократик давлат қуришни асосий мақсад қилиб қўйди. 1992 йил, декабрь ойида замонвий, демократик талабларга жавоб берадиган, инсон ҳуқуқ ва эркинликларига ҳамда умумбашарий қадриятлар устуворлигини ўзида мужассам этган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилди. Конституциянинг 18-моддасига мувофиқ «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, дини, ижтимоий келиб чиқиши, этники, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар...» [1: 9]. Бундан ташқари 4-моддасига асосан мамлакат ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилиниши таъминланади, уларнинг юксалиши, ривожланиши учун шарт-шароитлар яратилади.

«Фуқаролик жамияти назарияси инсоният томонидан яратилган сиёсий қарашлар тарихи – жамият ва инсон, сиёсат ва давлат тўғрисидаги назарий қарашлар, шунингдек, илк жамоалардан то ҳозирги давргача бўлган жамиятлар ривожланишининг тажрибаси асосида такомиллашиб борди. Шу билан бирга фуқаролик жамияти унсурларининг назарий жиҳатлари бундан бир неча минг йил олдин кашф этилганлигига эътибор берилса, бу жамият инсоният яратган цивилизацияларнинг энг сўнгги ҳосиласи ўлароқ шаклланишга ишонч ҳосил қиламиз» [2: 6]. Таъкидлаш лозимки, жамият бошқарувида жамиятнинг моҳиятини, тузилишини, қонуниятларини билиш, уларга таянган ҳолда бошқарув ва раҳбарлик фаолиятини ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун «жамият» тушунчаси, унинг тузилиши, институционал ислохотлар жараёнини билишда муҳим омил сифатида ўрганилади. Бундан ташқари, жамият қурилиши, фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиш

жараёни билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий-маърифий соҳаларда қатор тадқиқотлар амалга оширилди.

Уларда мустақиллик йилларида қайта тикланган маҳаллий бошқарув институти – маҳалла, унинг давлат ва жамият ҳаётини янгилашдаги ўрни, ўзини ўзи бошқаришнинг ноёб шакли экани, шунингдек, фуқаролик жамиятининг муҳим институтларидан бири – нодавлат нотижорат ташкилотлар, жамият қурилишида сиёсий партияларнинг ўрни, уларнинг типологияси, партиявий тизимларнинг аҳамиятини ўрганиш ҳам муҳим масалалар. Шунингдек, «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари» тамойили асосида ислохотларнинг чуқурлашиб бориши, ислохот ислохот учун эмас, балки инсон манфаатлари, фаровонлиги ва эркинлигини таъминлашга қаратилгани – мамлакатимизда жамиятни демократлаштириш жараёнларига устувор аҳамият берилаётганини аниқлади. Маълумки, бугунги кунда дунё сиёсий жараёнларида яққол

намоён бўлиб, амалий ҳаётда ўз тасдиғини тобора кўп бора топаётган ижобий воқеалик бу – мамлакат тинчлиги ва осойишталигидир. Мамлакат тинчлиги ҳар бир жамиятда энг юқори ўринга чиқиши билан бир қаторда фуқароларнинг онги ва қарашларида муҳим сиёсий қадрият даражасига кўтарилиб бормоқда.

«Мамлакат барқарорлиги бевосита жамият ҳавфсизлигига боғлиқ бўлиб, у тўғридан-тўғри фуқаролик жамияти ҳолатига боғлиқдир, чунки фақат барқарор жамиятда мамлакат барқарорлиги таъминланиши мумкин. Фуқаролик жамияти дейилганда эса – комил фуқаролардан, яъни узвий боғлиқликда бўлган ҳамда ахлоқий маданиятга таянадиган ҳуқуқий ва сиёсий маданиятга эга одамлардан иборат жамиятни тушунамиз» [3: 8]. Шу ўринда, фуқаролик жамиятини ижтимоий-психологик нуқтаи назардан шундай жамиятки: «У ўзининг маданий-руҳий ривожланиши асосида ўзини қайта шакллантиради ва барқарорлигини таъминланиш йўлида етарли шарт-шароитларни яратиб боради» [4: 36]. Фуқаролик жамияти маданий-психологик ривожланиши таъсирида ўз-ўзини мукамаллаштиради, ўз миллий манфаатларини англайди ва уларни таъминлай оладиган ҳокимиятини шакллантиради. Шу билан бирга, жамият, инсон ва давлат органлари фаолияти устидан ижтимоий назорат функциясини амалга ошириб, зарурий ҳолларда эса, қонунда назарда тутилган ҳаракатлар амалга оширади.

Аслида мамлакатда фуқаролар ўз тинчлиги ва осойишталиги ҳамда фаровон ҳаёт кечиришлари ҳақида ўйлашлари турли ҳил ижтимоий ва сиёсий қадриятлар билан боғлиқ. Бироқ бу икки қадриятларни амалда ифода этувчи ва уларнинг инсон ҳаётини фаолияти учун қанчалик муҳимлигини кўрсатиб берувчи ташкилотлар фуқаролик жамиятида юқори ўринга кўтарилади. Барчамизга маълумки, барқарорлик ва осойишталик алоҳида субъект талаб қилмайди. Худди шу ўринда фуқаролик жамияти институтлари ҳам барқарорлик ва осойишталикни таъминлашда ўзининг маданий-маърифий ва ғоявий-мафкуравий тарғиботлари билан фуқароларда тинчликка бўлган эҳтиёжларини ошириб боради. Ўзбекистонда бугунги кунда бу борада кўпгина ижобий ишлар амалга оширилган бўлиб, бунинг самарасини амалда кузатиб бормоқдамиз.

Кенг кўламда ривож топган жамоат бирлашмалари тизимининг мавжудлиги – фуқаролик жамиятининг муҳим сифат белгиларидан биридир. Бундай ижтимоий институтлар воситасида фуқаролар ўзларининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва турмушнинг бошқа соҳаларидаги эҳтиёж ҳамда манфаатларини қондириш ва ҳимоялаш, умумий муаммоларни биргаликда ҳал этиш имкониятига эга бўлади. Жамоат бирлашмалари давлатдан мустақил бўлган, алоҳида фаолият юритадиган ва, айни вақтда, давлат институтларига таъсир ўтказа оладиган, давлатнинг ижтимоий ҳаётга, шунингдек, фуқароларнинг шахсий ҳаётига асосиз аралашувидан муҳофаза қилишга йўналтирилган ташкилотлардир.

Жамоат бирлашмаларининг давлатга нисбатан мустақиллиги қуйидагилардан кўринади: биринчидан, улар ўз ички ва таркибий тузилиши ҳамда фаолиятининг йўналишларини мустақил белгилайдилар; иккинчидан, ўз иродаларини ўзлари ифода этадилар ва бу норматив ирода ташкилот аъзоларига мажбурий бўлади; учинчидан, мазкур ижтимоий тузилмалар ўз устав (низом)лари воситасида ташкилот аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчларини мустақил белгилайдилар; тўртинчидан, ўз мулк ва маблағларига эга бўлиб, уларни ўз ихтиёри ва эҳтиёжига қараб тасарруф этадилар. Фуқароларнинг жамоат бирлашмаларига, сиёсий партияларга уюшиш борасидаги конституциявий ҳуқуқи ижтимоий институтларнинг, шу жумладан, касаба уюшмаларининг ташкил топиши ва фаолият юритиши учун юридик асос бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга, бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Жамоат бирлашмалари халқ ижодкорлиги ва ташаббусининг натижаси бўлиб, унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол ҳамда самарали иштирок этишининг ишончли воситасидир. Улар демократиянинг

таркибий қисми ва фуқаролик жамияти ҳаётининг шакли сифатида намоён бўлади.

Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқларини аниқ белгилаш мақсадида конституциявий нормаларга таянган ҳолда алоҳида қонунлар қабул қилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси парламенти 1991 йил 15 февралда «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги Қонунни қабул қилди. Сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, фахрийлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, физкультура-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар уюшмалари, фондлар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари деб эътироф этилади [5: 172-177]. Ўзбекистон фуқароларига ўз фаолиятларини амалга ошириш учун кенг кўламдаги шарт-шароит яратилган. Янгиланаётган жамиятимизда фуқароларнинг давлат ишларида қатнашиш фаоллигини оширишда жамоат бирлашмалари катта аҳамият касб этади.

Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамиятига ўтиш, анъанавий давлат органлари томонидан бажариб келинган ижтимоий функцияларни босқичма-босқич маҳаллий ҳокимият органларига, нодавлат нотижорат ва жамоат ташкилотларига ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ўтказиш бугунги кунда долзарб вазифалардан бўлиб қолмоқда. Зотан, кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш ғояси инсоннинг мақсад, орзу-ниятларини шу жамиятдаги тузилмалар, ижтимоий институтлар, уюшмалар орқали амалга ошириш ҳисобланади. Фуқаролар ушбу ташкилотлар, бирлашмалар орқали ўзларининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа мақсадларини амалга оширадилар. Демак, шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ваколатлари кенгайиб бориши ва жамоат бирлашмалари тизимининг такомиллашуви фуқаролик жамиятининг характерли хусусиятларидан биридир.

Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамиятига ўтиш жараёни мустаҳкам ҳуқуқий асосда Конституция ҳамда қонун устуворлиги тамойилига мувофиқ кечмоғи даркор. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, сиёсий партияларни молиялаштириш, оммавий ахборот воситалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, жамоат фондлари, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар, сайловлар тўғрисидаги қонунлар, фуқаролик ва Солиқ кодекслари каби қонун ҳужжатлари Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг мустаҳкам ҳуқуқий асослари яратилганидан яққол далолатдир. Фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтлари сирасига сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, демократик сайлов тизими, жамоат бирлашмалари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари, оила ҳамда унинг манфаатлари, таълим-тарбия муассасалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, диний ташкилотлар, миллий-маданий марказлар; жамоатчилик фикрини ўрганиш институтлари каби турли субъектлар киришини назарда тутган ҳолда, шуни таъкидлаш ўринлики, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг устувор йўналишларидан бири – нодавлат нотижорат ташкилотларини ривожлантиришдир.

Умумий ҳулоса сифатида айтиш мумкинки, мамлакат тинчлиги энг аввало, фуқароларга ва шу ўринда фуқаролар томонидан эътироф этилган бирлашма ва тузилмаларга боғлиқдир. Мазкур бирлашма ва тузилмалар мамлакатда барқарорлик ва ҳавфсизликни таъминлаш борасида олиб бораётган хатти-ҳаракатлари бугун уларнинг фаолиятининг самараси билан белгиланади. Ўзбекистонда бу борада таълим, экология, сиёсат, иқтисод ва бошқа йўналишлар бўйича бир қанча фуқаролик жамияти институтлари фаолият юритмоқдаки, уларнинг мазкур соҳаларни юксалтириш сари олиб бораётган амалий чора-тадбирлари билвосита мамлакатимиз барқарорлигига таъсир этаётганлигини кўришимиз мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2016.
2. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
3. Саидов А., Таджиханов У., Одилқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ асослари: Дарслик, – Т.: Шарқ, 2002.
4. Бодаев А.А., Сухов А.Н. Основы социально – психологической теории. – Рязань: «РН», 1995.
5. Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т.: Шарқ, 2002.

♦ **Аннотация:** Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти, дунёвий давлат барпо этилмоқда. Бугунги кунга келиб, фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат ноитижорат ташкилотлар фаолиятининг норматив-ҳуқуқий базасини янада ривожлантириш уларнинг таҳдид бардошлиги, хорижий ташкилотларнинг молиявий тузоғига тушиб қолиши, иш фаолиятидан ташқарига чиқиш, четдан уларнинг фаолиятига салбий таъсир ўтказиш каби ноҳуш оқибатларнинг олдини олади. **Таянч сўзлар:** ижтимоий бирлашмалар, сиёсий партиялар, касаба уюшмалар, фуқаролик жамият институтлари.

♦ **Annotation:** A free civil society, a secular state is being built in Uzbekistan. To date, the further development of the regulatory framework for the activities of civil society institutions, non-governmental non-profit organizations allows avoiding such adverse consequences as their resistance to threats, falling into the financial trap of foreign organizations, going beyond their business activities, negative impact on their activities from the outside. **Key words:** social associations, political parties, trade unions, civil society institutions.

♦ **Аннотация:** В Узбекистане строится свободное гражданское общество, светское государство. На сегодняшний день дальнейшее развитие нормативно-правовой базы деятельности институтов гражданского общества, негосударственных некоммерческих организаций позволяет избежать таких неблагоприятных последствий, как их устойчивость к угрозам, попадание в финансовую ловушку иностранных организаций, выход за пределы их деловой активности, негативное влияние на их деятельность со стороны. **Ключевые слова:** общественные объединения, политические партии, профсоюзы, институты гражданского общества.

БАДИЙ ТАФАККУР ЁҒДУСИНИ ИЗЛАБ: ҚАДИМ АРАБ НОТИҒИ ХИТОБАСИ МИСОЛИДА

ФЕРУЗА ДЖУРАЕВА

Ал-Бухорий университети
доцент в.б., PhD

Инсоният тамаддуни бу ер юзидаги турли халқлар, миллатлар, элатларнинг миллий маданий меросидан иборат яхлит бир-бутунлиқдир. Бунда ҳар бир миллийлик ўз ранглари, жозибаси билан бутунлиқни безайди, ўзининг беназир ўрнини кўз ўнгимизда тўлдириб туради. Бугунги куннинг эҳтиёжи эса инсоният тараққиётининг янги ва юксак босқичига йўқотишсиз, ҳатоларсиз кўтарилиш экан, бу жараён айнан мана шу ўзига хосликни табиий ҳолда англаш, тушунишга ҳам боғлиқ. Бу эса маданиятлараро яқин алоқани мустаҳкамлаш, тилдан фақат алоқа воситаси сифатида эмас, улкан аҳамиятга эга алмашинув, ўзаро идрок ва маърифатнинг муҳим омили деб қарашни талаб қилади.

“Бирон муайян тилда сўзлашувчи халқнинг тилини у яшайдиган шарт-шароитлар, миллий ўзлик тамойилларисиз тушуниб бўлмайди” [1].

А.Э.Сепирнинг фикрича эса, тилшунослар тил соҳасига дахлдор антропологик, ижтимоий ва психолингвистик масалаларни янада кўпроқ ва чуқурроқ ўрганиши талаб этилади [2].

Тилшунослик тилнинг стандарт томонларини ёки инсон нутқининг шаклий жиҳатини тадқиқ қилса, адабиётшунослик эса бу тилда санъаткорона айtilган, ёзилган нутқни, асарларни моҳиятан ва мазмунан ўрганади. Бугунги кун филологиясида лингвопозитик хусусиятлар, элементлар деган тушунча пайдо бўлдики, бу инсоннинг руҳияти, ижтимоий-сиёсий муаммолар ва кўплаб бошқа мураккаб инсоний ҳис ва сезгилар фонида асарни тушунишни таъминлаб бермоқда.

Араб маданиятининг дунё цивилизацияси ва тарихидаги ўрни ҳақида жуда кўп гапирилган, илмий шарҳлар берилган, тадқиқотлар амалга оширилган. Бироқ бугун, кундан-кунга шиддат билан ривожланиб бораётган ахборотлар алмашинуви, янги-янги қулайликларни тақдим этаётган технологиялар асрида ҳар қандай адабий меросга бундан 20-30 йиллар аввал қаралган нигоҳ билан қараш ҳам эскиргандек туюлади.

Бошқа тилда ёзилган мерос билан танишар эканмиз, бир-бирига ўхшамаган миллий маданият, тарих, цивилизация ва тил тафовутининг тор ва нозик кўпригидан ўтишга, бунда муайян халқнинг аънаси, диний маданияти, тарихий ва маънавий мероси ва миллий менталитети каби махсус қирраларининг тилдаги аксини англашга тўғри келади. Адабий меросга айнан бу назар билан қараш бугунги глобаллашаётган дунё адабиётшунослигининг долзарб масаласи ҳисобланади.

Араб халқи исломгача ҳам ўзининг тилга, хусусан, сўз санъатига меҳри билан ажралиб турган. Бунинг исботи бу халқ тилининг имкониятидан тараққиётнинг илк давридаёқ кенг фойдалана олганидан далолат берувчи кўплаб манбаларнинг мавжуд бўлгани ҳақидаги маълумотлар акс этган тарихий

қайдномалардир. Араб халқ оғзаки ижоди намуналари, хусусан, араб халқининг туғма ментал – генетик хусусиятлари асосида минг йиллар давомида шаклланган ва юксалган сўз санъатининг аъналарини ҳам бу қадим маданиятни чуқур англаш учун алоҳида тадқиқотни талаб этади.

Араб адабиётида хитоба қадимий насрий жанр ҳисобланади ва у тарихнинг маълум даврида араб адабиётида етакчи мақомга эга бўлган. Хитоба атамаси турли манбаларда турлича тушунчаларни ифодалаш учун қўлланилган.

Арабларнинг исломдан аввалги ва кейинги турмушида ҳам хитобанинг нуфузи баланд бўлиб, унинг муайян сиёсий, ижтимоий ва диний вазифалари бор эди. Хитоба алоҳида нутқий жанр сифатида жангчиларни жангга руҳлантирар, фуқаролик ва жиноий ишларда қонунни устувор қилар, ўлим яқинлашувидан огоҳлантирар ва тақво билан ҳаёт кечиришининг муҳимлигини уқтирар, ислом деб аталган янги динга даъват этар эди.

Бундан ташқари илк хитобаларнинг кейинги давр адабиёти, хусусан, наср ривожига улкан таъсир кўрсатганини ҳам инкор этиб бўлмайди: “Бир асрдан ошиқроқ вақт давомида хитоба ўзининг маънавий ва дунёвий таъсири билан араб адабиётининг юксак насрий жанри сифатида Қуръон ва унинг мўъжизавий нуфузи билан ёнма-ён ҳолда араб адабиётида етакчилик қилди” [3].

Маълумки, хитобалар арабларнинг қадим адабиётидан дарак берувчи илк икки адабий тур – шеърят ва насрга нисбатан кўпроқ ҳажмда ҳозирги кунгача етиб келган. Эҳтимол, худди шу омил қадим араб шеърятининг айна давр араб адабий насридан кўра кўпроқ, ҳар томонлама пухта тадқиқ қилинишига сабаб бўлгандир. Аммо “бизда хитобанинг жоҳилият даври арабларининг турли мажлис-йигинларида шеър каби кенг қўлланилиши, унинг шеърдан баланд мақомда бўлгани ҳақида маълумот йўқ” [4].

Бу мақоладан мақсадимиз хитоба жанри арабларнинг ижтимоий, сиёсий, маънавий ёки маънавий ҳаётида қанчалик муҳим аҳамият касб этганини, унинг тарихига оид фактларни келтириш эмас. Мақсадимиз қадимги арабларнинг ҳаётида

исломгача ҳам мавжуд бўлган, дунё тарихида ўзига хос ўрин тутган араб маданияти, араб адабиётига яқиндан таъсир кўрсатган араб халқ оғзаки ижодининг энг машхур кўриниши – араб нотикларининг нутқларини бугунги китобхоннинг кўз ўнгига айнан ўша қадимий воқелик, ижтимоий-сиёсий жараёнлар асосида талқин қилиш ва шарҳлашдир.

Аксам бин Сайфи ат-Тамимий "ҳаким ул-араб" ёки "арабларнинг донишманди" лақаби билан машхур фасоҳатли, буюк араб нотиғи, тарихий шахс. Унга нисбат қилинадиган кўплаб ҳикматлар, мақоллар ва хитобалар жуда кўп қадимий араб манбаларида келтирилади. Аксам бин Сайфи ҳатто ислом пайғамбарининг келишини олдиндан башорат қилганлардан бири бўлгани, қавмини биринчилардан бўлиб ислом динига даъват этгани ва Расулulloҳ (С.А.В) билан учрашиш учун кетаётганида йўлда вафот этгани ҳам айтилади [5]. Аксам бин Сайфи арабларнинг энг обрўли ва нуфузли кишиси бўлгани сабаб, у исломгача бўлган даврда яшаган подшоҳ Амр бин Ҳинднинг укаси вафот этганида, унинг саройига бориб ҳамдарлик билдирган ва қуйидаги хитобани айтган [6]:

ودومر مسيلاً ما كُتِبَ دَقْ وَاَهْرِيغَ يَفْ لَاحِرْلَا دَقْعَن لَوْحِي لَافْ رَسْدَرْلَا مَذْهَلْ هَا نَ
مَلْعَا وَاَكْعَدِيوْ كَعْدَن عَظِيْسَن مَ كَعْمَ مَقَاوْ كَعْلِيْلَ عَجَارِدْ سِلْمَا كَعْدَ لَحْتَرَاوْ كَعْدَ
وَاَمْتَكْ كَعْلِيوْ كَعْلِيوْ قَبَاوْ مَسْفَرْ كَعْلِيوْ لَدَعْدَ دَهَاشْوَ مَطْعَمَ سَمَافْ مَابَا مَثَلَاوْ اَيْنْدَلَا نَ
لَا دَعُوْ مَتَلَحْرْ كَعْدَ عَرَسْتَسُوْ مَتَبِيغْ كَعْلِيوْ تَلَاوْ مَتَا مَلْوَ كَاتَاوْ قَبْدَسُوْ مَتَبِيغْ مَوِيْلَا
تَضَمْنَدَقُوْ رَدَاقْلَا مِلْسَتَلَا وَاَمْعَمْلَا رَكْشَلَا نَسْأَا مَفْ كَعْدَجُوْ نَ كَعْلِيوْ كَعْلِيوْ مَلْهَانْ مَ نَمِيْرَدَتْ
عَوَسْ مَبِيصْمَلَا مَ مَطْأَا نَ مَلْعَا وَاَهْلُوْصَا دَعْبَ عَوْرَقْلَا عَاقِبَا مَفْ اَهْغَوْرَفْ نَحْدَلْ وَصَا اَنَّا
"مَلْعَا رَشْلَا نَمَرَشُوْ مَبِطْعَمَ رِيخْلَا نَمَرِيْخُوْ وَاَهْنَمَ فَلَخْلَا"

"Дарҳақиқат, бу уй аҳли мусофирлардир, улар фақат кетиш битиминигина ўзлари истагандек туза олмаслар, у(битим) сендан сўрамай келди ва сендан олганини қайтармайдиган бўлиб олиб кетди, сенинг ёнингда ҳадемай сендан кетадиганлар ва сени қолдириб кетадиганлар қолди. Билгилки, бу дунё уч кундир: Кечаги кун сабоқдир, ҳақиқатни кўрган шоҳиддир, у сенга фожиа олиб келди. Сен учун ўз ҳикматини қолдирди. Бугун ғаниматдир, у сенга дўст бўлиб келди, сен учун у ҳали узоқ кетмаганди. (Бироқ) у (ҳам) сендан кетишга шошилади. Эртанги кун: Сен унинг аҳли ким бўлишини билолмайсан, у фақат сени топа олсагина келади. Энг яхши нарса эса Неъматлар берувчига шукр қилиш ва Қодирга таслим бўлишдир. Қанча ажодлар ўтди, биз уларнинг давомчиларимиз, улардан кейингиларга авлод бўлиб, биздан кейингилар учун ажодмиз. Билгилки, энг улкан мусибат (улардан) кейин ёмонлик қолишидир, энг аъло яхшилик (эса) уни улашишдир, энг ёмон ёвузлик (эса) уни амалга оширишдир."

Бу қисқагина хитоба буюк даҳоларни ҳам ўйлантирган ва ҳамиша жавоби бирдай бўлган – жудалик. Аксам бин Сайфи укасида ажралган шоҳга ҳамдардлик билдирар экан, бу дунёнинг ўткинчи эканини, ҳатто шоҳлар ҳам ўлим олдида ожиз эканини, инсоннинг ўлимдан бошқа барча нарсани ўзи хоҳлагандек қила олиши мумкинлигини жуда чуқур фалсафий мушоҳада билан тасвирлайди. Инсоннинг бу дунёда омонат экани, ҳатто айни пайтда шоҳнинг олдида қолганлар, бирга истиқомат қилганлар ҳам келажакда албатта кетишларига, дунёни тарк этишларига ишора қилади. Донишманд дунёнинг уч кунлигини шу қадар аниқ, қисқа ва теран мулоҳаза билан таърифлайдики, беихтиёр унинг даҳолигига яна таҳсин ўқиймиз:

"Кечаги кун сабоқдир, ҳақиқатни кўрган шоҳиддир, у сенга фожиа олиб келди. Сен учун ўз ҳикматини қолдирди". Кеча бу – ўтмиш, яъни, унда нима содир бўлган бўлса ҳақиқат. Ҳақиқат шуки, у сен (шоҳ) учун оғир кулфат келтирди, энг азиз кишингни йўқотдинг. Аммо билгинки, ўтмиш, яъни, "кеча" сен учун сабоқ олишинг учун ўз ҳикматини қолдирди.

"Бугун ғаниматдир, сен эмас унинг олдида борган – балки "бугун"нинг ўзи сенга "дўст" бўлиб келди, сен учун у ҳали узоқ кетмаганди. (Бироқ) у (ҳам) сендан кетишга шошилади".

Бугун сен эришининг, қўлга киритишинг мумкин бўлган энг ҳаққоний ўлжа, бойлик ва унинг ўзи дўст сифатида олдингга келди. Бироқ сен (эй шоҳ!) бугун (ёнингдалигида) тез орада ўтмишга айланишини англамай, унинг қадрига етмадинг, ҳолбуки, "бугун" – "дўст" ҳам сендан тезлик билан шошилиб-шошилиб кетади.

"Эртанги кун, сен унинг аҳли ким бўлишини билолмайсан, у фақат сени топа олсагина, сенга келади."

Эртанги кун ҳали келмаган, қандай суратда, ким билан, сен бун идрок эта олмайсан, унинг сенга етиши ҳам номаълум. Агар сен унга етсанг (ҳолбуки кетиш ва келиш сен шоҳ бўлсанг-да, сенинг қўлингга эмас) ёки эртанги кун сени топа олсагина "эрта" сен билан учрашади.

Дунёнинг қонуниятини шудир, энди унинг измига қўнмай илож йўқ ва қалбингни оғир қайғу ва алам парчалаганида энг яхши нарса – бу "Неъматлар берувчига шукр қилиш ва Қодирга таслим бўлишдир". Бу ислом дини ҳали келмай туриб, исломий фикрлайдиган донишманднинг сўзлари. Жоҳилият замонидида бу буюк аллома: "Тирикликни, тирик бўлиш учун зарур барча нарсаларни Мунъим – неъматлар ато этувчи беришини ва энг яхши йўл Унга шукр қилмоқ, Унинг – Қўлидан барча иш келувчи Қодирнинг Ўзига ўзни топширмоқ, Унга қаршиликсиз бўйинсунмоқ, таслим бўлмоқ" эканини эътироф этади. Чунки бу дунё қонуниятини Мунъим, Қодирнинг хоҳишидир. Бизгача ҳам шундай бўлган ва биздан сўнг ҳам шундай бўлади, дейди.

Тириклик ҳалқасининг давомийлигини ўша қадим замонларда ҳам худди ҳозирги илм-фан натижаларидаги каби изоҳлайди: "Қанча ажодлар ўтди, биз уларнинг давомчиларимиз, улардан кейингиларнинг авлодимиз, биздан кейингилар учун ажодмиз."

Донишманд Аксам бин Сайфи шу билан шоҳга ҳамдардлигини изҳор этишни тўхтатиши ҳам мумкин эди, бироқ у ана шундай фаний дунёда боқий қолиш сирини ҳам шоҳга очади: "Билгилки, энг улкан мусибат (улардан) кейин ёмонлик қолишидир, энг аъло яхшилик (эса) уни улашишдир, энг ёмон ёвузлик (эса) уни амалга оширишдир".

Яъни, биз ана шундай узлуксиз давом этадиган ажодлар ва авлодлар занжирининг биргина ҳалқасимиз, биздан аввалгилар учун авлод бўлдик, биздан кейингилар учун ажодга айланамиз. Дунёдаги энг ёмон мусибат – инсон ўтиб кетгач, унинг орқасида ёмонлик қолишидир. Ва ундан ҳам ёмонроқ иш эса – ўша ёмонликни амалга оширувчилардан бўлишдир; аммо дунёда "бақо ул-фурӯ" – "боқий авлод" бўлиш ҳам мумкин. Бу ўзидан кейин яхшилик қолдиришдир.

Энди бу хитобанинг поэтик ёки бадиий жиҳатларини таҳлил қиламиз. Шу ўринда яна машхур адабиётшунослардан бирининг фикрига таянамиз: "Ҳар қандай адабий асар ўзи мавжуд бўлган воқелик таъсири остида яратилади ва бу воқелик муаллифнинг шахси, унинг биографик тарихий вазиятлари, ўз даврининг адабиёти ва унинг тараққиёти билан белгиланади" [7].

Айтиш жоизки, олим айтганидек муаллифнинг асарига у яшаган ижтимоий воқеликдан келиб чиқиб баҳо берадиган бўлсак, Аксам бин Сайфининг чуқур маъноли хитобасини эшитувчилар ҳам қай маънода унинг бу фикрини ифода этиш учун танлаган сўзларининг маъносини яхши тушуна олган, айни хутба айтилган шоҳ саройи ва унинг амалдорлари ҳам, эҳтимолки, бундай хутбани эшитишга лойиқ инсонлар бўлган. Хутбада Аксам бин Сайфи танлаган бадиий санъат ўша даврнинг одамлари учун анъанага айланган чунки уни эшитиш ёқимли ва хотирада тез қоладиган бўлган.

Ал-Искандарий ёзади: "Араблар жоҳилиятда сўзини кўпроқ ўзининг асл маъносига, вазиятга мос тарзда ишлатар эди. Кейинчалик сўзнинг маъносини кўчириб ишлата бошлади ва у янги ифода – мажозга айланди. Бироқ, мажоз билан асл маъно ўртасида албатта кучли алоқадорлик сақланиши керак. Жоҳилиятда араблар жуда кўп маънодош-синоним сўзлар ишлатар эди" [4].

Мазмун ва шакл уйғунлиги, бу азалдан адабиётшуносликнинг энг асосий ва бош мавзуси бўлиб келган. Бироқ "Ўрта аср адабиёти назариясига кўра кўплаб ҳозирги замон олимларининг араб мумтоз шеърятига шакл мазмундан кўра кўпроқ ва муҳимроқ ўринда турган. Шу сабабли ҳам Ўрта аср олимлари шаклнинг нуфузини орттириб мазмуннинг аҳамиятини пасайтирган" [8]. Арабшунос олимнинг бу фикри бутун араб адабиётига, хусусан, биз таҳлил қилаётган жоҳилият хутбасига ҳам алоқадор десак, у ҳолда олим тилга олган ҳозирги замон олимларининг фикрида янглишиш борлигини ҳис қиламиз, негаки бу хитоба шакл ва мазмуннинг буюк уйғунлигини намоён этади.

Аксам бин Сайфи бу хитобасида бу дунёни "رَدَا" – уй, бутун инсониятни "رَدَا مَذْهَلْهَا" – "бу уйда яшовчилар" дейиши

билан муболагани кичрайтириш шакли тафритни ишлатади [9]. Аксам бин Сайфи хитоба айтилаётган вазиятга мос равишда муболаганинг бу турини танлайди, бунга сабаб эса: Дунёни чексиз, чегарасиз, унда яшовчиларни ҳар хил деб тасаввур қилишдан кўра, одамлар бир уйнинг ичида бирга яшовчилардир деб тушунириш, қолаверса, уларнинг барчаси “رفسد” – мусофирдир, деган тасаввур уйғотиш инсонга анча таскин бериши ва бутун дунё аҳолисини бир уй аъзолари, бир хил қонунларга кўра яшайди деб билиши қайғусини бир оз унутишига ёрдам беришидир.

“اهريغ في لال لحرلا دقع نولوح لا” – “кейтиш битиминигина ўзлари истагандек туза олмаслар” деган жумлада хатиб ажойиб метафорани ишлатади. Шу ўринда метафорага берилган таърифни эсга оламиз. Метафора (юн. *metaphora* – кўчириш) – маъно кўчишининг кенг тарқалган турларидан, нарса ва ҳодисаларнинг орасидаги ўхшашликка асосланувчи кўчим тури, троп. Моҳиятан яширин ўхшатиш бўлиб, унда ўхшатилаётган нарса тилга олинмагани ҳолда, унинг маъносини ўхшаётган нарса (яъни уни ифодалаётган сўз) билдиради [9:169].

“دقع” араб тилида битим келишув, шартнома маъноларини англатади. Яъни, инсон ўзи билмаган ҳолда Холиқ билан кетиш битимини тузиб, бу дунёга келади. Шу сабаб “ўлим” сўзи ўрнига донишманд изхори йўлланаётган шахс оддий одам эмас, балки ўз мамлакат ва ҳудудида ўзи истаган ҳар қандай “келишувга” эришишга қодир шоҳ эканини ҳисобга олган ҳолда, “кейтиш битими” шоҳлар учун ҳам бирдек эканига урғу бермоқчи бўлади. Қолаверса, уни ўзининг кейинги фикрларини эшитишга тайёрлаш мақсадида бундай метафорани қўллайди. Кейинги фикрларини ифодалар экан, энди ҳақим янаям кучлироқ муболагани ишлатади “مُتَلَاذُ ابْنِ دَلَّ” – “дунё-уч кундир”. Бу муболагадан мақсад умрнинг жуда ҳам тез ўтиб кетишини таъкидлашдир. Кейинги жумлаларда Аксам бин Сайфи кеча – ўтган вақт таърифига нисбатан жуда юксак жонлантириш санъатини қўллайди: “سَفِينَةُ لَعْنَةٍ دَعَا دَهْلَاشَ” – “Ҳақиқат шоҳиддир, сени оғир қулфатга гирифтор қилди. Сен учун ўз ҳикмати қолдирди”. Бундай ҳаракатлар юксак ақл ва тафаккур соҳибига хос таърифдир.

“Бугунни” тасвирлар экан нотиқ уни “кечаги” куннинг таърифидан илиқроқ жонлантириш: “تَلَاظُ مَتَاتُ دَلَّ وَ لَفَاتَا قَيْدِصَ” – яъни, сен(шоҳ)нинг олдида ўзи келган дўст” қиёфасида гавдалантиради. Бироқ дўстнинг ёнингда бўлиши узоқ давом этади деб ўйладинг, аммо у ҳам тез кетишини англамайсан”, дейди нотиқ. Бугун учун берилган бундай таъриф, дарҳақиқат, теранлик, даҳолик. Гўёки инсоният бугуннинг қадрига етмаганидан, унинг ўзи дўст бўлиб келганида, кечаги кун ўтмишга айланиб берган сабоғидан тўғри хулоса чиқармайди, бугуннинг тез кетишини

пайқамайди, бундан эса “бугун” – “дўст”нинг қалби оғрийди ва у ҳам тез кетишга шошади.

“Эртанги кун”га берилган таъриф инсонни бир оз ўйлантиради, кўрқувга солади – “نَا كَيْتَابِيسَ مَلْهًا نَمَ يَرِدَتْ لَا دَغْ وَ” – “эртанги кун сени топсагина сенга келади, топмаслиги ҳам мумкин. Эрта сен учун мавҳумлик: Ким билан бир уйда қоласан? Сен билан қоладиганлар ким? – булар жавобсиз саволлар. Бу жонлантириш инсониятнинг муқаррар хавотири ва ана шундай кўрқув олдини олиш учун таёргарлик кўриши кераклиги учун даъват бўлиб янграйди.

Хитобада яна параллелизм ҳам самарали ишлатилади: “رداقلا مېلىستا و مېغملار كىشلا نسحا امف” – “Энг яхши нарса Мунъимга шукр қилиш ва Қодирга таслим бўлишдир.

مظنا ملعا و اهلوصا دعب عورفا عاقبامف اهلغورف نخذ لوصا انا تضم دقو” – “Яъни, инсон учун фаний дунёдаги энг яхши нарса – бу Неъматлар берувчига шукрдир. Ва (бу шукр) Қодирга, унинг тақдирига бўйинсунишдир...”

Худди шундай араб нотиғи таносуб (ар. дахлдорлик, алоқадорлик) – мумтоз адабиётдаги шеърый санъат, фикрни бир-бирига алоқадор, маъно жиҳатидан яқин ва ўзаро мутаносиб тушунчаларни билдирувчи сўзлар орқали ифодалаш [9:310.] санъатини ишлатади: “Бу уй аҳли, мусофир, кетиш битими, келди, у (битим) сендан олганини қайтармайдиган бўлиб олиб кетди, яқин келажакда кетадиганлар ва сени тарқ этадиганлар қолди, сендан кетишга шошади”, бу жумла ва сўзларнинг барчаси эшитувчининг шуурига дунёнинг сафар экани ва унда кетиш муқаррар эканини сингдиради.

Аksam бин Сайфининг бу хитобаси келтирилган манбада унинг араб шоҳи Амр бин Ҳиндга таъзия изҳор қилиб айтгани келтирилса-да, Аксам бин Сайфи бундай фикрлари билан гўёки бутун инсониятга мурожаат қилгандек, уни минг йиллардан кейин эшитувчилар учун ҳам панд-насиҳат қилгандек туюлади.

Хулоса сифатида шуни айтишимиз мумкинки, бу хитобада орадан 1500 йил ўтганига қарамасдан бугунги кун адабиётшунослигининг энг йирик икки тушунчаси шакл ва мазмун бир-бирига халал бермай, аксинча бир-бирини тўлдирган ҳолда асл инсоний, юксак маънавий ва руҳий ҳисларни ифода этганига гувоҳ бўламиз. Шубҳа йўқки, донишманд Аксам бин Сайфи бунутқи билан тингловчиларига ўз даврининг кишиси сифатида, нутқ айтилган вазият доирасида етарлича таъсир ўтказа олган. Зеро, бадий асарда мазмун ва шакл бир-биридан қолишмай уйғунлиқни акс эттирар экан, бундай адабиёт ҳамиша ўз мақсадига етиши шубҳасиздир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. А.Мейе. Сравнительный метод в историческом языкознании, Едиториал УРСС, 2004.
2. А.Э.Сепир. “Избранные труды по языкознанию и культурологии”. – М., Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1993.
3. Gibb H.A.R. Studies on the Civilization of Islam. – London-Boston, 1962.
4. خيشلا و يردنگسلا دمحا خيشلا فيلاد مخيرات و بيرعلا بدلأا في طيسولا 19ص، رسم، تلأجف عراشدف راعلما تعيطم 1ط، (1919) ينادع يفتصم 5. <http://ar.m.wikipedia.org>
6. تيرعلا روصعلا في برعلا بطخ ترعجمج (1933) يگز دمحا، توفص

تر هاقلا ، تيملعلا تيتكملا ، 37ص 1عزجا ، تر هازلا

7. Д.С.Лихачев. Избранные работы в 3-х томах (том 1. О себе. Развитие русской литературы 10 – 17 веков. Поэтика древнерусской литературы. Монографии) (Л., «Художественная литература» Ленинградское отделение, 1987 – 656 с.).

8. А.Б.Куделин. «О понятии эстетического канона в средневековой литературе» в сб.: Языковая норма и эстетический канон/ Под ред. В.Я.Порхомовского и Н.Н.Семенюк. – М.: Языки славянских культур, 2006.

9. Д.Курунов, З.Мамаджонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. – Б.186. Тошкент «Академнашр», 2010. See also: Available at: www.literarydevices.com > hyperbole.

◆ **Аннотация:** Ушбу мақола адабиётшуносликнинг энг муҳим ва доимий долзарб мавзуси ҳисобланган бадий матнни муаллиф ва ўқувчининг тафаккури даражасида тўғри тушуниш ва талқин қилиш, исломгача бўлган даврдаги машҳур араб донишмандининг нутқида бадииятнинг асосий унсурлари – шакл ва мазмун уйғунлигини тадқиқ этишга бағишланган. **Таянч сўзлар:** Адабиётшунослик, бадий талқин, бадий тасвир воситалари, мазмун, араб нотиғи, тушуниш, хитоба.

◆ **Annotation:** This article is devoted to the most important and always relevant issues of literature, the correct understanding and interpretation of a literary text at the level of the author's and reader's thinking, the study of the main artistic elements – the harmony of form and content in the speech of the famous pre-Islamic Arab sage. **Key words:** Literary criticism, artistic interpretation, artistic and expressive means, content, Arabic public speaker, comprehension, khitaba.

◆ **Аннотация:** Данная статья посвящена важнейшим и всегда актуальным вопросам литературы, правильному пониманию и интерпретации художественного текста на уровне авторско-читательского мышления, изучению гармонии основных художественных элементов – гармонии формы и содержания в речи известного доисламского арабского мудреца. **Ключевые слова:** Литературоведение, художественная интерпретация, художественно выразительные средства, содержание, арабский оратор, осмысление, хитаба.

ИЖТИМОЙ ИСЛОҲОТЛАР ЖАРАЁНИДА БОШҚАРУВНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

ТУРСУНМУРОД МАМАТҚОБИЛОВ
сиёсий фанлар номзоди,
Ўзбекистон Республикаси Қуролли
кучлари академияси доценти

2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси ("Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияс тўғрисида"ги Президент Фармони-2017 йил, 7-феврал)га мувофиқ белгиланган вазифаларни амалга ошириш учун улта энг муҳим талаб ҳал этувчи даражага боғлиқдир, деб таъкидлайди юртбошимиз, булар:

Биринчи – давлат раҳбари – Президентдан бошлаб барча бўғиндаги раҳбарларнинг ишни биргаликда бажарамиз, натижа учун эса ҳар биримиз шахсан жавоб берамиз.

Иккинчи – ҳамма соҳада аниқ тартиб ва қаттиқ интизомни таъминлашимиз даркор.

Учинчи – кадрларимизнинг софлигини таъминлаш, ишдаги ҳар қандай салбий ҳолатларнинг олдини олиш ва бундай иллатларнинг илдизини қуритиш.

Давлатимиз раҳбари яна ўша асарида "Энг муҳим вазифамиз – мамлакатимизда тинчлик ва фаровонлиқни мустаҳкамлаш, одамларни, халқимизни ҳаётдан рози қилишдан иборат. Бунинг учун эл-юртимиз аввало биз – раҳбарларнинг фаолиятдан рози бўлиши керак. Бунинг учун ҳар бир раҳбар ўз аравасини ўзи тортиши, ўз соҳасидаги ишларнинг аҳволи учун ўзи шахсан жавоб бериши керак. Шундан кейин жамиятимизда ўзгариш бўлади, ривожланиш бўлади"[1: 36], деб таъкидлайди.

Сиёсатшунос олим Н.Жўраев, "Давлатнинг қудрати унинг ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган аҳоли турмуш даражасини оширишда кўринади. Зотан, Ўзбекистонда ижтимоий адолат, ижтимоий ҳимоя давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланган"[2: 232] деган фикрни билдиради.

Ҳозирги шароитда бошқарув тизимида ишлаётган ҳар қандай раҳбар учун у бирон бир корхона, ташкилот, жамоа раҳбари бўладими ёки сиёсий арбоб бўладими, одамлар билан мулоқот маданиятини ўзлаштириш, жонли сўз воситасида кишиларга Ўзбекистон ҳукумати сиёсатини тўғри тушунтира олиш, мамлакатимизда олиб борилаётган туб ислохотлар жараёнида фаол иштирок этиш ва фуқаролик бурчларини чуқур англаб етишларига ёрдам бериши муҳим аҳамиятга эга. Шу ўринда Биринчи Президентимиз Исрол Каримов "... бугунги кунда раҳбар нафақат аниқ бир касб-хунарнинг эгаси, аввало, ўзининг фаолияти ва инсонийлиги билан халқнинг ишончига муносиб бўлиши, юксак интеллектуал тафаккур соҳиби, узоқни кўра оладиган, доимо янгиликка интилиб, замон билан ҳамқадам бўлиб яшайдиган, қатъиятли шахс бўлиши лозим"[3: 58-59], деб бежиз айтмаганлигини ҳамҳис қилишимиз керак.

Жамиятимиз олдида турган ушбу вазифа маълум даражада мураккаб ҳамдир. Зеро, бу вазифани адо этиш бошқарувда анча кенг билим ва тафаккурни талаб этади. Яқин ўтмишда, қатағон-таъқибларга суянган тузум даврида ташқи мажбурлаш усулини қўллаш кифоя қилар эди. Бугун кишининг ички хоҳиш-иродаси, шахсий қароригина мажбурият ҳиссини уйғота олади. Шунинг учун бугунги раҳбар нутқ ва мулоқот маданиятини, нотиклик санъатини пухта эгаллаши муҳим аҳамият касб этади.

Амалиётда кўпчилик раҳбарларнинг бошқарув фаолияти самарадорлиги кўп жиҳатдан раҳбарнинг ўзлавозимида қанча муддат ишлаганига, яъни бошқарув жараёнида орттирган таърибасига боғлиқ, деб ҳисобланади. Тадқиқотларда эса, таълим муассасаси фаолиятини ташкил этиш ва такомиллаштиришда раҳбарларнинг бошқарув фаолияти самарадорлиги асосан уларнинг бошқарув йўналишидаги тушунчалари, билими, кўникма ва малакалари даражасига ҳамда уларнинг шахсий хусусиятлари, касбий тайёргарлиги ва шахсий сифатларига боғлиқ, деб кўрсатилади.

Лавозим вазифалари бўйича қўйилган талабларда раҳбар ва педагог кадрлар томонидан биринчи навбатда давлат сиёсатини, таълим соҳасига оид бўлган меъёрий ҳужжатларни, таълим-тарбия жараёнини илмий асосда ташкил этиш қоидаларини чуқур билиши ва ўз фаолиятида қўллаш кўникмаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги масъуллари томонидан белгиланган вазифаларга кўра, таълим муассасаси раҳбарларининг билими, кўникма

ва малакалари даражасини баҳолаш мезонида баҳолашнинг алоҳида кўрсаткичлари сифатида қуйидагиларга эътибор қаратилади:

1. Квалификация – бу раҳбарнинг педагогика соҳасидаги билими, таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш, таълим-тарбия жараёни иштирокчилари ҳамда ходимларнинг педагогик ва психологик хусусиятлари, мутахассислиги ҳамда касбига нисбатан қўйилаётган ижтимоий меъёр ва талабларни билиши, шунингдек, бўлажак мутахассис квалификацияси ҳамда таълим муассасасини бошқаришнинг назарий асослари йўналишида тушунчаларга эга бўлиши.

2. Касбий маҳорат – бу мавжуд ягона педагогик талаблар асосида, педагогик ходимлар ҳамда ўқувчиларнинг имкониятларини ўрганиб, уларни ҳисобга олган ҳолда, мактаб жамоасини шакллантириш, унинг фаолиятини мувофиқлаштириш, жамоа олдида турган вазифаларни бажаришда мавжуд муаммоларни ва масалаларни ҳал этиш йўллари кўрсатиш; жамоатчилик ташкилотларини тузиш ва уларни мактабни бошқариш ишларига жалб этиш; ўзаро муносабатларни мувофиқлаштириш асосида педагогик ходимлар билан таълим олувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини ташкил этиш, танқид ва ўз-ўзини танқид заруриятини ҳисобга олган ҳолда уларнинг хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштириш, тартиб-интизомни ва уюшқоқликни сақлаш; бошқарув фаолиятининг мақсад ва вазифаларини белгилаш; мактаб жамоаси фаолияти ҳамда педагогик ходимларнинг фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш йўналишларидаги ижтимоий-психологик кўникма ва малакалардан иборат.

3. Фаолият унумдорлиги – бу таълим олувчиларнинг давлат таълим стандартлари асосидаги ўзлаштириш кўрсаткичларининг натижадорлиги ва сифати билан белгиланади.

Юқорида келтирилган маълумотларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, раҳбарлар таълим сифатини оширишда инновацион ёндашувларга асосланиши, касбий аҳамиятга эга бўлган шахсий сифатларга эга бўлиши, ихтиёрий вазиятларда ўзини-ўзи назорат қила олиши, шунингдек, таълим муассасасида ҳукм сурувчи тарбиявий муносабатларни эътиборга олган ҳолда фаолият олиб бориши, турли хил масалаларни ва муаммоларни ҳал этишда мавжуд ҳуқуқий-меъёрий мезонларга асосланиши зарур бўлиб, булар раҳбарнинг бошқарув йўналишида компетентлигини ифодалайди.

Фанда "Доминантлик" сўзи бир неча маънони билдиради. Раҳбарлик мавзусидан келиб чиқилса, "ўзгаларга таъсир этиш" деган маънони англатади. Юқорида таъкидланган маънодаги «таъсир этиш» ибораси ақл ва ҳиссиёт орқали ўзгаларни ўзига жалб эта билиш, ўзаро муносабат натижасида ўзига нисбатан хайрихоҳлик туйғусини шакллантириши англатади. Чунки ташкилотнинг илғор фаолияти учун раҳбар зиммасидаги мажбурият ва ваколатларнинг ўзи етарли эмас. Бошқарув соҳаси мутахассислари Г.Кунц ва С.Доннелнинг фикрича, "Агар ходимлар раҳбарият томонидан ўрнатилган тартиб-қоидаларгагина риоя этиб меҳнат қилганларида, улар имкониятларини 60-65 фоизини ишлата олар ва ўз мажбуриятларини бажариб, ишдан бўшамасликка баҳона топар эдилар. Ходимларнинг қобилиятдан тўла фойдаланиш ниятида бўлган раҳбар уларда шунга лойиқ ҳис-туйғуни уйғота олиши лозим"[4: 58]. Бу ўринда раҳбарнинг етакчилик қобилияти намоён бўлади. Ташкилот доирасидаги норасмий муносабатлар тизимида пешқадам раҳбаргина ўз ходимлари қобилиятини жамоа ишига тўлиқ, яъни 100 фоиз жалб эта олиши мумкин.

Раҳбарга хос фазилатлардан яна бири вазминлик ва сабр-бардошлилик. Маълумки, раҳбар турли дунёқарашга

эга бўлган одамлар билан ишлайди. Бинобарин, ўзаро кундалик мулоқотда унга атрофдагиларнинг салбий ёки ижобий ҳис-туйғулари тез «юқиши» мумкин. Шунинг учун раҳбар зиддиятчи вазиятларда бошқаларнинг таъсирига берилмаслик, балки оғир-босиқлик билан, оқилона қарор қабул қилиши билан таъсир эта олиши керак. Шахснинг бу фазилати, бир томондан, туғма бўлса, иккинчи томондан эса ҳаётий амалий тажрибага боғлиқ. Меҳнат фаолиятини рационал тарзда ташкил этиш, яъни меҳнатдаги ижобий жиҳатларга кўпроқ эътибор бериш, ноҳуш ҳолатларни донолик билан бартараф этиш ва кўпроқ яқин дўстлар даврасида бўлиш, жисмоний тарбия ҳамда фойдали машғулотларга вақт ажратиш ишанчлиқ қобилиятининг ошишига хизмат қилади.

Бошқарувда компетентлилик раҳбарларнинг маънавий дунёқараши, психологик-педагогик ва ташкилий-технологик салоҳияти, яъни унинг касбий имкониятлари салоҳиятини тасвирлайди. Мазкур салоҳиятни мактабгача таълим муассасаларидан тортиб барча таълим муассасалари раҳбарлари бошқарув фаолияти жараёнининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бошқарув фаолияти жараёнининг ҳолати ва самарадорлиги орқали аниқлаш мумкин бўлади.

Шунингдек, жамият ва давлат ривожига жамоат ташкилотларининг ўрни бекиёс. Айнан ана шу ташкилотлар орқали ҳам тараққиёт кузатилади. “Фуқаролик институтлари бўлмиш жамоат ва нодавлат ташкилотлар одамларнинг ихтиёрий бирлашмалари ҳисобланади” [5: 7-8]. Демак у ерда ҳам раҳбар ҳодимлар бошқарувчилик вазифасини бажаради.

Демак бошқарув жараёнининг муваффақиятли кечиши ва самарали бўлишида раҳбарнинг ўзида ҳам муайян сифатлар намоён бўлиши зарур экан. Бунда раҳбар шахсида намоён бўладиган маънавий-ахлоқий, психологик ва шахсий сифатлар бошқарув фаолиятининг самарали натижасини кафолатлайди. Шу сабабли таълим муассасаларининг раҳбарлари ҳам ўзларида маънавий-ахлоқий, психологик ва шахсий сифатларни доимий равишда тақомиллаштириб боришга эътибор қаратишлари, ўз устиларида изланишлари лозим. Раҳбарлар маънавий-ахлоқий, психологик ва шахсий сифатларини тақомиллаштириш йўлида амалий ҳаракатларни олиб борар эканлар, бу жараёнда бошқарув фаолияти қанчалик самарали кечаётганлигини ҳам таҳлил қилиш имкониятига эга бўладилар.

Ақлли раҳбар жамоа муносабатларини ташкил қилиш жараёнида ахлоқий нормалардан пойдевор сифатида фойдаланади. Юзага келган зиддият ва низоларни бартараф этишда эса ҳал қилувчи муҳим аҳамият касб этадиган ҳаётий тажриба ва маънавий маърифатга таянади. Зеро, давлатнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий соҳалардаги амалий фаолияти ва дипломатик алоқалари ахлоқий нормаларга асосланади. У қанчалик юқори бўлса, фаолият ҳам шунчалик самарали бўлаб, тараққиётни белгилувчи омилга айланади.

БМТ эксперти Кейт Гриффин фикрича, “Бу тизим пухта ва унча қиммат бўлмаган узоқ (анъанавий, тарихий) ривожланишга асосланган бўлиб, маҳаллий аҳолининг ишончини қозонди” [6: 173-174].

Глобаллашув жараёнларининг фаоллашуви давлат ҳамда турли даража ва соҳадаги раҳбарларнинг ўз

фаолиятидаги ижтимоий-маънавий йўналишга эътиборини кучайтиришни талаб этади. Глобаллашув таҳдидлари хуруж қилаётган бугунги кунда ватанпарварлик давлат томонидан бошқарилиши, қўллаб-қувватланиши, ташкил этилиши лозим. Шу боис, “...бугунги ҳаёт билан ҳамқадам бўлиб яшаш, балки эртага йўлимизда пайдо бўлиши мумкин бўлган муаммо ва таҳдидларни, бошимизга тушиши мумкин бўлган савдоларнинг ечимини ҳозирдан ўйлаб яшашимизни талаб қилмоқда. Шунинг учун ҳам раҳбарлик лавозими ҳалқ олдида хизмат қилиш ва масъулият деганидир.

Бунда раҳбар адолатли иш юритиши устувор аҳамият касб этади. Чунки ҳалқ раҳбарга, унинг фаолияти ва одамларга муносабатига қараб давлатнинг, давлат тизимининг адолатли ёки адолатли эмаслиги ҳақида ҳулоса чиқаради. Фуқаролар давлатни ижтимоий адолатли деб тан олганда, яъни давлат томонидан қабул қилинган қадриятлар ва иш бошқариш тизими жамият аъзоларининг аксарият кўпчилиги томонидан маъқулланганда эса, ватанпарварлик бошқарувнинг қудратли миллий омилига айланиши мумкин бўлади.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев бугунги кун раҳбарларига қарата қўйидагиларни таъкидлайди: “Қўйилган вазифаларга эришиш учун ишимизни янгича асосда ташкил этиб, ҳар биримиз ўз жойимизда масъулиятни чуқур ҳис қилиб, қаттиқ иш олиб боришимиз керак. Таҳлилий ва танқидий фикрлар эртанги кун учун, янги марраларни эгаллашимиз учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилади.

Бугун замон ўзгармоқда, унинг талаби, олдимизга қўяётган вазифалари тобора ортиб бормоқда. Мана шундай мураккаб шароитда “Сен – менга тегма, мен – сенга тегмайман” деган кайфият билан ишлашнинг вақти ўтди. Биз “вазият ёмон, вазият оғир” деб баҳона қидиришга ўрганиб қолганмиз. Лекин шу вазиятни ким ўзгартиради, ким изга солади, деган саволни, келинг, ўзимизга берайлик. Вазиятни ўзимиз, ўз ақл-заковатимиз, меҳнатимиз билан ўзгартирмасак, ҳеч ким четдан келиб бу ишни биз учун қилиб бермайди”.

Дарҳақиқат, бугунги шиддатли тез ўзгараётган дунёда ҳар бир миллат ва давлат ўз тараққиёти учун миллий раҳбар кадрларининг билими ва тажрибаси ҳар қачонгиданда долзарб ва аҳамиятли, ҳал қилувчи куч ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 29 йиллига бағишланган тантанали маросимдаги нутқидан шундай дейди: “Бугун жаҳон миқёсида юртимиз ҳақида сўз кетганда “Янги Ўзбекистон” ибораси тилга олинмоқда. Бу кейинги йилларда тараққиётнинг мутлақо янги босқичига қадам қўйганимиз, эришаётган залворли ютуқларимизнинг эътирофидир.

Халқимизнинг улғувор қудрати жўш урган ҳозирги замонда Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилмоқда, десак, айтиш мумкин бўлади. Чунки бугунги Ўзбекистон – кечаги Ўзбекистон эмас. Бугунги халқимиз ҳам кечаги халқ эмас” [7].

Ҳақиқатда, мамлакат тараққиёти учун барчамиз бирдек масъулдирмиз, фуқароларимиз кечаги руҳан тушкун инсон эмас. Шунга мувофиқ мазкур ҳаётда инсонлар ўз мақсадларни амалга ошишида давлат ўзининг механизмлари орқали ислохотларни ишлаб чиқади ва бу ислохотларни йўналтирувчи шахсларни етакчи сифатида белгилайди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев. Ш.М. “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак”. – Т.: Ўзбекистон. 2017.
2. Жўраев Н. “Тафаккурдаги эврилиш”. – Т.: Шарқ, 2001.
3. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
4. Кричевский Р.Л. “Если вы – руководитель...элементы психологии менеджмента в повседневной работе”. – М.: Дело. 1998.
5. Основы политический науки. Часть II. – М. МГУ им.М.В. Ломоносова. 1996.
6. Гриффин К. Социальная политика и экономические преобразования в Узбекистане. ПРООН, 1995..
7. <http://uza.uz/> Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 29 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқидан 31 август 2020 йил.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада ижтимоий ва маънавий-маърифий ишларни ташкил этишда раҳбар кадрларнинг фаолияти муҳимлиги ҳамда ижтимоий, маданий ҳаётимизнинг бевосита маънавият билан боғлиқлиги тўғрисида гап боради. **Таянч сўзлар:** маънавий-маърифий ишлар, раҳбар кадрларнинг фаолияти, ижтимоий ва маданий ҳаёт, раҳбар кадр маънавияти.

♦ **Annotation:** This article deals with the issue of the role and place of leading personnel with the stability of social life, as a representative of the state of developed countries. About developing countries performing strategic and tactical tasks facing society and the state. **Key words:** spiritual and educational work, activities of leading cadres, social and cultural life, spirituality of leading cadres.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МИЛЛИЙ ТУРИЗМИ ЎЗ-ЎЗИДАН РИВОЖЛАНИБ БОРУВЧИ ТИЗИМ СИФАТИДА

ШЕРАХОН ХОШИМОВ

СамДУ катта
ўқитувчиси

Ўзбекистонда замонавий сайёҳлик инфратузилмасини шакллантиришга жамият ҳаётидаги долзарб вазифалардан бири сифатида қаралмоқда. Туризм соҳасида самарадорликни ошириш, соҳанинг инфраструктурасини шакллантириш, энг аввало, тинчлик, хавфсизлик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқарорликка боғлиқ. Ўзбекистонда туризм соҳасида мамлакатнинг ички салоҳиятини намоён этиш учун тарихий обидалар ва муқаддас қадамжоларни обод қилиш, табиий ландшафт, турфирмалар фаолияти, меҳмонхоналар, коммуникация тармоқлари, транспорт инфратузилмалари, умумий овқатланиш ва кўнгилочар масканларнинг имкониятларини ошириш, даволаш ва спорт йўналишларини фаоллаштиришга катта эътибор қаратилмоқда. Турдош ташкилотларни бирлаштирувчи хўжалик-ташкилий мажмуалар, яъни туризм кластерлари ташкил этилмоқда. Кластер – умумий фаолият ва хизмат кўрсатиш йўналишига эга, бир-бирини тўлдирувчи, географик жиҳатдан бир-бирига яқин корхоналар гуруҳи. Кластерлар маҳаллий доирадаги турли ташкилотларнинг ихтисослашган тармоғи сифатида уларнинг ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш фаолиятини ўзаро бир-бири билан тижорат, товар айирбошлаш, илмий-тадқиқот ёки истеъмол фаолияти билан боғлашга хизмат қилади.

Президент Шавкат Мирзиёев: “Ҳозирги кунда миллий иқтисодиётга юқори даромад келтирадиган истиқболли тармоқлардан бири – бу миллий туризмдир, Ўзбекистон туризм соҳасида улкан салоҳиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Юртимизда 7 минг 300 дан ортиқ маданий мерос объектлари мавжуд ва уларнинг аксарияти ЮНЕСКО рўйхатига киритилган. Шу билан бирга, мамлакатимизнинг бетакрор табиати, гўзал дам олиш зоналари имкониятларидан фойдаланиб, янги туристик йўналишлар очиш мумкин. Бу соҳага жаҳон брендларини фаол жалб этган ҳолда, биз зиёрат туризми, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик туризм ва бу соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратишимиз зарур. Бу борада давлат-хусусий шериклик муносабатларини қўллаш соҳани тараққий эттиришда кенг имкониятлар очишини ҳисобга олишимиз лозим. Самарқанд, Бухоро, Тошкент шаҳарларидаги муқаддас қадамжолар ва ёдгорликларни зиёрат қилишдан иборат бўлган “кичик хаж” дастурини ривожлантириш ва жадаллаштириш зарур. Ички туризм соҳасидаги катта имкониятларни ҳам тўлиқ ишга солиш лозим” [1:128-129], дейди.

Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш орқали иқтисодиётнинг тез ўсишини таъминлаш, шу орқали янги иш ўринлари яратиш, жаҳон бозорида миллий туристик салоҳиятни юксалтиришга катта эътибор қаратилмоқда. Соҳадаги муносабатларни тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар такомиллаштирилмоқда. Бугунги кунда туризмга жалб этувчи восита сифатида ахборот бозори иштирокчиларининг фаолиятини такомиллаштириш, ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш, миллий туризмни ривожлантиришда рекламадан унумли фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Туризм хизматларини ташкил қилиш бўйича глобал ахборот тизимларига улашиш ва локал сервислар яратиш, интернетда мамлакатимизнинг туристик имкониятлари ҳақидаги ахборотларни кўпайтириш зарур. Ўзбекистонда туризм индустриясини ривожлантириш – бу туристик ресурслардан унумли фойдаланиш ва хизмат кўрсатадиган инфратузилмани юқори савияга олиб чиқишдир. Замонавий меҳмонхоналар қуриш, сайёҳларга қўшимча шарт-шароитлар яратиш, туристик шахобчаларни янада кенгайтириш, турсераторликни ривожлантириш, меҳмонхона ва ресторан хизматларини халқаро талаблар даражасига етказиш, экотуризмни изчил йўлга қўйиш учун табиий иқлим имкониятларидан кенг фойдаланиш, тарихий ёдгорлик ва обидаларни таъмирлаш, туристларга транспорт, таржимонлар ва экскурсоводлар хизматини яхшилаш, туризмни ривожлантириш учун малакали кадрлар тайёрлаш туризм соҳасини ривожлантиришга тизимли тарзда ёндашувни талаб қилади. Туризм инфраструктурасини шакллантиришда алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган масала – бу унинг хавфсизлигидир. Хавфсиз туризм деганда, фақат жисмоний эмас, хизмат кўрсатиш соҳасидаги хавфсизлик ҳам тушунилади. Пандемия шароитида хавфсиз туризмни таъминлаш масаласи айниқса долзарб бўлиб қолмоқда.

Туризмни ривожлантириш миллий концепциясини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш катта эътибор қаратилмоқда.

Унга кўра, 2025 йилда Ўзбекистонга келадиган сайёҳлар сонини 7 миллионга, туризмдан келадиган йиллик даромадни эса 2 миллиард долларга етказиш режалаштирилган.

- Туризмни ривожлантириш, соҳага инвестиция жалб этиш, кадрлар салоҳиятини ошириш бўйича комплекс чоралар кўришимиз лозим, - дейди Президент Шавкат Мирзиёев, - Бизда туризм кўпинча қадимий шаҳарларимиз, тарихий-маданий ёдгорликлар доирасида чекланиб қолмоқда. Ваҳоланки, мамлакатимизнинг бетакрор табиати, миллий кўриқхоналар, тоғли ҳудудларда туризмни ривожлантириш учун катта салоҳият мавжуд. Айниқса, табиёт туризми, зиёрат туризми ва экотуризмни ривожлантириш нафақат иқтисодиёт, балки ижтимоий соҳалар ривожига ҳам катта туртки беради [2:37-38].

Туризм деганда, одамларнинг доимий яшаб турган жойидан ёки давлатидан бошқа жой ё мамлакатга бўш вақтини мазмунли ўтказиш, дам олиш, соғлиғини мустаҳкамлаш, меҳмон бўлиш, иш юзасидан айрим масалаларни ҳал қилиш каби мақсадлар учун вақтинча бориб келиши тушунилади [3:6].

Кейинги йилларда туризм соҳасида қатор тенденциялар кузатилмоқда. Жумладан, кирувчи туристлар оқимининг кучайиши, туризм географиясининг кенгайиши ва таклиф қилинаётган хизмат турларининг кўпайиши, қабул қилувчи мамлакатларда миллий менталитетга мослашиб бораётган хизматлар таклиф қилиниши, хизматларнинг нарх ва сифати ўртасидаги уйғунликка сайёҳлар талабининг кучайиши ва бошқалар [4:81].

Туризмни тизимли таҳлил қилганимизда, у мураккаб ички алоқалар ва ташқи муносабатлар асосида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий, ахборот ва бошқа соҳалар билан ўзаро уйғун ҳолда ривожланиб, тараққий этиб бораётганини кўрамиз. Туризм тизими ўз хусусияти, мақсади, вазифаси ва структурасига эга. Унга хос хусусиятлар – бу унинг очиклиги, яхлитлиги, изчиллигидир. Туризм – очик тизим, у турли ташқи тизимлар билан ўзаро боғлиқлик ва алоқадорликда, уларнинг ресурс ва ахборотларини ўзаро айирбошлаш асосида фаолият олиб боради. Туризм тизими ўз-ўзидан ривожланиш хусусиятига эга, бу ривожланиш уни ўз-ўзини сақлаш ва такомиллаштиришини таъминлайди. Туризм тизимининг мақсади мустаҳкам, оммавий ва рақобатбардош туризмни ривожлантириш учун зарур шароитларни яратишдан иборат. Туризм тизимининг асоси муайян структурадан иборат. Бу структура элементлар ўртасидаги алоқалар ва муносабатларнинг амал қилиш механизми асосида фаолият олиб боради.

Туризм тизимининг элементларига туристик фаолият субъектларининг бир-бири билан ўзаро боғлиқ гуруҳлари тааллуқлидир: Жисмоний шахслар, яъни туристлар ва уларнинг бирлашмалари; туристлар учун товар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи, уларга истеъмол қадриятларини таклиф қилувчи субъектлар; бозор шароитида туристик маҳсулотларни таклиф қилувчи ва саёҳатларни ташкил қилувчи воситачилар; нотижорат ташкилотлар тадбиркорлари, туризм индустрияси хизматчилари, хизматларнинг истеъмолчилари, соҳа ривожига таъсир кўрсатувчи ассоциация, иттифоқ ва бошқа бирлашмалар;

туризм бўйича кадрлар тайёрловчи ва илмий тадқиқот муассасалари; соҳани тартибга солиш фаолиятини олиб боровчи давлат ташкилотлари, туристик фаолиятни бошқариш билан шуғулланувчи давлат, унитар ва акционерлик муассасалари, миллий ва ҳудудий ташкилотлар; халқаро ва давлатлараро ташкилотлар, халқаро нодавлат ташкилотлар, уларнинг туристик фаолиятни ривожлантиришга ёрдам берувчи махсус муассасалари; туристлар борадиган аҳоли пунктлари, туристик марказлар аҳолиси ва ҳ.к.

Туризм тизимининг элементларига яна ўзида туристик ресурсларни жамлаган тарихий, маданий, сайёҳлар эҳтиёжларини қондирадиган, уларнинг ҳаётий фаолиятини қўллаб-қувватлайдиган, жисмоний кучини тиклайдиган саёҳат ва зиёрат объектлари ҳам киради. Туризм тизими структураси деганда, системанинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, унинг яхлитлиги ва барқарорлигини таъминлайдиган элементлар бирлиги тушунилади. Туризм тизимининг фаолияти муайян мақсадларни амалга оширишга қаратилган элементларнинг доимий равишда ўзаро боғлиқлик ва алоқадорликдаги фаолиятини ифодалайди. Туризм тизимости бирликлари ва структураларидан, улар эса элементлардан ташкил топган мураккаб ижтимоий тизим сифатида жамият ҳаётининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий соҳалари билан бевосита боғлиқлик ва алоқадорликда ривожланади.

Тур – туристлар учун маълум маршрутда, маълум туристик объектка, маълум муддатда тақдим этиладиган, турли хизматлар (жойлаштириш, овқатлантириш, транспорт хизмати, маиший, туристик экскурсия ва бошқа) тўплами [5:12]. Бу асосда туризм саргузашт, сув ҳавзалари бўйлаб саёҳат, маданият билан танишиш, экотуризм, мавзули туризм каби турларга, улар эса ўз навбатида ички, кириш, чиқиш, миллий ва халқаро каби шакллarga бўлинади.

Туризм методология сифатида фалсафанинг тушунчалари, қонуниятлари ва фаннинг асосий ўрганиш соҳаларига таянади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. Халқимизнинг розилиги фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд, Тошкент, Ўзбекистон, 2018.

2. Ш.М.Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд, Тошкент, Ўзбекистон, 2019.

3. М.Қ.Пардаев., Атабаев Р., Пардаев Б.Р. Туризм соҳасини ривожлантириш имкониятлари. –Т., Фан ва технология

Туризм фалсафасининг асосий ўрганиш соҳаларини туризм онтологияси, гносеологияси, аксиологияси, антропологияси, социологияси, этикаси, эстетикаси, логикаси ташкил этади. Туризм онтологияси борлиқ ҳақидаги таълимот сифатида тизим ва ундаги моддий-маънавий муносабатларни, туризм гносеологияси эса соҳа тизимини ташкил қилиш, ривожлантириш ва такомиллаштиришни билиш жараёнини ифодалайди. Туризм аксиологияси тизим ва ундаги жараёнларга қадрият сифатида муносабатда бўлади. Туризм антропологияси туризм соҳасида фаолият олиб борадиган субъектларни, туристлар ва уларга хизмат кўрсатувчиларни мақсад, манфаат, эҳтиёж ва фаолият бирлиги асосида ўрганади. Туризм социологияси соҳани жамият ҳаёти, унда амал қиладиган ижтимоий қонунлар асосида ўрганади ва унинг тараққий этишини ижтимоий башорат қилиш билан шуғулланади. Туризм этикаси турист ва сайёҳлик фаолиятини ташкил қилувчилар ўртасидаги ахлоқий муносабатларни ўрганади, туризм эстетикаси соҳадаги муносабатларни гўзаллик қонунлари асосида мушоҳада қиладди. Туризм логикаси соҳада у ёки бу туристик йўналишни ташкил қилиш зарурлигини мантикий асослайди, сайёҳлик йўналишлари ва уларнинг ўртасидаги ўзаро боғлиқликни мантикий жиҳатдан таҳлил қиладди. Соҳани тизимли таҳлил қилганда, туризм психологияси асосида сайёҳларга муносабат ва хизмат кўрсатишнинг психологик асосларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга эканини кўради.

Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришга комплекс ёндашилиб, замонавий сайёҳлик инфратузилмаси объектлари шакллантирилмоқда. Миллий туризмни ривожлантириш ва соҳа инфраструктурасини шакллантиришда тадбиркорларнинг фаоллигини рағбатлантиришга ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Буларнинг барчаси Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришни тизимли тарзда ўрганишни долзарб масала сифатида кун тартибига қўймоқда.

нашриёти, 2007.

4. С.А.Абдуҳамидов. Минтақавий туризмнинг айрим иқтисодий-ижтимоий хусусиятлари // “Ўзбекистонда туризм соҳасини ривожлантиришда табиий ва этнографик ресурслардан самарали фойдаланиш муаммолари” мавзуидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. (2019 йил 3-14 ноябрь), Самарқанд.

5. Р.Ҳайитбоев., Р.Амридинова. Туризмнинг махсус турлари. (Услубий қўлланма), Самарқанд – 2008.

♦ **Аннотация:** Мақолада миллий туризм тизими, унинг тузилиши, ривожланиши, жамият ҳаётининг турли соҳалари билан ўзаро боғлиқлиги масалалари таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Миллий туризм, тизимли ёндашув, тизим, структура, элемент, туристик фаолият субъектлари, туристик ресурслар, туризм турлари.

♦ **Annotation:** The article analyzes the issues of national tourism, its system, structure and processes of progressive development, the relationship and interaction of national tourism with various spheres of public life. **Key words:** national tourism, systematic approach, system, structure, element, subjects of tourism activity, tourism resources, types of tourism.

♦ **Аннотация:** В статье анализируется вопросы национального туризма, его система, структура и процессы поступательного развития, взаимосвязь и взаимодействие национального туризма с различными сферами общественной жизни. Ключевые слова: национальный туризм, системный подход, система, структура, элемент, субъекты туристической деятельности, туристические ресурсы, виды туризма.

ТАРҒИБОТ ВА ТАШВИҚОТ ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

МАНСУР ВАХАБОВ

СамВМИ катта

ўқитувчиси

Юртимизда “Ҳаракатлар стратегиясидан – тараққиёт стратегияси сари” дадил қадам ташланаётган бир даврда маънавий тарғибот ва ташвиқотнинг аҳамияти беқиёс даражада ортиб бормоқда.

Ўзбекистон Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси туғрисида”ги Фармонида “Тарғибот-ташвиқот ишларини ташкил этишнинг таъсирчан, креатив ва инновацион услубларини ишлаб чиқиш ва уларни ўз вақтида амалга ошириш чораларини кўриш” вазифаси белгиланган [1:1]. Демак, тарғибот ва ташвиқот соҳасини такомиллаштириш, бу масалага илмий ёндашув давр талабидир. Айнан шу масала тарғибот ва ташвиқот тушунчаларини тадқиқот объектига айлантиради. Уларнинг онтологик асосларини тадқиқ этиш асносида “маънавий тарғибот” ва “маънавий ташвиқот”

тушунчаларига илмий таъриф бериш, тавсифлаш, сифатий хусусиятларини очиб бериш бу мақолада асосий мақсад қилиб олинган.

Жаҳон адабиёти ва матбуотида биз таҳлил қиладиган тушунчалар латин тилидан олинган пропаганда ва агитация атамаси билан ифодаланади.

Пропаганда (лотинча propaganda – иймон тарқатиш деган маънода) – жамоатчилик фикрига таъсир ўтказиш мақсадида турли хил ахборот, маълумот, далил ва даъволарни, шу жумладан, ёлғон хабар ва миш-мишларни тарқатиш жараёнини англатади. Пропаганда атамаси 1622 йили Рим

папаси Григорий XV тузган католик ташкилот – Congregatio de propaganda fide (“Тарқатилиши лозим бўлган иймон конгрегацияси”) номидан олинган [9:539].

Москвада чоп этилган “Философский энциклопедический словарь”, “Большая советская энциклопедия” каби қомусларда, албатта, ўша даврнинг руҳига ўла мос равишда пропаганда ва агитация синфий, партиявий ёндашув асосида талқин қилинган, коммунистик пропаганданинг буржуа пропагандасидан гўё афзаллиги “исботланган” эди [9:539], [8:1081].

Хусусан, совет энциклопедик луғатида қуйидаги таъриф учрайди: “Пропаганда (лотинча propaganda – иймон тарқатиш) – жамоатчилик онгига сингдириш ва амалий фаолият кучайтириш мақсадида турли хил сиёсий, фалсафий, илмий, бадиий ва бошқа турдаги ғоя, қарашларни тарқатиш маъносини англатади. Пропаганда жараёнининг асосий элементлари: пропаганда субъекти (муайян ижтимоий ғуруҳ, қатлам бўлиб, унинг манфаатлари пропагандада ифода этилади); пропаганданинг мазмуни; шакл ва методлари; пропаганданинг воситалари ёки каналлари (радио, телевидение, матбуот, лекция пропагандаси ва ҳ.к.); пропаганда объекти (тарғибот қилиш учун мўлжалланган аудитория ёки социал қатлам)” [8:1081].

Пропаганданинг моҳиятини англаш учун ҳал қилувчи аҳамият касб этадиган ҳолат – пропаганда субъектининг ижтимоий манфаатлари, унинг жамиятдаги турли ғуруҳларнинг эҳтиёж ва манфаатларига мос келишидир.

Фалсафа қомусий луғатида пропаганда ва агитация масаласи батафсилроқ берилган бўлиб, унда қуйидаги таъриф ва тавсифни учратамиз:

1) Кенг маънода – муайян қараш, тасаввур ва ҳиссиётларни шакллантириш, одамларнинг ҳулқ-атвори ва хатти-ҳаракатига таъсир ўтказиш мақсадида билим, ахборот, маълумот, бадиий қадриятларни тарқатишдан иборат махсус ижтимоий фаолият тури. Маънавий қадриятларни тарғиб қилиш конкрет вазиятни ҳисобга олишни, аудиториянинг хусусиятларини эътиборда тутишни, тингловчиларнинг савиясига қараб у ёки бу усул ва воситадан фойдаланишни тақозо этади. Пропаганда жараёнида ақсарият ҳолларда илм-фан, санъатни оммалаштириш билан бир қаторда, уларнинг бойиб бориши ҳам кузатилади;

2) бироз тор маънода пропаганда деганда, муайян синф, партия ва давлат мафкурасини омма орасида тарқатиш, ёйиш, ўз томонига оғдириш мақсадида олиб бориладиган тушунтириш, ишонтириш ишларининг мажмуи тушунилади;

3) ғоявий тарбия тизимида пропаганда ва агитация муайян шиорларни аҳолига етказиш, оммани ҳаракатга келтириш мақсадида унга ғоявий-сиёсий таъсир ўтказишдир [9:539].

Совет даврида чоп этилган, синфий ёндашув иллати билан зарарланган адабиётларда “буржуа жамиятида пропаганда деганда, фақат ёлғон-яшиқ, ижтимоий ҳаётдан йироқ шиор ва ғояларни омма онгига зўрлаб тиқиштириш тушунилади”, деб ёзилган. Дарҳақиқат, бу даврда пропаганда деганда, инсоннинг онги ва қарорига четдан туриб, сунъий тарзда таъсир ўтказишни тушуниш кенг тарқалган. Муайян ғоя ё мафкура ҳақида фикр юритилаётганда, “бу ҳаммаси пропаганда”, деганда – “бу ҳаммаси уйдирма” деган маъно тушунилган. Яъни, пропаганда ва агитация атамалари салбий оҳангда қўллана бошлаган [6:524].

Британия энциклопедияси бу тушунчага бошқача таъриф беради: “Пропаганда турли тимсоллар, чунончи, сўзлар, шиорлар, ёдгорликлар, куй-қўшиқлар орқали одамларнинг қараш ва эътиқодини ўзгартиришга тизимли уринишдир. Билим ва ғояларни тарқатишнинг бошқа турларидан фарқли ўлароқ, пропаганда инсонлар онги ва хатти-ҳаракатини ўзгартиришга йўналтирилган бўлади. Пропаганда доимо бирор мақсад ёки мақсадлар мажмуига хизмат қилади. Бу мақсадларга эришиш учун пропаганда турли фактлардан энг мақбуллари танлаб олиб, уларни одамларнинг онгига энг самарали тарзда таъсир ўтказадиган қилиб талқин этади. Мақсадига эришиш учун пропаганда баъзи муҳим фактларни эътибордан соқит қилиши ёки атайин уларни тескари талқин қилиши мумкин. Айни пайтда пропаганда ўзи учун номаъқул бўлган ахборот манбаларидан аудиториянинг диққатини четга тортиши ҳам мумкин. Таълим тизимидан фарқли ўлароқ, пропаганда фактларни филтрлаши, ўзига керагини қолдириб, бошқасидан кўз юмиши, зарур бўлса, ўз манфаатига мослаб сохталаштириши мумкин” [10:332].

Л.Дуба ва Ж.Эллюль пропагандани аудиторияга руҳий таъсир ўтказишнинг бошидан режалаштирилган ва бир

мақсадга йўналтирилган усули, деб талқин этади. Уларнинг фикрича, бундай руҳий таъсирнинг мақсади одамларни пропаганда олиб бораётган томонга оғдириш, уларнинг фикрини ўзгартиришдир.

Бинобарин, ким пропаганда олиб бораётган бўлса, ўша аудиториянинг онги ва шуурини назорат қилади. Пировард натижада пропаганда одамларнинг идроки ва тафаккурига таъсир ўтказадиган муайян структуралар, мавҳум тимсолларнинг мажмуи сифатида намоён бўлади. Мана шу жиҳати билан пропаганда Public Relations тушунчасига яқин келади [11:333].

Пропаганда сиёсий манипуляциянинг асосий воситаси ҳисобланади. Пропагандани реклама билан чалкаштириш мақсадга мувофиқ эмас. Реклама ўз-ўзининг тақдиротиға ёки ахборот жанрига яқинроқдир. Ахборот жанри турли туман бўлиб, улар орасида сиёсий, диний, тадбиркорлик жанри энг муҳимлари ҳисобланади. Аммо эълон, хабар булар барчасининг ўзагини ташкил этади.

Хабарнинг илк сигнал функцияси икки элементни – экспрессия ва суггестияни ўзида мужассам этсагина реклама энг юксак самарага эришади. Экспрессия – юқори ҳиссиёт, эмоцияга эга бўлиш, суггестия эса – бу ишонтира олишдир. Конкрет сиёсий хатти-ҳаракатларга даъват этувчи реклама агитацияга айланади.

Агитация (лотинча agitatio – ҳаракатга келтириш, бирор фаолиятга ундаш) – одамларни бирор сиёсий ёки бошқа ҳаракатларга ундаш мақсадида уларнинг онги ва кайфиятига таъсир ўтказадиган оғзаки, ёзма, кўргазмали мафкуравий фаолият тури.

Агитациянинг кумулятив (йиғинди) эффекти ижобий ва салбий томонлар орасидаги нисбатга, таъсир кўрсатишнинг формал ва ноформал каналларини тўғри танлай олишга боғлиқ бўлади. Пировард натижаси молиялаштириш ҳажмига, креативлик (ижодий ёндашув, топқирлик) ва технологларнинг касбий маҳоратига боғлиқ бўлади. Бу ўринда агитацияда аудиториянинг психологик хусусиятларини, одамларнинг тафаккурини, ижтимоий фаоллигини аниқ ҳисобга олиш жуда муҳим ҳисобланади.

Агитациянинг пропагандадан фарқи қуйидагиларда намоён бўлади: агитация, энг аввало, одамларнинг ҳиссиётига таъсир ўтказишга мўлжалланган, пропаганда ҳам ҳиссиётга, ҳам ақл-идроққа таъсир кўрсатади; агитация қисқа муддат давомида олиб борилади; пропаганда қисқа давр билан чегараланмаган, узок давом этиши мумкин, агитация очик-ойдин, мақсадни яширмай олиб борилади; пропаганда эса пинҳона бўлиши, бир қарашда мақсади аён бўлмаслиги мумкин.

Негатив (салбий) ва позитив (ижобий) пропаганда ва агитация фарқланади.

Позитив (конструктив) пропаганда бирор фикрни истеймолчиға тушунарли тарзда лўнда қилиб етказишга мўлжалланган. Унинг асосий мақсади ижтимоий гармония (уйғунлик)ни, барқарорлик ва тотувликни сақлаш, умумэтироф этилган қадриятларга мос равишда одамларни тарбиялашдан иборат.

Позитив пропаганда жамиятда тарбиялаш ва ахборот етказиш функциясини бажаради. Бундай тарғиботтордоирадаги шахсларнинг эмас, балки кенг доирадаги одамларнинг манфаатини ҳимоя қилади. У кимга йўналтирилган бўлса, ўшаларнинг манфаати йўлида амалга оширилади, одамларни чалғитиш, онгини манипуляция қилишни назарда тутмайди.

Негатив (деструктив) пропаганда одамларга у ёки бу қарашни, қарор ёки фикрни зўрлаб тиқиштириш йўлидан боради, бунда “мақсад воситани оқлайди” деган қадимий ғаразли қоида амал қилади. Салбий тарғиботдан мақсад ижтимоий адоват, низо ва можароларни авж олдириш, зиддиятларни кучайтириш, одамларда тубан инстинктларни шакллантиришдан иборат. Бундай пропаганда одамлар орасига раҳна солади, уларни бир-биридан ажратади, тарғиботчининг иродасига бўйсундиради. “Халқ душмани” образини яратиш технологияси оммани тарғиботчи теварагида жипслашган муте оломонга айлантиради, унга хоҳлаган машъум фикр ва қарорни сингдириш мумкин бўлади. Салбий тарғиботнинг асосий функцияси – воқеликнинг “оёғини осмондан” қилиш, ҳаёлий, сохта воқеликни вужудга келтириш, мавжуд қадрият, эътиқод ва қарашларни чаппасига айлантиришдир. Негатив пропаганда тор доирадаги шахсларнинг ғаразли манфаати

йўлида омманинг ишонувчанлиги ва тезда оломонга айланишидан устмонлик билан фойдаланади, танқидий фикрга ўрин қолдирмайди, енгил-елпи шиорлар билан онгни чалғитади [12:336].

Йигирманчи асрда пропаганда ва агитация ўша даврнинг асосий зиддияти – икки қутбли дунёни бўлиб ташлаган мафкуравий қарама-қаршиликка хизмат қилди. Бир томондан, коммунистик пропаганда ва агитация убадаси чиққан шиор ва даъватлар билан одамларнинг онгини чалғитишга уринар эди. Мустабид тузум бу мақсадлар учун жуда катта куч ва маблағ сарфлар эди. Иккинчи томондан, молиявий ва моддий манбалари ошкора айтилмас-да, Ғарб пропагандаси ва агитацияси тинмай одамлар онгини “қайта ишлаш” билан овера эди [6:129].

Икки қутбли дунё 1991 йилда барҳам топди, капитализм ва социализм ўртасидаги глобал қарама-қаршилик тугади. Аммо инсон онги ва қалби учун кураш тўхтамади, аксинча, кучайиб борди. Тарғибот ва ташвиқот механизми янада такомиллаштирилди, янги ғоя ва қадриятларни тарғиб қилиш орқали геосиёсий мақсадларга эришиш режалари тузилди. Маънавий жиҳатдан зарарли ғоялар чиройли қобиққа ўраб тарқатили бослади. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов огоҳлантирганидек, маънавий таҳдидлар миллатнинг истиклоли ва истикболи учун энг катта хатарга айланди [4:271].

Фалсафа фанлари доктори, профессор Қ.Назаров маънавий таҳдидларнинг олдини олишда тарғибот ва ташвиқот муҳим ўрин эгаллаши, бу аввало, муайян гуруҳ, миллат, жамият, ирқ, этник гуруҳ, ҳудуд халқларига маънавий тамойилларни сингдиришга қаратилган тизимли ва мақсадли маърифий фаолиятни ифодалайдиган жараён эканини қайд этиб, тушунчага қуйидагича таъриф беради: «Маънавий тарғибот» юртимиздаги турли миллат, ижтимоий тоифа, қасбу корга мансуб бўлган кишиларни маънавий тажовузлардан огоҳликка чорлаш, мавжуд хавф ва таҳдидларнинг моҳиятини англаб етиш, улар ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш, энг муҳими, миллий ғоя асосида халқни

бирлаштириш, жипслаштириш, ёш авлод онги ва қалбида эзгу ғояларга садоқат туйғуларини тарбиялашга қаратилган усул ва амалий ҳаракатлар мажмуини англатадиган тушунча ҳамдир» [5:17].

Одамларнинг қалби ва онгида юксак инсоний туйғуларнинг қарор топишида, жамиятда олийжаноб фазилатлар устувор бўлишида «маънавий тарғибот» тушунчасининг аҳамияти катта. У аслида таълим-тарбиянинг бир кўринишидир. «Тарғибот» атамасининг ўзагини «рағбат» сўзи ташкил этгани боис у инсонни бирор ҳаракатга рағбатлантиришни назарда тутди.

Қ.Назаров ташвиқотга қуйидагича таъриф беради: ««Ташвиқот» тушунчасининг ўзаги «шавқ» сўзидан олинган бўлиб, кишида бирор нарсага шавқ, ишонч туйғуларини уйғотишга йўналтирилган. Демак, тарғибот-ташвиқотдан кўзланган асосий мақсад – нафақат билим орттириш, балки кишини бирор-бир хатти-ҳаракатга ундашдан иборат» [5:18].

Кишилар онгини эски тузумнинг асоратларидан халос этиш, улар қалбига янги тафаккур, янги ғояларни сингдириш – узоқ давом этадиган жараён. Маънавий тарғибот-ташвиқотнинг икки анъанавий йўли мавжуд. Биринчиси инсоний фазилатларни улуғлаш, юксак маънавиятли кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятини таърифлаш, уларни ибрат, намуна қилиб кўрсатиш орқали кечади. Иккинчи йўл эса иллатларни қоралаш, улардан халос бўлишга даъват, тарғиб-ташвиқ орқали амалга ошади. Бу восита биринчисига нисбатан самаралироқ. Шу сабабли ҳам эришилган ютуқларни холисона эътироф этиб, йўл қўйилган камчиликлар танқидий нуқтаи назардан баҳоланиши лозим. Жамиятни маънавий янгилашдан кўзланган бош мақсад – бу юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенгликдир.

Бу бунёдкор ғоялар онги ва қалбига сингдирилган жисмоний ва маънавий соғлом авлодни вояга етказиш эса бир йиллик ёки ўн йиллик иш эмас, бунга ҳатто бир авлод умри ҳам камлик қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги Фармони. –Т., 2022 йил 28 январь.
2. Ш.М.Мирзиёев. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош ассамблеяси 72-сессиясидаги тулқ. Нью-Йорк. 2017 йил 19 сентябрь. –Т., Ўзбекистон. 2017.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь. //“Халқ сўзи”, 2020 йил 25 январь.
4. И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008.
5. Киёмиддин Назаров. Маънавиятшуносликнинг долзарб

масалалари. – Т., Мухаррир нашриёти, 2010.

6. А.Очилдиев. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. – Т., Мухаррир, 2009.

◆ **Аннотация:** Ушбу мақолада тарғибот ва ташвиқот тушунчалари, уларнинг луғавий маъноси, турли даврлардаги талқинлари, Янги Ўзбекистон тараққиётида амалга оширилаётган маънавий тарғибот ва ташвиқот, уларнинг мазмун-моҳияти каби муҳим масалалар ўрин олган. **Таянч сўзлар:** Тарғибот, ташвиқот, бунёдкор ғоялар, ижтимоий туйғулар, одамлар, ижтимоий онг, позитив, негатив, икки қутбли дунё.

◆ **Annotation:** This article covers the concepts of propaganda and agitation, different interpretations in different periods. **Key words:** Propaganda, propaganda, creative ideas, social feelings, habits, social consciousness, positive, negative, bipolar world.

◆ **Аннотация:** В данной статье рассматриваются концепции пропаганды и агитации, их различные толкования в разные периоды. **Ключевые слова:** пропаганда, пропаганда, творческие идеи, социальные чувства, привычки, общественное сознание, позитив, негатив, биполярный мир.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ОИЛА ИНСТИТУТИНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

ФИРУЗ РАШИДОВ

ЎзХИА катта ўқитувчиси

ЗУЛФИЯХОН РАШИДОВА

Тошкент шаҳридаги Президент

мактаби ўқитувчиси

Ўзбекистон ўзининг сиёсий мустақиллигини эълон қилиб унинг ҳуқуқий асосларини яратиш жараёнида Конституциянинг муқаддимасидаёқ инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришни ўзининг бош мақсади этиб белгиланган. Бу мамлакатда мавжуд фуқаролик жамияти институтларининг ижтимоий шериклик ва ҳамжиҳатликда фаолият олиб боришига ҳуқуқий асос ва туртки бўлиб хизмат қилади.

Фуқаролик жамиятининг энг қадимий институтларидан бири оила бўлиб, у ўсиб келаётган ҳар бир янги авлод учун энг муҳим кадриятларни ўзида мужассам этган бошланғич бўғиндир. Ҳар бир шахс ҳаёти давомида турли ижтимоий гуруҳларга мактаб, ОТМ, меҳнат жамоасига бирикиши мумкин, аммо туғилгандан бошлаб инсонга доимий ҳамроҳ бўладиган жамоа фақат оиладир.

Оила фуқаролик жамиятини демографик тўлдириш нуқтаи назаридан ҳам, шахснинг бирламчи ижтимоийлашуви нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Оила дин, сиёсат, давлат каби ижтимоий категориялардан олдин пайдо бўлган ва қадим давлрлардан ўрганиб келинаётган ижтимоий институтдир. Бу ишга биринчилардан қўл урган инсон қадимги юнон файласуфи Афлотундир. У давлатлар оилаларнинг бирлашишдан вужудга келишини эътиборга олиб, патриархал оилани ўзгармас бошланғич ижтимоий бирлик деб ҳисоблаган [1:304].

Француз мутафаккири Жан-Жак Руссо жинслар ўртасидаги ижтимоий тенгсизликнинг қонунийлигини инкор этган ҳолда, уларнинг табиий, функционал ва ижтимоий фарқларига эътибор қаратган. Аёл ва эркекнинг хусусиятларига дифференциал ёндашишни таклиф қилган. Асарларида: “Барча жамиятларнинг энг қадимги ва ягона табиийси оиладир. Шундай қилиб, оила, таъбир жоиз бўлса, сиёсий жамиятларнинг прототипидир”, деб таъкидлайди [2].

Замонавий дунёда оила институтининг трансформацияси билан шуғулланган инглиз социологи Энтони Гидденс оилаларни бир-бирини ижтимоий, иқтисодий ёки психологик усуллар билан қўллаб-қувватлайдиган хужайралар сифатида кўради [3:496].

Шарқ уламолари, хусусан, жадидлар: “Оила асосини тўғри қурмасдан ва ёш авлодни тўлақонли тўғри тарбияламасдан жамиятни ислоҳ қилиш, уни тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас ва охир оқибатда миллат тақдири ундаги оилаларнинг ҳолатига боғлиқ”, дейди.

Фитрат: “Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади”, деб ёзади [4:4].

Оила фуқаролик жамиятининг таянч нуқтаси, барқарор тузилмасидир. Чунки, бу муқаддас даргоҳда нафақат инсон дунёга келади, балки маънан ва ахлоқан тарбия ҳам топади.

Оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг вазифалари оилани мустаҳкамлашдан, оилавий муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва ҳурмат, ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдамлаши, оила олдида унинг барча аъзоларининг масъуллиги ҳисси асосида қуришдан, бирор шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўймасликдан, оила аъзолари ўз ҳуқуқларидан тўқинликсиз фойдаланиши ва бу ҳуқуқларнинг ҳимоясини таъминлашдан иборатдир [5].

Оиланинг мақсадларидан бири – бу фарзанд туғилиши ва тарбияси экани сабабли Ўзбекистонда оилавий муносабатлар соҳасидаги демографик ва ижтимоий масалаларни ҳал қилишдаги қонуний ёндашув негизда никоҳни эркак ва аёлнинг иттифоқи сифатида тушуниш ётади. Оила жамиятнинг миллий ва конфессионал таркибини, ижтимоий-маданий ва бошқа тарихий хусусиятларини аждоқлардан авлодларга етказишда кўприк вазифасини таъминловчи институт ҳисобланади.

Турли йилларда мамлакатда оилавий ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш, оилалардаги ижтимоий-маънавий муҳитни барқарор сақлашга қаратилган турли саъй-ҳаракатлар етарли даражада ижобий натижа бермади. Оилавий можаролар ва келишмовчиликлар, ажрашишлар кўпайди.

Давлат органлари билан фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро ҳамкорлиги тизимининг меъёрда ишлаши, қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва давлат дастурларининг сўзсиз амалга оширилиши, шунингдек, оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги муаммоларни ўз вақтида аниқлаш ва ҳал қилиш турмуш фаровонлигига эришишнинг муҳим шартлари ҳисобланади [6].

2018 йил 27 июнда Перзидент қарори билан Ўзбекистонда оила институтини мустаҳкамлаш концепцияси қабул қилинди.

Унда мазкур соҳада давлат сиёсатини муваффақиятли олиб боришга фов бўлаётган тизимли муаммо ва камчиликлар баён этилди. Хусусан, оилани ривожлантириш масалалари бўйича давлат ва фуқаролик жамияти институтлари билан хусусий секторнинг ҳамкорлиги суёт экани, ажрашишлар кўпайиб бораётгани, соҳада салбий тенденция ва муаммоларнинг сабабларини очиб берувчи тадқиқотлар етишмаслиги, миллий менталитетга ёт бўлган фоя ва қарашлар таъсирининг олдини олиш борасидаги ишлар самара бермаётгани қайд қилинди.

Бу муаммоларнинг ечими сифатида оила институтининг институционал ва ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш билан бирга, ижтимоий шерикликни кучайтириш, амалий ва фундаментал тадқиқотлар олиб бориш, жамиятда анъанавий оилавий кадриятларни сақлаш ва маънавий-ахлоқий муҳитни яхшилаш таклиф этилди.

Ҳақиқатдан ҳам, Концепцияда келтирилган муаммоларнинг ечимини топмай, оилалардаги ижтимоий муҳитни барқарор ҳолатга келтирмай туриб, фаровон келажагини таъминлаш, демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятини қуриб бўлмайди.

Фуқаролик жамияти институтларининг, диний ташкилотларнинг кучи ва салоҳиятидан, шунингдек, оилавий муносабатларни тартибга солиш борасида диний манбаларда келтирилган нормалардан фойдаланиш яхши натижа беради.

Бугунги кунда жамиятда оилавий муносабатларга оид диний қарашлар ва ҳуқуқий муносабатлар ўртасида муайян қарама-қаршиликлар мавжуд бўлиб, бу турли муаммоларни келтириб чиқармоқда. Жумладан, амалдаги қонун нормаларида бўлажак эр-хотин белгиланган тартибда никоҳни давлат рўйхатидан ўтказганидан сўнг диний расм-русумлар асосидаги никоҳ ўқитилиши белгиланган. Аммо диний манбаларда диний расм-русумлар асосида ўқиладиган никоҳни уни ўқий олиш қобилиятига эга ҳар қандай шахс амалга ошириши мумкин деб тушунилади. Қонуний никоҳни расмийлаштирмаган фуқаролар ўртасида диний ташкилот вакилининг тушунтириш ва эътирозларига қарамасдан никоҳни бошқа шахсларга ўқитиш ҳолатлари учрамоқда. Бу ҳуқуқий асосларга эга бўлмаган ва давлат тан олмаган оилада турли ижтимоий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бундан ташқари, диний ташкилот расмий вакилининг аҳоли ва жамоатчилик орасидаги обрў-эътибори пасайишига олиб келмоқда.

Яна бир муаммо учинчи шахсларнинг аралашуви, шунингдек, шариатдаги “талоқ” сўзи билан боғлиқ бўлиб, эр хотинига мана шу сўзни уч марта айтиши натижасида улар ўртасидаги никоҳ риштасининг бузилишидир. Оила қонунчилиги ва суд амалиёти эр-хотиннинг бирга ҳаёт кечира олмаслик важдларини текшириб, аниқ ишонч ҳосил қилгандагина никоҳни бекор қилишни назарда тутди. Юқоридаги ҳолат ажрашишга асос ҳисобланмайди. Бу никоҳ расман сақланиб қолишига қарамасдан амалда оила бўлиб яшамаслик, эр-хотиннинг бошқа расмий бўлмаган никоҳга киришиш ҳолатлари пайдо бўлишига олиб келмоқда.

Бу муаммолар ҳақиқатан ҳам

- оила институтининг институционал ва ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш;

- оила ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ўртасидаги ижтимоий шерикликни кучайтириш;

- оила институтини чуқур таҳлил қилувчи амалий ва фундаментал тадқиқотлар олиб бориш;

- жамиятда анъанавий оилавий кадриятларни сақлаш ва маънавий-ахлоқий муҳитни яхшилашни талаб этади.

Бунинг учун:

- ёшлар мажбурий таълимнинг юқори босқичларида ўқиш орқали оилавий ҳуқуқий муносабатлар оила қонунчилигидаги секулар принципларни, оилада эркак ва аёл муносабатлари ижтимоий тенгликка асосланишини тушуниб етиши;

- диний расм-русумлар асосида тузилган никоҳ ҳеч қандай ҳуқуқий асосга эга эмаслиги билиши;

- амалдаги ҳуқуқ нормаларига зид бўлмаган оилавий муносабатларни яхшилашга хизмат қилувчи миллий кадриятларга амал қилиш кераклигини тушуниш;

- учинчи шахсларнинг аралашуви жамиятнинг энг кичик, лекин асосий бўғини ҳисобланадиган оиланинг парчаланишига олиб келиши мумкинлигини англаши ва уни

химоя қила олиши;
- “оммавий маданият” нинг салбий таъсирига қарши
иммунитетга эга бўлиши лозим.

Шунда “Фаровон оила – жамият равнақининг асоси”
концептуал ғояси ҳаётга татбиқ этилишига яна бир қадам
қўйилиб, қутилган натижаларга эришилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. А.И.Антонов. Семья как социальный институт // Основы социологии. Курс лекций. Изд. 2-е, часть II. – М.: Знание, 1994.
2. И.Красноярский. Психология семейных отношений – URL: <http://igkras.narod.ru/page1.htm>
3. П.Цит. Дж.Л.Томпсон., Дж.Пристли. Социология. – М.: АСТ, 1998.
4. Абдураф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари // –Т.: “Маънавият”, 2000.
5. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси /1-модда/ <https://lex.uz/docs/104720>
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 июндаги ПҚ-3808-сон қарорига 1-илова Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустаҳкамлаш Концепцияси <https://www.lex.uz/docs/3797625>

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада оила институтининг эволюцияси ва генезиси, Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қуришда унинг фуқаролик жамиятининг алоҳида институти сифатидаги ўрни ва роли масалалари муҳокама қилинган. **Таянч сўзлар:** Оила, фуқаролик жамияти, ижтимоий институт, ўзини ўзи бошқариш, трансформация, диний ташкилот, қадрият, одат, ижтимоий шериклик.

♦ **Annotation:** The article examines the evolution and genesis of the institution of family, its place and role as a separate institution of civil society in the construction of a democratic legal state in Uzbekistan. **Key words:** Family, civil society, social institution, self-governance, transformation, religious organization, values, customs, social partnership.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются эволюция и генезис института семьи, его место и роль как отдельного института гражданского общества в построении демократического правового государства в Узбекистане. **Ключевые слова:** Семья, гражданское общество, социальный институт, самоуправление, трансформация, религиозная организация, ценности, обычаи, социальное партнерство.

БЎЛАЖАК ТАРИХ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ МЕТОДИК ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ИМОМ БУХОРИЙ САБОҚЛАРИНИНГ ЎРНИ

**РАХИМБОЙ ЯРМАТОВ,
ГУЛНОЗА ШЕРТАЙЛАКОВА**
Жиззах давлат педагогика
институтини ўқитувчилари

Мустақиллик йилларида таълим-тарбиянинг сифати ва самарадорлигини замон талаблари даражасига кўтариш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Таълим тизими янгиланишлар, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қуриш жараёнлари билан ҳамоҳанг тарзда тараққий этиб бормоқда. Бўлажак тарих ўқитувчиларининг касбий методик тайёргарлигини такомиллаштиришда замонавий билимлар билан бирга, Имом Бухорийнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг илмий меросини ўрганиш ёш кадрларнинг маънавий дунёсини янада бойитади.

Манбаларга кўра, Имом Бухорий Бағдодда яшаганида кўпинча ой нурида ижод қилган, шам ёруғида китоб ёзган. Кечаси бирор фикр келиб қолса, тезда шамни ёқиб, қоғозга туширар, шу тариқа тун билан шамни 20 мартагача ёқиб ўчиришига тўғри келган экан [6].

Мамлакатимизда ёшларнинг таълим олиши, меҳнат қилиши, қобилиятини рўёбга чиқариши учун барча шароитлар яратилмоқда. 2021 йилнинг “Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили” деб эълон қилинган бунинг яна бир амалий ифодаси бўлди. Президентимиз Янги Ўзбекистонни бунёд этишда ёшларнинг ўрни ва вазифаларини қуйидагича белгилаб берган: “Ёшлар – халқимизнинг асосий таянчи ва суянчи. Кенг қўллаб-қувватлаш ва спорт соҳасидаги амалга оширишда улар ҳал қилувчи куч бўлиб майдонга чиқмоқда. Айнан замонавий билим олган, илғор касб-хунарларни, инновацион технологияларни, хорижий тилларни пухта эгаллаган ўғил-қизларимиз мамлакатимизни янада тараққий эттиришда етакчи ўрин тутади” [2].

Маълумки, ёшлар янгича фикрлашга, янги-янги ғояларни ўртага ташлаб, дадил амалга оширишга, муаммоларни ижодий ва ностандарт ёндашувлар асосида ҳал этишга мойил бўлади. Шунинг учун ҳозирги кунда ёш авлоднинг билим олиши, илм-фан, инновациялар, адабиёт, санъат ва спорт соҳасидаги истеъдод ва салоҳиятини юзага чиқариши, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиши учун барча шароитларни яратишга устувор аҳамият берилмоқда.

Қадим нақлда “Ёшликда ўрганилган илм тошга ўйилган нақш кабидир”, дейилган. Буюк алломаларимиз шундай ҳикматларга амал қилиб, илм-фан соҳасида буюк кашфиётларни амалга оширгани ва умумбашарий тафаккур ривожига бекиёс ҳисса қўшгани тарихдан маълум.

Қутлуғ аъёнларни давом эттириш, юртимизда янги бухорийлар, хоразмийлар, фарғонийлар, берунийлар, ибн

синолар, улуғбеклар, навоийларни тарбиялаб вояга етказиш – нафақат вазифамиз, балки тарих ва келажак олдидаги муқаддас бурчимиздир.

Бу заминда яшаб ижод қилган буюк аллома ва мутафаккирларнинг бебаҳо илмий-маънавий меросини тадқиқ қилиш, асарларини илмий-изоҳли таржима қилиб оммалаштириш, хорижий давлатлардаги кутубхоналар, архив фондларида сақланаётган қўлёзмаларнинг электрон нусхаларини тўплаб, халқимизга етказиш долзарб масалага айланмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов бундай деган эди: “Буюк мутафаккир ва алломаларимизнинг ислом маданиятини равнақ топтиришга қўшган бетакрор ҳиссаси тўғрисида сўз юритганда, энг аввало, ҳақли равишда мусулмон оламида “муҳаддислар султони” дея улкан шухрат қозонган Имом Бухорий бобомизнинг муборак номларини ҳурмат-эҳтиром билан тилга оламиз. Бу мўътабар зот меросининг гултожи бўлиши энг ишончли ҳадислар тўплами – “Жомеус саҳиҳ” китоби ислом динида Куръони каримдан кейинги иккинчи муқаддас манба бўлиб, аҳли ислом этиқодига кўра, башарият томонидан битилган китобларнинг энг улуғи ҳисобланади. Мана ўн икки асрдирки, бу китоб миллионлаб инсонлар қалбини имон нури билан мунаввар этиб, Ҳақ ва диёнат йўлига чорлаб келмоқда” [1].

Имом Бухорийнинг ижодий мероси ўзининг қўлами, замонасининг диний ва ижтимоий фанларини тўла-тўқис қамраб олгани билан кишини ҳайратга солади.

Имом Бухорий “Жомеус саҳиҳ”дан сўнг “Адабул муфрад” (“Одоб дурдоналари”) китобини ёзди. Бу асардан инсонни улуғлаш, ахлоқий қадриятларни камол топтириш масалалари ўрин олган [4].

Президент Шавкат Мирзиёев 2017 йил 14-15 апрель кунлари Самарқанд вилоятига ташрифи чоғида Имом

Бухорий ёдгорлик мажмуи ҳузурида халқаро илмий-тадқиқот маркази очиб таклифини билдириб, бундай деган эди: “Буюк мутафаккир бобомиз, барча муҳаддислар пешвоси Имом Бухорий мангу қўним топган ушбу масканда ўзига хос маънавий-руҳий муҳит мавжуд. Мажмуага зиёратга келган одам бу марказга ҳам кириб, ўзига катта озуқа олсин, боболаримиз ҳикматларидан ўрганиб кетсин. Шунда қалбида улуғ аждодларимиз билан фахрланиш туйғуси ривож топади, аини пайтда шундай буюк зотларнинг авлоди масъулиятини ҳис этади”.

Демак, ҳадислар мазмунан ҳар бир инсоннинг ишончини, этиқодини мустаҳкамлайди ва инсонни маънавий камолотга даъват этади. Шундай экан, ҳадислар қомил инсонни шакллантиришда муҳим манба ҳисобланади [8].

Аллоҳ таоло Имом Бухорийга ўтқир заковат, қучли ёд олиш қобилиятини берган. Ўн бир ёшида устози Доҳилийнинг хатоларини тузатгани бунга далилдир. “Отасининг дарсхонасида Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафсдан Суфённинг “Жомеъ” китобини тинглар эди. Абу Ҳафс бир ҳарфда хато қилган эди, у қайтарди. Иккинчи марта хато қилган эди, яна қайтарди. Учинчи марта хато қилган эди, яна қайтарди. У бир муддат сукут сақлаб турди-да: “Бу ким?” деди. “Ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Бардабза”, дейишди. “Бунинг айтгани тўғри экан. Ёслаб қолинг! Албатта, у бир куни буюк одам бўлиб етишади”, деди Абу Ҳафс”.

“Табақотуш Шофеийя” ва бошқа китобларда қўйидаги матн келтирилади: “Салим ибн Мужоҳид айтиди: “Муҳаммад ибн Салом Пайкентийнинг ҳузурида эдим. У менга: “Агар аввалроқ келганимда етмиш минг ҳадисни ёд биладиган болачани кўрар эдинг”, деди. Ортидан излаб бориб уни топдим ва: “Етмиш минг ҳадисни ёддан биладиган сенмисан?” дедим. У “Ҳа! Ундан ҳам кўп! Мен сенга саҳоба ва тобеинлардан ҳадис келтирадиган бўлсам, албатта, улардан кўпининг туғилган жойлари, вафотлари ва масканларини ҳам биламан. Саҳоба ва тобеинлардан бирор ҳадис ривоят қиладиган бўлсам, албатта, унинг Аллоҳнинг Китобидаги ва Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларидаги аслини ҳам ёдлаган бўламан”, деди”.

Имом Бухорий ўн олти ёшида Ибн Муборак ва Вакиънинг китобларини ёдлаган эди. Ўн саккиз ёшидан китоб тасниф қилишни бошлаган.

Имом Бухорий тенгдошлари билан Басра машойихларининг дарсларида қатнашар, лекин уларни ёзиб олмас эди. Бир неча кун шу тарзда ўтгандан кейин шериклари унга: “Сен биз билан бирга дарсда қатнашасан, лекин ёзиб олмайсан, бунинг маъноси нима?” дейди. Имом Бухорий ўн олти кундан сўнг уларга: “Жуда гапни кўпайтириб юбордингиз ва маҳкам туриб олдингиз. Ёзганингизни менга ўқиб беринг-чи!” дейди. Улар ёзганини ўқиган эди, ўн беш мингдан зиёд ҳадис чиқди. У ўшаларнинг ҳаммасини ёддан айтиб берди. Улар эса унинг айтганига қулоқ солиб, ёзганидаги хатоларини тўғрилаб олди. Сўнг уларга: “Айтинг-чи, дарсда беҳуда қатнашаётган ва кунларимни зое қиლაётган эканманми?” деди. Шунда унинг олдига биров туша олмаслигини билишди.

“Таҳзибул Камол” ва бошқа китобларда келтирилишича, машҳур олим Исҳоқ ибн Роҳавайҳ Бухорий тасниф қилган “Тарих” китобини Хуросон амири ва катта олим Абдуллоҳ ибн Тоҳирга олиб кирган ва: “Эй амир! Сенга мўъжиза кўрсатайми?” деган. Абдуллоҳ ибн Тоҳир китобга назар солиб бўлганидан кейин: “Бунинг қандай тасниф қилинганига фаҳмим етмади”, деган [5].

Имом Бухорий ўз асарларида яқинларга яхшилик қилиш, силаи раҳм қилиш ва улар билан алоқани узмаслик лозимлигини таъкидлайди. Расулulloҳ (С.А.В.) айтадилар:

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. И.Каримов. Юсак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият” 2013. – 38-бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев. “Янги Ўзбекистон” газетасига берган интервьюси. 17.08.2021.
3. Воспоминания современников об Бухари. Из преамбулы перевода книги Имама Исмаила Бухари «Аль-Адаб аль-муфрад» Шамсиддин Бобохонов. См: Исмаил Бухари «Аль-адаб аль-муфрад» (Шедевры воспитания). Автор перевода преамбулы и примечаний Шамсиддин Бобохонов, Ташкент, Узбекистан, 1990 год, 6-8 стр.

“Обод ва фаровон бўлишни, умри узоқ бўлишини истаган киши ўзини қариндошларидан йироққа чиқармаслиги керак” [3].

“Саҳихул Бухорий”ни тез ва энг кўп ўқиганлар. Хатиб Бағдодий “Саҳихул Бухорий”ни учта ўтиришда ўқиб чиққан. Ўзи: “Икки кун кечаси, охирини эса эрталабдан кечгача ўқидим”, дейди.

Имом Ҳофиз Заҳабий: “Бундан-да тез ўқиган инсонни эшитмадим”, деган.

Ибн Ҳажардан “Сиз ҳам имом Хатиб Бағдодий каби ўқиганмисиз”, деб сўрашганда, “Йўқ, лекин ўн мартача ўқиганман. Узлуксиз бўлганида, бундан кам бўларди”, деган.

“Иршодус Сарий” муаллифи имом Аҳмад ибн Абу Бакр Қасталоний беш ўтиришда ўқиб тугатган. Имом Абу Бакр ибн Атийя эса 700 марта хатм қилган [9].

Мақтов ва этирофлар. Имом Бухорий шаънига айtilган ва ёзилган этирофларни тўлиқ келтиришнинг иложи йўқ, албатта. Улардан баъзиларини тақдим этиш билан кифояланамиз.

Имом Аҳмад ибн Ханбал: “Хуросондан Муҳаммад ибн Исмоилга ўхшаш киши етишиб чиқмаган”, деган.

Яҳё ибн Жаъфар айтиди: “Қудратим етса, Муҳаммад ибн Исмоилнинг умрини зиёда қилар эдим. Менинг вафотим бир кишининг вафоти бўлади. Муҳаммад ибн Исмоилнинг вафоти илмининг кетишидир”.

Раҳо ибн Муражжий Ҳофиз: “Муҳаммад ибн Исмоилнинг уламолардан афзаллиги эркакларнинг аёллардан афзаллиги кабилар”, деган. “Эй Абу Муҳаммад! Бунинг барчаси бир оғиз сўз билан-а?!” деди бир киши. “У Аллоҳнинг ер юзидан юрган белгиларидан бир белгидир!”, деди у.

Ҳадис илмини ўрганиши ва ёдлаш қобилияти. Имом Бухорий ўн ёшида қунт билан ҳадис ёдлашга киришган. Мактабни тугатганидан кейин Имом Доҳилий ва бошқалар билан бирга юрган. Бир куни Имом Доҳилий одамларга ҳадис ўқиб бераётиб: “Суфён Абу Зубайрдан ривоят қилади. У Иброҳимдан ривоят қилади”, дейди. Имом Бухорий “Абу Зубайр Иброҳимдан ривоят қилмаган”, дейди. Шунда Имом Доҳилий ни жеркиб беради. Имом Бухорий эса “аслга қайтинг”, дейди. У зот уйига кириб, ёзиб олган нарсаларига қарайди. сўнг қайтиб чиқиб: “Эй бола, бўлмаса қанақа!”, дейди. Имом Бухорий: “Зубайр ибн Адий Иброҳимдан ривоят қилган”, дейди. Имом Доҳилий Имом Бухорийдан қаламни олиб, китобдаги хатони тузатади ва Имом Бухорийга: “Тўғри айтдинг”, дейди.

Имом Бухорий Доҳилийга раддия берган вақтда 11 ёшда эди. Сўнг онаси ва акаси Аҳмад билан Маккага сафар қилади. Ҳаж қилганидан кейин акаси билан онаси Бухорога қайтади. Имом Бухорий ҳадис талабиди у ерда қолади. У зот Ҳижозда олти йил яшаган. Имом Бухорий ўзининг сафарлари ҳақида шундай деган: “Мен ҳадис илмини ўрганиш учун Шом, Жазира ва Мисрга икки, Басрага тўрт марта бордим. Ҳижозда олти йил яшадим. Куфа ва Бағдодга муҳаддислар билан неча марта қатнаганимнинг саноғи йўқ”.

Имом Бухорий 18 ёшга тўлганида одамлар ундан ҳадис ривоят қилган. Худди шу ёшида саҳобалар, тобеинлар ва уларнинг сўзлари, тарихи ҳақида китоб ёзган.

Имом Бухорийнинг устозлари. У мингга яқин устоздан ҳадис тинглаган. Улардан энг машҳурлари қуйидагилар:

Муҳаммад ибн Салом Пойкандий (в. 225 х.).

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Маснадий Жўфий (в. 239 х.) [7].

Имом Бухорий “Жомеус саҳих” китобини 16 йил давомида тасниф этиб, уни 97 китобга ажратган ва 7500 дан ортиқ саҳих ҳадисни киритган. 78-китобни “Китобул адаб” деб номлаган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, илм ўрганишдаги тиришқоқлиги ва Аллоҳ таоло инъом этган катта фазл ва шарафи туфайли Имом Бухорий номини бутун дунё таниди.

4. К.Б.Суюнова. Проблемы формирования совершенного человека в учении Имома ал-Бухорий. Инновации в технологиях и образовании. XIII Международная научно-практическая конференция. Белово, 2020. С. 273-276.

5. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Адабул муфрад. – Т.: Мовароуннахр. 2013.

6. У.Уватов. Ҳадис илмининг султони // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. 29 октябрь, № 43-44.

7. http://xitob.uz/maqolalar/maqola-2_ImomBuxoriy.html

8. <https://religions.uz/news/detail?id=501>

9. xitob.uz

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада бўлажак тарих ўқитувчиларининг касбий методик тайёргарлигини такомиллаштиришда замонвий билимлар билан бирга, буюк бобокалонларимизнинг ҳаёти ва фаолиятини, уларнинг илмий меросини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида фикр юритилган. **Таянч сўзлар:** “Жомеус саҳиҳ”, “Адабул муфрад”, ҳадис, Имом Бухорий мажмуаси, “Таҳзибул Камол”, “Китобул адаб”.

♦ **Annotation:** This article highlights the importance of studying, along with modern knowledge, the life and work of great ancestors and their teachings in improving the professional methodological training of future history teachers. **Key words:** “Al-Jame’ as-sahih”, “Al-adab al-mufrad”, Hadith, Imam Bukhari Memorial, “Tahziybul Kemal”, “Kitab al-adab”.

♦ **Аннотация:** В данной статье освещается важность изучения, наряду с современными знаниями, жизни и деятельности великих предков и их учений при совершенствовании профессиональной методической подготовки будущих преподавателей истории. **Ключевые слова:** “Аль-Джами ас-сахих”, “Аль-Адаб аль-муфрад”, ҳадис, Мемориал Имама Бухари, “Таҳзибул Кемаль”, “Китаб аль-адаб”.

ШАХСНИНГ СИЁСИЙ ИЖТИМОЙЛАШУВИ МУАММОЛАРИ

РУСТАМ БОЙМАТОВ

Қарши Давлат
университети ўқитувчиси

Жамиятнинг барқарорлиги ва изчил тараққий этиши бир қатор объектив ва субъектив шартларга боғлиқ. Шу омилардан бири жамият аъзолари сиёсий маданиятининг етуқлигидир. Сиёсий онг ва маданиятнинг юксаклиги, мамлакатда ва жаҳонда юз бераётган воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини теран англаб етиш ва юртнинг ижтимоий, сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиш шахс сиёсий ижтимоийлашувининг мезонидир.

Шахснинг сиёсий ижтимоийлашуви ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади. Ўз навбатида, ижтимоий муҳитни шахслар яратади. Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳолатига мос равишда шахс сиёсий жиҳатдан ижтимоийлаша боради. Сиёсий эркинлик шахснинг ўзлигини намоён этиш учун зарур имконият туғдирса, иқтисодий барқарорлик унинг турмушини фаровонлаштиради, маиший муаммоларини ҳал этади. Турмуши фаровон шахс эса рўзғор ташвишлари билан ўралашиб қолмасдан, катта мақсадлар сари интилади, ўзини ҳар томонлама камолотга етказишга иштиёқи ва имконияти бўлади.

Аҳолининг турмуш даражаси мураккаб ижтимоий-иқтисодий категория бўлиб, бунда фуқароларнинг моддий ва маънавий неъматлар билан таъминлангани, эҳтиёжларининг қондирилгани назарда тутилади. Истеъмол қилинаётган моддий ва маънавий неъматларнинг миқдор ва сифати аҳоли турмуш даражасининг мезонидир. Қайси жамиятда аҳолининг турмуш даражаси юқори, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланган бўлса, ўша жамият адолатлидир. “Жамиятда ижтимоий адолат, энг аввало, ҳаётий неъматларни тақсимлашда намоён бўлади. Чунки, адолат кишилар ўртасида бойликларни тақсимлаш, у ёки бу ҳатти-ҳаракатлар учун рағбатлантириш ёки жазолаш мезонини англатади” [2:8].

Жамият ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигини таъминлашга қаратилган саъй-ҳаракатлар ҳам ижтимоий адолат қарор топаётганидан далолат берувчи ўзгаришлардандир. Зеро, ижтимоий адолатнинг энг асосий мезонларидан бири – бу қонун устуворлигидир. Мамлакатимизда қонунларнинг тобора либераллашиб, инсонпарвар характер касб этаётгани фуқароларнинг эркинлиги учун кафолат яратмоқда. Сирасини айтганда, ижтимоий адолатнинг норма ва принциплариға амал қилиниши шахс сиёсий ижтимоийлашувининг муҳим омилдир.

Шахснинг сиёсий ижтимоийлашувида ижтимоий институтлар: оила, таълим тизими, сиёсий ташкилотлар, диний ва ижтимоий бирлашмалар, оммавий ахборот воситалари, шунингдек, у ёки бу даражадаги сиёсий воқеалар муҳим роль ўйнайди.

Бугунги кунда оммавий ахборот воситалари айниқса ёшларнинг сиёсий ижтимоийлашувига катта таъсир кўрсатмоқда. Бир пайтлар француз социологи А.Моль таъкидлаганидек, “масс-медиянинг вужудга келиши билан жамият ва индивиднинг аввалги маданий қадриятлари ўз аҳамиятини йўқотди. Ҳаттоки таълим тизими ҳам жамиятда олдингидек роль ўйнамай қўйди. Бугун ўспирин учун оилада, мактабда, коллеж ва институтда олаётган билими эмас, балки метро афшасида ўқигани, радиодан эшитгани, кино ёки телевизорда кўргани, газетадан ўқигани ёки ҳамкасблари, қўни-қўшниларидан эшитгани кўпроқ роль ўйнамоқда” [3:176]. Бу фикрлар айтилганда ҳали интернет йўқ эди, акс ҳолда мутафаккир бундан-да, ташвишлироқ хулосага келган бўлар эди. “Бизнинг давримизда билимлар асосан таълим тизими

орқали эмас, балки ОАВ орқали шаклланади” [3:176].

Кейинги пайтларда информацион ва маданий экспансия туфайли “оммавий маданият”нинг таъсири ортиб бораётгани ҳам ташвишланарлидир. Натижада таълим тизими таъсирига эмас, балки намойишкорона эффектлар (реклама, мода, стил, мусиқа в.к.)га берилган ёшлар қатлами шаклланмоқда. Бундай ёшлар онгида фақат юксак мавқега эга бўлиш, қудратга эришиш, бойлик каби мақсадлар шаклланмоқда.

Шунингдек, Ғарб фильмларида зўравонлиқни қаҳрамонлик сифатида кўрсатувчи, улуғловчи кадрлар кўп. Тадқиқотларга кўра, тасодифий олинган бир кун давомида телеканалларда намойиш қилинган фильмларда 160 мушталашув, 202 қотиллик, 6 ўғрилик, 10 зўрлаш, 66 ичкиликбозлик саҳнаси бор экан. Булар эса ёшлар психологиясида ёвузлик, зўравонлик, шафқатсизлик каби иллатларни шакллантириши табиий.

Оммавий ахборот воситалари – кўп минг сонли аудитория ҳар куни мурожаат қиладиган, шахсга кучли таъсир ўтказувчи қудратли куч. Бу кучдан шахснинг сиёсий ижтимоийлашувида қандай фойдаланиш керак, деган табиий савол туғилади.

Маълумки, оммавий ахборот воситаларининг асосий вазифаси халқ билан ҳокимият ўртасидаги мулоқотни таъминлашдир. Бу мулоқот самарали бўлиши учун оммавий ахборот воситалари эркин фаолият кўрсатиши, ўз вазифасини талаб даражасида бажара олиши керак. Негаки, шахснинг сиёсий фаоллиги демократияга асосланади. Демократия принциплари асосида фаолият кўрсатадиган эркин матбуотсиз эса демократик жамият куриб бўлмайд.

Юртимизда ислохотлар нафақатизчил давом эттирилмоқда, балки сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилди. “...Бизнинг фаолиятимиз энг муҳим конституциявий қоидага – ижтимоий адолат тамойилини таъминлашга қаратилиши шарт. Ижтимоий адолат – бу сиёсий қарашлари, жинси, миллати, тили ва диний эътиқодидан қатъий назар, қонун олдида барча фуқароларнинг тенглигини таъминлашдир. Бу – таълим, тиббиёт ва бошқа соҳалардаги имкониятлар тенглигидир. Бу – кафолатланган меҳнат фаолияти эркинлиги, мансаб лавозимлари бўйича кўтарилиб боришдаги имкониятлар тенглигидир” [1].

Тез ўзгараётган замон шиддати янгича дунёқарашни талаб этмоқда. Жамиятда демократик ўзгаришлар чуқурлашиб, сиёсий системада ислохотлар кучайгани сари сиёсий савияси юксак шахсларга, уларнинг фаоллигига талаб ортмоқда. Шуни очиқ эътироф этиш зарурки, сўнги йилларда жамиятда вужудга келган эркинлик муҳити туфайли одамларнинг ижтимоий, сиёсий фаоллиги кескин юксалди. Жамиятда бўлаётган ҳар бир янгиланишга, ўзгаришга, тараққиётга тўсик бўлаётган муаммоларга нисбатан ўзининг дадил муносабатини билдирадиган юртдошларимиз сафи кенгайиб бормоқда. Дунёда содир бўлаётган суронли воқеалар ҳам уларнинг диққат марказида. Бу ҳол айниқса ижтимоий тармоқларда яққол кўзга ташланмоқда. Бурнидан нарини кўролмайдиган айрим майдакаш кимсаларнинг бузғунчи кайфиятдаги фикрларини истисно қилганда, умуман, одамларнинг ижтимоий-сиёсий

фаоллиги, ўз мустақил фикрига эга бўлиши ва уни ифодалай олиши шахс сиёсий ижтимоийлашувининг юксалаётганидан далолатдир.

Барча маданиятларда иш, иш жойи ижтимоийлашув жараёнлари содир бўладиган энг муҳим муҳит ҳисобланади. Зеро, кўпчилик одамлар “ишга қатнайди” – яъни, ҳар кунини уйдан муайян масофада жойлашган иш жойида бир неча соат банд бўлади [4:102].

Иш фаолияти туфайли шахс қайсидир жамоада ижтимоий муносабатларнинг иштирокчисига айланади. Жамоа инсонни тарбиялайди, унинг ижтимоий фазилатларини шакллантиради, сиёсий савиясини оширади. Жамоа шахсга ўз анъаналари, тажрибаси орқали таъсир кўрсатади. Жамоа фикри муносабатларни мувофиқлаштиради. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, жамоа фикрини ҳам абсолют ҳақиқат, деб қабул қилиб бўлмайди. Айрим ҳолларда у шахснинг такрорланмас қобилиятига, ижобий фазилатларига нотўғри муносабат кўрсатиб, унинг сўнишига сабабчи бўлиши мумкин. Шу боис ҳар бир меҳнат жаоасида соғлом муҳитни шакллантириш, ҳар бир ходимнинг эҳтиёж ва манфаатини ҳурмат қилиш, унинг ўз салоҳиятини намоён қилиши учун шароит яратиб бериш сиёсий ижтимоийлашувнинг муҳим омилдир.

Шахснинг сиёсий камолотида сиёсий таълим-тарбия ҳам муҳим роль ўйнайди. Сиёсий таълим-тарбия кўрган киши ижтимоий муаммолар сабабини билади, сиёсий эҳтиросларга берилмайди, турли сиёсий ўйинлар, сиёсий бузғунчиликларга ҳолисона баҳо бера олади, сиёсий жараёнларда босиқлик билан иштирок этади. Сиёсий таълим-тарбия шахсни мураккаб ижтимоий-сиёсий вазиятга мослашишга, ўзгалар манфаатини ҳурмат қилган ҳолда ўз манфаатини ифодалай олиш ва ҳимоя қилишга, бошқалар билан ҳамкорликда ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга ўргатади.

Тарғибот-ташвиқот тадбирлари ҳам фуқароларга давлат

сиёсатининг моҳиятини тушунирувчи муҳим омиллардан биридир. Бироқ улар ҳўжакўрсинга ўтказилиб, одамларнинг яшаш тарзидан, ҳаётдан йироқ бўлмаслиги шарт. Тадбирларда долзарб муаммолар кўтарилмаса, улар атрофлича таҳлил қилиниб, зарур ҳулосалар чиқарилмаса, ечим тақдим қилинмаса, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Одамлар ҳамиша ғояларга ишониб, суяниб яшайди. Инсоният тарихи ғоялар тарихи бўлиб, уларнинг курашидан иборат. Одамнинг ўзлиги, ўзига хослиги, мавжудлиги онги орқали намоён бўлади. Фикрлаётган одам – бу ўзининг мавжудлигини исботлашга уринаётган одамдир. Р.Декарт бежиз “Фикрлаяпманми, демек, мавжудман”, деган қатъий тўхтамга келмаган.

Инсоннинг моҳияти, буюк яратувчилик қудрати унинг онги туфайлидир. У яратган барча маданият намуналари – онг маҳсули. Фикр тўхтаган ва ҳамма бир хил фикрлай бошлаган жойда тараққиёт ҳам тўхтабди. “Дунё фикр қилиб бугунги тараққиётга эришди. Дунё фикр қилса, эртага тараққиётга эришади. Фикр тўхтаган жамиятда ботиний таназзул бошланади” [5:14]. Қалби улўғвор ғоялар билан суғорилган шахс сиёсий етуқликка эришади, сиёсий жиҳатдан ижтимоийлашади. Инсонни инсон қилиб турган, жамият барқарорлигига таянч бўлган ғояларгина шахс камолотига хизмат қилади.

Ҳулоса қилиб айтганда, шахснинг сиёсий ижтимоийлашуви жараёнига турли омиллар таъсир кўрсатади. Бунда ҳар бир жиҳатга эътибор қаратиш мазкур жараён самарадорлигининг кафолатидир. Ижтимоий адолатнинг норма ва принциплари қарор топган, тарбиявий-мафкуравий ишлар юксак даражада ташкил этилган фуқаролик жамиятининг барпо этилиши шахснинг сиёсий ижтимоийлашуви учун зарур бўлган объектив шарт-шароитларни яратади. Юртимизда ана шундай жамият барпо этишга киришилгани эса айни муддаодир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. “Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатни янада тарақий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир”. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2017 йил, 8

декабрь.

2. Насимжон Алимов. Иқтисодий адолат – ижтимоий адолат омили. Жамият ва бошқарув. 2006, №3.

3. А.Моль. Социодинамика культуры. – М., 1993..

4. Энтони Гидденс. Социология. –Т.: 2002.

5. Назар Эшонқул. Мендан “мен”гача. –Т., Akademnashr, 2014.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада шахс сиёсий ижтимоийлашувининг асосий жиҳатлари ва бу жараёнга жамиятдаги ижтимоий-сиёсий вазият ва ижтимоий институтларнинг таъсири тўғрисида мулоҳаза юритилган. **Таянч сўзлар:** Шахснинг сиёсий ижтимоийлашуви, аҳолининг турмуш даражаси, ижтимоий адолат, ижтимоий институтлар, жамоа фикри, тафаккур.

♦ **Annotation:** This article discusses the main aspects of the political socialization of the individual and the influence of socio-political changes and social institutions on this process. **Key words:** Political socialization of the individual, living standards of the population, social justice, social institutions, public opinion, thinking.

♦ **Аннотация:** В данной статье рассматриваются основные аспекты политической социализации личности и влияние на этот процесс общественно-политической ситуации и социальных институтов. **Ключевые слова:** политическая социализация личности, уровень жизни, социальная справедливость, социальные институты, общественное мнение, мышление.

ЭСТЕТИК МАДАНИЯТ ЖАМИЯТНИНГ МАЪНАВИЙ- МАФКУРАВИЙ ОЛАМИ СИФАТИДА

СОЖИДА ЯХЯЕВА

Жисмоний тарбия ва спорт бўйича
мутахассисларни қайта тайёрлаш
ва малакасини ошириш институти
Самарқанд филиали ўқитувчиси

Эстетик маданиятнинг шаклланишида жамиятдаги сиёсий билим, ҳуқуқий маданият, ахлоқий идеал ва маънавий омиллар муҳим ҳисобланади. Бунда ёшларнинг ҳаракатчанлиги ва интилиши муайян билимларнинг негизига янгиланиб уларнинг иновацион ривожланишига ишлаб чиқариш, адабиёт, санъат, маданият ва маънавият орқали таъсир этади. Буларнинг барчаси эстетик маданиятнинг маънавий-мафкуравий асосларини шакллантиришда, маърифат ғояларини яхшироқ тушунишда муҳим роль ўйнайди.

Маданиятнинг маънавий асослари қадимдан инсониятнинг турмуши, эстетик фаолияти, ғоявий олами учун хизмат қилган. У асрлар давомида аждодлардан авлодларга ўтиб келган бадиий-эстетик тафаккур намунасидир. Утмишда ота-боболаримиз, оқила оналаримизнинг бадиий ижоди, теран ақл-заковати, ўзига хос фалсафий дунёқараши ва ҳаёт тажрибаси тарих синонвларидан ўтиб, аждодлардан келажак авлодларга халқ мафкураси, маънавияти, маърифати ва ахлоқий-эстетик идеаллари сифатида етиб келган. Юксак эстетик

маданиятнинг маънавий асослари, “Моҳир аждодларимиз узоқ тарих давомида яратган ажойиб обидалар шу кунгача етиб келибгина қолмай, улар ажойиб истеъдодли ижодкорлар томонидан ривожлантирилган” [1:316]. Демак, барчамиз жойларда аҳолининг турмуш тарзини, миллий анъаналарини аҳоли ўртасидаги тарғиботни янгича фалсафий дунёқараш ва эстетик идеаллар асосида матбуот, телевидение, санъат ва маданият муассасалари орқали кучайтиришимиз лозим.

Мустақиллик туфайли йўқолиб бораётган маънавий

меросимиз қайтадан тикланиб, ўзбекона қадриятлар, расм-русумлар, анъаналар миллий руҳда, миллий ғоя асосида ривожлана бошлади. “Бу ғоя меҳнатсеварлик, қатъий ирода, сабр-тоқат, меҳр-оқибат, каттага ҳурмат, кичикка иззат, яхшиларга эргашиш, ёмондан қочиш сингари халқимизга хос фазилатларнинг янада сайқал топишига хизмат қилади” [2:17]. Миллий ғоя ёш авлоднинг маданий, ахлоқий, руҳий, маънавий-мафкуравий камолоти ва жисмоний баркамоллиги учун асос вазифасини бажаради.

Эстетик маданиятнинг маънавий асослари халқнинг ижод маҳсули сифатида вақт ўтиши билан сайқалланиб, аста-секин инновацион кўринишда жамиятга, айниқса, ёшларнинг эстетик онига сингиб боради. Яратилган маънавий мерос мустақил равишда тарихий-фалсафий, бадий-эстетик ва мафкуравий тарзда ижтимоий ҳаётдан ўз ўрнини топиб, халқимизнинг қадриятига айланади. Айни пайтда маънавийтимизнинг бой ва бетакрор ахлоқий-руҳий, маънавий-эстетик мероси ҳисобланган урф-одатлар, анъаналар ва ахлоқий идеаллардан кучлироқ маънавий асос йўқ. “Халқимиз орасида кенг тарқалган, тақиб ва рағбат руҳини ўзида мужассам этган “офарин”, “балли”, “яшанг”, “ундай қилманг”, “уят бўлади”, “савоб бўлади”, “увол бўлади” каби сўз ва ибораларда бундай муносабат ўзининг яққол ифодасини топган” [3:26]. Шу каби ахлоқий идеалларга риоя қилиш ёшларимизда юксак маънавиятни шакллантириш билан бирга ўзига хос мафкуравий иммунитетни ҳам вужудга келтиради.

Эстетик маданиятнинг маънавий асослари қуйидагиларда акс этади:

- Ёшларда Ватанга муҳаббат, юртга садоқатлилик, ватанпарварлик туйғуларига;
- оилага нисбатан юксак ахлоқ-одоб қоидаларига амал қилишда;
- фарзандларни гўзал хулқ-атворли қилиб тарбиялашда, уларга аждодларнинг панд-насиҳати ва ўғитларини ўргатишда;
- миллий қадриятларни эъозлаш ва табиатни асраб-авайлашда;
- халқимизнинг қонига сингиб кетган туй-маракаларни ихчам ва гўзал қилиб ўтказишда;
- ёши катталарга ҳурмат ва кичикларга иззат кўрсатишда;
- юксак маданият намуналарини, халқ оғзаки ижодини, тасвирий ва амалий санъат асарларини асраб-авайлашда;
- бой тарихий меросни ва маданий обидаларни сақлашда, қадимий қўлёзмаларни ўрганишда;
- халқ байрамлари, сайллари, маросим ва мавсумий тантаналарни давом эттиришда.

Маънавият жамиятда инсонларнинг воқеликда мавжуд бўлмаган, бадий-эстетик тафаккури натижасида яратиладиган мерос сифатида эъозланади. Шунинг учун маънавият нафақат инсоний фазилатларни, балки эстетик маданиятнинг хилма-хил кўринишларини ҳам қамраб олади. Инсон ўзининг маънавий олами туфайли борлиқдаги гўзалликни англайди, уни ҳис этиб, юксак туйғуларни ўзида ифодалайди. Эстетик онг орқали воқеликдаги жараёнлардан санъат асарлари яратиш, маънавий олами жозибадор қиладиган гўзал манзаралардан завқланиш, эстетик дунёқараш асосида интеллектуал ва эмоционал туйғуларни бойитиш эстетик маданиятнинг бойишига хизмат қилади. Бунда инсоннинг олий маънавий фазилати ривожланиб гўзалликни ҳис қилиш, мушоҳада орқали эстетик англаш содир бўлади.

Эстетик маданиятнинг маънавий негизлари воқеликдаги гўзал манзараларни эстетик идрок этиш билан ҳиссий чегараланмасдан, инсонни фикрлаш, кўрган ва эшитганини тафаккур асосида таҳлил этиш қобилиятини кучайтиришига йўл очади. Яна эстетик маданият билан маънавият орасидаги ўзаро алоқадорликни завқий муносабатлар негизда тушуниш ва ижтимоий ҳаётдаги реалликни тадқиқ этиш ҳам мумкин бўлади. Бинобарин, маънавиятнинг тадрижий ривожланиш жараёнида эстетик фаолият ассосий вазифани бажаради. Ҳар бир соҳадаги сингари эстетик маданиятда ҳам муайян эҳтиёжлар, яъни инсоннинг гўзалликка бўлган қизиқиши, табиат манзараларидан илҳомланиши, табиий муҳит неъматларидан роҳатланиши натижасида инсоннинг маънавий оламида жўшқинлик вужудга келади. Шу боисдан “эстетик эҳтиёжнинг умумий белгиси шуки, у инсон фаолиятининг бутун жабҳаларини қамраб олади, улар орқали

намоён бўлади, унга маънавий руҳ бахш этади. Тор маънода эса эстетик эҳтиёж воқеликнинг барча қадриятларини эстетик идрок этиш ва баҳолашга зарурат сезиш, инсон фаолиятида мукамалликка қараб интилишдир” [4:23]. Демак, эстетик эҳтиёж жамиятда маданиятнинг тараққий этишига, реал воқеликдан узоқлашмаган ҳолда маънавий маданиятнинг бойишига олиб келади.

Ўзгаришлар тараққиёт жараёнида эстетик маданиятнинг ривожланиш қонуниятларига мос тарзда, тарихий зарурат сифатида, объектив ва субъектив омилларнинг негизиди вужудга келади. “Жамиятда эстетик маданиятнинг ривожланиш қонуниятлари ижтимоий ҳаётдаги барча соҳаларни қамраб олгани ҳолда, теварак-атрофдаги манзараларнинг тақдорланмас тароватларини, турли вазиятлар асосида (объектив ва субъектив омиллар натижасида) келиб чиқадиган эстетик муносабатларни, шахс идеалларини, инсоннинг ҳаёт тарзи ва меҳнат фаолиятида зарур бўлган ижодкорлик қобилиятларини рўёбга чиқаришга хизмат қилади” [5:32].

Маданиятнинг маънавий-мафкуравий негизларининг жамиятда кенг қўламда амал қилиши, тарихий шароит ва маънавий-ахлоқий муҳитнинг эстетик жараёнлар билан диалектик алоқадорлигига боғлиқ. Бу боғлиқликнинг муҳим томони шундаки, жамиятда ёшларнинг эстетик тафаккурига маънавий омилларнинг таъсири қанчалик кучли бўлса, реал воқеликнинг эстетик идеалларига ёт ғояларнинг кириб келишининг шунчалик олди олинади. Чунки мустаҳкам қарор топган маънавий-мафкуравий асослар жамиятда инновацион муҳитнинг ривожланишига хизмат қилади ва бузғунчи ғоя ва мафкураларнинг ёшларнинг онига салбий таъсирини камайтиради. “Демак, билим, иймон, эътиқод, маърифат ва юксак ахлоқий идеаллар бузғунчи ғояларга қарши курашда ёшларимизнинг онги ва қалби учун мустаҳкам қалқон вазифасини ўтайди. Шунингдек, худбинлик, лоқайдлик, бепарволик, қариндош-уруғчилик, маҳаллийчилик, ичикоралик, бахиллик ва ҳасадгўйлик сингари иллатлардан фориг бўлишига ҳам ёрдам беради” [6:90].

Эстетик маданиятнинг мафкуравий негизлари тарихий тараққиёт жараёнида турли этносларнинг маънавий-эстетик эҳтиёжлари асосида вужудга келиб, инсоннинг ақлий фаолияти натижасида теварак-атроф, табиат ва жамиятдаги диалектик алоқадорлик сабаб авлоддан-авлодга ўтиб келган. Улар асрлар давомида аждодларнинг фикрлари, орзу-умидлари, тажрибалари, ютуқлари ва бошқа қадриятларни ўзида мужассам этган ноёб маданий мерос саналади.

Биз ёшларимизни янгича руҳдаги эстетик маданият намуналари билан тарбиялашимиз, уларнинг эстетик тафаккурида миллий ғояни теран шакллантиришимиз, боболаримиз яратган мафкуранинг асл илдизини кенг жамоатчиликка тарғиб қилишимиз лозим.

Миллий ғояга эътиқод, ҳамфикрлик, ўзаро ишонч, ҳурмат-иззат, меҳр-мурувват ва самимийлик сингари инсонпарварлик тамойиллари мафкуравий негизларнинг бақувватлиги туфайли авлодлар алмашинувида ҳам ривожланишда давом этган. “Миллий ғоянинг негизини ташкил этувчи маънавий-тарихий меросга назар ташласак, ҳақиқатдан ҳам аждодларимизнинг ҳаётий фаолияти иймон ва эътиқод, инсон ва виждон, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби биз учун ибрат бўла оладиган инсон ҳаётининг улуғвор маънавий устунларига таянган ҳолда кечганига гувоҳ бўламиз” [7:145]. Шунинг учун ҳам эстетик маданиятнинг мафкуравий негизларида миллий ғоянинг устуворлигини кўрамыз. Ўз навбатида бундай фалсафий дунёқараш асосида эстетик маданиятнинг мафкуравий негизлари шаклланиб боради. Булар қуйидагилардан иборат:

- Тарихий ривожланиш жараёнида сайқалланиб келган қадриятларнинг кейинги авлодлар томонидан ўзлаштирилиши асосида ўтмиш ва ҳозирги замон ўртасидаги мафкуравий ворисийликнинг вужудга келиши;

- асрлар давомида халқ амал қилиб келган миллий (Наврўз, мавсумий халқ сайиллари) ва диний (Рамазон ҳайит, Курбон ҳайит) байрамларнинг эстетик маданият тизимида мафкуралашиб бориши;

- дунё тамаддунига ўз ҳиссасини қўшган буюк мутафаккирларимиз маънавий меросининг фуқаролик жамияти ривожига ўз ўрнини топиши ва жамиятда мафкуранинг асосига айланиши;

- аждоқларимиз яратган маънавий маданият тизимидаги тарихий-меъморий обидаларнинг жаҳонда этироф этилиши ва фуқароларимизда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларининг юксалиши;

- халқ оғзаки ижоди асосида шаклланган миллий тасвирий ва амалий санъат намуналари эстетик маданият тизими таркибида ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим омил экани.

Бугунги кунда Ўзбекистонда давлатчилик, тил, тарих, маънавият, урф-одат ва анъаналарнинг ривожланиши тасодифий ҳол эмас, балки мафқуранинг мустаҳкам негизлари халқнинг турмуш тарзига чуқур сингиб кетганидандир. Авлодлар ўртасидаги ворисийлик ва ёш авлоднинг аждоқларимизнинг маънавий-мафқуравий меросини чуқур ўрганиши натижасида тарихга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Бундай жараёнларни кучайтириш учун “одамларни бир-бирга яқинлаштирувчи, бирлаштирувчи бунёдкор урф-одатларни ва анъаналарни тарғиб этиш керак. Зеро, ота-боболаримиздан қолган бебаҳо мерос, миллий урф-одат ва анъаналарга суяниш, қадриятларимизни тиклаш ва бир-биримизга елкадош бўлиб илм-фан ютуқлари ва юксак технологиялар асосида демократик жамиятни қуриш бизнинг мақсадимиздир” [8:107].

Ўзбек халқининг кўп минг йиллик маънавий-мафқуравий мероси она юртва нисбатан ифтихор туйғусини кучайтирмоқда. Буни қуйидаги омилларда кўришимиз мумкин: Биринчидан, юртимиздан етишиб чиққан алломаларимизнинг маънавий меросини бутун жаҳон аҳли дунёвий билимлар хазинаси сифатида тан олгани; иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудида қадимдан мавжуд бўлган давлатчиликнинг ҳуқуқий ва мафқуравий асосларининг шаклланиши. Жумладан, миллодгача бўлган даврдаги диний ва ҳуқуқий билимлар, миллодий даврдаги ислом маърифатчилиги ва фикр илмининг ислом оламида тутган ўрни; учинчидан, эстетик маданиятнинг мафқуравий асосларини ташкил этадиган Ўзбекистон ҳудудидаги ўн мингдан ортиқ маданий, тарихий ёдгорликларнинг ўзига хос бетакорлиги. Булар халқимизнинг маънавий оламида ўзида ифодалаган фалсафий тафаккур асосида мафқуранинг мустаҳкам бўлишига, жамиятдаги ижтимоий ҳодисаларнинг ёшлар онига салбий таъсирини камайтиришга хизмат қилган.

Жамият тараққиётидаги маънавий-мафқуравий омиллар ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихини ва маданий, диний, фалсафий меросини ўрганиш, улардан жамиятнинг умумий манфаати йўлида фойдаланиш учун кенг имкон яратди. “Шу сабабли ёшлар маънавий камолотини юксалтиришда, умуман, баркамол авлод тарбиясида буюк мутафаккирлар маънавий-мафқуравий меросининг аҳамиятини очиб бериш муҳим аҳамият касб этади” [9:6]. Ёшларимизнинг эстетик онгида аждоқларимизнинг меросига ихлосмандлик туйғусини кучайтириш учун ҳар биримиз ўз ҳиссамизни қўшишимиз лозим.

Ёшларнинг эстетик маданияти халқимизнинг миллий менталитети билан параллел равишда мафқуравий жараёнларни ҳам ўзида ифода этмоқда. Ижтимоий-маданий, маънавий-мафқуравий ва ахлоқий-эстетик негизлар жамиятда кишиларнинг инсоний фазилатларини юксалтиришга хизмат қилмоқда. Ёшларнинг эстетик маданияти миллий

ва умумбашарий хусусиятларнинг негизида инновацион ғояларнинг мафқурага таъсирини кучайтирмоқда. Натижада ёшлар менталитетидаги маънавий-мафқуравий жараёнлар ўзгариб, янгиланиб, интеграциялашиб бормоқда. Бу жараёнлар қуйидаги маънавий-мафқуравий хусусиятларга эга:

Биринчидан, тарихий тараққиёт жараёнида шаклланган иқтисодий, ижтимоий, диний, ахлоқий, фалсафий ва маънавий хусусиятлар эстетик маданият тизимидаги анъана ва инсоний фазилатларнинг муштараклиги билан боғлиқ;

иккинчидан, ёшларнинг тафаккурида шаклланган миллий ғурурнинг мафқуранинг тарихий негизлари билан қуроллангани;

учинчидан, ёшларда маънавий-мафқуравий жаарёнларга нисбатан мафқуравий иммунитетнинг мустаҳкамлиги, теран тарихий ва ҳуқуқий асосларга эгаллиги.

Ижтимоий тараққиёт жараёнида мустаҳкам маънавий-мафқуравий асосга эга жамиятга юксакликка эришади ва бу жамиятдаги ёшлар ўз қобилияти ва имкониятларини янада фаровон жамият қуришга сафарбар этади.

Ёшлар маънавий-мафқуравий жараёнда ўзларининг эстетик маданияти ва тафаккурини юксалтиришга ва ахлоқ-одоб, санъат, маданий мерос, урф-одат ва диний билимларнинг ошишига хизмат қилади. “Ёшларда пайдо бўлаётган эстетик онг ва фикрлаш қобилияти аста-секинлик билан ривожланиб, камол топиб бориши натижасида уларнинг ақли, идроки, заковати шаклланади. Ақл-идрок, заковат, дид-фаросат, гўзаллик ва миллий ғурур ва фахрланиш эстетик онг, маданият, тафаккурнинг асосини ташкил этади” [10:424].

Эстетик маданият инсонпарвар демократик тамойиллар билан мафқура асосида уйғунлашса, инсон ўз ҳаётида учрайдиган ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтиб, юксак бунёдкорлик сари ўзининг куч-қудратини намоён қила олади.

Ёшларнинг маънавий онига “миллий-маънавий қадриятларимизнинг таркибий қисми ҳисобланган миллий ифтихор (яъни миллатга хос моддий ва маънавий ютуқ, муваффақият билан фахрланиш туйғусини ифодаладиган тушунча), миллий фахр – ўз миллатининг маънавий мероси, қадриятлари, урф-одатлари, моддий ва маънавий бойликлари” [11:49] билан ғурурланиш туйғусини синдиришимиз лозим.

Умуман олганда жамиятда ёшларнинг маънавий-мафқуравий жараёнларга муносабатини қуйидаги йўналишларда ривожлантириш зарур: Биринчидан, ёшларнинг онгида миллий мафқурага ишонч туйғусини мустаҳкамлаш; иккинчидан, ёшларнинг эстетик маданиятга бўлган эҳтиёжини қондиришда дунёвий ва диний билимлардан самарали фойдаланиш; учинчидан, ёшларда Ватанга муҳаббат, келажакка ишонч туйғуларини кучайтириш, жамиятда фаол фуқаролик позициясини ошириш; тўртинчидан, миллий ғоя асосида юксак маънавият ва маърифатга эришиш.

Хулоса қилиб айтганда, ёшларнинг воқеликда мавжуд нарсаси ва ҳодисалар, жараёнларга интилишини эстетик маданият қонуниятлари билан уйғунлаштириш керак. Ўзбекистоннинг эртанги истиқболи йўлида ёшларимиз ҳар томонлама комил инсон бўлиб вояга етишиши, жаҳон билан ҳаммоҳанг тарзда замонавий эстетик маданият намуналарини эгаллаши ва ривожлантириши зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. И.Жабборов. Юксак маданият ва ноёб маънавият маскани. –Т.: Ўзбекистон, 2012.
2. Б.Мирзаалимов. Ёшлар онгида миллий ғояни шакллантириш. –Т., Янги аср авлоди, 2008.
3. М.Қуроно. Мафқуравий таҳдид ва ёшлар тарбияси. –Т.: Академия, 2008.
4. З.Собирова. Маънавият ва эстетик маданият // Миллий истқлол ғояси ва мафқураси: фалсафий ва ҳуқуқий жиҳатлар. –Т., 2001.
5. О.Ғайбуллаев. Эстетик маданият ва ғоявий тарбия. –Т.: 2020.
6. А.Самадов. Ахлоқий идеалнинг фалсафий масалалари. –Самарқанд: СамДУ нашри, 2012.
7. А.Набижонов, Д.Набижонов. Тарихий қадриятлар миллий ғоянинг муҳим асоси // Миллий ғоя: маънавият ва маърифат. Республика илмий-назарий, амалий-услубий конференцияси материаллари. –Т.: 2007.
8. Р.Э.Юлдашева. Демократик жамиятни барпо этишда миллий анъаналар ва урф-одатларнинг ўрни // Ҳозирги замон жамияти тизими: миллий ва умумбашарий томонлари. Минтақавий илмий-назарий конференция материаллари. –Самарқанд: 2005.
9. Маънавий тарбия: Хрестоматия. –Т.: Turon zamin ziyo.
10. Г.Х.Тагаев. Ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда миллий қадриятлардан фойдаланишнинг назарий жиҳатлари // “Ўзбекистонда талаба-ёшлар миллий-маънавий хавфсизлигини таъминлаш омиллари” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Т., 2019.
11. А.Раҳманов. Фуқаролик жамиятини шакллантиришда ёшлар тарбияси ва миллий-маънавий қадриятлар уйғунлиги // “Соғлом турмуш тарзи – маънавий баркамол авлод пойдевори” илмий-амалий конференция материаллари. –Т.: 2014.

♦ **Аннотация:** Мақолада мустақиллик даврида шаклланаётган ёшларнинг эстетик маданиятининг равақ топиб бориши, миллий қадриятларимизнинг ижтимоий ҳаётда замонавий руҳда намоён бўлаётгани ақс этган. **Таянч сўзлар:** Соғлом авлод, маънавият, фалсафий тафаккур, эстетик маданият, эстетик онг, тарбия, ахлоқ.

♦ **Annotation:** The article reflects the development of the aesthetic culture of young people, which was formed during the independence, and the fact that our national values are reflected in public life in a modern spirit. **Ke ywords:** Healthy generation, spirituality, philosophical thinking, aesthetic culture, aesthetic consciousness, education, morality.

♦ **Аннотация:** В статье отражено развитие эстетической культуры молодежи, сформировавшейся в период независимости, и то, что наши национальные ценности находят отражение в общественной жизни в современном духе. **Ключевые слова:** Здоровое поколение, духовность, философское мышление, эстетическая культура, эстетическое сознание, воспитание, нравственность.

XXI АСР БОШИДА ДЕМОКРАТИЯНИНГ ЯНГИ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

ЭЛДАР КУРБАНОВ
ГулДУ катта ўқитувчиси

XXI аср бошида дунёда рўй бераётган барча жараёнлар ва етакчи тенденциялар инсониятнинг янги замонга қадам қўйганини аёнлашмоқда. Бу ҳусусда фикр юритилганда, авваламбор биполяр халқаро тизим емирилиб, тарихга айланганини, лекин ўзининг барча хусусият ва оқибатлари билан янги асрга қолдиқ сифатида ўтганини таъкидлаш керак.

“XXI аср жараёнларига қанчалик чуқур кириб борсак, унинг аввалги даврлардан шунчалик фарқ қилаётганини кўпроқ хис қиламиз. Баъзилар ушбу даврни постмодерн деса, бошқалар тўртинчи саноат революцияси орқали шаклланаётган босқич, деб атамоқда” [1:182]. Чунки, Ер қуррасини янги дунёвий тартибот шаклланиб улгурмаган ва бу жараённинг давом этиш муддати ҳозирча ноаниқ бўлиб турган янги замон эгаллади.

Бу давр дунё халқларини кўпгина муаммолардан халос қилаётгани йўқ. Аксинча, унда чигал вазиятлар кўпайиши учун шарт-шароит “яхшиланди”. XXI асрда янгидан намоён бўлаётган салбий омилларни бартараф қилиш учун курашиш зарурати жаҳон халқларини тобора кучайиб бораётган халқаро майдонда янада фаол бўлишга ундамоқда.

“Бугун халқаро сиёсий вазиятга баҳо беришда салбий, драматик қарашлар устуворлик қилмоқда. Баъзан ҳозирги дунёнинг ниҳоятда кўрқинчли кўринишлари тасвирланмоқда. Жумладан, булар дунёнинг янги даврга қадам қўяётгани ва бу даврда ҳужумкор миллатчилик етакчилик қилаётгани, халқаро майдонда формал ва ноформал қоидаларга риоя қилишдан воз кечилатгани, мавҳумлик кучаяётгани, умумий тарзда халқаро муносабатларда ўйин қоидаларидан воз кечилаётганидир” [2:7].

Маълумки, ҳозирги давр олимлари барча мураккабликлар негизда биринчи навбатда “совуқ уруш” даври тугаганидан кейинги вазиятнинг хусусиятлари, дунё мамлакатларининг янги дунёвий тартиботни шакллантириш борасидаги ёндашувлари, сиёсий ва геостратегик манфаатларида кескин фарқлар мавжудлиги ётади, деб ҳисоблайди.

Америкалик таниқли сиёсатшунос олим Г.Киссенжер замонавий давр ҳақида куйидаги фикрларни билдириб ўтган: “Бугун бизга хаос (бошбошдоқлик – муаллиф) хавф солмоқда. Оммавий қирғин қуролларининг тарқалиши, давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларининг дезинтеграциялашуви, атроф-муҳитга ваҳшийларча муносабат, геосиёсий ўйинлар ва янги технологияларнинг шиддат билан ҳаётга татбиқ қилиб борилаётгани мавжуд қарама-қаршиликларни янада чуқурлашиб кетишига сабаб бўлмоқда” [3:5].

Албатта, бу ҳулосанинг кўп асослари бор. Зеро, инсоният дунёда мавжуд бўлиб турган хаос ҳолатидан қанча тез қутулса, барқарор тараққиёт имкониятларининг шаклланиши шунча жадаллашади.

Айни пайтда дунёда турли мамлакатларнинг хатти-ҳаракатлари билан глобал ҳукмронликни таъминлашнинг янги-янги усул ва воситалари ўйлаб топилапти. Жумладан, олимлар халқаро тизимга таъсир ўтказишнинг янги технологияси деб айтаётган “Sharp Power” омили пайдо бўлди. Дунё олимлари орасида бу ҳодисани баҳолашда турли ёндашувлар шаклланди. Ж.Найнинг фикрига кўра: “Sharp Power душманлик мақсадида ёлғон ахборотдан фойдаланишдир”. Бошқа экспертлар “Sharp Power” ҳужум қилиш мўлжалланган мамлакатга нисбатан унинг хавфсизлигига путур етказиш мақсадида самарали киберусулларни қўллашдир, деб таърифлайди. Россиялик сиёсатшунос олим О.Леонова: “Sharp Power – бу ахборот операцияларининг умумлашган кўриниши

ва ахборот кибертерроризмининг услуги, даврга нисбатан ахборот технологиясидан қурол сифатида фойдаланиш”, деб ҳисоблайди [4:22].

Олимлар вазият бундай чигаллашувининг бош сабаби сифатида либерал дунёвий тартибот тугаганини кўрсатмоқда. Ж.Найнинг ҳулосасига кўра, “1945 йилдан кейин шаклланган либерал дунёвий тартибот бугун барҳам топмоқда. Шу боис ҳам бугун янги дунёвий тартибот қандай шаклда бўлишини айтиш қийин. Айни пайтда кўпчилик олимлар янги дунёвий тартиб муаммосини таҳлил қилишда унинг кўп қутбли бўлиши ғоясидан келиб чиқмоқда” [5:28-31].

2019 йилда дунё бўйлаб тарқалган коронавирус пандемияси ҳам, афсуски, халқаро ҳамжамият олдида мисли кўрилмаган янги муаммоларни вужудга келтирди. Шу билан бирга, халқаро ҳамжамиятнинг ечилмаган муаммоларини ҳам яққол кўрсатиб берди.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош ассамблеяси 75-сессиясида сўзлаган нутқида таъкидланганидек: “Бу офат бутун инсониятнинг заиф жиҳатларини яққол кўрсатиб берди. Ҳозирги таҳликали ва мураккаб вазият ер юзидаги барча давлатлар ва халқлар ўзаро боғлиқ эканини, ўртамизда мунтазам мулоқот, ишонч ва яқин ҳамкорлик ўта муҳимлигини исботлади.

Шўйўлда барчамиз ҳукуматлар, парламентлар ва фуқаролик жамиятларининг ўзаро саъй-ҳаракатларини бирлаштириш, умумий масъулият тамойилларини мустаҳкамлаш, халқаро шерикликни мувофиқ ҳолда ривожлантириш, Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилотининг мақоми ва салоҳиятини ошириш, ваколатларини кенгайтириш лозимлигини чуқур англадик...

Бу борада биз БМТ шафеълигида Пандемиялар даврида давлатларнинг ихтиёрий мажбуриятлари тўғрисидаги халқаро кодексни ишлаб чиқишни таклиф этамиз. Ушбу ҳужжатда ҳар бир давлатнинг ўз фуқаролари ва халқаро ҳамкорлиги олдидаги мажбуриятлари ақс этиши лозим” [6:1].

Давлатимиз раҳбари ҳозирги мураккаб дунёнинг ўта чигал ва оғир муаммоларини ҳал этишда, инсониятнинг эзгу орзу-умидларини рўёбга чиқаришда халқаро ҳамжамиятнинг демократия принципларига изчил оғишмай риоя қилиш ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида янги сиёсий ғояларни илгари сурди.

Зеро, жаҳон миқёсида турли-туман салбий вазиятлар, муаммолар ва мамлакатлар ўртасида бўладиган адолатсиз муносабатларга қарамасдан ер юзида инсонпарвар ва фақат тараққиётга ундовчи янги XXI аср цивилизациясини шакллантириш учун манба ва асос бўлувчи омил демократия экани деярли барча халқлар ва мамлакатлар томонидан эътироф этилмоқда.

Асли араб миллатига мансуб АҚШда яшаб ижод қилаётган ва замонавий демократия назариясининг ривожига улкан ҳисса қўшиб келаётган сиёсатшунос олим Фарид Закарийе: “Нуқсонли қанчалик кўп бўлмасин, демократия инсониятнинг сўнгги нажотидир” [7:284], деб таъкидлайди.

Айни пайтда замонавий давр инсониятнинг XXI асрдаги ҳаёти хавфсиз, эркин, фаровон, тинч ва барқарор бўлиши

учун демократия функцияларининг институционал асослари самарадорлигини ошириш масалаларига ёндашувларни янгилашни талаб қилмоқда. Чунки, демократиянинг барча ижобий жиҳатларидан фойдаланиш учун умри тугаб бўлган қарашлар, доктриналар мутлақо яроқсиз экани ҳеч кимга сир бўлмай қолди.

Бугун замонавий демократияга хизмат қиладиган ижтимоий, иқтисодий, маданий шароитларга талаб ортмоқда. Эндиликда демократияга қандайдир жўнгина ҳодиса деб қараш мутлақо ноўрин экани яққол кўриниб қолди. Шу муносабат билан демократиянинг юзлаб таърифлари қаторига олимлар янгиларини қўшмоқда. Россиялик сиёсатшунос олим В.Иноземцев таъкидлаганидек: “Демократия – бу ривожланган, цивилизациялашган жамиятнинг сиёсий ҳаётини ташкил қилиш усулидир. Фуқаронинг инсонийлик моҳиятини белгилаб берувчи ҳуқуқ демократиянинг фундаментал асоси ва табиий даражасини белгиловчи омилдир” [8:25].

Демак, янги аср демократия учун барча шарт-шароитлар ҳам янгича бўлишни талаб қилмоқда. Бу бугунги даврнинг хоҳиш-истаги ва объектив муддаосидир.

Демократия назарияси ва амалиёти бўйича ўзининг ноёб фикрларига эга Ғарб сиёсатшунос олими этироф этганидек: “Демократиянинг шашти пасайиб кетишига йўл қўймаслик, унинг янги XXI аср хусусиятлари, эҳтиёжларига жавоб бера олиш имкониятларини кучайтириш учун демократлашув жараёнини демократиянинг чала-чулпа шакллари дунёга тарқатишдан иборат, деб тушунмаслик керак. Шунинг учун ҳам демократия келажакни кўзлаган ҳолда, моҳиятан янги мақсад ва янги ғоялар билан бойитилиши зарур” [9:44-45].

Демократия назариясини татбиқ қилувчи олимлар плеядасининг (йирик олимлар уюшмаси, бирлашмаси назарда тутилмоқда – муаллиф) машҳур вакилларида сиёсатшунос ва социолог олим О’Доннел бу хусусда ниҳоятда одил фикрни билдириб ўтган: “Бугунги кунда янги демократияга нисбатан ўн йиллар аввал қўлланган демократиянинг эски ва анча чегараланган мезонларини қўллаш адолатдан бўладими?” [10:27]

Демократиянинг энг замонавий шакллари ва ғоявий мезонларини асослаш борасидаги тахминий фикрларни илгари

суриб келаётган Ғарб сиёсатшунос олими Фред Даллмайер бу масала юзасидан бундай хулоса қилган: “Халқаро ҳаётнинг энг муҳим қадрияти демократия бўлмоғи керак. Лекин Ғарбга хос бўлган, жамият пароканда бўлишига олиб келувчи либерал минималистик (чегараланган) демократия эмас” [11:166].

Демак, ҳозирги замонда илк транзитология назариясида билдирилган хулосалар билан биронта ҳам мамлакат демократик ислохотларни амалга ошира олмайди. Бундай уринишлар, аксинча, тоталитаризм қайта тикланишига сабаб бўлиши мумкин. Бу хулоса XXI асрнинг бош мавзуларидан бирига айланди.

Шу билан бирга, эслаб ўтиш лозимки, “политологиянинг йўналишларидан ҳисобланган транзитология демократиянинг универсал моделини ишлаб чиқиш ғоясини ўзининг мақсади этиб белгиламасликка ҳаракат қилмоқда” [12:35].

Сабаби – янги асрнинг дастлабки йилларидан демократияга талаб ёрқин намоён бўла бошлади.

Жамиятни демократлаштириш ва ички вазиятни юмшатишда демократик институтларнинг ўрни катта бўлади. Демократик институтлар фаолиятининг қонуний бўлиши ва ривожланган мамлакатлар тажрибасидан самарали фойдаланиш ялпи ривожланишга олиб келади. [13:93-95].

Бугунги кунда демократиянинг вакиллик усулини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш жараёнида масаланинг социал жиҳатларига эътиборни кучайтириш ниҳоятда долзарб ва муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Шу билан бирга, ҳозирги кунда вакиллик демократиясининг шаклланиши ва қайта ташкил қилиб борилиши, легитимлиги мунтазам таъминланишига хизмат қилувчи демократик сайлов институти ва сайлов тизимини изчил такомиллаштириш ҳам долзарб моҳият касб этмоқда. Демак, бугунги кунда демократия борасида илгари сурилаётган назарий қарашлар, концептуал ёндашувлар тизимида демократия ҳодисасини давр талабларидан келиб чиқиб тадқиқ қилиш, унинг институционал имкониятларини янада ривожлантириш, самарали демократиянинг асосий ўлчамларини оптималлаштириш билан боғлиқ йўналишлар устуворлик қилмоқда. Бунинг замирида демократияга нисбатан аънавий ёндашувларнинг эскирганлик ҳолати ётади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ю.Зуляр. Путеводитель по виртуальной реальности // Полис, 2021. №1.
2. В.Барановский. Новый миропорядок: Преодоление старого или его трансформация // Мировая экономика и международные отношения, 2019. №5.
3. Г.Киссинджер. Мировой порядок. – М.: АСТ, 2015.
4. О.Леонова. Sharp power – новая технология влияния в глобальном мире // Мировая экономика и международные отношения, 2019. № 2.
5. М.Лебедева. Новый мировой порядок: параметры и возможные контуры // Полис, 2020. №4.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқи // Халқ сўзи, 2020 йил 24 сентябрь. №202.
7. Ф.Закария. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. – М.: Ладомир, 2004.
8. В.Иноземцев. Демократия и модернизация. К дискуссии о вызовах XXI века. – М: Европа, 2010.
9. J.Markoff. Waves of Democracy / Social Movements and Political Change. Thousand Oakes, 1996.
10. G.O'Donnell. Dissonances: Democratic critiques of Democracy. Indiana University of Notre Dame Press.
11. О.Кочеров. Грядущая философия международных отношений и апофатическая демократия Фреда Даллмайера // Полис, 2020. №6.
12. В.Ачкасов. Транзитология – научная теория или идеологический конструкт? // Полис, 2015. №1.
13. Э.Э.Курбанов. Жамиятни демократлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг долзарблиги масалаларига доир. // ЎзМУ хабарлари, 2015. №1/3.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада давлат ва жамият муносабатлари тизимида демократик жараёнларнинг босқичма-босқич ўзгарувчанлик характерида эгаллиги, Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунёнинг икки қутбга бўлиниши, уруш оқибатларидан тўғри хулоса чиқармаслик натижасида етакчи давлатларнинг қайтадан гегемонликка берилиши ва унга қарши кўпчилик давлатлар томонидан “халқ бошқаруви” асосланган тузум танланиши каби масалалар ёритилган. **Таянч сўзлар:** Биполяр дунё, етакчи тенденция, постмодерн, хаос, sharp power, плеяда, меритократия, демократия муаммоси, электорат.

♦ **Annotation:** This article examines the gradual variability of democratic processes in the system of state-public relations, the division of the world into two poles after the Second World War, the choice of a nomadic system based on the “rule of the people” against repeated hegemony, the leading states tried to give. **Key words:** bipolar world, leading trend, postmodernity, Chaos, Sharp power, Pleiades, meritocracy, the problem of democracy, electorate.

♦ **Аннотация:** В данной статье рассматривается постепенная изменчивость демократических процессов в системе государственно-общественных отношений, разделение мира на два полюса после Второй мировой войны, выбор кочевого строя, основанного на «власти народа» против повторной гегемонии ведущих держав. **Ключевые слова:** биполярный мир, ведущий тренд, постмодерн, хаос, острая власть, плеяды, меритократия, проблема демократии, электорат.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН МИНТАҚАВИЙ ҲАМКОРЛИГИНИНГ ЯНГИ СТРАТЕГИЯСИ

АСРОРЖОН
САТТОРОВ

Жамоат хавфсизлиги
университети
ўқитувчиси

Ўзбекистон янгиланиш даврига қадам қўйган биринчи кунлардан бошлаб очик, прогматик ва амалий ташқи сиёсат юритишга, дунёдаги барча тараққиёпарвар мамлакатлар, хусусан, қўшни давлатлар билан яқин дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини мустаҳкамлашга аҳамият қаратмоқда.

Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг бешинчи устувор йўналишида давлатимизнинг Марказий Осиё давлатлари билан ҳамкорлигини ривожлантириш устувор вазифа сифатида белгиланган. 2017 йилдан бошлаб бу устувор вазифа амалиётга жорий қилиниб, бир қатор ишлар амалга оширилди.

2017 йилда қабул қилинган давлат дастурининг муҳим банди сифатида “Қўшни давлатлар билан Давлат чегараларини ҳуқуқий расмийлаштириш бўйича музокаралар жараёнини давом эттиришни назарда тутувчи Давлат чегараларини делимитация ва демаркация қилиш масалалари бўйича 2017 йилга мўлжалланган тадбирлар режасини ишлаб чиқиш” белгиланди. Бу вақтдан бошлаб бир неча ўн йиллардан буён минтақада ҳал этилмаган муаммолар бартараф этилди ва яхши қўшничилик алоқалари мустаҳкамланди.

Ана шундай амалий руҳдаги ишлар ва ислохотлар Ўзбекистонни минтақада фаол ташқи сиёсатнинг етакчи аъзосига айлантирди. Бу борада Президентимиз: “Дунёда Янги Ўзбекистонга нисбатан ишонч руҳи ва мамлакатимиз билан ҳамкорликка интилиш тамойиллари кучайди. Азал-азалдан ўзаро қардош ва биродар бўлган мамлакатларимиз кўпгина минтақавий ва глобал масалалар, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт бўйича яқин ҳамкорликда ҳаракат қилишни бошлади. Жаҳон сиёсатшунослигида “Марказий Осиё руҳи” деган ибора пайдо бўлди”, деб таъкидлайди [1].

Ўтган қисқа давр мобайнида юртимизнинг Марказий Осиё минтақаси ва жаҳон миқёсидаги сиёсий ўрни ва нуфузи кескин ошди. Ана шундай амалий ишлар минтақа тараққиётига ҳам хисса қўшиб келмоқда.

Ўзбекистон Президентининг ташаббуси билан барча халқлар учун таълим олишга ва виждон эркинлигини таъминлашга хизмат қиладиган “Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюциясининг қабул қилиниши ва бу ҳужжат лойиҳасининг давлатимиз томонидан тайёрланиши мамлакатимизнинг нуфузини яна бир қарра кўтарди.

Чунки бу резолюциянинг лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Президенти 2017 йил 19 сентябрдаги БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида илгари сурган ва у Бош Ассамблеянинг 2018 йил 12 декабрдаги ялпи сессиясида қабул қилинган. Резолюция БМТга аъзо 50дан ортиқ давлатнинг ҳаммуаллифлигида қабул қилинган. Унда таълим, тинчлик, инсон ҳуқуқлари, бағрикенглик ва дўстликнинг олға сурилгани муҳим роль ўйнаши таъкидланган. Резолюцияда дунёда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш учун интеграция, ўзаро ҳурмат, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бағрикенглик ва ўзаро тушунишнинг муҳимлиги тан олинади. Бу резолюция минтақадаги давлатлар билан ҳам ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 майдаги “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5046-сон Фармони, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони ва 2019 йил 8 апрелдаги “Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида миллий ғояни ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5465-сон Фармойиши минтақада барқарор ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашга хизмат қилиб келмоқда.

2017 йил 10-11 ноябрь кунлари Самарқанд шаҳрида

Ўзбекистон Президентининг ташаббуси билан “Марказий Осиё: Ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик” мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда илгари сурилган ташаббуслар минтақада барқарор хавфсизликни таъминлаш ва мамлакатлараро ҳамкорликни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бу ташаббуслар мамлакатимизнинг минтақадаги сиёсатида янги стратегияни белгилаб берди дейиш мумкин.

Конференцияда давлатимизнинг раҳбари Марказий Осиёни барқарор ва иқтисодий ривожланган минтақага айлантириш, улкан ҳудудда тинчлик ва яхши қўшничилик муносабатларини мустаҳкамлаш бўйича долзарб ташаббусларни илгари сурди. Президентимиз бу анжуманда минтақамиз халқларининг минг йиллик қардошлик ва яхши қўшничилик ришталари ҳақида сўзлар экан, у Евроосиёнинг “юраги”да жойлашган минтақамизда айни пайтда қудратли давлатларнинг манфаатлари кесишаётгани, беқарорлик ва қарама-қаршилик ўчоқларига туташ бўлган бу минтақа яқин ва узоқ хорижда рўй бераётган барча салбий жараёнларнинг таъсирини ҳис этаётганини эътироф этди. Давлатимиз раҳбари “Минтақада вазият қандай ривожланади? Бу ерда қандай куч устун келади – низо ва қарама-қаршиликларми ёки ҳамкорлик ва тараққиётми?” деган табиий саволларни ўртага ташлаган эди. Бу борада Ўзбекистоннинг бош мақсади – Марказий Осиёни барқарор, иқтисодий ривожланган ва юксак тараққиёт этган минтақага айлантириш эканини билдирган эди [2]. Бу ташаббусларнинг амалий натижаси сифатида, бугунги кунга келиб давлатлараро ҳамкорликда ва минтақадаги барқарорликни таъминлашда, чегаралараро келишувларда эришилган ютуқларни келтиришимиз мумкин.

Минтақада иқтисодий барқарорлик йилдан йилга мустаҳкамланиб бормоқда. 2020 йилга келиб Ўзбекистоннинг биргина Тожикистон билан товар айирбошлашдаги улуши саккиз баробаргача ортиб 500 миллион доллардан ошди. Ўзбекистон Президентининг ташаббуси билан минтақавий иқтисодий форумнинг ташкил этилиши барча мамлакатларнинг савдо муносабатларини янада жадаллаштирди. Савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантириш ва товар айирбошлаш ҳажмини ошириш, кооперацияни мустаҳкамлаш учун қулай шароитлар яратиш, бизнес ҳамжамиятлари ўртасида бевосита мулоқот ва ўзаро савдо-иқтисодий, сармоявий ва инновацион ҳамкорликда аниқ лойиҳаларни атрофлича муҳокама қилиш учун минтақавий иқтисодий форумни ташкил этиш муҳим амалий қадам бўлди. 2019 йилдаёқ пойтахтимизда биринчи Марказий Осиё иқтисодий форуми ташкил қилинди. 2018 йилда Ўзбекистоннинг қўшни давлатлар билан товар айирбошлаш ҳажми 50%дан ошди ва 4.2 млрд долларга етди [3]. Бу халқаро форумда минтақа давлатларининг бош вазир ўринбосарлари иштирок этган эди ва Ўзбекистон томони уларга божхона, логистика, транспорт тизимини янада такомиллаштириш, туризм соҳасини рақамлаштириш борасида ўз таклифларини билдирган эди.

Бу форумда Қозоғистон ташқи ишлар вазирининг ўринбосари Ж.Касимбеков етмиш миллион аҳолига эга Марказий Осиё минтақасининг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти борасида фикр юритиб, энг аввало, инсон капиталига муҳим фактор сифатида қараш муҳимлигини айтиб ўтди. Бундан ташқари у логистика марказлари ва иқтисодий йўлакларнинг ташкил қилиниши ўзаро товар айирбошлаш жараёнига ижобий таъсир қилишини ҳам айтиб ўтган эди [3]. Бу форумда бешта давлат ташқи ишлар вазирларининг ўринбосарлари, икки муҳим тармоқ – транспорт-логистика ва туризмни юқори

босқичга олиб чиқиш минтақанинг иқтисодий ҳолатини яхшиловчи фактор бўлишини бир овоздан таъкидлашган эди. Бу муҳим ўзгаришлар, иқтисодий силжишлар Ўзбекистоннинг минтақавий сиёсатидаги янги стратегиясининг бевосита натижаси ҳисобланади.

2021 йил 6 августда Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Марказий Осиё давлат раҳбарларининг Маслаҳат кенгашининг учинчи йиғилишида иштирок этди. Президентимиз бу йиғилишда ҳам минтақани янада барқарор тараққий этишига ва хавфсизликни барқарор сақлашга хизмат қиладиган бир қатор янги ташаббусларни илгари сурди.

Минтақада миллий иқтисодиётлар ва аҳоли сонининг ўсиши таъсирида энергетик хавфсизлик масаласи тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу муносабат билан умумий энергетика маконини шакллантириш бўйича саъй-ҳаракатларни давом эттириш, бунда “яшил” энергетика ва тежамкор технологияларни жадал жорий этишга алоҳида эътибор қаратиш лозимлиги таъкидланган эди.

Ўзбекистон Президенти Марказий Осиё мамлакатларининг Мувофиқлаштирувчи электр энергетика кенгашини фаоллаштириш, унинг мандати ва ваколатларини кенгайтириш ва мамлакатларнинг кенгашидаги вакиллик даражасини оширишни таклиф қилди. Мамлакатлардаги электр энергиясига бўлган талабнинг йилдан йилга ошиб бораётгани бу таклиф нақадар долзарб аҳамиятга эга эканини англатади.

Ўзбекистон Президенти пандемия шароитида аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги муаммолар ўткир тус олганига эътибор қаратди. Дунёнинг айрим минтақаларида нархлар ўсиши ва асосий озиқ-овқатларнинг етишмовчилиги кузатилмоқда.

Минтақа мамлакатлари қишлоқ хўжалиги вазирларининг учрашувларини мунтазам ўтказишга келишиб олди. Биринчи йиғилиш кун тартибига озиқ-овқат хавфсизлигини мониторинг қилиш бўйича минтақавий тизимни жорий этиш масаласини киритиш таклифи билдириб ўтилди [4]. Минтақа давлатларида озиқ-овқат хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминланиши аҳоли орасида барқарорлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлашишга, маданиятлараро ҳамжиҳатликнинг ривожланишига хизмат қиладди.

Марказий Осиё давлатлари ҳамкорлигининг истиқболи минтақага туташ ҳудудлар билан кенг ҳамкорликни йўлга қўйишга боғлиқ. Бугунги Ўзбекистоннинг ташқи сиёсат стратегиясига минтақа ҳудудларининг Жанубий Осиё давлатлари билан кенг ҳамкорлигини йўлга қўйиш, тарихий савдо йўллари тиклаш киради. Бу масалалар бўйича БМТ Бош Ассамблеяси махсус резолюция қабул қилди ва юқорида келтирилган режаларни амалга оширишда ташкилотнинг Марказий Осиё учун превентив дипломатия бўйича минтақавий маркази ҳам фаол иштирок этишига ишонч билдирди. Бу марказ бевосита минтақада мурса йўлини белгилаш, трансчегаравий дарёлардан оқилана ва тенг фойдаланиш имконини берувчи тузилма ҳисобланади. Марказ қабул қилган қарорлар мамлакатимизнинг тараққиётига ва

минтақада барқарорликни янада мустаҳкамлашга хизмат қиладди.

Давлатимиз раҳбари Марказий Осиё давлат раҳбарларининг Маслаҳат кенгашининг Туркменистонда ўтган йиғилишида, Тошкент шаҳрида ўтган Марказий ва Жанубий Осиёнинг ўзаро боғлиқлиги бўйича халқаро конференцияни қўллаб-қувватлагани ва делегациялари унда фаол иштирок этгани учун давлат раҳбарларига миннатдорлик билдирди.

Минтақанинг яна бир муаммоси Орол фожияси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти бу долзарб масалани БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида батафсил ёритиб берди.

Марказий Осиё давлатларининг иштирокида Оролни қутқариш халқаро жамғармаси таъсис этилган бўлиб, унга минтақанинг барча давлатлари аъзо саналади. Бу жамғарма Орол денгизи ҳавзасида экологик инкирозга барҳам бериш ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни яхшилаш мақсадида тузилган ташкилот ҳисобланади. Ўзбекистон Оролбўйи минтақасида экологик вазиятни барқарорлаштириш, аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш бўйича кенг миқёсли лойиҳаларни амалга оширди. Орол денгизининг қуриган 350 минг гектар майдонига саксовул ва шўрга чидамли ўсимликлар экилиб, бутазорлар барпо этилди. Бундай ҳудудларнинг умумий майдони қарийб 700 минг гектарга етди. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан 2017–2021 йилларда Оролбўйи минтақасини ривожлантириш Давлат дастури қабул қилинди. Бу дастур доирасида ҳудудда ижтимоий-иқтисодий ҳолатни, аҳоли турмуш шароитини яхшилаш, экологик фалокатнинг асоратларини юмшатиш бўйича инвестиция лойиҳаларини амалга оширилаётгани янги стратегиянинг амалий натижаси ҳисобланади. Оролбўйи муаммоси нафақат бизнинг мамлакатимизга, балки ҳар бир давлатнинг ҳудудига таъсир этувчи муаммо ҳисобланади.

Жаҳон ҳамжамияти Ўзбекистоннинг бу борадаги янги стратегиясини, мана шундай йирик ўзгаришларни тан олмоқда. Хусусан, Европа парламентининг Марказий Осиё мамлакатлари ва Мўғилистон билан алоқалар бўйича делегацияси вице-раиси Андрес Америкис бу борада: “Марказий Осиё минтақаси ва Ўзбекистон ўн йиллардан буён Европа иттифоқининг муҳим ҳамкори бўлиб келмоқда. Қувонарлиси, минтақа давлатлари етакчилари мунтазам тарзда маслаҳат учрашувлари ўтказмоқда. Бу тадбирларда амалга оширилган ишлар сарҳисоб қилинмоқда, истиқболдаги режалар тузилмоқда ва биргаликда ривожланиш ва фаровонликни таъминлаш учун яна нималар қилиш мумкинлиги муҳокама қилинмоқда”, деб таъкидлаган эди [4].

Янгиланган Ўзбекистон стратегияси минтақанинг барча мамлакатлари учун бир маромдаги фаровонлик, тинчлик ва иқтисодий барқарорлик олиб келишдаги омилдир. Янги Ўзбекистон – бу дунёнинг барча давлатлари билан кенг ҳамкорликни қўллаб-қувватлайдиган, Марказий Осиёни минтақавий барқарор, иқтисодий тараққий этган, кенг ҳамкорлик маконига айланишига интилувчи Ўзбекистондир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Янги Ўзбекистон газетасига “Янги Ўзбекистон – демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда” мавзусидаги интервьюси. Янги Ўзбекистон. 2021 йил 17 август. №165.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Марказий Осиё: ягона тарих, умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлида ҳамкорлик” мавзусидаги халқаро конференциядаги нутқи. Халқ сўзи. 2017 йил 11 ноябрь.
3. kun.uz/uz/news/2019/03/15/toshkentda-ilk-bor-markaziy-osiyo-iqtisodiy-forumi
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Марказий Осиё давлат раҳбарлари учунчи маслаҳат учрашувидаги нутқи. Янги Ўзбекистон. 2021 й. 7 август. №159.

♦ **Аннотация:** Мақолада Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиё минтақаси давлатлари билан кенг ҳамкорлик алоқаларининг амалий аҳамияти ва натижалари, бу борада давлатимизнинг янги стратегиясининг мазмуни ва бу стратегиянинг амалий томони, ҳуқуқий жиҳатлари, минтақа мамлакатлари билан олиб борилаётган сиёсатнинг аҳамияти кенг ёритилган. **Таянч сўзлар:** Янги Ўзбекистон стратегияси, минтақавий ҳамкорлик, стратегик шериклик, халқаро ташкилотлараро ҳамкорлик.

♦ **Annotation:** In the article, the practical significance and results of the broad cooperation of the Republic of Uzbekistan with the countries of the Central Asian region, the importance of the state's new strategy, legal aspects, the importance of the policy carried out with the countries of the region are widely covered.

♦ **Аннотация:** В статье широко освещаются практическое значение и результаты широкого сотрудничества Республики Узбекистан со странами Центральноазиатского региона, важность новой стратегии государства в этом отношении и практическая значимость этой стратегии, правовые аспекты, важность политики, проводимой со странами региона.

Ўзининг шимол ва жанубдаги қирғоқларида, ғарбий ва шарқий сарҳадларида узоқ замонлар оша беҳисоб халқларга ватан бўлган Ўрта ер денгизи, ўз номи билан ўрталиқ ердаги денгиздир.

Турли ўлчамдаги саноксиз ороллардан иборат қадимги Греция яъни: Эллада (эски грек тилида: Ἑλλάς) – антик даврга тааллуқли шаҳар-давлатларнинг умумий номи бўлиб, уларда эолияликлар, ахейлар, ионияликлар, дорийлар сингари катта-кичик қатор қабила ва уруғлар яшаган. Ҳомернинг “Илиада” достонида эса юнонлар кўпинча ахейлар, данайлар, аргосликлар сифатида тилга олинади. Қадимги Римликлар уларнинг барини жамлаб, грецияликлар деб аташган. Грециянинг этник харитаси узоқ антик давр мобайнида деярли ўзгармаган. Қадимги Греция ёки Эллада деганда Ўрта ер денгизи ҳавзасидаги ерларнинг милоддан аввалги III ва II минг йилликлардан тортиб то кейинги II ва I асрларгача, яъни: антик Рим республикасининг таркибига қўшиб олингунгача бўлган даври тушунилади.

Одатда тарихчилар Қадимги Грециянинг кечмишини бир қанча тарихий босқичларга ажратади. Милоддан аввалги XI-IV асрлар тарих саҳифаларида полис шаҳар давлатлар даври деб айтилади. Бу давр ораллиғидаги XI-IX асрлар эса, энг қоронғи асрлар ёки Ҳомер даври деб ҳам аталади. Бу даврда грек дунёсининг этник жиҳатдан бирлашуви мустаҳкамланган эди. Полис шаҳар давлатчилигининг демократик ва олигархик шакллари тикланиб, ўз тараққиётининг энг авжига чиққан ва мавжуд зиддиятлар туфайли яна инқироз сари силжий бошлаган давр эди.

Жаҳон цивилизациясининг тарихида қадимги юнон бадий адабиёти ўзининг тақдорланмас ўрнига эга. Эллин санъати дунё ва инсон гармониясининг ҳамоханлигини ҳис этишга мўлжалланган ранг-баранг ва мухташам ҳаётий образларни ярата олди. Шубҳасиз, бундай воқелик табиий борлиқ гўзаллигини ўзида гавдалантира олади. Қадимги юнон адабий аъналарининг мифологияси ва унинг сюжетлари ўзаро жуда эрта боғлана олган. Антик Юнонистонда маданиятнинг турли қирралари ҳамisha бирдай ривожланмаган. Масалан, қадимги Юнонистонда классик фанлар, таълим ва санъатнинг бошқа турларига нисбатан анча илгари рўй берган. Милоддан олдинги VIII асрга келиб Ҳомер ўзининг «Илиада», «Одиссея» эпик поэмаларини яратган.

Георг Ҳегель юнон халқларининг тарихи ва маданиятини Шарқ, жумладан, форсийлар ва Миср билан боғлаб гапирди. Ҳатто уларда ёзувнинг пайдо бўлишини ҳам Миср билан боғлайди. Шунингдек, “Илиада” достонининг олтинчи кўшиғида қадимги Юнонистонда ёзув бўлгани тўғрисида айтиб ўтилади. Бундай ёзувлар папирус қоғозининг ўрамларида, тошларда, бутун ва синиқ сопол ва чинни идишларда, мис буюмлар, шунингдек, олтин, қумуш тақинчоқларда сақланиб қолган. Бу каби қадимги ёзувларни ўқишнинг ўзи ҳам жуда мушкул бир вазифадир.

Ҳегель ёзув ҳақида гапирар экан, шундай дейди: “Афсоналарга кўра, ёзувни олиб келган финикиялик кишининг Грецияга келиши муҳим бир ҳодиса бўлган. Ҳеродотнинг тасдиғига биноан, келтирилган бу нарса финик алфавити эди ва бу ҳолат қадимги ёзувларда ўз исботини топган.”

“Юнон маданияти” дастлаб, Ҳомер сингари бахши рапсод бўлган Орфейнинг ватани бўлмиш Фракияда ривож топган. Сўнгра эса номи биров унутилаёзган Фессалияда кенг ёйилган. Ахиллеснинг ватани Фтиотидада барча эллинларнинг умумий номи шаклланган, лекин бу ном Ҳомерда учрамайди.

“... Юнонларнинг темир ва темир буюмлар билан биринчи мартаба танишуви ҳам жуда муҳим, лекин Ҳомер фақат мисдан ясалган буюмлар, қурол-аслаҳалар ҳақида сўзлайди. Эсхил эса скиф (қипчоқ)лар топиб ишлата-ётган темир ҳақида айтиб ўтади”.

Жаҳон халқлари адабиётида умрбоқий асарларнинг борлиги ҳеч шак-шубҳасиз бутун инсониятнинг ҳам бойлигидир. Бу асарлардан мукамал даражада, катта масъулият асосида қилинган бадий таржималар бундай асарларни бошқа халқларнинг маънавий, маърифий бойлигига айлантиради.

Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш, оммалаштириш халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдевори саналади. Ҳ. Ҳегель “Биз юнонлар юртида ўзимизни уйдагидек ҳис қиламиз”, дейди. Чунки бу ерда у, ўзига таниш, ҳақиқий тикланиш ва юксалиш руҳининг ватани – Грецияни кўришини айтади.

Эллада диёрининг қадимги Шарқ мамлакатлари ва халқлари билан алоқалари биз ўйлагандан ҳам чуқурроқ эканини кўрамиз. Албатта, юнонлар учун Шарқ тушунчаси анча кенг тушунча. Бунда бир томондан Ўрта ер денгизининг жанубий қирғоқларида жойлашган ҳозирги Тунис, Ливия, Миср сингари давлатларни, шунингдек, қадимги форсий Аҳмонийлар давлатининг халқларини, бошқа томондан эса Аҳмонийлар давлатининг таркибида сатрап саналган бошқа Шарқ халқларини, жумладан, сўғдиёналиклар, бақтрияликлар, марғиёналиклар, хоразмийлар ва сақлар сингари халқларни санаб ўтишимиз муҳим.

Сўғдиёналиклар – Марказий Осиёнинг Зарафшон воҳасидаги энг қадимий ва тарихий халқлардан бири. Сўғдиёна жойлашган маскан ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг бир қанча ҳудудларини эгаллайди. Айрим маълумотларга кўра у уч ҳудудий қисмлардан иборат бўлган. Самарқанд вилоятининг Пайариқ туманида тахминан 20 га. дан кўпроқ ҳудудни эгаллаган Кўктепа харобаларининг ўрнида, Сўғдиёна давлатининг пойтахт шаҳри бўлган.

Кўпгина шарқий халқлар Аҳмонийлар томонидан сатрапликларга бўлинган ва уларнинг ҳукмдорлари подшоҳ хонадонига яқин кишилардан бўлиб улар бутун бошқарувни, жумладан, суд ишларини, танга пул зарб қилишни ҳам ўз қўлларига олган эди. Бундан ташқари сатрапликдаги халқлар Аҳмонийларга фақат солиқлар, бож ва хирожларни тўлаб қолмасдан турли урушлар пайтида ўн минглаб доимий қўшин ҳам юбориб туришган.

Хоразмликлар шундай вассал сатраплардан бири эди. Милоддан аввалги VI асрнинг ўрталарида Хоразм Кир иккинчи томонидан истило қилинган ва Аҳмонийлар империясининг таркибига қўшиб олинган. У ўз ўғли Таноксаркни Хоразмга ҳукмдор этиб қолдирган.

Дарий I томонидан қолдирилган Беҳистун қоятош ёзувларида Хоразм ҳақида ёзувлар ва хоразмлик жангчининг тасвири бор. Геродотнинг “Тарих” китобида ҳам хоразмликлар Форс ҳоконлигининг 16 вассали сифатида санаб ўтилган. Яна Геродотнинг қайд этишича, милоддан аввалги 480 йили Грецияга қарши уруш қилган Форс шоҳи Ксеркс қўшинининг таркибида хоразмлик лашкарлар ҳам бўлган. Бундан ташқари хоразмликлар Аҳмонийлар ҳоконлигининг пойтахт шаҳри Персеполь қурилишида ҳам иштирок этишган.

Жанубий Мисрдаги Элефантин оролида папирусларга битилган расмий ҳужжатлар ва иш қоғозларида таъкидланишича: Ҳарбий лашкар сифатида хоразмликлар Аҳмонийлар қўшинининг таркибида мамлакатнинг барча ҳудудларида хизмат қилишган. Бу ҳужжатларнинг асосий қисми оромий тилида битилган.

Хоразмликларнинг энг дастлабки исми милоддан аввалги 460 йилга тааллуқли ҳужжатларда тилга олинган бўлиб, Мисрнинг Элефантин оролидаги архивларда сақланмоқда. Ҳужжатда айтилишича хоразмлик Хваршайн ўғли Дарғаман ер масаласи бўйича суд қилинган. Македониялик Александрнинг Ўрта Осиёга қилган юришидан икки аср илгари, яъни милоддан аввалги V асрда Хоразм аҳмонийлардан ўз мустақиллигини қўлга киритган эди.

Айни пайтда масаланинг яна бир жиҳати шундаки, қадимги Греция ниҳоятда кўп ороллардан ташкил топган, бу оролларнинг фақат саккиз қисмидан биттасида суғорма деҳқончилик қилишнинг имконияти бор. Бундай вазиятдан шу нарса аён бўладики, элладаликлар озиқ-овқатни, жумладан, буғдой, шולי, жавдар ва шу кабиларни асосан четдан келтирган. Бу ҳаётини эҳтиёж бўлган.

Демак, Эллада халқлари тинчлик ҳукм сурган замонларда ҳам, урушлар туфайли ҳам, кўҳна Шарқ билан, унинг турмуш тарзи, урф-одатлари, маиший ҳаёти билан танишди. Бу масаланинг ёритилиши керак бўлган яна бошқа қирралари ҳам бор. Чунончи, Буюк Ипак йўли орқали Эллада халқлари Шарқ халқлари билан тижорат ва савдо сотиқ ишларини ҳам олиб борган. Урушлар туфайли сон-саноксиз асирлар пайдо бўлган. Бу асирлар сабаб халқларнинг бир-бирини англаши янада тўлиқроқ тус олган.

Юнон ва Форс урушлари ҳақида кўплаб манбалар мавжуд. Форс шоҳлари ҳақидаги тарихий манбалар сирасига шоҳ Кир II тўғрисидаги вавилон манбаларини, шунингдек, шоҳ Дарий I тўғрисидаги энг катта ва қимматли саналган манба – Беҳистун қоятош ёзувларини, булардан ташқари Персепол саройидаги ёзувларни, шунингдек, Нақши Рустам қоятош ёзувларини мисол сифатида келтиришимиз мумкин. Масалан, Беҳистун қоятош ёзувларида биз юқорида номлари келтирилган сатрапликлар ҳақидаги маълумотларни топамиз. Антик давр тарихчиси Геродот ҳам форс ва бошқа халқлар тўғрисида ўз қайдномаларини ёзиб қолдирган.

Адабий бадий манбалар ҳақида сўз кетадиган бўлса, бахши шоир Ҳомернинг “Илиада” достонида келтириб ўтилган Аҳиллеснинг қалқони тасвирига алоҳида ўрин берилганини эслашга тўғри келади. Бу эпизод достончи Ҳомер томонидан тенгсиз бир ҳассослик билан тасвирга туширилган. Қалқон тасвири бу шунчаки бир қалқон тасвири эмас, балки ҳаёт тасвирига айланган. Бу ерда қадимги халқлар турмушининг реал манзараси ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам бу қалқонни чинакам маънода “оинаи жаҳоннома” деб атасак бўлади.

Троя жангига бағишланган достонда ҳикоя қилинишича, малика ва маъбуда Фетида ўз ўғли Аҳиллесга янги қурол-яроғ ясашиш учун Олимпга моҳир темирчи Ҳефестнинг олдига боради. Маълумки, Аҳиллеснинг жангавор кийимлари ва қуролларини дўсти Патрокл вақтинча олган, ва шу аслаҳалар билан жангга кирган эди. Жангда Патрокл Ҳектор томонидан ўлдирилган ва у ишлатган барча қурол-яроғлар шу тарика қўлдан кетган эди.

Достонда янги қалқоннинг ясалиши ҳақида шундай сатрлар бор:

“Ҳефест аввал улкан, маҳкам қалқон ясади, у нафис безакли,

Қалқон бешта қатлам бўлди, ҳар бир қатлам доирасида

Тангри Ҳефест кўп антиқа нарсаларнинг тасвирини чизди.”

Нихоятда кўп образларни турли вазиятлар ва давраларда тасвирлаб кўрсатган Ҳомернинг “Илиада” эпоси ўз кўлами билан жуда кенг воқеликни қамраб олади. Шунинг учун ҳам Ҳомернинг ҳар икки достонини, яъни “Одиссей” ва “Илиада”ни қадимги давр энциклопедияси деб аташади.

Чунки бу ерда юнон халқи маданиятининг турли жиҳатларига оид кўплаб маълумотлар тўпланган. Достонда баъзан жанговор лавҳалар осойишта ҳаёт ва табиат манзаралари билан алмашади. Шундай ҳолатни биз Аҳиллес қалқони ҳақидаги баёнларда учратамиз. Бу ҳақда таниқли юноншунос олим И.М.Тронский шундай деб ёзади: “Эпик ижодкорнинг назарида достон қаҳрамонларининг атрофини тўлдирган маиший ҳаётгина эмас, балки ўзга юртлар ва халқларнинг ҳаётига доир ноёб урф-одатлар ва маросимлар ҳам ўз ўрнига эга”.

Юнонистон ўзининг тарихий ва географик жойлашувига кўра Шарқ ва Ғарбни боғлаб турадиган йўл бўйида жойлашган эди. Шарқ мамлакатлари ва халқларига хос кўпдан-кўп ҳаётий воқеликлар Юнонистон халқларига таниш бўлиб, уларнинг ҳаётига ҳам таъсир этган ва синггиб кетган эди.

Немис файласуфи Ҳеорг Ҳегель Ҳомер ижоди ва Юнонистон тарихи билан бутун умр қизиқиш келган. У ўзининг “Фалсафа тарихи” деган асарида шундай деб ёзади: “Шоир (Ҳомер) ижоди ва Троя уруши даврининг ўғлини Аҳиллес Юнонистон закосининг юксак намунаси эди. Ҳомер шундай воқеликки, одам ҳаво билан яшагани каби унинг ижодида юнон дунёси яшайди. Юнонистоннинг ҳаёти ёшларнинг жасоратидан иборат. Уни шоирона йигит Аҳиллес очди ва Буюк Александр* тугатди. Уларнинг иккаласи ҳам Осиё билан жангга тушди”.

Дарҳақиқат, Ҳеорг Ҳегель, Юнонистон Эллада халқларининг тушида ёки ўнгида ҳам Шарқ билан яқин муносабатда эди, демоқчи.

Яна Ҳомернинг “Илиада” достонида чизилган Аҳиллес қалқони тасвирига қайтайлик. Қалқонда чизилган манзаралардан бирида қадимги даврдаги тўй тасвири бор. Албатта, тўй-томошалар ҳам энг эски удумлардан саналади ва унда ҳар бир халқнинг такрорланмас урф-одатлари, куй-қўшиқлари, нафис либослари, ширин таомлари, халқнинг истак ва армонлари бир ерда жам бўлади. Достонда тасвирланишича, кун кеч бўлиб халқ ҳар кунги даладаги ишидан қайтганидан сўнг, атрофга қоронғулик чўка бошлади ва келин-куёвнинг тўй маросими мусиқа садолари билан ўз авжига чиқади. Тўй манзараси “Илиада”да шундай тасвирга эга:

“Бу шаҳарда машъалалар ёруғида ёш келинчакни

Ётаклашиб, қўшиқ айтиб кўчалардан олиб ўтурлар.

Ёш-яланғар давра қурур, рақс тушур, янграр лиранинг

Ва сурнайнинг шўх овози, ўз уйининг остонасига

Чиққан хотин-халаж тўйни таажжубла қилур томошо.”

Шубҳасиз, бу тўй манзараси кўпроқ шарқ халқларининг қадимги удумларига ўхшаб кетади. “Илиада”да бундай воқеликнинг мисол қилингани бежиз эмас. Чунки, Кичик Осиё ва бутун Осиё халқлари орасидаги алоқа кечагина пайдо бўлиб қолган эмас. Бунинг қатор тарихий сабаблари бор. Жумладан, бунга Буюк Ипак йўли. Бу йўл халқларни, уларнинг ўй-фикрларини, фалсафа ва закосини, урф ва удумларини яқинлаштирган эди. Турли лаҳжаларда янграган сўзларда, қадим замонларнинг ўчиб кетган оғриқли қийқириқларида, турли томонлар ўртасидаги жангларда аср тушган ва қул қилинган тутқинларнинг азобларида бу тарих яширингани шубҳасиз.

Гарчи қалқон уруш асбоби бўлса-да, унда тинч ҳаёт манзараларининг тасвири ҳам ўз ўрнини олган. Жангчи қилич ё найза кўтариб душманига ҳамла қилар экан, рақибнинг қалқонида биринчи бўлиб унинг кўзига қадаладиган нарса ўша хотиржамликнинг, тинчликнинг сурати эмасми? Ҳар қандай рақиб худди шу тинчликни, хотиржамликни деб жанг қилмайдими?! Достонда Ҳомер тасвирлаган хотиржамлик суратлари қуйидагича:

“Яна у барқ уриб ўсган буғдойзорни ҳам нақш қилди,

Ўроқчилар ўроқларни ярақлатиб буғдой ўрарди.

Бир томонда тўп-тўп ётар ўрилган ул олтин бошоқлар...”

Мана тинчликнинг, бахтли ҳаётнинг иккинчи сурати:

“Ҳефест яна узумзорни тасвир этди,

Олтин боғда қора тусда эди узум бошлари.

Нафосатла тўқилган кўп саватларда тотли узумни

Ташийдилар йигит-қизлар гўдақлардек шўхлик қилишиб,

Ер тепиниб, қўшиқ айтиб, қийқиришиб боришар шодон”.

Ҳомер ҳақиқатдан ҳам ҳаётнинг ачиқ ҳолатларини аёвсиз ва бирон-бир бўёқларсиз, рўй-рост тасвирга олувчи чин реалист ижодкордир. Айниқса, унинг қирғинбарот уруш манзараларини, қонли ўлим ваҳшатларини айтиб, қуйлаб ўтиши, қонли жанг тафсилотлари ва ўлим тигидан жараҳатланган аскарларнинг ҳаёт билан видолашувлари акс этган вазиятларни батафсил баён қилгани, бу бахши-куйчининг тўғри сўз, ҳаққоний тасвирловчи уста эканидан далолат беради.

Реалист ижодкорнинг қалқон тасвири давомида нафақат тинчлик балки уруш манзарасини ҳам чизгани, мавжуд воқеликларнинг ҳақиқий эканини исботлаб бера олади. Жумладан, “Илиада”да тасвири берилган урушлар тўғрисидаги қуйидаги сатрларга эътибор қаратинг:

“Тараф-тараф бўлиб ана жанг бошланди дарё бўйида;

Найза отиб бир-бирларин маҳв этмоқда ана лашкарлар.

Адовату низо изғир кўшин аро, яна шум ўлим;

У гоҳ човут солар соғга, гоҳ ярадор илқидан тутар...”

“Илиада” достони давомида Ҳомер турли сюжетларнинг кўринишларини сўзлар ёрдамида маҳорат ва синчковлик билан ёритиб борганининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Ҳомер ҳақиқатан ҳам сюжетларни яратувчи уста, агар бу фикрни яна ўзгачароқ тарзда таъкидлаш лозим бўлса Ҳомер ҳаётни ўзининг ўткир нигоҳи билан теран кузатувчи ва ҳодисаларни турли воқеаларнинг оқибати деб билувчи ва унинг сабабларини эринмай ўрганувчи одил ҳакамдир. Қуйида бахши рапсод Ҳомер томонидан гўёки Ҳефест кўли билан чизилгани таъкидланаётган ҳаёт манзараларидан яна бири:

“Ана икки ёлдор арслон тўсиб чиқиб пода олдидан

Бир буқани бўғизлайди, шўрлик маърар жон аччиғида.

Уни итлар ва чўпонлар қутқаргани югурадилар,
Лекин шерлар парво қилмай шиладилар буқа терисин.”

Хомер бутун дoston давомида шунга ўхшайдиган ҳаёт манзарасини, ўлим ва ажал лаҳзаларини, меҳнат ва машаққат онларини кўп бора ўзининг қалб ойнасига чизган ва жангу жадаллар тўғрисидаги қўшиқларнинг ишқибози бўлган одамларга куй ва чолғу жўрлигида етказган. Шу сабаб қалқондаги тасвирлар кишида қадим замонлардаги турмуш лавҳаларининг давомидек таассурот уйғотади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А.М. Прохоров ; 1969–1978, т. 7. стр. 97.
2. Хомер “Илиада” русчадан Қодир Мирмуҳамедов таржимаси, Тошкент–1988. 115-бет.
3. Г.В.Ф.Гегель. Лекции по философии истории. Перевод А.М.Водена. СПб.2000. стр.258.
4. В.Ф.Хеорг. Хегель. Философия истории, (Georg Wilhelm Friedrich Hegel.: Philosophie der Geschichte) пер. А.М.Водена. Т. 8, СПб. :Наука, 2000-480с. Стр. 256-257. Серия “Слово о сущем” PDF 26,6 Мб.ISBN: 5-02-028169-7
5. Г. В.Ф.Гегель. Лекции по философии истории. Перевод А.М.Водена. СПб. 2000. стр.253.
6. Г.В.Шишкина., Р.Х.Сулейманов., Г.А.Кошеленко., Согд // Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв. ред. Г.А.Кошеленко. Москва: Наука, 1985, с.273.
7. Becking, B., 2017. Mercenaries or Merchants? On the Role of Phoenicians at Elephantine in the Achaemenid Period. Die Welt des Orients, 47(2), pp.186-197.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада биринчи навбатда Хомернинг “Илиада” дostonи лисоний сифатларининг таҳлили берилган. Яна дostonнинг композицияси ва бошқа бадиий хусусиятларининг ўзига хос томонлари ёритилган. Дoston матнидан турли мисоллар келтирилган ва берилаётган хулосалар, бошқа тадқиқотчиларнинг хулосалари билан қўшиб далилланган. **Таянч сўзлар:** “Илиада”, “Одиссей”, Хомер, антик давр, Хитой, Жанубий ва Шарқий Осиё, Хоразм, Юнонистон, Рим, Европа, эпитет, Троя, Олимп, Ахиллес қалқони, Александр Македонский, Хеорг Хегель, реалист, эҳром.

♦ **Annotation:** This article first analyzes the linguistic qualities of Homer's Iliad. Then the features of the composition and other artistic features of the epic are highlighted. Various examples from the text of the epic are given, and the conclusions drawn are supported by the findings of other researchers. **Key words:** Iliad, Odyssey, Homer, ancient period, China, South and East Asia, Khorezm, Greece, Rome, Europe, epithet, Troy, Olympus, Achilles Shield, Alexander the Great, Georg Hegel, realist, pyramid.

♦ **Аннотация:** В данной статье сначала анализируются языковые качества «Илиады» Гомера. Затем выделяются особенности композиции и другие художественные особенности эпоса. Приводятся различные примеры из текста эпоса, а сделанные выводы подкрепляются выводами других исследователей. **Ключевые слова:** «Илиада», «Одиссея», Гомер, античный период, Китай, Южная и Восточная Азия, Хорезм, Греция, Рим, Европа, эпитет, Троя, Олимп, Ахиллесов щит, Александр Македонский, Георг Гегель, реалист, пирамида.

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ЖАМОАТЧИЛИК ОНГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

БАХОДИР ЭШБЕКОВ
СамДЧТИ тадқиқотчиси

Сўнгги ўн-ўн беш йил давомида ахборотларнинг жадаллашуви инсонларнинг ўзаро ва табиат билан муносабатларида сўз эркинлиги, очиқлик ва шаффофлик, оммавий ахборот воситалари, интернет тармоқлари орқали берилаётган кўрсатув, эшиттириш ва мақолалар инсон онгига таъсир ўтказмай қолмайди. Буларнинг барчаси икки кўринишга эга бўлиб, ижобий ёки салбий, яратувчилик ёки кўпурувчилик кўринишида ўз аксини топади.

“Унутмаслик керакки, оммавий ахборот воситаларида, ижтимоий тармоқларда ҳолис ахборотларнинг ўз вақтида бериб борилиши айрим кимсалар тарқатаётган ёлғон маълумотларнинг олдини олади” [1:279]. Жамиятда ҳолис ахборот тарқатувчиларнинг роли қанчалик кучли бўлса, халқ уларга шунчалик кўп ишонади. Масалан, ҳар куни эрталаб телевидение ёки радиода бериладиган тонги дастурлар ўз мухлисларига эга. Бу дастурлар мухлисларга кун аввалида яхши кайфият ва қилиниши лозим бўлган ишларига унум бағишлайди.

Телевидение орқали берилаётган кўрсатувлар, жонли мулоқотлар, миллий ва хорижий сериаллар ўзимиз билмаган ҳолда онгимизга таъсир қилади. Узоққа бормайлик, оддий қишлоқ аёлининг тадбиркорлиги ҳақидаги кўрсатув айрим хотин-қизлар бизнес бошлашига туртки бўлиши мумкин. Моҳирлик билан тайёрланган телемахсулотда қаҳрамоннинг кўп қийинчилик кўргани, лекин ўз мақсади ва орзу-

Шу нарса аёнки, жуда қадим замонлардан бери Эллада халқларининг ҳаёти Шарқ халқларининг турмуш тарзи билан чамбарчас ҳолда давом этиб келаётир.

Қадимги Греция, Эллада халқлари ва Хомернинг “Илиада” ва “Одиссея” эпик поэмалари тўғрисида жуда кўплаб катта ва кичик илмий тадқиқотлар олиб борилган. Қўлингиздаги бу мақолада аввал эълон қилинган илмий ишлар қараб чиқилди ва маълум даражада тартибга солиниб жамланди, тадрижий хулосалар учун замин ҳозирланди.

8. Ўзбек миллий энциклопедияси Т-ҳарфи. Давлат илмий нашриёти. Тошкент. 665-бет.

9. Хомер “Илиада” русчадан Қодир Мирмуҳамедов таржимаси, Тошкент–1988. 313-бет.

10. И.М.Тронский. История античной литературы. 3-е изд. – М., 1957. стр.111.

11. И.М.Тронский. История античной литературы. 3-е изд. – М., 1957. стр.112.

12. “Буюк Александр – Македониялик Александр (Искандар Мақдуний) назарда тутилмоқда.

13. 14. Хомер “Илиада” русчадан Қодир Мирмуҳамедов таржимаси, Тошкент–1988. 315-бет.

15. Translations of Homer's “Iliad” into the Languages of the World. Nuriddin Ochilovich Yusupov. International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology (IJIRSET) INDIA. e-ISSN: 2319-8753, p-ISSN: 2320-6710 | www.ijirset.com | Impact Factor: 7.512 | Volume 10, Issue 4, April 2021 | DOI:10.15680/IJIRSET.2021.1004143

интилишларининг рўёби сари тинмай ҳаракат қилиб, ниятига етганини кўрган томошабинда унга ўхшаб иш юритиш истаги пайдо бўлади.

Жонли мулоқотларда томошабинлар фикр-мулоҳозаларини фаол ва эркин баён этаётгани уларнинг қараш ва муносабатлари ўзгараётганини билдиради. Шунингдек, кўрсатилаётган маҳаллий ёки хорижий сериалларнинг мазмуни, улардаги эпизодлар, хоҳлаймизми-йўқми, томошабинларнинг қанчадир қисмига таъсир этмай қолмайди.

Ота-боболаримиз азалдан оилани муқаддас санаб, унинг тинчлиги ва фаровонлиги учун жой куйдирган. Фарзандларига шунга мос тарбия берган. Аччиқ бўлса-да, бир ҳақиқатни унутмаслигимиз керак, бугун телевидение орқали намойиш этилаётган ўзлгимизга зид, мафкурамизга тўғри келмайдиган сериаллар ажрашишлар билан боғлиқ ҳолатлар кўпайишига ҳам сабаб бўлмоқда. Жумладан, 2021 йилнинг 4 ойида 12 806та ажрашиш қайд этилган. Сабаблар кесимида қарайдиган

бўлсак, эр-хотин ўртасидаги келишмовчилик – 48,4, учинчи шахсларнинг – қайнона-қайнота ёки қариндошларнинг аралашуви – 17,4, ёшлар оила қуришга тайёр эмаслиги – 11, моддий етишмовчилик, турмуш ўртоғининг ишсизлиги ва бошқа иқтисодий қийинчиликлар – 6,3 фоизни ташкил этган.

Айтайлик, сериалдаги аёл эрига ёлгон гапиргани ёки овозини баландлатиб, жанжал қилганини кўрган бўлгуси уй бекасининг бундай қилмаслигига ҳеч ким кафолат бера олмаса керак. Шунинг учун ҳам инсон онгига таъсир қилувчи бу механизмни мутлақо қайта кўриб чиқиш ва ўзлгимизга мос мафкуравий ва маънавий жиҳатдан пухта тайёрланган, худди “Ўтган кунлар” каби фильмларни кўпайтириш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, ОАВда ўзлгимизга мос ва хос кўрсатув, эшиттириш, мақолалар ва репортажларни кўпайтириш лозим.

Ижтимоий тармоқларда инсон онгига салбий таъсир этувчи бузғунчи ғоя ва таҳдидлар, ахлоқ-одоб нормаларига тўғри келмайдиган кўпоровчилик ва террористик ҳаракатлар тарғиб қилинишига йўл қўймасак, авлодларимизни аждодаларимизга муносиб қилиб тарбияласак, орзу-мақсадларимиз ушалишига, Ватанимиз тинчлигига, иқтисодиётимиз юксалишига ҳисса қўшган бўламиз.

Бугун ахборот майдонида муносиб ўрин эгаллаш учун миллий қарашларимиз ва мафкураимизни янада мустаҳкамлашимиз лозим. Геосиёсий таҳлиллар шуни кўрсатадики, тўғиз ахборотлашган жамиятда кучли рақобат юзага келди. Шу туфайли яна бир бор ахборот асрида ёшларнинг дунёқараши учун кураш мавзусини тилга олишга мажбурмиз. Зеро, етакчи ОАВ тармоқларида жамиятнинг маънавий қиёфасини бузиш, тўнтариш ясашга уринишлар, ҳукмронликка интилишдаги геомафкуравий манфаатлар учун кураш кучаймоқда. Яқин Шарқ, Афғонистон ва бошқа минтақалардаги тўқнашувларнинг геосиёсий моҳияти ҳам ахборот кураши кучайганини тасдиқлайди.

Ириқ давлатларнинг сиёсати таъсир кучини оммавий ахборот воситалари орқали кузатиб бораёпмиз. Шунинг учун ҳам ахборот хавфсизлигини таъминлашда баркамол авлодни тарбиялаш муҳим вазифага айланди.

Маънавий баркамолликни инкор этувчи Ғарб индивидуализми дунё ёшларининг онгига ёмон таъсир кўрсатмоқда. Ахборотлаштириш ва глобаллашув жараёнлари бир-бирини тўлдириб, таъсир доирасини кенгайтираётган давр келди. Ғарб давлатларида ахборотларни тез қабул қиладиган ёшлар онгига, “деструктив культ”, паратоталитар, неонацистик йўсиндаги ғояларни сингдиришдан, фанатизмга мойил ўсмирлардан вайронкор куч сифатида фойдаланишнинг замонавий тенденциялари ҳақидаги қайдлар берилиши бежиз эмас [2:32].

Баркамол авлодни тарбиялаш – барча оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқларнинг ҳимояланганлик даражасига боғлиқ жараён. Яъни, бу вазиятда таълим-тарбияга, мамлакатнинг миллий ва ҳарбий манфаатларига зид ахборот хуружларини бартараф этиш учун қатъий чоралар кўриш талаб этилади. Ахборот хавфсизлигини таъминлаш худди шундай таҳдидларнинг олдини олиш ва бартараф қилиш механизмнинг амалдаги ифодасидир.

Бугун оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлардаги ҳар бир материал аниқ манбага асосланган, ҳолис ва шаффоф бўлиши, танқидий, таҳлилий ва мунозарали материаллар кимларнингдир ғаразли мақсадларига эмас, аксинча, халқ ва давлат манфаатлари учун хизмат қилиши лозим. Шу боис бугунги кунда ижтимоий йўналтирилган ОАВ, ижтимоий тармоқларнинг жаҳон сиёсий жараёнларига таъсирини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Мафкуравий экспансия оммавий ахборот воситаларида иқтисодий блокада ва ҳарбий куч ишлатиш таҳдиди билан кўзга ташланмоқда. Блогерларнинг кибермақонда стихияли тарзда амалга ошираётган даҳанаки жанглари, ур-сурлари туфайли омманинг сиёсий жипслашишига ва содир этилаётган жараёнларга жавоб тариқасида агрессив муносабат билдиришига сабаб бўлмоқда [3:14]. Оқибатда юқоридаги каби ҳолатлар айрим давлатларда инсон ҳуқуқлари поймол бўлишининг олдини олиш эмас, балки минтақавий сиёсий-маданий, иқтисодий ҳамкорлик бутунлай парчаланишига олиб келмоқда. Бу давлатларнинг иқтисодиётини издан чиқариб, ишсизлик ортишига, аҳоли

турмуш шароити оғирлашишига сабаб бўлмоқда.

Афғонистондаги сиёсий ўзгаришлар, ҳокимиятнинг толиблар қўлига ўтиши мамлакат иқтисодиётини издан чиқариб, ночор ҳолатга солиб қўйди. Бугун аҳолининг аксарияти ишсизлик, камбағалликдан азият чекмоқда, қашшоқлик даражаси кун сайин ортиб бормоқда.

Ахборот майдонида ёшларнинг илмий ва маънавий интилишларига таҳдид қилувчи оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлардаги геомафкуравий хавф-хатарларни таҳлил қилсак, мустамлакачилик сиёсати ҳали-ҳануз йўқолмаганини, балки шаклу шамойилини ўзгартираётганининг гувоҳи бўламиз.

Бугун оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлар одамларнинг онгига, уларнинг қарашларига таъсир этувчи асосий восита бўлиб қолмоқда. “Энг асосийси, оммавий ахборот воситалари мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ўзгариш ва янгиланиш жараёнларини ҳар томонлама таҳлил қилиб жойлардаги ижтимоий муаммоларга, ҳато ва камчиликларга давлат идоралари ва жамоатчилик эътиборини қаратаётганини алоҳида қайд этиш лозим” [4:437]. Бу механизмлар – кўрсатув, жонли эфир, ток шоулар, эшиттиришлар, мақола ва ижтимоий тармоқлардаги материаллар эканини яхши биламиз. Ёшларимиз уларнинг тарбиявий, мафкуравий ижтимоий, сиёсий ҳолатига, ижобий жиҳатларига эътибор қаратиши лозим бўлади.

Геосиёсий кучлар ахборот майдонида турли йўл ва воситалар орқали ахборот маконини назорат қилади. Улар шакланган қоида ва ахлоқий нормаларга амал қилмасдан, онгли равишда миллатларнинг диний, миллий, ахлоқий қарашларига, урф-одат ва анъаналарига зиён етказувчи ахборотларни кўпайтиришга уринади. Мисол учун, 2013 йилги ахборот тўлкинида Ғарб давлатларида бир жинсли никоҳларга қонуний рухсат берилгани ҳақида, “охир замон” ваҳимаси доирасида кетма-кет ахборотлар берилди. Аммо бунда айрим оммавий ахборот воситалари бир томонлама далилларга эътибор қаратди. Ғарб сиёсатчиларида уларни адолатсиз жамиятнинг қурбонлари деб маълумотлар тарқатиш ҳолатлари юз берди, бу эса онгли равишда ахборотни сохталаштириш эди. Улар бундай ҳаракатлари билан оломон психологиясини бошқарувчи ахборий фон яратишга, одамларнинг ҳиссиётини манипуляция қилувчи механизмни ишга солишга интилади.

Ахборот майдонида ўз турмуш тарзини ташвиқот қилиш орқали ўзгаларнинг қадриятларини обрўсизлантириш, ўз-ўзини йўқ қилиш механизмни сездирмасдан осонликча йўлга қўйиш кучайиб бормоқда. Ахборот маконидан телевидение улкан сарҳадларни қамраб олиши яхши маълум. Бугун деярли ҳар бир оилада телевизор бор. У орқали узатилаётган кўрсатув, токшоу ёки сериаллар томошабиннинг онгига таъсир қилиши яхши маълум. Реалликни ифода этаётгандек кўринган айрим сериалларда ота ва бола, эр-хотин, келин билан қайнона, яқин қариндошлар ўртасидаги хатти-ҳаракатлар ҳаётимизга салбий таъсир кўрсатаётгани сир эмас. Шу боис булар қадрият ва анъаналаримизга мос равишда мувофиқлаштирилиши энг асосий вазифага айланмоғи лозим.

Ижтимоий ва сиёсий позицияга эга бўлмаган аҳоли сиёсий телеканаллар туфайли манипуляцияга кўпроқ дучор бўлмоқда. Ёшлар маънавий ва руҳий баркамолликни таъминлаш орқали халқаро ахборот майдонида берилаётган мафкуравий таҳдидларга муносиб жавоб қайтариши лозим.

Менталитетга ёт ахборотлар билан миллатни маънан синдиришга, ўз цивилизациясига нисбатан совуққонлик ва лоқайдлигини кучайтиришга эътибор қаратиларди. Жумладан, яқинда Қозғистонда газ нархи ошиши туфайли ўтказилган норозилик намоишлари хорижий мамлакатлардан туриб бошқарилаётгани айtilди. Мақсад мамлакат бошқарув тизимини ўзгартириш ва ҳокимиятни эгаллаш экани, намоишчилар орасида хориждан ёлланган жангарилар ҳам борлиги исботланди. Бу пайтда оммавий ахборот воситалари ва интернет тармоқлари орқали ёлгон маълумот тарқатиш ва одамларни бу ҳаракатларда иштирок этишга чақиришга уринишларнинг олдини олиш мақсадида ижтимоий тармоқлар маълум вақтгача чегараланди. Бу катта талафотларнинг олдини олди.

Сиёсий гуруҳлар, партиялар, диний оқимлар ҳукуматга нисбатан норозилик келтириб чиқаришда айнан ахборотдан

фойдаланади. шиддатбилан ривожланаётган бугунги даврда ҳар қандай одам телевидение, радио, газета-журнал ва интернетдан жуда кўп маълумот олиш имконига эга бўлмоқда. Оммавий ахборот воситалари ёрдамида ёш авлодни Ватанга садоқатли, ўзаро меҳр-оқибатли қилиб тарбиялаш Янги Ўзбекистон шароитида ахборот хавфсизлигига тизимли, стратегик ёндашувни тақозо қилади. Табиийки, бундай ҳолатда унинг субъекти, объекти, таъминотидаги муаммолари,

хавф-хатарлар ва ахборот оқимларнинг қайси томонга қараб кетаётганини аниқлаш долзарблашиб бораверади.

Юқоридаги ҳолатлар оммавий ахборот воситаларининг жамиятдаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсирига, ҳокимиятнинг самарадорлиги ва бошқа соҳаларни ёритиб бориш вазифаларига талабни кучайтирмоқда. Ҳар биримиз бу борадаги ислохотларга ўз ҳиссамизни қўшишимиз, юртимиз тинчлиги ва осойишталиги йўлида курашишимиз керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: O'zbekiston, 2021.
2. Ф.Х.Мухамеджанова. Ахборот глобаллашуви ва ёшлар маънавияти. Тўплам. Ёшларни ахборот-психологик хуружларидан ҳимоя қилиш технологиялари: назария ва амалиёт. Республика илмий-назарий конференция материаллари. –Т.: 2012.
3. Г.Р.Ибрагимова. Глобальное информационное пространство в условиях формирования нового мирового порядка. Автореферат на соискание кандидата политических наук. Ташкент – 2012.
4. Ш.М.Мирзиёев. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Т.: Ўзбекистон, 2020.

♦ **Аннотация:** Мақолада Янги Ўзбекистонни ривожлантиришда оммавий ахборот воситалари соҳасидаги ислохотларнинг жамият билан узвий боғлиқ жиҳатлари тадқиқ этилган. Маҳаллаларда жамоатчилик онгини шакллантириш билан боғлиқ механизмлар борасидаги қарашлар фалсафий ўрганилган. **Таянч сўзлар:** Жамият, жамоатчилик онги, оммавий ахборот воситалари, фалсафий қараш, инсон, маънавият, кўрсатув, мақола, мулоқот.

♦ **Annotation:** The article scientifically examines the integral aspects of the ongoing reforms in the field of mass media in the development of the new Uzbekistan. It philosophically explores the views on the mechanisms associated with the formation of public consciousness in the mahallas. Key words: Society, public consciousness, media, philosophical view, human, spirituality, default, article, communication.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются неотъемлемые аспекты проводимых реформ в сфере средств массовой информации в развитии Нового Узбекистана. Философски исследуются взгляды на механизмы, связанные с формированием общественного сознания в махаллях нашей страны. **Ключевые слова:** Общество, общественное сознание, СМИ, философский взгляд, человек, духовность, дефолт, статья, общение..

МЕДИА АХБОРОТ МОТИВЛАРИ – ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ ВА ПСИХОЛОГИЯСИГА ТАЪСИР ЭТИШ МЕХАНИЗМИ СИФАТИДА

ЖОНИБЕК
ТАНИКУЛОВ
СамДУ
тадқиқотчиси

Жамоатчилик фикри – турли қарашларга эга бўлган инсонларнинг бир-бирига тўлиқ мос келиши шарт бўлмаган жътиқод ва қарашларининг статик йиғиндиси сифатида юзага келувчи жараёндир. Бу феноменнинг “жараёнлиги” шундаки, у (жамоатчилик фикри) доимий ўзгарувчан, шакл-шамойилига кўра турланувчан ва психологик таъсирга мойиллиги юқори бўлган қарашлар, ҳаракатлар ва нуқтаи назарлар ҳосиласи ҳисобланади. Шу сабаб жамоатчилик фикри уч босқичда шаклланади, яъни “локал”, “регионал” ва “глобал”. Масаланинг аҳамиятли жиҳати шундаки, жамоатчилик фикри шаклланишининг ҳар қандай босқичи учун “психологик таъсир” бирламчи омил ҳисобланади.

Психологик таъсир – турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикри, ҳиссиёти ва хатти-ҳаракати таъсир кўрсата олиш. Унинг жамоатчилик фикрига таъсир этиш механизмини уч шаклда намоён бўлишини кўриш мумкин:

Вербал таъсир – сўз ва нутқ орқали кўрсатиладиган таъсир. Жамоатчилик фикрига таъсир этишга қаратилган ҳар қандай “вербал таъсир”, у монологик нутқ бўладими ёки диалогик нутқ, субъект ўзидаги барча сўзлар захирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб ишлатишга ҳаракат қилади.

Новербал таъсир – нутқсиз таъсир этиш усулидир. Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир-бирига нисбатан тутган ўрни, ҳолати (яқин, узоқ, интим), қилиғи, мимика, пантомимика, қараш, бир-бирини бевоҳита ҳис қилиш, ташқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, ҳидлар) киради. Жамоатчилик фикрига таъсир этиш жараёнида юқоридаги элементларнинг барчаси иштирок этиб, жамоатга таъсир доирасини янада кучайтириб, субъект ва объектни (таъсир этувчи ва таъсирланувчи) бир-бирини яхшироқ билиб олишига ёрдам беради [1:116].

Жамоатчилик фикрига медиа психологик таъсир этиш воситаларини ўрганувчи илмий назарияларга қуйидагиларни қиритиш мумкин:

Таъсирчан мойиллик назарияси (ADT) [2:201] – жамоатчилик фикрини ижобий ёки салбий шаклланишига таъсир этувчи ҳис-туйғуларни, шакллантирилган жамоатчилик фикрида юзага келадиган конфликтларга эътибор қаратадиган оммавий ахборот воситаларини ва бунга жамоатчиликнинг қандай муносабатда бўлишини тадқиқ этишга асосланади.

Симуляция назарияси (ST)[3:527-538] – бу жамоатчилик фикрининг шаклланишида ақлий симуляциялардан

фойдаланувчи медиа ахборот воситалари эътиборидаги ташқи маълумотлар, яъни медиа ахборот воситалари эътиборидан тўлиқ қиқиб кетмаслигини исботлашга қаратилган назария.

Ўйин назарияси[4: 108] – бу психологик назария бўлиб, у жамоатчиликни медиа ахборот воситаларидан завқланишига сабаб бўлувчи омилларни ўрганишга эътибор қаратади. Бу назариянинг тадқиқотчилари ўйин фаолияти жамоатчилик фикрини шакллантиришда асосий восита деб ҳисоблайди ва бу қарашларини исботлаш учун қуйидаги учта фактга эътибор қаратади: Биринчиси, медиа ахборотнинг жозибадорлиги ва ички мотивациясига, иккинчиси, биз идрок этган воқеликдаги ўзгаришларни медиа ахборот олами билан боғлиқ эканига, учинчиси, медиа таъсирнинг жамоатчилик онгида тез-тез тақоррланиб туриш имкониятига эга эканига.

Жамоатчилик фикрига психологик таъсир – бу тушунча кўплик маъносида ишлатилиб индивидуал, яъни шахсга таъсирдан фарқ қилади. Масалан, шахсга таъсирда субъектнинг объектга индивидуал таъсири назарда тутилса, жамоага таъсирда индивидуал шахс ёки гуруҳнинг таъсир этиш методлари асосида ўтказиладиган бир томонлама таъсир тушунилади.

Маълумот учун: Шахсга ёки жамоага психологик таъсир этиш учун, индивидуал субъектда қуйидаги “профессионализм” кўникмаси шаклланган бўлиши керак:

– Актив ҳолат. Таъсир этувчи субъект аудиторияда агар кресло ёки диван каби мебел бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслиги, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойига қарамаслиги, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқаяётганини билдириши;

– суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш. Субъект

нафақат суҳбатдошини ўзига жалб қилиши, балки навбат келганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам қизиқтира олишни билиши;

– ўйчан жимлик. Таъсир этувчи таъсирланувчи (объект) гапираётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзининг суҳбатдан манфаатдорлигини кўрсата олиши керак бўлади [1:119].

Медиа ахборотнинг психологик таъсири – инсон омилига бевосита таъсир этиш асносида, унинг ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларга билвосита “эгаллик” қилади. Медиа таъсир элементлари полифункционал бўлиб, ҳар бири ўзига хос аудиторияни (жамоатчилик фикрини) шакллантиради. Буларга мисол тариқасида қуйидаги “медиа таъсир” механизмларини кўрсатиш мумкин:

1. Медиа ахборот воситалари институционал ўзгаришларнинг аниқ механизмига асосланиб ҳаракат қилади. Хусусан, медиа истеъмолчиларни (жамоатчилик фикри) дунёқарабини ўзгартириш учун озуқа вазифасини ўташ орқали кичик ва тугалланган институционал ўзгаришларни юзага келтиради. Жамоатчилик фикри бу ўзгаришлар доирасида ўзгариб боради, бу эса медиа ахборот воситаларининг жамоатчилик фикрига “аста-секин таъсир” этиб боришини таъминлайди.

2. Турли шароитларда медиа ахборот воситалари жамоатчилик фикрининг шаклланишига кўмакчи бўлади ва жамоатчилик фикрини бошқаришда шахсий имтиёзларга эга бўлади. Масалан, жамоатчиликка оммавий маълумотларни тарқатиш орқали жамиятда – институционал ўзгаришларни юзага келтиради. Шу орқали, жамиятда умумий билимларни яратади, бу эса медиа таъсирни амалга оширишга ёрдам берадиган, жараёни мувофиқлаштирилишига қаратилган ҳаракатларни осонлаштиради.

3. Медиа ахборот воситалари парадоксал равишда универсал таъсир механизмига эга ҳисобланади. Медиа ахборот жамоатчилик фикрига таъсир этувчи институционал тизим сифатида доимий такомиллашув хусусиятига эга бўлиб, ахборот яратиш ва уни турли шароитларда, статус-квони доирасида оммавийлаштириш механизмига эга ҳисобланади. Медиа ахборот умумий билимларни яратиб, янгисини рағбатлантирадиган эмас, балки мавжуд ахборотларни қўллаб-қувватловчи (мустаҳкамловчи) фаолият олиб боради.

Медиа психологик таъсирни кучайтиришни мақсад қилган ОАВ 1920 йилдан бошлаб маркетинг, реклама ва жамоатчилик билан алоқалар бўйича мутахассисларни ўзига жалб этиш стратегиясини ишлаб чиқа бошлаган эди. Асосий мақсад, медиа истеъмолчиларнинг ҳулқ-атворини ўзгартириш, уларда (жамоатчиликда) медиа ахборотга мойиллик берувчи мотивацияни ошириб бориш эди [5:43-58]. Шу тариқа жамоатчилик фикрига медиа воситалари асосида психологик таъсир этишнинг даврийлиги босқичма-босқич ошириб борилди. Айниқса, 1950 йилда телевидениенинг пайдо бўлиши медианинг таъсирини янада ошиб кетишига сабаб бўлди. Шундан сўнг шахснинг психологиясига медиа ахборот таъсири даражасини ўрганиш, унинг позитив ёки негатив таъсири борасида тадқиқотлар олиб бориш жадаллашди. Жумладан, тадқиқотчилар болаларнинг ўқиш қобилиятига телевизор кўришнинг таъсирини ўрганишга киришди. Кейинчалик, улар болаларнинг хатти-ҳаракатига зўравонлик билан телевизор томоша қилишнинг таъсирини ўрганишни бошлади. Тадқиқотларнинг марказида “болалар телевидениеда кўрган хатти-ҳаракатларни намоён қилиши ёки зўравонлик хатти-ҳаракатини нусхалаши мумкинми?” каби саволлар бўлди. Бундай тадқиқотлар нисбатан кенг ривожланган марказларнинг қаторига “Америка Психология Ассоциацияси”даги “Медиа психология” бўлимини (ҳозирги Медиа психология ва технологиялари бўйича АРА Жамияти) қиритиш мумкин.

Бугунги кунга қадар медиа ахборот воситаларининг жамоатчилик фикрига ижобий ва салбий таъсири борасида олиб борилган илмий тадқиқотларнинг ҳулсаларида қуйидаги кўрсаткичлар [6] кўп учрамоқда:

– Сўнгги йилларда ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш сезиларли даражада ошди. Масалан, “Pew Research Center”нинг маълумотларига кўра, АҚШдаги америкаликларнинг 72 фоизи ижтимоий тармоқлардан фойдаланмасдан кунни ўтказишни

тасаввур эта олмайди;

– аксарият инсонлар оила ва дўстлар билан алоқада бўлиш, дунё янгиликларини олиш ва ўз сиёсий қарашларини ошириб бориши учун ижтимоий тармоқ воситаларидан фойдаланиш энг самарали восита деган ҳулосага келишмоқда. Бу албатта, медиа эришаётган психологик ютуқ ҳисобланиб, ижтимоий тармоқлардан фойдаланишнинг узоқ муддатли даврий натижасидир;

– ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш ҳали нисбатан янги бўлгани сабаб, унинг таъсир кенглиги ва оқибати бўйича асосланган узоқ муддатли тадқиқотларнинг ҳулосаси мавжуд эмас. Аммо бир нечта тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ижтимоий медиа руҳий саломатликка турли йўллар билан таъсир қилади. Аксарият тадқиқотларнинг ҳулосасига кўра – ижтимоий тармоқларга ишонч ва ундан фойдаланиш ортиб бораётгани натижасида ижтимоий медиадан фойдаланувчиларда тушқунлик, ёлғизлик, ҳасад ва ҳатто руҳий хасталикка чалиниш хавфи ошиб бормоқда;

– ижтимоий медиа одамларга узоқда яшайдиган ёки алоқани йўқотган оила ва дўстлар билан қайта боғланиш имконини бериши туфайли машҳурлиги ортиб бораётган бўлса, бугунги пандемия даврида муҳим алоқа воситаси сифатида ижтимоий заруратга айланмоқда;

– кенг жамоатчиликда медиа ахборот олишни кучайиб бориш тенденцияси кузатилмоқда. Бу жараён одамларнинг хабарларни кўриб чиқишга мойиллиги ортаётгани билан изоҳланмоқда;

– медиа тармоқлардан фойдаланиш инсонга ўзини яхши ҳис қилиши учун зарур восита деб, бу гапни ёқловчилар сонининг кўпайиб боришида битта асос бор – ижтимоий медиа психологик таъсир этиш асосида одамларни қайтиб келишга мажбур этмоқда, чунки улар ўша яхши ҳис-туйғуларни такрорлашни хоҳлашади;

– медиа ахборот берувчи ижтимоий тармоқлар ҳам инсонда ўз-ўзини ҳурмат қилишни ошириши мумкин. Масалан, агар одам ўз қарашлари ёки фикрлари билан онлайнда ижобий кўрилган бўлса, унинг қарашларини ёқлаб кўпчилик фикр билдирса ва ўзаро таъсирга эга бўлса, демак, у ўзини кимларгадир керак деб ҳисоблайди ва бошқаларни ўзи билан ҳисоблашини истайди;

– медиа ахборот технологиялари инсонларни бир-бирига яқинлаштириш ўрнига жамоатчилик фикрини шакллантириш жараёнида тескари таъсир кўрсатиши ҳам мумкин. Масалан, интернетда оммавий муҳокама, муносабатлар, фикр алмашишлар уюштирилганда, аудитория қамровига қараб бошқарув мувозанати йўқолиши мумкин [7:19]. Натижада, жамоатчилик фикри депрессияга учраб аксарият “ижтимоий тармоқ мижозлари”нинг руҳиятида тушқунлик пайдо бўлади ва ўзини ёлғизлик “вакуумига” солиб қўяди. АҚШда ўтказилган тадқиқот шуни кўрсатдики, ижтимоий тармоқлардан вақти-вақти билан фойдаланувчилар, ундан кенг миқёсда фойдаланувчиларга қараганда депрессия аломатларига уч барабар камроқ дуч келар [8:323] экан;

– ижтимоий тармоқлар сизнинг ҳаётингиз ва ташқи кўринишингиз билан боғлиқ номуаносибликларни келтириб чиқариши мумкин. Хусусан, инсоннинг онгига медиамаконда глобаллашган ахборотларнинг салбий таъсир этиш эҳтимоли катта. Масалан, интернетда тарқалган тасвирлар сиз билган инсонга нисбатан сизда ишончсизлик, ҳасад ва норозилик туйғуларининг келиб чиқишига олиб келиши мумкин;

– медиа ахборот маконининг имконияти, инсоннинг имкониятини чеклаб қўйиш механизмига эга. Масалан, ижтимоий тармоқларда чексиз селфи жойлаштириш, онлайн дўстларингиз билан ўз фикрингизни баҳам кўришингиз натижасида сизда носоғлом ўзгариш, яъни ўзига қарамлик пайдо бўлиши мумкин. Биргина мисол, сизни ҳақиқий ҳаётдаги дўстларингиз, оила аъзоларингиз билан суҳбатлашишдан кўра, онлайн имиджингизни яратишга эътибор қаратишингизни ортиб бориши [9], сизда виртуализмни қарор топишига олиб келади.

Биринчидан, XXI асрга келиб медиа алоқа воситаларининг ривожланиши, инсон омилига таъсир этиш воситаларининг компьютерлаштирилиши, жумладан, электрон почта, интернет, космик теле-радио алоқа тизимининг такомиллаштирилиши ахборот алмашинувининг кескин даражада кенгайиб

кетаётганини кўрсатмоқда. Қолаверса, ўсиб келаётган ёшларда ахборот олиш маданиятини шакллантиришдаги сусткашлик натижасида медиа ахборот психологиясининг олдида инсониятни “қарамлик” даражаси ошиб бормоқда.

Иккинчидан, жаҳонда кечаётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларнинг кескинлашуви, жиноятчиликнинг мисли кўрилмаган даражада ўсиши ва унинг ижтимоий хавфлилик даражасининг кучайиши, ҳукуқий нигилизм, маънавий-ахлоқий қадриятларнинг таназзулга учраши шароитида медиа ахборот воситаларининг психологик таъсири янада ошиб бормоқда. Бугунги медиа ахборот воситалари шахснинг психикасига таъсир ўтказишда катта имкониятларни қўлга киритган бўлиб, инсонга танлов имкониятини қолдирмапти.

Учинчидан, психоанализ орқали медиа ахборотнинг жамоатчилик фикрини шаклланишидаги ўрнини ўлчаш мумкин. Масалан, медиа ахборот воситалари томонидан улуғланган, ўз инстинктлари ва эҳтиёжларини осонгина ва ҳар қандай восита билан ишончли тарзда қондирадиган, жамоатчилик хоҳлаган “онгсиз таранглик” йўқлигини таъкидлайдиган медиа томошабинларга ўзининг “Super-Men” услубида таъсир этиб, жамоатчилик билан муносабатлар бўйича барча масъулиятни ўзидан соқит қилади. Натижада, жамоатчилик фикрида шаклланган “Super-men”нинг ўрни ОАВнинг қаҳрамонлари ва қаҳрамонларнинг “Super-men”га айланишига олиб келади. Яъни жамоатчиликнинг кейинги хатти-ҳаракати медиа

таъсиридан чиқолмай қолишини таъминлайди.

Маълумот учун: Австриялик психолог, психоаналитик, психиатр ва невролог Sigmund Freyd “Super-men” назариясини ишлаб чиққан.

Тўртинчидан, медиа ахборот воситасининг шахсга таъсирини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда замонавий жамиятнинг маданий ва мафкуравий муҳитини шакллантириш жараёнини психоаналитик асослашни кўриб чиқиш долзарблигича қолмоқда. Sigmund Freyd ўз таълимотида бу масалага психиканинг асосини бирламчи ҳаракатлантирувчилар ташкил этади деб қарайди. Унингча улардан психик фаолиятнинг энг юқори шакли вужудга келади ва бу архаик қатламлар пировардида психиканинг икки қисми (“табиий” ва “маданий”) ўртасидаги интеграциялашув юзага келади [10:115]. Шундай қилиб, шахс кўриб чиқиладиган маданий ва семантик маконда ҳаракатни амалга оширади.

Бешинчидан, ахборот олиш – шахс ижтимоий ривожланишининг табиий-таркибий йўли ҳисобланади. Шу жиҳатдан шахснинг ижтимоий ривожланиши жараёнида унда ахборотга бўлган эҳтиёж пайдо бўлаверади. Бундай табиий жараён натижасида – инсонда ахборот олиш кўникмаси, малакаси ва маданияти ҳам шаклланиб боради. Ахборот олишнинг бундай узвийлиги инсон орқали жамиятга ўтиб боради. Уларнинг таъсири остида инсоннинг оммавий ахборот воситалари билан ўзаро муносабати шаклланади.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. –Т.: ТДИУ, 2005.
2. Affective Disposition Theories. Media Psychology Review. mprcenter.org. Retrieved, 2015.
3. Shanton Karen. Goldman Alvin (2010). Simulation theory. Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science. 1(4).
4. “PLAY THEORY”. Communication Theory. Retrieved, 2015.
5. Rutledge. PB (2013). Discussing media psychology as a separate field. New York: Oxford University Press. Handbook of Media Psychology at Oxford.
6. [https://www.verywellmind.com/link-between-social-](https://www.verywellmind.com/link-between-social-media-and-mental-health-5089347)

[media-and-mental-health-5089347](https://www.verywellmind.com/link-between-social-media-and-mental-health-5089347)

7. Centre for Addiction and Mental Health. Social media use and mental health among students in Ontario. CAMH Population Studies Ebulletin. 2018.

8. Lin LY. Sidani JE. Shensa A. Association between social media use and depression among U.S. young adults. Depress Anxiety, 2016.

9. <https://www.verywellmind.com/link-between-social-media-and-mental-health-5089347>

10. Szasz Thomas. Karl Kraus And the Soul-Doctors: a Pioneer Critic and His Criticism of Psychiatry and Psychoanalysis. Webster University. webster.edu (2004).

♦ **Аннотация:** Мақолада медиа ахборот мотивларининг инсон психологиясига мос бўлмаган эътиқод ва қарашларни юзага келтирувчи, турли фикр ва воситалар ёрдамида инсоннинг ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олиши ёритиб берилган. **Таянч сўзлар:** Медиа, ахборот, инсон, психология, эътиқод, қарашлар, фикр, воситалар, ҳиссиётлар, истемолчилар, дунёқараш, илмий назария.

♦ **Annotation:** The article explains that the media can influence a person's emotions and behavior through a variety of thoughts and means, creating beliefs and views that are incompatible with the motives of information and human psychology. **Key words:** media, information, human, psychology, beliefs, views, opinions, tools, emotions, scientific theories that study consumers, worldviews, means.

♦ **Аннотация:** В статье освещается, как медиа могут влиять на эмоции и поведение человека с помощью различных мыслей и средств, порождая мотивы информации и убеждения, несовместимые с человеческой психологией. **Ключевые слова:** научные теории, изучающие СМИ, информацию, человека, психологию, убеждения, взгляды, мнения, инструменты, эмоции, потребителей, мировоззрения, средства.

ХОРИЖЛИК ОЛИМЛАР АСАРЛАРИДА ОИЛА, ОИЛАВИЙ МАРОСИМЛАР ВА УЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ МАСАЛАЛАРНИНГ ЁРИТИЛИШИ

ХОСИЯТ
НАФИДДИНОВА
БухДУ ўқитувчиси

Оила – никоҳга ёки туғишганликка асосланган кичик гуруҳ. Унинг аъзолари рўзғорнинг бирлиги, ўзаро ёрдам ва маънавий масъулият билан бир-бирига боғланган. Оила жамиятнинг муҳим элементи сифатида бир қатор ижтимоий ва-зифаларни бажаради. Халқ, жамият ҳаётига оид урф-одатларни синовдан ўтказиши. Яхшиларини келажак авлодга етказиши.

Ўзбекистонда одамлар бахтли яшаши, оилалар мустақамлигини таъминлаш борасида кенг қамровли ишлар олиб борилмоқда. Президентнинг 2018 йил 2 февралдаги “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустақамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ва 2018 йил 27 июндаги “Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустақамлаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қароридан кўзланган асосий мақсад хотин-қизларнинг жамиятдаги нуфузини юксалтириш, қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини самарали ҳимоялаш, оналик ва болаликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, оилалар

мустақамлигини таъминлаш орқали ҳар бир инсоннинг бахтли ҳаёт кечиришига эришишдир” [1].

Оила ҳақидаги тадқиқотлар анча узоқ даврларга бориб тақалади. Ўз даврида Бухоро амирлигига кўплаб сайёҳлар, жосуслар, элчилар келган. Бу юртнинг ўзига хос урф-одат ва маросимларига лол қолган. Шу боис Чор Россиясининг мустамлакасига айлантирилган бу ўлкада оила ва у билан боғлиқ кўпгина жиҳатлар рус олимлари ва этнографлари томонидан батафсил ўрганилган.

Марказий Осиё халқлари этнологиясида мустақил йўналиш сифатида оила, оилавий маросимлар тарихини ўрганишни М.Наливкин бошлаган. Рус олимлари ўз илмий

тадқиқотлари ва этнографик асарларида Бухоро оилаларида мавжуд маросимлардан суннат тўйи, никоҳ тўйи, мотам каби маросимларни кенг ёритган.

Венгр тарихчиси ва сайёҳи Армен Вамбери (1832-1913) ўзининг "Очерки Средней Азии" асарида ўзбек халқига хос никоҳ, дафн ва туғилиш билан боғлиқ маросимлар ҳақида батафсил маълумот берган. Болалигидан ваҳшийлик, ўғрилиқ, аччиқ ҳаёт машаққатлари билан ўсган ёшларнинг муҳаббатнинг нозик томонларини ҳис қилиши Вамберини ҳайратга солган. Кейинчалик бу нозик ҳис-туйғулар ўзбеклар орасида бошқа ислом давлатлари аҳолисига нисбатан кўпроқ учрашига амин бўлган [2: 95-102].

Вамбери никоҳ маросимида алоҳида тўхталиб, бужараёни изчил кетма-кетликда ёритиб берган. Яқиндан танишиб, оила қуришга аҳд қилган ёшлар аввало бу ҳақда ота-онасини хабардор қилади. Улар розилик билдирса, йигит томон совчи юборади. Қиз томон уларни яхши кутиб олса-да, одоб юзасидан дарров розилик бермайди. Шундан кейин қалин ва келинга бериладиган ҳадялар тўғрисида келишув бошланади. Чунки ўзбекларда тўйни барча харажатларини куёв томон ўз зиммасига олади. Одатда "неча тўққиз?" деб сўрашади, тўққиз қўй, тўққиз сигир, туя, от ва ҳоказо. Шаҳарларда эса нечадир марта тўққиз дукаат берилса, шундан кейин икки томоннинг келиши учун суҳбат бошланган. Камбағаллар икки тўққиз, бойлар марта тўққиз, фақат ҳукмдорларгина келинни тўққиз тўққизга олиши мумкин бўлган. Қалиндан кейинги муҳим масала куёв томоннинг келинга берадиган совғаларидир. Улар таркибига узук, зирак, билакузук, тақинчоқ ва бошқалар қиради. Бу буюмлар куёвнинг моддий аҳволига қараб олтин ёки кумушдан бўлган.

Икки томон келишиб олгандан кейин, қариндошлар таклиф қилиниб, фотиҳа тўйи ўтказилган. Кейин келиннинг ёшига қараб катта тўйгача бўлган муддат белгиланади. Тўйдан бир ҳафта олдин куёв томон келиннинг уйига "тўйлик" юборади. Унда гўшт, ёғ, ун, гуруч, шакар, мева ва сабзавотлар бўлиши лозим. Сўнг куёвнинг онаси яқин қариндошлари билан келинниқига йўл олади. Тўйга оз муддат қолганда чиройли кийинган куёв ҳам ўртоқлари билан безатилган отларда келиннинг уйига йўл олади. Фақат куёвнинг отаси келин-куёвни тантанали кутиб олиш жараёнига тайёргарлик кўриш учун уйда қолади. Келиннинг уйида эса катта дабдаба билан тўй ташкил қилинади.

Никоҳ маросими келиннинг уйида тўйнинг иккинчи кунининг охирида ўтказилган. Мулла ҳамманинг олдида келин-куёвнинг розилигини сўраган. Келин розилик беришдан олдин унинг гувоҳлари пул ёки совға талаб қилган. Томонлар келишгандан кейин никоҳ маросими якунига етказилган. Кейин келин ҳаммага ўз қўли билан ширинликлар тарқатган. Никоҳ маросимидан кейинги катта базмдан сўнг келиннинг уйидаги тўй маросими ниҳоясига етган.

Келинни аравага ўтқазиб, барча совға-саломлар билан куёвнинг уйига узатишган. Куёвнинг уйигача бўлган масофани хурсандчилик узокроқ давом этиши учун узайтиришга ҳаракат қилишган. Куёвнинг отаси ҳамма меҳмонларни катта дастурхон билан кутиб олган. Келин юзини очгандан кейин куёвнинг отаси унга қимматбаҳо совға ҳадя қилган. Шу тариқа тўй маросимлари куёвнинг уйида давом этган. Тўй тантаналари тўрт кун: икки кун куёвникида ва икки кун келинникида давом этган. Тўй-томоша фақат еб-ичиш билан

эмас, балки мусиқа, қўшиқ, улоқ маросимларидан ҳам ташкил топган. Улоқ икки ёшли тойлар учун бир фарсах, ёши етган отлар учун уч фарсах майдонда ўтказилган. Белгиланган жойга биринчи бўлиб етиб келган ёлиб ҳисобланган.

Вамберининг асарида никоҳ ёши йигитлар учун 18, қизлар учун 16 ёш деб кўрсатилган. Аммо бу баҳсли масала. Чунки бошқа муаллифларнинг асарларида бу ёш чегараси турлича белгиланган.

Шунингдек, муаллиф дафн маросимлари ҳақида ҳам ўз кўрганларини ёзиб қолдирган. Уч, етти, қирқ ва йил маросимларига, уларда таом ва ҳадялар тарқатилишига эътибор қаратган. Бундан ташқари, муаллиф ўз асарида фарзанднинг дунёга келиши билан боғлиқ маросимлар тўғрисида ёзган.

М.С.Андреев (1873-1948) Ўрта Осиё халқлари этнографияси тўғрисида бир қатор илмий ишлар қилган. У "Таджики долины Хуф" асарида туғилиш ва у билан боғлиқ маросимлар, бешиқ, "чилла", совчилик, никоҳ маросимлари ва дафн маросимлари ҳақида маълумотлар келтирган [3: 120]. Олимнинг билдиришича, эркаклар учун никоҳ ёши 15-20, қизлар учун эса 12 деб белгиланган. Турмуш учун энг муносиби эса 15 ёш ҳисобланган. Лекин баъзи сабабларга кўра тез-тез бўйдоқлар ҳам учраб турган. Шунингдек, рамзий маънодаги никоҳлар бўлган. Бундай никоҳлардан ёш болаларни никоҳлаш орқали турли бахтсизликлардан қутқариш мақсад қилинган. Шунингдек, кўп ҳолларда қариндошлар орасида никоҳлар қайд этилган. Чунки айнан шу йўл орқали мероснинг бегоналар қўлига ўтишидан ҳимоя қилиш имкони бўлган. Совчилик жараёнининг барча жиҳатлари батафсил ёритилган.

Асарда ўлим ва у билан боғлиқ ҳолатлар, оила аъзоларининг майит билан видолашуви, майитни ювиш, қабр қазिश, мотам маросимлари ҳақида маълумотлар берилган.

Яна бир шарқшунос тарихчи, Ўрта Осиё тарихи бўйича мутахассис, Бухоро тарихи ва этнографиясини чуқур ўрганган оlima О.А.Сухарева (1903-1983) ўз тадқиқотларида оила ва у билан боғлиқ масала ва маросимларни кенг ёритган. У "Бухара XIX-начало XX в." асарида Бухородаги йирик ва кичик оилалар, уларнинг бир-бири билан ўзаро алоқалари, оила аъзоларининг сони, гузарлар бўйича тақсимланиши ҳақида маълумотлар берган [4: 106-110]. Шунингдек, Бухоро шиалари ўтказадиган "Ашуро" маросимини ёритган. Бундан ташқари, ғассолликни алоҳида касб сифатида кўрсатиб, уни қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Муаллиф "Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана" асарида оила ва никоҳнинг турлари, никоҳ маросимидаги урф-одат ва анъаналар, оилавий ва никоҳдаги таққилар тўғрисида маълумотлар берган [5: 139-146].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Бухоро воҳасидаги оилаларни, оилавий маросимлар ва уларнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини чет эллик муаллифлар, айниқса, рус олимлари атрофлича ўрганган. Бу асарлар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамияти йўқотмаган.

Рус этнограф олимни Н.А.Кисляков (1901-1973) этнография ва тарихга оид асарларида Бухоро воҳасида ўзбек ва тожик халқлари орасида учрайдиган маросимларга тааллуқли қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Муаллиф "Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана" асарида оила ва никоҳнинг турлари, никоҳ маросимидаги урф-одат ва анъаналар, оилавий ва никоҳдаги таққилар тўғрисида маълумотлар берган [5: 139-146].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Бухоро воҳасидаги оилаларни, оилавий маросимлар ва уларнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини чет эллик муаллифлар, айниқса, рус олимлари атрофлича ўрганган. Бу асарлар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамияти йўқотмаган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. <https://sud.uz/07-11-2019-222-22/>
2. А.Вамбери. Очерки Средней Азии. – М., 1868.
3. М.С.Андреев. Таджики долины Хуф. – Вып. 1-2. Сталинабад,

АН Таж. ССР, 1953-1958.

4. О.А.Сухарева. Бухара XIX начало XX в. – М., 1966.
5. Н.А.Кисляков. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Ленинград, 1969.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада хорижлик тарихчи ва этнограф олимлар томонидан оила, оилавий маросимлар ва улар билан боғлиқ масалаларнинг ёритилиши тўғрисида фикр юритилган. Таянч сўзлар: Оила, оилавий маросимлар, никоҳ, дафн, "Очерки Средней Азии", "Таджики долины Хуф".

♦ **Annotation:** This article discusses the family, family ceremonies and related issues by foreign historians, ethnographers. **Key words:** Family, family ceremonies, "Очерки Средней Азии", "Таджики долины Хуф".

♦ **Аннотация:** В статье рассматривается освещение семьи, семейных обрядов и семейных вопросов зарубежными историками и этнографами. **Ключевые слова:** Семья, семейные обряды, "Очерки Средней Азии", "Таджики долины Хуф".

ХІХ АСР ОХИРИ – ХХ АСР БОШЛАРИДА ТОШКЕНТ ШАҲРИДА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ЛАВОЗИМЛАРИГА САЙЛОВ ТАРТИБЛАРИ

ОБИД ТАНГИРОВ
Тошкент ислом
инститuti кафедраси
мудир, PhD

1865 йил Тошкент шаҳрини Россия империяси босиб олганининг дастлабки йилларида бошқарувнинг маҳаллий маъмурули сифатида хонлик давридан қолган тавғоч лавозимидан фойдаланган. В.В. Бартольднинг маълумотиға кўра, хонлик даврида маҳаллаларни бошқарувчилар юзбоши ёки тавғоч деб аталган [2: 366]. Аммо Қўқон хонлиги тасарруфидаги Тошкент шаҳрида юзбоши лавозими ҳарбий тизим мансабларидан бўлиб, хонлик даврида ҳокимлар шаҳарни тўртта даҳа оқсоқолларига сўяниб бошқарганлар [6: 112-113]. 1868 йил август ойида Тошкент шаҳрининг тўртта даҳасида жами 11518 та хонадон истиқомат қилган [18: 21-26]. Аҳоли истиқомат қиладиган мана шу хонадонлар бирлашмасига тавғочлар бошчилик қилган ва улар маъмурий ишларда муҳим ўринга эга саналган.

Империя даврида тавғоч вазифаси ўз аҳамиятини йўқотиб, уларнинг ўрнида элликбошининг нуфузи сақланиб қолди. Туркистон генерал-губернатори К.П. Кауфманнинг 1868 йил 22 январдаги Тошкент шаҳар аҳолиси билан учрашувидаги нутқида шаҳарда оқсоқоллар, ариқ-оқсоқоллари ва қозилар учун уч йил муддатга сайланиладиган тизим жорий бўлишлигини таъкидлаб ўтади [4: 19]. Империянинг янги тартиби бўйича уларни элликбошилар сайлайдиган, элликбошилар эса даҳаларнинг вакиллари сифатида ҳар бир уй эгалари томонидан сайланадиган бўлди. Сайловлар ўтказиш давомида шаҳар аҳолиси рўйхатга олиш ва аниқ сонини белгилаб олиш мумкин эди. Бу вазифа эгасининг элликбоши дейилиши шаҳар маҳаллаларидаги элликтача хонадонга раҳбарлигидан келиб чиққан. У ҳар бир хонадоннинг арз ва шикоятларини эшитиб, уларнинг оғирини енгил, муаммосини ҳал этишга жавобгар шахс ҳисобланган. Аслида маҳаллий аҳоли жамиятида элликбоши деган вазифадан кўп асрлардан буён фойдаланиб келинган. Архив ҳужжатларидан бирида “мусулмон вақтида (хонлик даврида) арбоб бўлган эски элликбоши” ҳақида гап боради [13: 42]. “Тошкент” энциклопедиясида Туркистон Россия империяси томонидан босиб олинган, шаҳарлик уй эгалари томонидан, генерал-губернаторнинг кўрсатмаси бўйича маълум миқдордаги уйлар сонидан биттадан элликбоши сайланган ва аҳолидан солиқлар ундирганлиги кўрсатилган [9: 664].

1867 йилги вақтги низом бўйича элликбошилар сайлови натижасида сайланган оқсоқол даҳани бошқариши лозим бўлган. А. Добрословнинг маълумотиға кўра, 1868 йил 23 февралда Себзорда даҳа оқсоқоли, қозиси ва ариқ оқсоқоли ҳамда шаҳар бўйича даҳадан умумий хўжалик бошқарувига аъзо сайлаб олинган [3: 98]. Демак, сайланган элликбошилар шаҳарда турли лавозимларни сайлаб беришда муҳим рол ўйнаган. Элликбошилар хонадонлар томонидан ўз лавозимларига сайланган, улар даҳанинг бошқарувчилари бўлмиш оқсоқолларини сайлашган [1: 55]. Элликбошиларнинг сайлангани ҳақида оқсоқоллар Тошкент “эски шаҳар” аҳолисининг бошқарувчиси сифатида шаҳар бошлиғига ҳисобот берган. Архив маълумотларига кўра маҳалла элликбошилари сайлови оқсоқол ҳузурида ташкил этилган. Мисол учун, 1908 йил 2 октябрда бўлиб ўтган сайловда Қўқча даҳасининг Кесаққўрғон маҳалласида 50 уйликдан 35 таси даҳа старшинаси Нормуҳаммад Даминбой ўғли ҳузурида Тўлаган охунд ўрнига элликбошиликка Мирзахўжа Раҳимхўжа ўғли сайлангани келтирилган [17: 60]. Сайланган элликбошилар кейин маҳаллий амалдорларни сайлаганлар.

Элликбошилар умумий ҳолда бевосита шаҳар бошлиғига мурожаат қилиб оқсоқол, қози ва даҳаларда мавжуд масжид, мадрасаларнинг фаолиятига аралашishi мумкин эди [20: 4]. Шунингдек, маҳалла аҳлининг шаҳар ҳокимиға мурожаати билан элликбошилар фаолияти устидан шикоят қилиши мумкин бўлган. Масалан, архив ҳужжатларида келишича, 1874 йил Тошкент ҳокими В.Ю. Мединскийға Шайхонтохур даҳасининг Дег (Дегрез) маҳалласидаги фуқаролар арз қилиб мулло Олим бобо элликбошини яхши одамлигини билдириб, маҳалла аҳли элликбошига нисбатан ноҳақ гаплар шаҳар ҳокимиға етказилган пайтда уни ҳимоя қилганлигини кўриш мумкин [20: 41]. Бошқа бир ҳужжатда Бешёғоч даҳаси Қоратош маҳалласида элликбоши Исо Муҳаммадни маҳалла

аҳли солиқни белгиланган даражадан кўп йиғиб, халққа хиёнат қилганликда айблаб, бошқа элликбоши сайлашлигини маълум қилган [12: 5]. Баъзи элликбошиларнинг ўзлари элликбошиликни бажара олмаслигини маълум қилиб, вазифасидан озод этишини сўраб шаҳар ҳокимиға мурожаат билан чиққан ҳолатларни ҳам кўриш мумкин. Жумладан, 1881 йилда Тошкент ҳокими полковник Э. Пукаловға Шайхонтохур даҳаси Сарой масжид маҳалласида элликбоши бўлиб олти йилдан буён фаолият олиб борган мулло Нормуҳаммад арз қилиб, элликбошилик вазифасидан озод қилса, деҳқончилик билан шуғулланишлигини маълум қилади ва ҳокимдан буни “ўтуниб” сўрайди [14: 381]. Аризадан шуни англаш мумкинки, элликбоши муддатидан олдин вазифасидан бўшаш учун шаҳар ҳокимидан рухсат сўраган. Чунки бу вазифа элликбоши бўлиб фаолият олиб борувчилар учун тирикчилик манбаи бўлмаган. Улар ўзларининг алоҳида касб-кори билан шуғулланиб, тирикчилик қилганлар. Ҳукумат томонидан уларга пул ажратилмаган ёнқи халқдан йиғиб бериш ҳам йўлга қўйилмаган. Бундай маҳаллий бошқарув вазифаларига империя ҳукумати талабни жиддий қўйиб уларнинг таъминотларига эътиборсизлик билан ёндашган. Яна бир муҳим жиҳати, элликбошиликка даҳа аҳолиси орасида катта мавқега эга бўлган, маълум даражада молиявий имконияти етарли кишилар орасидан сайланган. Масалан, ХХ аср бошларида шаҳардаги Ховузбўғ-2 маҳалласига элликбошиликка Саидкарим Саидазимбой ўғли сайланади. Хусусан унинг отаси Саидазимбой Муҳаммадбой ўғли билан Россия ҳукумати маъмурули катта эътибор билан муносабатда бўлганлар. Архив маълумотларида, у кишининг оиласи ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган. Жумладан, 1869 йил февраль ойида келтирилган гувоҳликномада Саидазим Муҳаммадбой ўғлининг тўрт ўғли ва битта қизи борлиги келтирилган. Унга кўра катта ўғил Саидмурод 15 ёшда бўлган, Муҳаммад Саид Ғулом 9 ёшда (бу асли Саидазимбойнинг укаси Саидалининг ўғли бўлиб 1863 йил Саидали вафот этгач, Саидазимбой фарзандликка олади), Саидкарим (юқорида келтирилган элликбоши) 7 ёшда, Саидғани 3 ёшда ва қизлари Улуғбиби 2 ёшда бўлган экан. Архив материалларида Саидазимбойнинг хотинлари ҳам келтирилган бўлиб, булар Хонбиби Очилди қарвонбоши қизи, Иқлимбиби Юсуфхонбой қизи ва Рисолатбиби Шарифхўжа эшон қизи бўлган [21: 2]. Саидкарим Саидазимбой ўғли 1907 йили ўзи муҳаррирлигида “Тўжжор” газетасини нашр қилдириб, бу газета ҳақида шундай дейди: “... ўтган йил (1906) Исмоил Обидов, Мунаввар қори Абдурашидхонлар Тараққий ва Хуршид газеталарини нашр этсалар ҳам ҳукумат ҳазорасига (идорасига) муҳолиф (б)ўлғонлари сабабли газеталари тўхтатилди. Туркистон мусулмонлари бинадин матбуотсиз гўё тилсиз, қулоқсиз қолдилар, ман эмас кўп замонлардин бери суюклик миллатимға холис бир хизмат этмак орзусида эдим. Лекин на йўл ила яхшироқ хизмат этмак (б)улуш мумкин деб фикр ва андиша қилмоқда эдим. Эмди билдимки, Туркистон мусулмонлари ҳеч бир нарсаға ўз тилларида ёзилмиш бир газета каби муҳтож эмас эканлар” [10: 1]. Бундан кўринадики Саидкаримбой оддий савдогаргина эмас, ўз халқини ўйлайдиган, уларнинг манфаатлари учун хизмат этишни ўзига бурч деб билган миллатпарвар зиёли кишилардан бўлган.

Россия империяси ҳукуматининг Туркистонни бошқариш тўғрисидаги қоидаларида йигирма беш ёшдан кичик бўлмаган маҳалла фуқароларининг элликбоши лавозимига сайланиши мумкинлигини белгилаб қўйди [15: 17]. Шунингдек, элликбошиликка номзодини қўйган шахс империя ёки маҳаллий халқ судларининг терговиди бўлмаслиги керак эди. Тошкент шаҳар бошлиғи буйруқларида ушбу лавозимга ҳар иккала (қозилик ва империя судлари) суд ҳукми билан етти кундан ортиқ ҳибсда сақланмаган ва ўттиз сўмдан ортиқ жарима тўлаш жазосини олмаган фуқаролар сайланиши лозим бўлган.

Сайлов ўтказилиши юзасидан Тошкент шаҳар бошлиғининг буйруғи эълон қилинган. Масалан, 1887 йил 24 мартдаги 22-сонли буйруғи бўйича даҳа оқсоқоли, қозиси ва уларга номзодларни шу йил апрель ойида сайлаши кўрсатилган эди [15: 17]. 1886 йилги “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида”ги низомга мувофиқ, кимга оқсоқол сифатида фаолият олиб боришига кўп овоз берилса ва уни Сирдарё вилоят ҳарбий губернатори тасдиқласа, шу киши даҳа бошқарувига сайланган ҳисобланган. Сайлов ҳар бир кишига алоҳида овоз бериш тарзида олиб борилган, яъни бир киши бирваракайига барча номзодларга овоз бериши ёки биттасига овоз бериб, қолганига қарши овоз бериши мумкин бўлган ва сайловчиларнинг учдан икки қисми ҳозир бўлганда ҳам сайлов ўтказиш мумкин эди. Оқсоқолларнинг ҳар биттаси учун элликбошилар алоҳида овоз беришган, яъни қора ва оқ рангдан иборат соққани кўрсатилган сандиққа ташлаган. Бунда элликбоши кўрсатилган номзоднинг сандиғига оқ рангли соққани ташласа, сайлаганлигини, қора рангли соққани ташласа, сайламаслигини билдирган [8: 3-4].

Элликбошиларни сайлашда эса маҳалла фуқароларидан ҳар бир хонадондан бир вакил овоз берган. Сайлов очиклик билан тўғридан-тўғри, ошқора ўтказилган. Элликбоши лавозимига баъзи маҳаллаларнинг катта-кичиклигига қараб тўрт бештагача вакил сайланган. Масалан, 1880 йилги сайловда Бешёғоч даҳасининг Чақар, Чорсу, Отабой хожи, Самарқанд дарвоза маҳаллаларига иккитадан, Кўкча даҳасидаги Сағбон маҳалласига учта, Шайхонтоҳур даҳасидаги Мерганча маҳалласида 166 хонадонга учта элликбоши сайланган [14: 5, 62-64, 125]. Агар маҳаллада саксонга яқин хонадон бўлса, унинг элликтачасига битта элликбоши сайланиб, қолган уйлар агар йигирма бештадан кўп бўлса яна битта элликбоши сайлаши мумкин эди. Шаҳар аҳолисининг кўпайиши билан элликбошиларнинг сони ҳам ортиб борган. Масалан таққослаб кўрилганда, XIX аср 60-йилларида Шайхонтоҳур даҳасида бўлиб ўтган сайловда жами 2432 уй эгалари ўз ҳудудларидан тавғочларни сайлаган бўлса [18: 21-26], 1911 йилги сайловда шу даҳадан 4871 хонадон вакиллари элликбошиларни сайлаганлар. Бу кўрсаткич XIX аср 60-йилларида Себзор даҳасида 3015 хонадон, Кўкчада 3071 хонадон, Бешёғочда 3000 хонадон, 1911 йил Себзорда 3665 хонадон, Кўкчада 4858 хонадон, Бешёғочда даҳасида 3830 хонадон бўлган [19: 310-313]. Бу маълумотлардан англаш мумкинки, XX аср бошларида кўпроқ Шайхонтоҳур ва Кўкча даҳалари XIX аср иккинчи ярмига нисбатан анча кенгайиб, уйлар сони ҳам ортиб борган.

Элликбошиликка сайлов жараёнлари натижаларида ўта аниқлик талаб қилинган. Масалан, 1905 йилда Себзор даҳасининг Себзор 2 маҳалласида ўтказилган элликбоши лавозимига сайловда жами 54 та хонадон вакили овоз бериши лозим эди. Ушбу сайловда ўз номзодини қўйган М. Эрмирзаев 38 та, М. Иноғомбоев 17 та овоз олсада, бироқ энг юқори, яъни 51 та овоз олган Мирзааҳмад Бердибой ўғли сайловда ғолиб чиқиб элликбоши этиб сайланади [16: 80]. Ўша йил Себзор даҳасининг Тарновбоши маҳалласида ўтказилган элликбоши лавозимига сайлов ҳам қизғин бўлган. Унда тўртта номзод ичидан Зокиржон Дўстхўжа ўғли 55 та хонадон вакиллариининг 43 тасини овозини олишга муваффақ бўлади. Қолган номзодлар Мирсаид Мирсодиқ ўғли 26 та, Нуриной Алимўхаммад ўғли 21 та ва Алимўхаммад Турдибой ўғли 15 та овоз тўплайди [16: 81]. Сайлов натижаларини даҳа оқсоқоллари муҳрини босиб тасдиқлаган [15: 30].

Элликбошилар оқсоқолларни уч йил муддатга сайлаган. Сайлов ўтказилишидан олдин элликбошилар оқсоқолга тўланадиган маошни аҳолидан йиғиб беришга рози бўлгач,

сайловжараёни бошланган [5: 3]. Оқсоқоллар қонундоирасида тасдиқлангач, сайловда иштирок этган. Мисол учун, Бешёғоч даҳасида 1880 йил оқсоқолликка бўлиб ўтган сайловда уч киши ўз номзодларини қўйишади. Улар қўйидагича овоз олишади: Нуриддинбой Миртурсун ўғли 30 та овоз, Исомбек Рустамбек ўғли 14 та овоз ва Мирюнус Миркамол ўғли 13 та овоз эди [14: 358]. Энг кўп овоз олган Нуриддинбой Миртурсун ўғли кейинги уч йилда даҳа оқсоқоли сифатида фаолият олиб боради. Оқсоқоллар билан бирга уларга биттадан номзодлар ҳам сайланган. Номзодларнинг сайланиш тартиблари ҳам элликбоши, оқсоқол, қози кабилардек, ҳукумат томонидан аниқ қоидалар асосида белгилаб берилган [14: 17]. Сайлов жараёнларида империя амалдорлари аралашиб, ўзларининг таъсирларини ўтказганлар. Масалан, 1914 йил Бешёғоч даҳаси оқсоқоллигига сайланган Орифжон Салимжон ўғли 48 та овоз олган бўлса, унинг рақиби Маҳмудхўжа Шониғматхўжа ўғли 56 та овоз тўплаган. Аммо Россия ҳукумати “яратиб берган” тортишувлардан кейин Маҳмудхўжа Шониғматхўжа ўғли бу вазифага нолойиқ топилиб, ҳарбий губернатор Орифжон Салимжон ўғлини оқсоқолликка тасдиқлади. Кўкча даҳасига оқсоқолликка сайловда Нормўхаммад Даминбой ўғли 68 та овоз олади. Тортишувлардан кейин, елиб югуриб Амирхон Эшонхон ўғли 77 та овоз тўплайди. Уни шаҳар ҳокими оқсоқолликка тайинлайди. Лекин Сирдарё ҳарбий губернатори А.С. Галкин 1914 йил 17 январда 27-сонли буйруғи билан шаҳар даҳа оқсоқолларини эълон қилганда Кўкча даҳасига Нормўхаммад Даминбой ўғли тасдиқланади [11: 9]. Сайлов жараёнларида ва маҳаллий амалдорлардан бўлмиш оқсоқолларнинг вазифасига келишига империя ҳукуматининг бундай аралашуви аҳолининг сайловга ҳамда маҳаллий амалдорларга бўлган ишончини ҳам йўқолишига олиб келган эди.

Сайлов жараёнлари асосан даҳанинг энг кўп одам йиғиладиган жойларида ўтказилган. Жумладан, Себзор даҳасида кўпинча Бекларбеги мадрасасида, Бешёғоч, Шайхонтоҳур ва Кўкча даҳаларида эса асосан катта жоме масжид ҳовлиларида бўлиб ўтган. Жумладан, 1914 йил январда бўлиб ўтган оқсоқолларга сайлов Себзор даҳаси бўйича Бекларбеги мадрасасида, Шайхонтоҳур даҳаси бўйича “Шайхонтоҳур” масжидида, Бешёғоч даҳаси бўйича “Жоме” масжидида (тахминан ҳозирги Хўжа Ахрор жомеъ масжиди), Кўкча даҳаси бўйича “Тўхтажонбойвачча” масжидида ташкил қилинади [11: 4]. Шунингдек, сайлов асосан аҳоли энг кўп йиғиладиган ва дам олиш қуни ҳисобланган жума кунлари ташкил қилинган. Масалан, 1905 йили Бешёғоч даҳаси оқсоқоллигига сайловда февраль ойининг охириги жума қуни, Кўкча даҳасида эса кейинги жума қуни март ойининг бошида бўлиб ўтади [7: 2-3].

XX асрнинг бошларида Россия ҳукумати бошқарувининг маҳаллий тизимга анча кириб бориши туфайли элликбоши лавозимини мавқеини пасайтиришга ҳаракат қилиб, уларни “сайловчилар” (оқсоқол ва қозиларни сайлагани учун) ёки “пятьдесятник” (русча аташга ҳаракат қилинган, худди оқсоқолни “старшина” деб атаганидек) [16: 1] атамалари билан қўллашга интилишсада, лекин элликбоши номи, уларнинг халқ орасидаги раҳбарлик ҳурмати ўз мавқеини йўқотмади.

Хулосасифатида шуни айтиш мумкинки, Россия империяси Тошкент шаҳри аҳолисини бошқаришда маҳаллий бошқарув аъёналарига таянди. Бу империя ҳукуматининг маҳаллий аҳолини ўзларининг бошқарув сиёсатида мослаштириш ва кўниктиришда асосий тадбирларидан бири бўлди. Ҳар бир маҳаллий лавозим сайланса ҳам тайинланса ҳам шаҳар ҳокими томонидан тасдиқланган, шунингдек, ҳар бир вазифалар тўғрисида маълумотлар империя маъмуриятига маълум қилиб борилган. Маҳаллий лавозимларга ҳар бир хонадон вакиллари томонидан сайланган элликбошилар оқсоқол, қози ва ариқ-оқсоқолларини сайлаш шаклининг ташкил этилиши империянинг аввало, маҳаллий аҳоли ишончини қозонган бўлса, шунингдек, ўзларининг ишончли вакиллариини шаҳар аҳолиси устидан ҳукмронлигини таъминлаш сари ҳаракат эди. Аммо империя ҳукумати бу борада бирданига мақсадига эришмади, балки сайлов жараёнларидаги натижаларга ўзларининг таъсирини ўтказиш орқали маҳаллий лавозимларнинг ички ишларида

секин-аста аралашиб кириб борди. Сайлов шакли жамиятнинг маълум кичик жамоаларида ҳам қўлланилиб, шаҳар ҳокими сайланган бошлиқни тасдиқлаб берадиган

механизм шакллантирилди. Бу империя сиёсатининг маҳаллий аҳоли ижтимоий ҳаётига чуқурроқ кириб борганлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахимова Н., Эргашев Ф. Туркистонда Россия мустамлака тизими. – Тошкент: Академия, 2002.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Сочинения. Т. 2. – М.: Восточной литературы, 1963.
3. Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Тошкент, 1912.
4. Пропащих А.Г. Генерал-адъютант Константин Петрович фон-Кауфман // Туркестанский сборник, Т. 548. – Ташкент.
5. Себзор даҳаси оқсоқоллигига ва қозилигига сайлов // Туркистон вилоятининг газети. 1905. № 12.
6. Султонов Ў. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
7. Тошкент шаҳар Бешёғоч даҳаси оқсоқол ва қозилигига сайлов / Туркистон вилоятининг газети. 1905. № 9.

8. Тошкент шаҳар Кўкча даҳаси оқсоқол ва қозилигига сайлов // Туркистон вилоятининг газети. 1905. № 11.
9. Тошкент энциклопедияси. – Тошкент, 2009.
10. “Тужжор” газетаси. – 1907. – № 1.
11. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 6016-иш.
12. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 1102-иш.
13. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 1330-иш.
14. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 1586-иш.
15. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 2707-иш.
16. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 4195-иш.
17. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 4434-иш.
18. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 449-иш.
19. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 4980-иш.
20. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 883-иш.
21. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 609-иш.

◆ **Аннотация:** Тошкент шаҳрини Россия империяси босиб олганидан кейин маъмурий бошқарув ишларида оқсоқол лавозимидан фойдаланиди ва уларни элликбошилар орқали сайлаш тартибини жорий қилди. Элликбошилар эса маҳаллалардаги уй эгалари томонидан сайланганлар. Оқсоқол маҳаллий халқ орасидан обрўли, зиёли кишилар орасидан уч йил муддатга сайланганлар. **Таянч сўзлар:** тавғоч, элликбоши, оқсоқол, сайлов, соққа, маҳалла, уй эгалари, номзод.

◆ **Annotation:** After the occupation of Tashkent, the Russian Empire used the position of aksakal in administrative affairs and introduced a procedure for electing them by ellikbashi. The ellikbashi was elected by the landlords in the neighborhoods. The aksakal was elected for a term of three years among the local dignitaries and intellectuals. **Key words:** Tavgach, ellikbashi, aksakal, election, sokka, makhalla, land lords, a candidate.

◆ **Аннотация:** После завоевания Ташкента Российской империей в административных управлениях использовалась должность аксакалов. Выборы их устанавливались через порядков элликбаша. Аксакал избирался на три года, он должен был пользоваться уважением среди местных жителей и быть образованным. **Ключевые слова:** тавгач, элликбаша, аксакал, выборы, сакка, махалля, домовладелец, кандидат.

XX АСР БОШЛАРИДА БОШ ВАҚФ БОШҚАРМАСИНИНГ СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ

СУХРОБ ЭРГАШЕВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

Таълим ва тарбиянинг шаклланишида оила ва мактаб алоҳида ўринга эга. Миллий тарбия халқнинг тарихий тажрибаси тизимида намойён бўлади. Шунинг учун халқимизнинг илмий-маданий тарихини ўрганиш муаммоси ҳозирги даврнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланмоқда. XIX асрда давом этган сиёсий келишмовчиликлар Ўрта Осиёнинг Чор Россияси мустамлакасига айланишига олиб келди. Бу ҳолат илм-фан ва цивилизация ўчоқларидан бири бўлган Туркистон минтақаси сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётига салбий таъсир кўрсатди.

Чор империяси большевиклар томони-дан ағдарилгач, коммунизм жамиятини қуриш режаси ишлаб чиқилди. Аммо ўша вақтда Россия мустамлакалари у ёқда турсин, ҳатто унинг ўз ҳудудида ҳам бундай жамият қуриш учун билимли кишилар жуда озчилиқни ташкил этган. Мураккаб сиёсий ҳолат бўлса-да, бу даврда Туркистонда маҳаллий мактаблар, жадид мактаблари (таъйиқлар остида фаолияти тақиқланаётган эди – муаллиф), рус-тузем мактаблари ва мадрасалар фаолият кўрсатмоқда эди. XX аср бошида совет ҳукумати ташаббуси билан анъанавий мактаб ва мадрасаларни советлаштириш бошланди. Бу йўналишдаги тадбирлар аввал Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги (НКВД), кейин Маориф Халқ Комиссарлиги (НКП) таркибига ўтказилган Бош Вақф Бошқармаси бошчилигида амалга оширилди.

Маълумки, таълим ва тарбия муассасаларининг асосий қисми вақф маблағлари асосида таъминлаб келинган. Совет ҳукумати бу тартибни ўз манфаатлари йўлида тубдан ислоҳ қилди. Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг 1920 йил 26 февралдаги 87-сонли фармони асосида барча вақф ишлари Таълим бошқармаси ваколатига ўтказилди [1]. Республиканинг барча вақфларини бошқариш учун Маориф Халқ Комиссарлиги ҳузурида Туркистон Республикаси Вақф бўлими ташкил этилди. Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё ҳудудлари вилоят халқ таълими бошқармаси ҳузурида Вилоят Вақф бўлимилари тuzилди. Бу бўлиmlарнинг ишини юргизиш билан вилоятлардаги кафедра мудирлари шуғулланди. Вақф мулкани бевосита бошқариш учун Маориф касаба уюшмаси

ва Социалистик маданият ходимлари таркибидан бошлиқ ва ёрдамчи сайланди. Сайлов жараёнида энг асосий эътибор – сайланган бошлиқ ва ёрдамчи мусулмон бўлишига қаратилди.

Мазкур фармонда бошлиқ-раҳбарнинг вазифаси ҳам белгилаб берилган. Раҳбар ҳар бир вақф мулки ҳужжати батафсил ёритилган инвентаризация китобида юритиши керак бўлган. Барча мулкларнинг ёзма ҳужжатлари асл нусхалари билан бирга раҳбар томонидан минтақавий Вақф бўлимига тақдим этиб борилган. Вақф кўчмас мулки газеталар ва бозор майдонларида махсус шахслар томонидан эълон қилиш асосида очиқ савдолар орқали ижарага берилган. Бундан тушган маблағ эса Халқ Таълими Комиссариати депозитига жамланган. Бу маблағ ўзбек, қирғиз ва татар халқ таълими институтлари эҳтиёжлари учун йўналтирилиши алоҳида қайд этилган.

Шўро ҳукумати Вақф мулки билан дастлаб жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлган. Ҳар бир раҳбарнинг маҳаллий жамоат бўлиmlари томонидан юритиладиган даромад ва харажатлар китоби бўлиши алоҳида белгилаб қўйилган. Шунингдек, ижара шартномалари маҳаллий коммунал соҳа бўлими бошлиғи, Вақф мулки раҳбари ва ижарачилар томонидан имзоланган. Мулкни эксплуатация қилиш бўйича барча ижара шартномалари мулкни бошқариш бўйича бошлиқ қўлида сақланадиган китобда қайд этилган. Сметасиз ҳеч қандай харажатга йўл қўйилмагани сабабли Вақф бошлиғи Вақф мулкидан фойдаланиши ҳам мумкин бўлмаган. Агар фавқулотда маблағ керак бўлиб қолса, раҳбар

минтақавий вақф бўлимидан рухсат сўраб, харажатларни тасдиқлайдиган баённомаларни тақдим этиши зарур бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Вақфнинг вилоят бошқармалари вақф мулкига ҳужжати бор ёки йўқлигидан қатъи назар, ҳар бир вақф мулки ошкоратақдим этилаётганини қаттиқ назоратга олган. Вилоят бошқармалари зиммасига вақф мулкларини подшоҳлик даврида расмийлаштирилган ё бундай қилинмаганидан қатъи назар, барча волость ва шаҳарларга маълум қилиш таклифи билан хабар юбориш юклатилган. Улар барча ҳужжатсиз вақф мулкларини ҳақида батафсил маълумотлар йиғилгач, уларни Марказий Вақф бўлимига юбориб, ҳабардор қилган.

1922 йил 28 декабрда Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг вақф ҳақидаги 173-сонли қарори тасдиқланди [2]. Ҳужжатда рўйхатга олинган барча вақф қўчмас мулки ҳамда маданий-маърифий ва хайрия муассасалари тўғридан-тўғри Бош Вақф бошқармаси тасарруфи ва бошқарувига ўтказилгани расмийлаштирилган. Бошқарма вазиятни ўрганиш, муносабат билдириш ва советлаштириш ишларини амалга оширадиган бўлди. Қарорда Бош Вақф бошқармаси ва унинг маҳаллий бўлимлари Совет ҳукумати маъмурий институтларининг барча ҳуқуқларидан фойдаланиши мумкинлиги қайд этилган. Аммо бу иш зиддиятларга ҳам олиб келишини олдиндан англаб етган ҳукумат дастурга муттасил ўзгартиришлар киритиб борган. Мисол учун, масжидларга тегишли Вақф мулки дастлаб ўша масжидларнинг мутаваллиси томонидан назорат қилиниб, Вақф бўлими кассасига тушмаслиги белгилаб қўйилган. Кейинчалик бу тартиб тўлиқ бекор қилинган.

Вақф бўлимларининг даромадлари: а) кимошди савдосидан тушган мол-мулк ва ижара ҳаққи; б) Вақф мулкидан олинадиган солиқлар; в) савдо ва саноатдан олинадиган фойда; д) турли хайр-эхсонлар ҳисобидан жамланиб борилган. Тўпланган маблағни Бош Вақф бошқармаси қуйидаги харажатларга сарф этган [2]:

- а) мутаваллилар, мударрислар, ўқитувчилар, ишчилар ва талабаларни иш ҳақи ва стипендия билан таъминлаш;
- б) Вақф мулкини таъмирлаш ва сақлаш;
- в) Вақф бўлимларидаги операцион харажатлар;
- г) ҳукумат, давлат ва маҳаллий солиқлар;
- д) ижтимоий суғурта;
- е) Бош Вақф бошқармаси эҳтиёжлари учун белгиланган фоиз;
- ж) талабаларни РСФСР (Россиянинг ўша пайтдаги расмий номи – муаллиф) ва чет элларга юбориш;
- з) биноларни замонавий талабларга мослаштириш;
- и) ўқувчи ва талабаларга стипендиялар ва грантлар бериш, у ёки бу Вақф муассасасини Вақф бўлимларининг қарорига биноан қўллаб-қувватлаш ва бошқа маданий-маърифий мақсадлар.

Совет ҳукумати ўзининг куч-қудрати, иқтисодий ютуқларини қўл остидаги давлатларга кўз-кўз қилиб, уларда ҳадик ва хавотирни сақлаш мақсадида Бош Вақф бошқармаси маблағи ҳисобидан Россияга сафарлар уюштирган. Талабаларни РСФСР ва чет элларга жўнатиш учун уларнинг Бош Вақф бошқармасидан махсус рухсатнома сўраши олдиндан белгилаб қўйилган. Шунингдек, Вақф бўлими янги биноларни жиҳозлаш, янги курслар очиш каби тадбирлар учун ҳам Бош Вақф бошқармасидан махсус рухсатнома олиши белгиланган. Албатта, бу ишлар катта маблағ сарфи билан ҳам боғлиқ эди. Шунинг учун Бош Вақф бошқармаси эҳтиёжларини қоплаш мақсадида маҳаллий бўлимлар умумий даромадининг қарийб 10% ни ажратиши белгиланган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Миллий архиви. Фонд Р-34, рўйхат-1, иш-453, 30-варақ.
2. Ўзбекистон Миллий архиви. Фонд Р-34, рўйхат-1, иш-2272, 2-варақ.
3. Ўзбекистон Миллий архиви. Фонд Р-34, рўйхат-1, иш-2741, 27-варақ.
4. Файзулло Хўжаев (тарихий эссе). Қ.К. Ражабов. –Т.: Abu matbuot konsalt, 2011.
5. "Qizil O'zbekiston", 3-noyabr 1933 yil, № 256 (2755).
6. Аланга журнали. №1 сон. 1928 йил январь
7. "Маориф ва ўқитувчи" ижтимоий-сиёсий, таълим-тарбиявий, адабий, фанний, илмий журнал. 9-10 сон. Самарқанд шаҳри. 1929 йил сентябрь-октябрь.
8. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/010/817.htm>
9. <http://reja.tdpu.uz> > views > openlesson. Воспитание, образование и развитие педагогической мысли в Узбекистане в 1917-1991 гг.

Бош Вақф бошқармаси текшируви ва қатъий талаби асосида эски усул мактаблари ёпилганидан сўнг, Ўзбекистонда ягона меҳнат мактаблари ташкил этилган [9]. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, қишлоқларда ўша йилларда 3 йиллик таълим белгиланган бир пайтда амалда 2 йиллик таълим бериб борилгани таълимни ташкил этишдаги энг катта камчилик эди. Чунки, мавжуд ҳолат бошланғич ва ўрта таълим ўртасидаги узлуксизлики бузиб, қишлоқларда II босқичли (тўлиқсиз ўрта) мактабларнинг ривожланишига тўсқинлик қилган. 1923 йилдагина Иттифоқ давлатларида умумий таълим тизимини жорий этиш режасини ишлаб чиқиш бошланган.

Бош Вақф бошқармаси раиси ўртоқ Ахунов бошчилигида ўтказилган кенгаш Қарорига биноан, Бош Вақф бошқармаси 1924 йил 24 мартда Вақф таркибидаги барча мактаблар истисносиз Маориф Халқ Комиссарлигининг Главоцвос дастурига ўтказилади [3]. Главоцвос – 1921 йилда РСФСР Халқ таълими комиссарлиги таркибида ташкил этилган Ижтимоий таълим ва политехника таълими бош бошқармаси [8]. Бошқарма мактабгача таълим муассасалари, умумий таълим мактаблари, болаларни ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва барчанинг малакасини ошириш учун масъул бўлган. Бош Вақф бошқармаси қабул қилган қарорда вақф мактаб ва курсларига дастур ва қоидаларнинг рус ва ўзбек тилларида тузиб берилишини маъқул топилгани белгиланган.

Шўро ҳукумати амалга оширган советлаштириш сиёсати халқ манфаатига хизмат қилмаган. Файзулло Хўжаевнинг "Совет Россияси ҳукумати ва унинг Бухородаги вакилларига бизнинг халқимиз советлаштиришни қабул қилолмаяпти, халқ буни хоҳламаётир, шунинг учун қўлига қурол олиб, уюшиб курашга кўтарилаяпти," деган гапи бунинг исботидир [4: 19]. Хатто 1929 йилда ҳам эски мактаблар фаолият юритган. Бахлузода ўзининг "Қашқадарё қишлоқларида маориф ишлари тузилмаётир" номи мақоласида: "Бутун жойларда бўлган эски диний мактабларни тамоман тугатиш тўғрисида Ўзбекистон марказий ижроқўми томонидан қарилган қарор ҳали бу ерларда жуда суст амалга ошаётир. Шаҳрисабз районининг шаҳар ва қишлоқларида 10-15 лаб эски диний мактаблар давом қилаётир," деб маълумот берган [7: 26]. Мақолада мактаблардан фақат биттаси яқиндагина ёпилгани, эски мактаблар билан курашиш – уларни йўқотиш ишлари жудаям суст олиб борилгани ёзилган. Қашқадарё округида фаолият юритаётган баъзи янги мактаблар ҳам эски мактаблардан фарқи йўқ, деб хулоса чиқарилган.

Хуллас, шўро даврида таълим-тарбия жараёни мафкуравийлаштирилиб, янги мазмун касб этди. Большевиклар ташаббуси билан социалистик байналмилал маданият яратиш ҳаракатлари туфайли барча миллий кадриятлар бирхиллаштирилди. Бу жараён "маданий инқилоб" номи билан халқ таълимига ҳам дахл қилди. Тадқиқот давомида Бош Вақф бошқармаси таълим муассасаларини қайта рўйхатга олиб, советлаштириш ишларини олиб бориш мақсадида ташкил этилгани аниқланди. Босқичма-босқич қўлланган чора-тадбирлар ташкилот олдида қўйилган вазифа амалга оширилишида қўл келган. Бош Вақф бошқармаси ўзига берилган имкониятлардан фойдаланиб, Туркистон минтақасининг бой маданий кадриятларига зарба берган. Бу сиёсий ҳаракат натижасида жамиятда маънавий инқироз чуқур илдиз ота бошлаган. Анъанавий мактаб ва мадрасалар фаолияти тақиқланиб, советлаштирилган ягона меҳнат мактаблари ташкил этилган. "Бутун дунё пролетарлари бирлашингиз!" шиори асосида халқлар онгида босқичма-босқич "байналмилал ғоя" тарғиби этилиб, социалистик жамият синдириб келинган [6].

БОРЛИҚ ҲАҚИДАГИ КОНЦЕПЦИЯНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАЛҚИНИ

ЗИЁДУЛЛА ДАВРОНОВ

Тошкент давлат молия
институтини профессори, ф.ф.д.

Маълумки, фалсафа ижтимоий онг шаклларида бирийдир. Бу шакл борлиқ тўғрисида, унда инсоннинг ўрни қандай экани, табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақида маълумот беради. У инсонларнинг дунёқарашини аниқлашга имконият яратади. Шундай экан, фалсафанинг борлиқ ҳақидаги таълимоти ўта муҳим ва долзарбдир. Файласуфларнинг ҳеч бири борлиқ тушунчасини четлаб ўтмаган. Ҳар бири ўзининг борлиқ ҳақидаги шахсий фикрларини билдириб, мавзунинг турли қирраларини очишга ҳаракат қилган.

Демак, борлиқ мавзуи қадимий, лекин навқирондир. Фикримизнинг далили сифатида таниқли файласуф Бахтиёр Тўраевнинг “Борлиқ (фалсафий таҳлил)” монографиясини олиш мумкин. Бизнинг назаримизда бу монографияда “борлиқ” тушунчаси ҳар томонлама, яъни диалектик нуқтаи назардан илмий, яхлит ҳолда таҳлил қилинган. Ўқувчига борлиқ ҳақида тўлиқ тасаввур беради, десак, хато бўлмайди.

Борлиқ муаммосини тушунтиришда яқдил фикр шаклланган бўлмаса-да, (чунки у мунозарали) Бахтиёр Тўраев ўзининг кўп йиллик изланишлари, ҳаётий тажрибаси, жаҳон фалсафасининг борлиқ ҳақидаги фикрларини хулоса қилиши натижасида ўқувчига мукаммал тушунча беради. “Борлиқ, – деб ёзади Б.Тўраев, – бу мавжудликнинг барча (моддий ва маънавий) шакллари, (реал ва нореал) турларини ва (ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги) кўринишларини ўзига қамраб олувчи энг умумий ва универсал фалсафий категориядир”. Муаллиф борлиқни тушунтиришда қўпроқ табиий фанлар бўйича қилинган кашфиётларга мурожаат қилади ва уларга таяниб, шахсий фикрларини мустаҳкамлайди. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, Б.Тўраев фундаментал математика, физика, биология, химия, генетика фанларининг кашфиётлари билан яқиндан таниш ва бу фанларнинг муаммоларини мукаммал ўрганган.

74 параграфдан иборат бу монографияда борлиқнинг схемаси шундай тасвирлаб берилганки, муаллиф ўз фикрларини бу соҳаларни мукаммал ўрганган ҳолда муомалага киритгани билиниб туради.

Биз юқорида қайд этилган параграфларнинг баъзилари ҳақида тўхталамиз. Жумладан, муаллиф монографиянинг биринчи бобида борлиқнинг умумий моҳияти ва мазмунини очиб беришда субстанция, акциденция ва субстрат, борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва реаллик тушунчаларига эътибор қаратган. Бу соҳалар борлиқ фалсафасининг кенг қирраларини тушунишга ёрдам беради. Муаллиф борлиқ ҳақидаги таърифларни таҳлил қилган ҳолда, унга ўз таърифини берадики, бу менинг назаримда бошқаларидан ўзининг қисқалиги, лекин кенг қамровли экани билан фарқ қилади: “Борлиқ – бу мавжудликнинг барча (моддий ва маънавий) шакллари, (реал ва нореал) турларини ва (ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги) кўринишларини ўзига қамраб олувчи энг умумий ва универсал фалсафий категориядир”. Бу таърифда борлиққа нисбатан бирорта соҳа назардан четда қолмаган.

Монографиянинг иккинчи боби биринчисининг мантикий давоми бўлиб, унда борлиқнинг шакллари таҳлил қилинади. Бу боб борлиқнинг актуал ва потенциал, реал ва виртуал жиҳатларига янгича ёндашилган ҳолда маълумотлар берилганки, улар ҳар қандай ўқувчини мулоҳазага чорлайди. Жумладан, муаллиф (намоён бўлиб турган) актуал борлиқ билан потенциал борлиқнинг ўзаро муносабатларини қуйидагича таърифлайди: “Борлиқнинг ҳали воқеликка айланмаган ва келгусида актуал воқеликка айланидиган муртақ ҳолидаги қисми потенциал борлиқ дейилади. Потенциал борлиқ ҳали воқеликка айланишга улгурмаган актуал борлиқдир”.

Маълумки, борлиқда ҳаракат мавжуд, ўзгариш мавжуд. Бу – борлиқ ичидаги хусусият. Борлиқ билан ҳаракат ажралмас, бир бутундир. Борлиқ ҳаракатсиз, ҳаракатсиз борлиқ бўлиши мумкин эмас. Тадқиқотда бу жараён чуқур илмий таҳлил қилингани яққол кўзга ташланади. Б.Тўраев мавзунини кашфиётларга асосланган ҳолда тасвирлайди ва борлиқнинг шакллари далолати ёрдамида кўрсатиб беради.

Монографиянинг учинчи бобидаги маълумотлар ўқувчини борлиқ категориясига янада жиддийроқ ёндашишга ундайди. Чунки унда кўпгина адабиётларда ёритилмаган маълумотлар

акс этган. Муаллиф фазо ва вақтни, вақтнинг мукаммал таърифидан у ҳақидаги назария ва қарашлар, субстанционал ва реляцион концепциялар, вақтнинг турли моделлари, кўлам тушунчаси, давомийлик хусусиятлари, изотропик ва анизотропик, эгилганлик хусусиятлари ва топологик унсурларига батафсил таҳлил қилган. Унинг бу соҳаларни мукаммал билиб хулосалар чиқаргани, фалсафадаги борлиқ категорияси тўғрисидаги тасаввурларни кенгайтиради ва бойитади.

Тадқиқотнинг долзарблиги шундаки, мавзу ҳозирги замон фан ютуқлари асосида таҳлил қилиниб, хулосалар чиқарилади. Олим предметни тушунтиришга ўта масъулият билан ёндашади. Шубҳали хулосаларга ўрин қолдирмайди. Фанларга таяниб иш кўрар экан, улар нафақат табиат сирларини очиб берувчи ва тараққиётни силжитувчи восита, балки инсон дунёқарашини шакллантиришда муҳим омил эканини ҳам кўрсатиб беради. Муаллиф борлиқдаги табиий ва ижтимоий соҳаларнинг ўзаро диалектик муносабатларини очиб беради. Бунга далил сифатида китобдаги “тартибланганлик”, “мўлжалланганлик”, “фазо ва вақт моделлари”, “боғланганлик”, “ўлчамлилиқ” параграфларини келтириш мумкин. Улардаги таҳлиллар борлиқдаги турли хусусиятлар инсон фаолияти билан боғланганини, уларни билиш олами яхлит тушунишга ёрдам беришини аниқлатади. Борлиқ категориясини тўлиқ тасаввур қилишга ёрдам берувчи тушунчалар илк бор муомалага олиб кирилгани мавзунинг ёрқинроқ тушунишга асос бўлади.

Тўртинчи бобда мавзу янада қизиқарли ва тушунарли тарзда баён қилинган. Ўқувчи ёки мутахассис уни ўқиб, етарлича керакли маълумот олиши мумкин. Борлиқнинг материя шакли ҳақида юзлаб, минглаб адабиётлар, мақола ва рисола, қарашлар мавжуд бўлса-да, муаллиф мавзуга янгича ёндашиб, хулосалар чиқарган. Унинг материянинг тузилиши, микро, макро ва мега, анорганик ва органик, ижтимоий дунёлар ҳақидаги фикрлари ўқувчини янги мулоҳазаларга ундайди.

Монографиянинг бешинчи боби борлиқнинг шакли бўлган космологияга қаратилган. Унинг моҳияти, космологик моделлар, Эйнштейннинг цилиндрсимон коинот модели, ностационар моделлар, портлаш назарияси, стационар кенгаювчи коинот моделлари каби бир қанча бошқа соҳалар тадқиқ қилинган. Буларнинг барчаси инсоннинг борлиқ ҳақидаги билимини чуқурлаштиради ва кенгайтиради. Муаллиф бу соҳаларни алоҳида-алоҳида тадқиқ қилиш билан бирга, улар орасидаги диалектик муносабат, алоқадорлик ва боғланишларни ҳам тасвирлаб беради. Бундай ёндашув Б.Тўраев диалектиканинг барча қирралари ва мазмун-моҳиятини илмий жиҳатдан яхши билган етук файласуф эканидан далолат беради.

Олтинчи бобда онг борлиқнинг маънавий шакли сифатида таҳлил қилинган. Унда нутқ, тил, тафаккур, онг ва унинг таркибий унсурлари тўғрисида фикрлар билдирилган. Айниқса бу бобдаги идрок, фикр, тафаккур, тушунча, ҳукм кабиларга қисқа ва тушунарли таърифлар берилган. Ўқувчи улардан ўз фаолиятида қийналмасдан бемалол фойдаланади. Еттинчи боб оламнинг бирлиги ва хилма-хиллиги масалаларига бағишланган. Ўқувчи бу бобдан оламнинг мураккаблиги ва хилма-хиллигининг бирлиги ҳақида қизиқарли фалсафий ғоялар олиши мумкин.

Кичик ҳажмдаги (ҳолбуки, борлиқ ҳақида бир неча жилдли асар ёзиш мумкин), лекин мазмунан бой бу асарнинг асосий параграф ва бобларини тилга олар эканми, қуйидаги хулосаларга келамиз. Бу асар тинмай олиб борилган изланишлар ва машаққатли меҳнат натижасидир.

Файласуф олим ўзининг билимига амал қилса, ўз фикр ва мулоҳазаларини бемалол ошкор эта олади. Натижада тадқиқ этилаётган соҳа ёки жараёнга нисбатан зарурий ёки тасодифий омилларни мукаммал таҳлил қилиб, хулоса чиқаради. Предмет ёки ҳодисанинг ўтмишдаги, ҳозирдаги, келажакдаги фаолиятини нисбатан аниқ баҳолайди. Жараёни тўлиқ ҳис қилади.

Монографияни ўқиб шунга амин бўласизки, Б.Тўраева ана шу ҳислат ва хусусиятлар мужассамлашган. Ўз меҳнати ва илми билан билиш назариясининг маълум бир қисмини мукаммаллаштирган. Монографиянинг назарий жиҳатдан кучлилиги шундаки, (юқорида таъкидланганидек) фикрлар фан ютуқлари билан асосланган. Баъзи муаллифлар ўз асарларининг кўп қисмини иқтибослар билан тўлдирса,

Б.Тўраев бу анъанадан узоқлашган. Китобда иқтибослар ҳам келтирилиб, уларнинг мазмун-моҳиятига ҳолисона баҳо берилган.

Монография содда ва равшон тилда ёзилган. Бу монография, фалсафа фанининг борлиқ тўғрисидаги хулосаларини янада ойдинлаштиради, мавҳумликдан аниқликка етаклайди, шахснинг дунёқарашини кенгайтиради.

Китобнинг яна бир хусусияти шундаки, ундаги барча материаллар лотин графикасида ҳам такрорлаб берилган. Бу ёшларимиз учун алоҳида қулайликдир.

Хулоса шундан иборатки, Б.Тўраев нафақат табиатшунослик фалсафасининг йирик намояндаси, балки ижтимоий фалсафа тараққиётига ҳам етарли ҳисса қўшган етук ижодкордир.

ФАН-ТЕХНИКА ВА ТАЪЛИМДА ПРОЕКТИВ ТАФАККУР ТАРЗИ КОГНИТИВ ИННОВАЦИЯ ТУРИ СИФАТИДА

ГУЛНОЗА
СУЛТАНОВА
СамДУ доценти, DSc

Инсонларнинг ҳаёт тарзида ҳам инновациялашув жараёни содир бўлмоқда. Айни пайтда давлатимизда ижтимоий-гуманитар фанлар йўналиши ва парадигмалари инновацион қайта қуриш палласига кирди. Бу жараёнинг таъсири сифатида охириги вақтда фан методологияси предмети доирасига, проектив тафаккур тарзи муаммосига эпистемологик таъсир кўрсатиш қобилиятига эга бўлган «инновация» тушунчаси кириб бормоқда.

Айниқса, “Ёшларимиз мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши [1:14]”га эришишда фан-техника ва таълимда когнитив инновация турини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий онг ва тафаккурнинг ривожига янги тамойиллар ва йўналишлар ўз ўрнига эга бўлиб бормоқда, уларни такомиллаштириш учун кенг имкониятлар очилмоқда [2:9]. Бу имконият эса ёш тадқиқотчиларнинг илмий изланишларида конструктив равишда намоён бўлмоқда.

1958 йилда Москва мантиқ доирасининг бевосита давомчиси сифатида пайдо бўлган Москва услубий тўғараги проектив тафаккур ва лойиҳа, дизайн, лойиҳа маданияти ва бошқа шу каби ўзаро боғлиқ тушунчаларни тушунишга катта ҳисса қўшди.

О.И.Генисарский, Г.П.Щедровицкий, В.Л.Глазичев проектив тафаккурнинг фалсафий ва методологик асосларини фаоллаштириш сифатида ишлаб чиқди. Улар касбий фикрлаш ва билимнинг турли шакллари – архитектура, муҳандислик, бошқарув ва ҳоказоларнинг тузилиши ва ўзаро боғлиқлигини ўрганди.

Илмий адабиётларда Гвидо Штомпфнинг бир мақоласида: “Проектив тафаккур эмас, балки у фикрлаш сифатида эътироф этилади. Иқтисодчилар томонидан дизайндан “ўғирланган” тушунчаси бўлиб, фетишга айланди. Аслида бу касб ва маҳоратдир”, деган фикр мавжуд [3:68-72].

Проектив тафаккурни ривожлантириш учун ассоциатив психология, ҳулқ-атвор (бихевиоризм), гештальт психологияси, психоанализ каби фикрлаш назариясининг тўпланган интеллектуал бойликларини билиш керак.

Проектив тафаккурни баҳолашнинг методологик асоси ҳам интеллект назарияси бўлиши мумкин.

Америкалик психолог Говард Гарднер интеллектнинг бир нечта назарияси сифатида дунё миқёсида тан олинган назарияни таклиф қилди. У ақлнинг лингвистик, мантиқий-математик, фазовий, мусиқий, кинэстетик (масалан, спорт ёки рақсда танангизни назорат қилиш қобилияти), шахсий [4] турларини айтиб ўтди.

Проектив тафаккур тарзи анъанавийлик ва янгиланишни ўзида мужассамлаштирган ғоявий-концептуал ҳосиладир. Унда доим янги режалар, лойиҳалар, тизимли, интегратив, плюралистик, оптимистик, эвристик ва ижодий ёндашувлар намоён бўлади.

Интеллект ва тафаккур ўзаро чамбарчас боғлиқ, аммо бир хил нарса эмас. Проектив интеллект ақлий, ахлоқий ва жисмоний ривожланиш ва лойиҳа фаолиятини амалга ошириш қобилияти (лойиҳа тайёрлиги). Инсоннинг лойиҳа

тайёрлигининг ривожланиши унинг ҳаёти давомида аста-секин ва кескин равишда ҳам содир бўлади. Проектив тафаккур бир томондан, ақлнинг функцияси бўлса, иккинчи томондан ақлни шакллантириш усулидир.

Жером Брунер тафаккурнинг моҳияти ва турларини тафаккурсиз идрок этиш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. У фикр юритишда объектив, образли, имо-ишора, рамзий фикрлаш каби унинг олти вариантини ажратиб кўрсатади [5:782].

Проектив тафаккур кишининг онгида лойиҳаларнинг шаклланган тасаввурлари ва тамойилларининг мозаик биригини ташкил қилади ва у бетакрор, яхлит сиймога эга бўлади. Анъанавий ва янги қарашларга нисбатан йўналтириш, бирлаштириш, умумлаштириш, баҳо беришга асос бўладиган функцияларни бажаради.

Бу таърифдан шу нарса келиб чиқадики, проектив тафаккур тарзи фикрлаш жараёнининг ўзига хос сиймосини, бир бутунлигини билдириб, унда индивидуаллик, хусусийлик ва айниқса инновация биринчи навбатда кўзга ташланади.

Япон халқининг ўтган асрда “япон мўъжизаси” деб эътироф этилган проектив ва инновацион тафаккури тан олинган бўлса, бугунга келиб “мустақиллик меъмори”нинг проектив тафаккур тарзи ва инновацион таълим жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилмоқда.

Воқеликни танлаш проекцион фикрлашда оддий “ақл-идрок” билан ҳосил қилинган мантиқий боғланишлар доирасидан четга чиқади. Соғлом фикр ирсий ва ижтимоий тажрибанинг умумлашмаси бўлиб, олдинги индивидуал тажрибага ҳам асосланади. Бошқа томондан, проектив фикрлаш кундалик ҳаёт чегарасидан ташқарида «кашфиёт»дир. Ҳозирги ҳодисалар умумийроқ контекстда талқин қилинади. Яъни, бу шахснинг онгли муносабатини амалга оширадиган кенг қўламли танловдир.

Проектив тафаккурнинг мантиқий хусусиятлари:

1) Проектив тафаккур чизиқли мантиққа асосланмайди. Бу яратилган маънавий воқеликда абстракциянинг турли-туман миқёсли синтези, яъни асл воқеликнинг кўп миқёсли квантланиши оқибатидир.

2) Мавҳумликнинг катта миқдори кундалик мантиққа зид бўлган баёнотларни бирлаштириши мумкин. Бу проектив тафаккурга хос равишда абстрактуллашганда маънавий воқеликнинг қўшимча ўлчамлари очилса, кундалик даражадаги зиддиятли тушунчалар бирлаштирилиши мумкинлигининг оқибатидир.

3) Юқоридагиларга асосланиб лойиҳавий мантиқни синтез, деб аташимиз мумкин. Каттароқ контекст нукта назаридан қарама-қарши конструкцияларни уларнинг ўзаро таъсирини таъминловчи маълум мезонлар бўйича бирлаштириш мумкин. Бу тўлдирувчи мезонлар воқеликни

кўриб чиқишда янги маънавий ўлчовларнинг пайдо бўлишини ифода этади. Бундан ташқари, гетероген ғояларнинг мумкин бўлган синтез даражаси, асосан, чекланган эмас. Проектив тафаккурда абстракция даражаси қанчалик юқори бўлса, прогноз қилинаётган маънавий воқеликда шунчалик гетероген омиллар бирлаштирилиши мумкин.

4) Шу билан бирга, проекцион фикрлаш ҳақиқатнинг таҳлилига асосланади. Шуҳрат ва бойликка эгоистик интилишлар қанчалик кам бўлса, проектив тафаккур кўлами шунчалик катта бўлади.

5) Проекцион фикрлаш ёпиқ системалар тавсифининг нотўлиқлиги ҳақидаги Гегелнинг теоремасини енгистишга ўхшайди. Проектив фикрлаш маънавий иерархияни яратади.

Аслида, проекцион фикрлаш ҳар доим лойиҳалаш режасининг бирлаштирувчи контекстида турли ва ҳатто зиддиятчи маъноларнинг синтези бўлиб, ҳар қандай ҳодисани умумий контекстда жойлаштиришдир. Ва, албатта, у воқеликни яратишда фикрнинг фаол, дунёни шакллантирувчилик ролини ва унинг ифодасини (тимсолларини) ўз зиммасига олади. Проектив тафаккур тарзи инновацион таълимда бозор иқтисодиёти шароитида, маориф соҳасида туб ислохотлар амалга ошириляётган бир пайтда муҳим ғносеологик қуролдир.

Проектив ва инновацион тафаккур тарзининг фан ва амалиётдаги роли ва аҳамияти маълум жиҳатдан эвристик усул ва ёндашувларнинг ривожлантирилишига боғлиқ.

Проектив фикрлаш замонавий цивилизациянинг имкониятларини кенгайтириш учун зарур воситадир. Бу мумкин бўлган ривожланишни янада тезлаштириш имконини беради. Лекин, ўз-ўзидан, Проектив тафаккур прогрессив тараққиёт ва барқарорликни кафолатламайди. Проектив тафаккурнинг ахлоқий сифати ва салоҳияти интеллектуал ва маънавий парадигма сифатида ажратилиши керак.

Проектив тафаккур тарзининг конструктивлиги ва ўзгарувчан хоссалари, қонуниятларини тадқиқ қилиш учун зарур бўлган назарий ғоялар, ёндашувлар ишлаб чиқилди. Ижтимоий ҳаётда проектив тафаккурнинг конструктив трансформациясига объектив ва субъектив, ички ва ташқи кучлар таъсир кўрсатади.

Проектив тафаккур тарзининг конструктивлиги фандаги парадигмаларнинг янгиланиши билан ҳам белгиланади.

Тафаккурнинг конструктив жиҳатларини кучайтириш, фан ва амалиётга татбиқ қилиш ва ҳозирги замон тафаккурини шакллантириш ва мутахассислар онгига сингдириш имконини беради.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016.

2. К.Назаров. Мустақил тараққиёт ва тафаккур янгиланиши // Фалсафий қадриятларнинг мустақил Ўзбекистон тараққиётидаги ўрни. Республика илмий амалий анжуман материаллари. –Т.: 2011.

◆ **Аннотация:** Ушбу мақолада проектив тафаккур тарзининг ижтимоий моҳияти, мантикий хусусиятлари, келиб чиқиши ва ривожланиши эпистемологик жиҳатдан тадқиқ қилинган. **Таянч сўзлар:** Проектив тафаккур тарзи, проекцион фикрлаш, инновация, таълим, лойиҳа, лойиҳалаштириш.

◆ **Annotation:** In this article, the social essence, logical features, origin and development of the proektiv style of thinking have been studied epistemologically. **Key words:** Proektiv style of thinking, proexion thinking, innovation, education, project, design.

◆ **Аннотация:** В этой статье социальная сущность, логические особенности, происхождение и развитие проективного стиля мышления были изучены с точки зрения теории. **Ключевые слова:** Проективный стиль мышления, проектное мышление, инновации, образование, проект, проектирование.

Проектив тафаккур тарзининг конструктив трансформацияси, концептуал моҳияти, унинг ижтимоий зарурияти, ёш мутахассислар ва олимларнинг касбий малакани эгаллашидаги методологик вазифадир.

Лойиҳаларни амалга оширишнинг зарурий шарт сифатида проектив тафаккур доимо мавжуд бўлган ва турли тарихий шароитларда у жамият, фан ва маданият билан биргаликда ривожланиб келган.

Проектив тафаккур учун иқтисодий ва бошқарув фаолиятида уни шакллантиришнинг методологик асослари (даражалари) мавжуд:

1 даража – Тафаккурнинг умумий фалсафий талқини, ақл-идрок, объектив воқеликни билиш йўллари ва тафаккурнинг ўзи, тафаккур ва амалиёт ўртасидаги муносабат.

2 даража – турли мезонларга кўра тафаккур турларини структуралаш ва проектив тафаккурга энг кўп мос келадиган турли билим соҳаларидаги тушунчаларни умумназарий категория сифатида танлаш (яъни, касбий фаолият туридан мустақил).

3 даража – проектив тафаккурнинг ҳаёт тажрибаси ва умумий таълим билан шаклланган, иқтисодиёт ва бошқарув соҳасидаги ўзига хос касбий билимларга эга бўлган умумий маданий компетентлик сифатида бирлашуви.

Демак, проектив тафаккур тарзи инновацион таълимда жамиятнинг янгиланиши, хусусан, таълим, хизмат кўрсатиш ва ижтимоий соҳаларнинг сифатий ўзгаришларини амалга оширадиган муҳим омилдир.

1. “Проектив тафаккур” тушунчаси нафақат мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга, балки амалиётга йўналтирилган лойиҳанинг даражасида жуда зарурдир. Лойиҳани бошқариш стандартлари жуда зарур ва рискларни бошқариш уларнинг ажралмас қисмидир.

2. Юксалиш жараёнида инсон фикрлашнинг кўргазмали-самарали, кўргазмали-образли, вербал-мантикий босқичларини босиб ўтади. Ҳар қандай фикрлаш лойиҳа асосида бўлади. Катта ёшли кишиларда тафаккурнинг аввалги турлари йўқолиб кетмайди ва ҳатто устунлик қилади.

3. Агар оғзаки ва мантикий фикрлаш андоза бўйича юзага келса, у ҳолда билимдан фойдаланиш қобилияти тафаккур ривожланишининг куйи даражаси – лойиҳа тафаккурининг репродуктив турига тааллуқли бўлиши керак.

4. Агар билимлардан фойдаланиш янги вазиятда, ноаниқлик ва таваккалчилик шароитида юз берса, у ҳолда қарор қабул қилиш лойиҳавий фикрлашнинг унумли тури асосида амалга ошириши керак.

3.Г.Штомпф. Проектное мышление – это не о размышлениях, а о действиях // Проблемы управления в социальных системах. 2012. № 6.

4. H.Gardner. Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligence. Vil'yams, 2007.

5. D.S.Bruner. Psikhologiyapoznaniya. Zapredelami neposredstvennoy informatsii [Psychology of learning. Beyond the immediate information]. –Moscow: Direkt-Media, 2008.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИДА КАРОМАТ МАСАЛАСИ: ФАЛСАФИЙ-ИРФОНИЙ ТАЛҚИН

ЗАМИРАХОН
ИСАҚОВА

НамДУ доценти

Ирфоний билимлар валий ва орифга қалб (кўнгил), фаросат, басират (ботиний нигоҳ), илҳом, кашф орқали тўғридан-тўғри Аллохнинг даргоҳидан берилган. Ориф ва валий хушхуқлиги ва гўзал ахлоқи, юзидан нур ёғилиб туриши, нафси устидан ҳоким бўлиб, бошқаларнинг озорини эътирозсиз қабул қилиши, барчага меҳр-шафқат кўрсатиши билан ажралиб турган. Кашф-каромат, ғайритабиий одатлар кўрсатиш тасаввуф шайхларининг муҳим жиҳати ҳисобланган.

Абдуллоҳ Ансорий кашф ва мукошафани “ҳеч бир кашф орқали “яқин” илмига сазовор бўлади ва борлиқ воситасиз илоҳий нурланиш дебочаси” деб атаган. Ориф ҳақиқатини билади. Тажалли орқали орифга ҳар қандай ақлий

ва дискурсив далилдан холи бўлган ҳақиқат йўли қуёш каби нур сочади. Боязид Бистомийнинг назарида ориф маърифат юкини софлигича сақлай оладиган банда бўлиб “Аллоҳ ориф қалбига илм нурини сочади” [1:29]. Ҳақим Термизий “Илм ал-авлиё” асарида “Аллоҳ таоло валиини Ўзига томон кўтарган ва умматларидан унга яширин каромат ато этган. Улар ўзларини ёмон ишлардан узоқ тутган ва ёмон ҳаёллардан ўзларини тийган. Валийлар Аллоҳ таолонинг ердаги хос кишиларидир. Қиёмат куни пайғамбарлар ва шаҳидлар уларнинг Аллоҳ ҳузуридаги мақомларини кўриб ҳавас қилади” [2:50] деб валийлик даражасига юқори баҳо берган.

Аллоҳ ўзининг хос кишилари, дўстларини маҳфуз (сир тутати) этади, шунингдек, уларни лутф ва марҳамати билан сийлайди. Аллоҳ валийларнинг ҳар бирига “Исми Аъзам”дан насиб этган. Улар ана шу исм билан дуо қилади, дуоСИ Аллоҳ ҳузурида ижобат бўлади. Зеро, Аллоҳдан рози бандалар (валийлар) ердаги амин бандалардир, улар бошқалар учун ҳужжатдир, ўшалар туфайли Аллоҳ халқни балолардан асрайди [1:85], яъни Аллоҳ валийларни халқнинг орасида омонат қўйган ва халқ боло-офатдан саломатдир. Валийлар илоҳий даргоҳнинг хизматкорларидир ва улар бир-бирини билади [3:213].

Ориф ақл ва мантикий тафаккур “парда”ларидан халос бўлгач, кашфга йўл очилади. Бу ҳолатда ақлий (рационал) ва мантикий (дискурсив) далиллар рад этиб бўлмайдиган “баён”га йўл беради. Ориф энди “Санъаткор” (Аллоҳ)нинг “санъат”ини эмас, “Санъаткор” (Аллоҳ)нинг Ўзини кўра олади.

Илоҳий билимлар орифнинг қалбига нур каби оқиб киради. Абу Ҳомид Ғаззолийнинг қирқта китобдан иборат “Ихёу улум ад-дин”, Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”, Маҳмуд Шабустарийнинг “Гушани роз”, Фаридуддин Атторнинг “Асрорнома”, “Илоҳийнома” каби асарларининг мазмун-моҳияти мукошафа ҳосиласидир.

Қодирия тариқатининг асосчиси, форс илоҳиётчиси ва мутасаввиф олими Муҳиддин Абдулқодир ибн Абу Солиҳ Жангийдўст Гийлоний (ваф. 1166 й.) валийларни “дин илмларини тарқатувчи ва Аллоҳ Расулининг динини маҳкам ушлаган ёрдамчи, унга эргашган, Набийнинг таом ва шаробидан насибдор бўлгани туфайли ортидаги нарсаларни худди олдида кўргандек кўра олади” [4:98] деб таърифлаган. Яманлик Шайх Увайс Қараний (ваф. 657 й.) Аллоҳ Расулини кўрмаган, шунингдек, Аллоҳнинг Расули ҳам Увайс Қаранийни зоҳир кўзи билан кўрмаган бўлсаларда, уни “маъною руҳоният юзидин тарбият” қилганлар ва бу ришта увайсий [5:24]лик дейилади.

Илмий билишни мантикийлик, тарихийлик, объективлик (холислик), герменевтика, қиёсий таҳлил, интерпретация, ворисийлик, системалилик, усуллари ташкил этади.

Тасаввуф адабиётлари, хусусан, моноқибларда пир-машойихда зоҳир бўладиган фавқулод (ғайритабиий)даги одат ва кароматлар, валий ва орифларнинг мартабаси таърифланган. Унга кўра, валий ва орифлар туш кўриш, бўлажак воқеаларни олдиндан қалб кўзи орқали кўриш, узоқ шаҳарлардаги яқин кишиси билан алоқа боғлаб (робита) сўзлашиш, руҳнинг жисмдан ажралиб сайр этиши ва қайтиб жисмга кириши, ўзгалар фикрини ўқиб олиш ва фикран ўзгаларга таъсир ўтказиш, нафас қуввати, назар қуввати, дил қуввати, кўнгилдан ўтказиш, ҳолатга кириб вужуддан нур таратиш каби хислатларга эга бўлган [5:14]. Абдуллоҳ Муборак дуосининг ижобат бўлиши, Хожа Аҳмад Яссавийнинг руҳий мадади, Шайх Нажмиддин Кубронинг “валийтарош”лиги, Хожа Абдулҳолик Ғиждувонийнинг кашф-каромати шулар жумласидан.

Кашф чакмоқ кабидир, чакмоқ чакқанида борлиқ ёришиб кетганидек, кашф орқали ориф қалби илоҳий ҳақиқат нури билан ёришади. Кашф ва мукошафа орифнинг илоҳий сирлардан огоҳлик даражасига кўра фарқланади, яъни Жабарут оламига борган ориф, малакут оламига ҳам етиб бориши унинг ҳолига кўра белгиланади. Оддий одам дунё ва унинг ранг-баранг жиловига алданиб, интеллекти даражасида идрок эта олган нарсалар билан чекланади ва мулк оламида қолишни афзал билади. Ҳақиқатда эса борлиқнинг ҳақиқатини била олмайди. Мўъжиза пайғамбарларга ва унабийлик даъвоси билан муштарак, набийлик шарти кароматда мавжуд эмас [6:4], яъни Аллоҳ пайғамбарларнинг ҳар бирининг даражасига

кўра, истаганча мўъжиза беради. Мусо пайғамбарнинг ҳассасининг аждарга айланиши, Исо пайғамбарнинг бир нафас билан касалларни тўзатиши, мурдаларни тирилтири олиши, Аллоҳ Расулининг Исро ва Меърож қилганликлари пайғамбарларнинг мўъжизаларига мисолдир. Аллоҳ Расулининг энг улуғ мўъжизаси “уммий” бўлсада, Куръон оятларини ёддан тиловат этиши ва назм ва мазмун жиҳатидан башарият имконидида йўқ олий даражада айтилган илоҳий ваҳий эканидир. Бу жараёнда қадимги тасаввуфларнинг қайта ишланиб, исломий ақидаларга мувофиқлаштирилишини кузатиш мумкин. Аллоҳ валийларининг қалбида илоҳий сирлар мазҳари кашф-кароматга йўл очган. Аллоҳ Расулининг мўъжизаси ва авлиёнинг каромати ҳам Аллоҳнинг хазинаси бўлган кўнгилнинг ажойиботи ва саховатидир [7:64]. Зеро, тасаввуф бутун олами Карам (Аллоҳ исмларидан бири) ичида кўришдир.

Каромат (акром, шараф, карам, лутф ва эҳсон) руҳий-маънавий камолотга эришган инсонда феномен (фавқулодда ғайритабиий ҳолат) зуҳури ва ҳайратланарли воқеа-ҳодисалар бўлиб, валий ва ориф зотларда содир бўлган кароматнинг айримлари Куръоннинг “Марям” [8:306-307], “Асҳоби Қаҳф” [8:259-262] сурасида келтирилган.

Валий ва ориф зотлар кароматни талаб қилувчи эмас, истиқомат (тўғрилиқ, тўғри ҳаракат этиш, рост йўлга этиш) ни талаб қилувчи бўлган. Бунинг сабаби истиқоматнинг кароматдан устунлиги билан изоҳланади.

Валий ва ориф зотлар кишилари убудиятга, яъни бандалик қилишга даъват этиб, “Аллоҳ Сендан истиқоматни талаб этса, нафсинг кароматни хоҳлайди” [9:76] деган. Улар фақат истиқомат, яъни фақат яшаш даражасинигина тасарруф эта олган. Зеро, кашф-кароматга ишонч йўқ. Бунинг сабаби шундай изоҳланади, Аллоҳ билан инсон орасидаги “парда”ларни оча оладиган каромат илоҳий кароматдир. Акс ҳолда каромат хурوفот ва бидъатга ўралиб қолади.

Билим манбаи кашф бўлиб, ҳар бир орифнинг билими бетакрорлиги, янгича интерпретацияси, оригиналлиги (аслиги), ўзига хослиги билан ажралиб туради. Борлиқ ва Аллоҳнинг бирлигини қалбан кўриш, дунёнинг Худога имманентлиги (унинг фаол табиатидан келиб чиқиши) уларнинг ботиний моҳиятга асосланган муносабатига англашилади, яъни сабаб (Аллоҳ) ва оқибатнинг (олам) биргаликда мавжудлиги масаласини мантикий тафаккур билан ҳал этиш мумкин эмас, аксинча, каузаллик (сабаб ва оқибат муштараклиги) ботиний билиш орқали билинади. Бир валийнинг камида минг мақоми бўлса, аввали кароматдир. Каромат авлиё зотлар томонидан содир бўладиган “хориқул одат”даги ҳодиса сифатида икки жиҳатга эга.

Биринчиси, кавний (дунё) каромат – қисқа вақтда рўй берадиган феноменал одатдан ташқари ҳодисалар. Иккинчиси, илмий кароматлар – бу илм, ирфон, маърифат, ахлоқдаги устунликдир. Валийларнинг талқинича, асл каромат илмий каромат бўлса ҳам ҳақиқат каромат билан дуруст бўлмайди [5:143].

Кароматнинг зоҳир бўлишидаги ҳикмат – бу каромат содир бўлганидан сўнг валийнинг ишончи яна ҳам зиёда бўлиб, дунёдаги зуҳдутақвоси кучайиши ва ҳавойи нафс даъвосининг йўқолишидир [10:403]. Даъво нафсининг ўзига мансуб бўлмаган бирор-бир нарсани ўзига нисбат беришидирки, банда билан Аллоҳ орасидаги энг катта тўсиқ даъвогарлик, яъни иддаодир.

Абу Ҳомид Ғаззолий илмни тақлидий (ўтмишдан мерос қолган, ота-она ва устозлардан олинадиган билим) ва кашф этилган илмга ажратиб, ҳар икки илмнинг моҳиятини таҳлил қилган. Тақлидий илмга кўр-кўрона эргашиб орқали эришилади. Кашф этилган илм ҳар бир инсоннинг ўзига хос қобилияти, истёъдоди, шуурий изланиши орқали қўлга киритилади. Абу Ҳомид Ғаззолий дейди: “Мақсадим амрлар ҳақиқатини кашф этиш эди”. Ҳаётда жуда кўп одамлар тақлидий билимлар билан қаноатланидиларки, янгилек яратмай, тайёр ҳунар, илмни ўрганиб, кўп қатори яшайди. Муаммо шундаки, ҳар доим келажак авлод, тараққиёт, инсоният фикратини олға силжитиш учун илоҳий ва дунёвий ҳақиқат, креационал моҳиятни излаш, кашф этиш эҳтиёжи бўлган. Бу вазифа башарият “буюк сиймо” деб тан олган ориф ва валий зотларга насиб этган.

Битта валийнинг мингта мақоми бўлса, унинг аввали

каромат дейилган. Каромат биринчиси бўлса, қолгани унданда баланд даражададир. Аксарият валийлар кароматни яширган бу билан улар ўзи ва Аллоҳ ўртасидаги сирни муҳофаза қилган. Тасаввуфга кириш, шайх бўлишдан мақсад каромат кўрсатиш эмас, балки маънавий-руҳий юксалиш ва бошқаларни ҳам саодатли йўлга етаклаш бўлган. Энди халқнинг валийга эҳтироми каромат туфайли дейилган масалага эътибор қаратсак. Идеалга интилиш ҳар бир инсоннинг ички эҳтиёжидан келиб чиқади. Инсон идеал учун намуна келажакдан топа олмайди, келажакка бормаган, билмайди, келажак мавҳум, у ҳақда тасаввур йўқ. Чунки намуна тарихийликни, тажрибавийликни талаб этади. Ахлоқий идеалга айланган инсон тажрибадаги мавжуд бўлар экан, муайян замонга келиб, маълум маънода муболағавий ва афсонавий маноқиблар билан бойитилади, яъни идеаллаштирилади. Валийлар оддий одамлар эмас, уларнинг ҳаёт тарзи келажак авлодлар учун идеал бўлиб хизмат қилади. Маноқибларда валийнинг кароматлари кўпроқ келтирилганининг сабаби ҳам оддий халқнинг эҳтиёж ва талабидан келиб чиққанини назардан қочирмаслик керак. Аксарият валийларга хос кароматларга, масалан, дуонинг ижобати, сув устида юриш, сув устида намоз ўқиш, бошқаларнинг кўнглидаги фикрларни ўқиш, узоқ масофани тез фурсатда босиб ўтиш кабиларга халқнинг ишончи баланд, ихлоси катта.

Кароматнинг моҳиятини тажрибали ориф тўғри изоҳлай олади. Бу дегани, каромат ҳар доим бўлган ва узлуксиз равишда рўй берган, лекин одамлар кароматни сезмаган ёки ҳис эта олмаган. Бунга инсоннинг барча хоҳишларига зид равишда ахлоқий сифат ёки моддий нарсаларни йўқотиши мисол бўла оладики, бу фан тилида тасодиф дейилади. Аслида ҳар бир каромат бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳодисаларнинг изчиллигини намоён этади.

Кароматнинг функцияси шундан иборатки, каромат инсонда реакция (фаоллик) уйғотидади ва инсонни ўзига хос маънавий озуқа (ишонч, умид, қўрқув, юпанч, мувозанат, жўшқинлик) билан таъминлайди. Каромат унинг таъсирига тушган инсонга боғлиқ ҳолда ўзгаради. Барча ҳолатларда каромат айна вақтда ўз таъсиридаги инсонни баҳолаш қуроли бўлади. Каромат кишиларга турлича таъсир кўрсатади:

а) Кароматларни тасодифий ҳодиса сифатида энг зарур ҳолатларда кўрсатиш мумкин;

б) улар ғоят мураккаб бўлгани учун уларни тушуниб, аниқлаб бўлмайди. Кароматнинг моҳиятини унинг таъсиридан ажратиб бўлмайди, агар инсон у билан боғлиқ бўлмаса, каромат ўз маъносини йўқотадиган;

г) ҳар бир ҳаракат физик ҳодисадир, унинг таъсирининг турлича намоён бўлиши эса конкрет объектнинг таъсирига боғлиқ. Бу сабаб-оқибат категорияси орқали теран англашилади. Каромат сабабийлик тамойили билан боғлиқ бўлиб, ўз навбатида сабабийлик макон ва замон билан алоқадор. Воқеа-ҳодисалар гўё замон ва макон қонунига бўйсунмагани учун одамларга каромат бўлиб туюлади. Олий ўлчамлар олами (ғайб)га етиб борган ориф учун каромат оддий ҳодиса сифатида қабул қилинади.

Каромат масаласига ёндашишда Абу Али ибн Сино: “Ғайритабиий ҳодиса кўрсанг, уни инкор қилишга уринма. Зеро, ҳар бир ҳодисанинг сир-синоати вақт-соати келганида ошкор бўлади”, деган эди. Чунки умрида қор кўрмаган одамни қорнинг муздек, соф, тузсиз эканига ишонтириш қанчалик мушкул бўлса, ишонч-эътиқоди суст, ҳаётни моддий ашёлар

билан ўлчайдиган инсон учун кароматни англаш шунчалик қийин кечади. Ўзгаларнинг кўнглидагини билиб олиш кўзи очиклик ва англаш фаросат нури орқали рўй беради.

Каромат ҳар доим бўлган ва кейинчалик ҳам бўлади. Баҳоуддин Нақшбанддан каромат талаб қилганида: “Барча кароматлар “калимаи тавҳид” билан йўқ бўлгувчидир. Каромат соҳибларининг барчаси парда остида, яъни “ҳижоб”дадир, орифлар эса кўздан узоқдадир. Бизнинг кароматимиз зоҳирдур. Бовужуди бу навъ гунаҳ, юки ер юзида юра олурбиз. Бизга халқнинг кўнглидаги фикрдан, ишидан ва аҳволидан нимаики зоҳир бўлса, биз ўртада бўлмаймиз. Ё бизга илҳом орқали билдиради ёки бирор киши орқали етказиб туради” [9:93], дейди.

Шуни таъкидлаш керакки, тасаввуфга кириш, шайх бўлишдан мақсад каромат кўрсатиш эмас, балки руҳий тарбия билан шуғулланиш ва бошқаларни ҳам саодатли йўлга етаклаш бўлган. Валийлар Аллоҳ билдирганича билган, Аллоҳ беҳожат қилганича беҳожат бўлган, Аллоҳ қодир қилган нарсага қодир бўлган. Бу қарашлар мазмунида буюк ҳақиқат мужассам, яъни пайғамбарлик Аллоҳ Расулининг вафоти билан охирига етган бўлса ҳам, аммо Муҳаммад (С.А.В.)нинг ҳолатлари, руҳониятига хос хислатлар унинг алоҳида умматлари сиймосида давом этиши керак.

Исломда бунга зарурат бўлган ва ички эҳтиёж сезилган. Бунинг сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин. Аввало, шариат аҳли (муфассирлар, муҳаддислар, мулалар) ислом манбаларини герменевтик интерпретациялаш, иерархик талқин этиш билан чегараланар эди. Бу “илми қол” бўлиб, “қол илми”нинг эгалари сўзларнинг асл маъно ва ҳақиқатини билмасдан, ўз ҳаёти, қисмати ва тажрибаси билан боғланмайдиган сўзларни такрорлайди.

Одамларнинг туйғу – кайфияти Олий софлик ва Мутлақ муқаддаслик, Аллоҳ билан робита (боғланиш), ундан қониқиш ва руҳий суянчик, бардамлик топиш каби интилишини шариат аҳли қаноатлантира олмас эди. Оддий кишилар Аллоҳ қудратининг давомийлигини, зуҳурини ўзларига ўхшаш, аммо айрича хислатли кишиларда кўришни хоҳлар эди. Инсон абстракт (мавҳум)ликни конкрет (аниқ-равшан)ликда кўришни хоҳлайди. Бунда исломдан аввалги диний тасаввурларнинг таъсири бўлганини инкор этмаслик керак. Худодан ташқари, ёрдамчи илоҳ ва илоҳалар, қожинлар, шомонларга сиғиниш, илоҳий кучларга ишониш, уларга таяниш, мадад олиш жаҳон динлари қарор топгунча мавжуд эди. Исломдаги тавҳид ғояси буларнинг барини рад этади.

Валийлик ва орифликни айнан “тавҳид ғоясини чуқурлаштирувчи, ниҳоясига етказувчи ҳодиса” деб герменевтик талқин этиш тўғри бўлади. Илм бериш, адашганларни тўғри йўлга солиш, мискинларга саховат кўрсатиш, бева-бечораларга ҳиммат қилиш, етимларнинг бошини силаш, ғарибларнинг кўнглини шод қилиш, жамики махлуқотга меҳр-шафқат назари билан қараш авлиёўллоҳга (Аллоҳнинг валийси, дўстига) хос фазилатлар бўлган. Валий ва ориф зотларнинг ботиний олами зоҳирий қиёфасидан софрок, тараққий этганроқ бўлса, “орифи биллоҳ” (фано мартабасига эришган валий, ҳикмат ва маърифат асрорига ошно, комил маърифат ва ирфон эгаси) даражасига эришади.

Билим ва ишонч, фан ва диннинг муносабатлари турли аспектдаги муҳокама доирасида яқдил бўлса, илм-фан тараққиётида бутунлай ўзгача манзара вужудга келиб ақл бовар қилмас янгилик ва кашфиётга йўл очилиши муқаррар.

Аброр Абдулазим, Абдулбоқи Азим. – Т.: Мовароуннахр, 2004.

5. Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимул футувват. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 17-жилд / Нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева, М.Мирзааҳмедова. Арабча ва форсча матнларни таржима қилиб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳ. С.Рафиддинов. – Т.: Фан, 2001. 14, 24.

6. Тўлқин Йисо ўғли. Валийлик ва Ғавсул Аъзам ҳақида // Абдулқодир Гийлоний (Ғавсул Аъзам). Раббонийликни англаш ва раҳмоний файзни қозониш. Биринчи китоб / Таржимонлар: Муҳаммаджон Нуриддин, Олимхон Юсуф, Аброр Абдулазим, Абдулбоқи Азим. – Т.: Мовароуннахр, 2004.

7. Н.Комилов. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. I китоб.

8. Куръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Имом Абу Абдураҳмон Суллами. Табақоти суфиййа / Таржима, нашрга тайёрловчи ва муқад. муал. М.Нуриддинов. – Т.: Фан, 2004.

2. Сомий Наср. Ҳаким Термизий “Илм ал-авлиё” асари нашрининг кириш қисми. – Қоҳира.: Айн аш-шамс университети: Мактабат ал-хуррия ал-ҳадиса, 1981.

3. Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец. (Кашф аль-мажжуб ли арбаб аль-кулуб) / Пер. с английского А.Орлова. Издание первое. – М.: Единство, 2004.

4. Абдулқодир Гийлоний (Ғавсул Аъзам). Раббонийликни англаш ва раҳмоний файзни қозониш. Биринчи китоб / Таржимонлар: Муҳаммаджон Нуриддин, Олимхон Юсуф,

университети нашриёти, 2004. Марям сураси, 24-35-оятлар. 306-307бетлар; Асҳоби Қаҳф – “Ғор биродарлари”. Подшоҳ зулмидан қочиб, иймонларини сақлаш мақсадида ғорга яшириниб, Аллоҳдан паноҳ сўраган тақводор йигитлар. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. “Қаҳф” сураси, 9-26-оятлар.

9. Муҳаммад Боқир. Баҳоуддин Балоғардон / Форсийдан таржима, сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли. – Т.: Ёзувчи, 1993.

10. Муҳаммад Анвар Бадахшоний. Ақидатут таҳовия шарҳининг талхиси / Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф таржимаси. –Т.: Ҳилол-нашр, 2014.

♦ **Аннотация:** Мақолада тасаввуф таълимотида ўз ўрнига эга бўлган каромат масаласи икки аспектда, фалсафий-ирфоний талқин этилган. Шунингдек, кароматнинг моҳияти ва функциялари очиб берилган. **Таянч сўзлар:** Валоят, валий, икром, карам, каромат, кавний (дунёвий) каромат, илмий каромат, сабабийлик, убудият, истиқомат.

♦ **Annotation:** The article discusses the problem of grace, which takes its place in the teachings of Sufism in two aspects, philosophical and epistemological. And also the essence and functions of grace are revealed. **Key words:** Holiness, saint, ikram, karam, karomat (grace), secular grace, scientific grace, causality, ubudiyat, endurance.

♦ **Аннотация:** В статье обсуждается проблема благодать, занимающая свое место в учении суфизма в двух аспектах, философском и эпистемологическом. А также раскрывается сущность и функции благодать. **Ключевые слова:** Святость, святой, икрам, карам, каромат (благодать), светская благодать, научная благодать, причинность, убудият, стойкость.

ИСЛОМ ВА БОШҚА ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРДА ИНСОН ИХТИЁРИ ВА ИРОДА ЭРКИНЛИГИ

САРВАР АБДУЛЛАЕВ

ТДШУ доценти, ф.ф.н.

НАСРУЛЛО ТЎХТАЕВ

Тошкент ислом институти
ўқитувчиси

Маълумки, эркинлиги ёки тақдири ислом ақидасида мураккаб масала ҳисобланади. Аксар уламолар бу масалага чуқур қириб бўлмаслигини таъкидлаган. Файласуфлар тақдирнинг фалсафий категория ёки тамойил эканини инкор этади.

Умуман, диний таълимотларда бўладими ёки фалсафий таълимотларда, ҳамиша инсон ўзининг эркинлиги масаласи билан тўқнашади. Яъни, инсон ўз ҳаётида эркинми ё унинг пешонасига битиб қўйилган тақдир чизиги кетидан ғайри ихтиёрий тарзда эргашадими? Инсонга ирода эркинлиги берилганми ё ҳар бир нарса Аллоҳ таолонинг иродаси билан бўладими? Бу каби зиддиятчи саволларга жавоб топиш инсоннинг оламни теранроқ англашга иштиёқини оширади.

Масала илмий асосларга таяниб ўрганилса, аввал тақдир тушунчаси яхшилаб англаб олиш муҳим экани кўринади. Бироқ бунга берилган таърифлар хилма-хилдир. Уларни умумлаштириб, шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Тақдирни инкор қилувчилар. Яъни, ҳеч нарса олдиндан белгиланмаган ва инсон ўз ҳаётида эркиндир. Келиб чиқадики, ўзи қилган ишлар учун жавобгар. Ё бўлмаса, “Инсон ўз тақдирини ўзи яратади” деган даҳрийона хулоса.

2. Тақдирга ишонувчилар ва инсон тақдирдан қочиб қутулолмайди, деб ҳисоблаб, қилаётган яхши-ёмон амалларини тақдир ҳукми билан ҳаспўшловчилар. Уларнинг қарашларини айрим тадқиқотчилар “Эдип тақдири” деб номлайди.

3. Тақдирга ишонувчилар. Инсон ўз ҳаётида ирода ва ихтиёр эркинлигига эга, деб ҳисобловчилар.

Бундай дунёқарашдаги инсонлар онгда тажассум топган фикрларга асос бўлган масалаларни ўрганишдан аввал муҳим манбаларда тақдир тушунчасига берилган таърифларга тўхталиб ўтсак.

Таъкидланганидек, айрим файласуф олимларнинг фикрига кўра, тақдир тушунчаси фалсафий категория эмас. Яъни, улар тақдир илмдан ташқарида, деб ҳисоблайди. Шу сабабдан бу сўзни метафора шаклида, ҳаёт йўлининг синоними сифатида ишлатиб келади. Рус олими С.С.Аверинцевнинг таъкидлашича, тақдир сўзи афсонавийдир ва афсонавий (мифологик) категориялар афсонавий онг маҳсули бўлиб, ўз навбатида ғайри илмий тушунча ҳисобланади. Илоҳиётга асосланган қарашлар устувор бўлган ўринларда тақдир тушунчасини афсонавий ва фалсафий дунёқараш эмас, ҳаётий тушунча сифатида қабул қилиш лозим [1:15]. Бундан равшан бўладики, дин ва диний таълимотлар илмдан ташқарида, деб билувчи, аксар атеистик таълимотга асосланган дунёқараш эгалари наздида тақдир ғайри илмий категориядир. Аммо диний таълимотга этиқод сифатида иймон келтирганлар тақдирнинг Аллоҳ томонидан аввалдан белгиланганига, у инсонни ихтиёрсиз қолдирмаслигига, шу сабаб киши онгли равишда ўз инон-ихтиёри билан амалга оширган ишларига жавобгар бўлишига ва энг муҳими, Аллоҳ таолонинг тақдирни аввалдан битишига, фақат Угина азалий илм эгаси, яъни чексиз қудрат ва

ҳикмат соҳиби эканига қатъий ишонади.

Антик давр файласуфларининг фикрини умумлаштирган ҳолда бошқа рус олими О.Ф.Кудрявцев қуйидагиларни ёзади: “Тақдир тасодифийлик аспектидадир. Инсон ўз ҳаёт йўлининг яратувчиси ҳисобланади ва унинг фаолияти туфайли вазиятлар яхши ёки ёмон бўлиши мумкин. Фортуна (тақдир) «бутун борлиқда ўзини нолийиқ, ачинарли махлуқ деб ҳисобловчи Ўрта аср кишиси онгдаги мувозанатни бузиб, онгли равишда барча нарсалар тақдирдан, деган тушунча»ни беради” [2:32]. Олимнинг тадқиқотиغا эътибор қаратилса, антик давр файласуфлари тақдирни инкор қилган. Лекин биз Софокл ёзган “Шоҳ Эдип” асарининг ғояси тақдирдан қочиб бўлмасликка асосланганини кўрамыз. Бадиий адабиётнинг ғоявий таъсирчанлиги аввало унинг ҳаёт билан ҳамнафаслигида, деб хулоса қилсак, антик даврда тақдирнинг инсон ихтиёридан ташқаридаги тушунча экани тўғрисидаги фикрлар ҳам кенг тарқалган, деган ўринли хулосага келиш мумкин.

Инсон эркинлиги ва тақдир тушунчаси моҳиятида ётувчи ғайритабиий (ғайб) масалани унинг таркибий қисмлари бўлган инсон ва инсоният тараққиётининг зоҳирий ва ботиний омилларининг таҳлили билан бирга ўрганиш талаб этилади. Бунда инсон тақдири муаммосини фалсафий-антропологик ёндашув асосида ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Тақдир мавзуси анъанавий иррационализм ва ноклассик фалсафадан анча юқори мақомга эга бўлганини этироф этиш лозим. Тақдир таълимоти тўғрисидаги кейинги романтизм мактаби унинг “олдиндан мақсад қилинган”ини ёқлаб чиқади. А.Шопенгауэрнинг «тақдирни севиш», Ф.Ницшеннинг шунга ҳамоҳанг тақдирга бўйсунуш ғоялари фикримиз далилидир. Ф.В.Шеллингнинг қарашларида тақдир «тақдир», «кўр тақдир» ва «олдиндан башорат қилиш»гача бўлган уч босқични босиб ўтади. Юқоридаги уч файласуф ўз кузатувлари, тажрибаси ва ўрганган билимлари доирасида қолиб, масалага бир ёқлама қараганини кўришимиз мумкин. Ҳолбуки, романтизм мактабига хос қараш ҳисобланган “олдиндан мақсад қилинган” тушунчаси ислом динида тақдирнинг инсон ва жамият, халқлар ва оламлар ҳаётига таъсири масаласига бир қадар мувофиқ келишини кузатамиз.

Ҳар бир инсоннинг ҳаёти тасодифларга тўла, аммо бу тасодифлар тасодиф эмас, тақдирнинг биз юриб борадиган йўллари десак, хато бўлмайди. Ёзувчилар қаҳрамонларнинг тақдирини белгилаб қўяди, аммо улар ўз ихтиёрлари билан ўша ёзувчи қўзлаган манзилга етиб боради. Мисол учун, Пауло Козлонинг “Ал-Кимёгар” асари қаҳрамони Сантьяго Пиренея яриморидаги черков харобасида ухлаб, тушида Миср

эхромлари остида хазина борлигини кўради ва ярим дунёни машаққатлар билан кезиб, заҳматлар чекиб, хазина ўша черков харобаси остида эканини англаб, мақсадига етади. Ёзувчининг мақсади ҳам шу эди. У Сантьягони “олдиндан мақсад қилган” нуқтасига ўзининг бевосита иштирокисиз, фақат айрим одамлар ва белгиларни унга “тасодифан” йўлиқтириб, йўлга солиб олиб боради. Аслида Аллоҳнинг илми азалийсини бу масалага ўхшатиш мутлақо тўғри келмаса ҳам, шуни англаш лозимки, Ҳақ таоло азалий ва абадий, У барча замонлар ва маконларни бир вақтнинг ўзида кўриб, билиб туради.

Энди А.Шопенгауэрнинг «тақдирни севиш» фикри қайсидир маънода ундан рози бўлиш тушунчасини келтириб чиқариши масаласини диний асосларга солиштирсак. Исломида тақдирнинг яхшию ёмони Аллоҳдан эканига имон келтириш имоннинг зарурий шарт ҳисобланади. Бунингсиз имон комил бўлмайди. Эришган ютуғимиз, кимнинг ёки ниманинг сабабидан бўлишидан қатъи назар, тақдирдир. Мўминдан бу ўринларда талаб қилинадиган нарсаси – сабр ёки шукр.

Ф.В.Шеллингнинг «тақдир», «кўр тақдир», «олдиндан башорат»дан иборат уч босқичли тушунчасида муайян ҳақиқат бор. Жумладан, инсоннинг маълум бир жой ва замонда дунёга келиши – “тақдир”, у номуносиб оилада туғилиб, кейин катта муваффақиятга эришиши – “кўр тақдир”, ана шу муваффақият “олдиндан башорат қилиниши” – ҳаётда бўлаётган воқеа ва ҳодисалар тасодиф эмаслигига далолат.

Г.Зиммел ҳаёт фалсафаси доирасида тақдир ҳақидаги тасаввурини «тахминий умумлашган маъно» дейди. Яъни, унинг тақдир тўғрисидаги тасаввури фақат тахминлар устига қурилган. У ўз кузатишлари асосида қатъий равишда тақдирни бор ҳам, йўқ ҳам дея олмайди. Шу сабабдан тақдир тушунчасини фалсафий эмас, филологик жиҳатдан англатувчи маъноларига умумий баҳо беради. Айтайлик, ўзбек тилида тақдир сўзининг рағбатлантириш маъноси ҳам бор. Бундан ташқари, Куръони карим оятларида тақдир сўзи кўпинча “миқдор”, “ўлчов” маъноларини беради: رَدَقِيَ غَاثَ عَامِسْكَلاَ نَبِمَ اَنْلَزْنَاو – “Биз осмондан (аниқ) ўлчов билан сув (ёмғир, қор) ёғдирдик” (23:18).

О.Шпенглер тақдир бундай дейди: «Сабабият тақдирнинг тикланувчи, ўлувчи, қотиб қолувчи муҳокама шаклидир» [3:45]. Файласуф бу фикрни ўз кузатувлари асосида айтгани кўриниб турибди. Чунки, мулоҳаза тақдир тушунчасига тор қараш билан берилган.

М.Шеллер “Одамнинг коинотдаги мақоми” тадқиқотида тақдир муаммосини ўзига хос тарзда ёритган [3:45]. “Инсоннинг натуралистик тушунчасидаги “виталистик” ижодий куч – биз уни руҳ (ёки олий онг) деб атайдиган нарсаси эмаслигини англашнинг юқори даражасига эга, аммо руҳнинг биз учун қоронғу (номаълум) кучи ва бу жараён – тақдир, (у бир одам ёки инсонлар жамоасига оид) асосан бу жараёнларнинг давомийлигига ва уларнинг рамзий талқинига боғлиқ. Бу жиҳатдан тақдир тарих воқеаларига ҳам таъсир этади» [5:61]. Кўриниб турибдики, олим масалага ўз маслаги асосида ёндашмоқда. Бу, албатта, юқоридаги фикрлардан

бирмунча фарқ қилса-да, тақдир масаласини мутлақ инкор этмайди. Аммо илоҳиётдан беҳабарлиги уни руҳ, ғайб илми, Худо тушунчалари борасида мавҳумликка солади. Олим бунинг ўз сўзи билан эътироф ҳам этмоқда. Айни чоғда тақдирнинг инсонлар ва инсонлар жамоасига таъсирини ҳам эътироф қилапти.

Бошқа томондан эса, Э.Фромм, В.Франкл, К.Юнг [7:41] нинг асарларида тақдир масаласига табиий ва ижтимоий-маданий имкониятларни амалга ошириш жараёни сифатида қаралган. Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер [8:54], К.Ясперснинг [9:35] экзистенциализмида тақдирни фактлар асосида ўз ҳолига ташланган нарсаси деб, чекка вазиятлар сифатида кўриш кўзга ташланади.

Юм Вольф каби олимлар борлиқнинг олдиндан белгиланган уйғунлик асосидаги ривожланишига таянади. Бу идеализмдаги “борлиқ тақдири”ни унинг илоҳий яратилиши принципи билан боғловчи аъёна ҳисобланади [6:67].

Таъкидлаш ўринлики, кейинги даврдаги Ғарб файласуфларининг тақдир борасидаги фикрларига исломдаги мўътазиллий оқимининг ғоялари асос бўлган кўринади. Исломи таълимотида ақидавий ажралишга асос бўлган бу оқимнинг ғоялари Ғарб шарқшунослари томонидан анча яхши ўрганилган.

Биз Шарқ мутафаккирларининг фикрларини ўрганган эканмиз, ислом келганидан кейинги даврда уларнинг тугал қарашлари шу эътиқоддан келиб чиққанини кузатишимиз мумкин. Тақдир ва инсон эркинлиги борасида ҳам улар ўз фикрларини ислом таълимотига таяниб баён этган.

Юқоридагилардан хулоса қиладиган бўлсак, қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

1) Исломи ақидасида энг мураккаб масалалардан бири тақдир масаласидир, шу сабаб олимлар унга чуқур кириб бўлмаслигини, моҳиятан инсон ақли ожиз бўлган нуқтада адашиш юз бериши мумкинлигини таъкидлаган.

2) Фалсафада тақдир фалсафий категория ёки тамойил экани инкор этилади.

3) Инсон ҳаётда эркинми ё пешонасига битиб қўйилган тақдир чизиги кетидан ғайри ихтиёрий тарзда эргашадими, деган баҳсли саволлар мавжуд.

3) Антик давр файласуфлари тақдирни тасодифийлик аспекти деб билган, “Шоҳ Эдип” асарининг ғояси айнан шундан дарак беради. Бу кейинчалик Эдип фалсафаси ўлароқ машҳур бўлган.

5) Исломи ақидасига кўра, Аллоҳ таоло азалий ва абадийдир, У барча замонлар ва маконларни бир вақтнинг ўзида кўриб, билиб туради. Бутун ихтиёр (куллий ихтиёр) Унинг қўлида, инсонга жузъий ихтиёр инъом этилган. У куллий ихтиёр ирода этган фаолиятни жузъий ихтиёр асосида амалга оширади.

6) Исломида тақдирнинг яхшию ёмони Аллоҳдан эканига имон келтириш имоннинг асосий шартларидан биридир.

7) Кейинги даврдаги Ғарб файласуфларининг тақдир борасидаги фикрларига исломдаги мўътазиллий оқимининг ғоялари асос бўлган бўлиши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. С.Аверинцев, Судьба // Философская энциклопедия: в 5т. / С.Аверинцев. – М.: 1970. – Т. 5.
2. О.Ф.Кудрявцев /Античные представления о фортуна в ренессансном мировоззрении // Античное наследие в культуре Возрождения. – М.: Наука, 1984.
3. А.Шопенгауэр. О ничтожестве и горечах жизни // Шопенгауэр А. Избр. произв. – М., 1992.
4. Max Scheler. «Die Stellung des Menschen im Kosmos», 1928.
5. Э.Фромм. Духовная сущность человека // Философские науки. – М., 1990.-№ 8, № 9.
6. В.Франки. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.
7. К. Г.Юнг. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – М., 1998.-№ 1.
8. М.Хайдеггер. Время и бытие. – М.: Республика, 1993.
9. К.Ясперс. Духовная ситуация времени //Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1991.
10. Абдулазиз Мансур. “Куръон оятлари маънолари таржимаси”. –Т.: 2017.

♦ **Аннотация:** Мақолада “инсоннинг тақдири бевосита унинг ихтиёридами ёки йўқми, инсонга ирода эркинлиги берилганми?” деган масала, ислом таълимоти ва машҳур файласуфларнинг фикрлари қиёслаб ўрганилган. Таянч сўзлар: Исломи ақидаси, Эдип тақдири, кўр тақдир, ихтиёр эркинлиги.

♦ **Annotation:** This article examines the questions of whether a person's fate is directly at his disposal or not, whether a person is given free will. **Key words:** dogmas of Islam; Oedipal karma; blind fate; freedom of choice.

♦ **Аннотация:** В статье изучены вопросы о том, находится ли судьба человека непосредственно в его распоряжении или нет, предоставляется ли человеку свобода воли. **Ключевые слова:** догмы ислама; Эдипова карма, слепая судьба, свобода выбора.

ШАХС, ИНДИВИД, ИНДИВИДУАЛЛИК ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ- ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

МАХМУД МАЖИТОВ
ЎзХИА Малака ошириш
маркази Сурхондарё вилояти
минтақавий филиали
директори, PhD

Инсоннинг борлиги билан боғлиқ фалсафий муаммолар асрлар давомида мутафаккирлар диққат марказида бўлган. Фалсафа тарихида инсон ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлиги, улар ўртасидаги муносабатлар, инсоннинг жамиятда тутган ўрни ҳақидаги ғоялар таҳлил қилинган. Илмий мулоҳазалар фалсафий антропологияни шахс ҳақидаги назарий библимлар билан бойитди. Ўтган асрнинг иккинчи ярми ва янги аср бошида кишилик жамиятида юз берган туб ўзгаришлар, хусусан, ижтимоий тараққиёт, фан ва техниканинг ривожини, интеллектуал салоҳият юксалиши шахс муаммосига эътиборни янада кучайтирди.

Шахс – бу арабча сўз бўлиб, “маълум бир киши” маъносини англатади [1:3]. Даставвал шахс деганда, жамиятдан айри ҳолда, ўзини жамиятдан холи тасаввур эта олган киши тушунилади. Ислоҳ манбаларидан олинган боис бу тушунчанинг мазмуни ҳам диний нуқтаи назардан талқин қилинган.

Европа тилларида бу тушунчанинг муқобили сифатида латинча “persona” сўзидан олинган person (ингл.) сўзи ишлатилади. Латин тилида бу одамлар турли маросимлар чоғида тақадиган ниқобни англатган. Кейинчалик театр актёрларининг бирор роль ижроси давомида ишлатган ниқоби шундай атала бошлади [2]. Шу тарзда Европа тилларида инсоннинг ўзига хослигини, уни бошқалардан ажратиб турган хислат ва фазилатларини англатувчи тушунча юзага келди. Рим юриспруденциясидаги маълум ижтимоий мақомга эга кишини ифодаловчи “персона” тушунчасининг этимологияси ҳам латин тилига бориб тақалади.

“Шахс” тушунчасининг рус тилидаги муқобили “личность” этимологияси “личина” сўзи билан боғлиқ. У қадимги жангчиларнинг ҳимоя воситаси ҳисобланган дубулғанинг юз қисмини ифодалаган. Бу жангчини бир-биридан ажратиш имконини берган. Шу боис кўча маънода “личина” деганда, ўз ижтимоий сийратига эга киши тушунилади. Кейинчалик бу маънода “личность” сўзи қўлланган, “личина” эса унга тақлид қилувчи кишини англатган. Шунинг учун ҳам “Рус тилининг изоҳли луғати”да “личина” “иккиюзламачилик хулқи, ёлғон даъво” маъносини англатиши берилган [3].

“Шахс” сўзи ва унинг ўзга тиллардаги муқобиллари этимологияси бу тушунчанинг мазмунини тўлиқ ифодалаб бермайди. Лекин улар унинг мазмуни, таркиби, тиллари, шаклланиш жараёни ва ривожланиш детерминациялари ҳақидаги илмий мулоҳазалар учун дастлабки нуқта вазифасини ўташи мумкин.

Шахс ҳақидаги фалсафий фикрлар ривожини Шарқ ва Ғарбда турлича характерга эга. Ғарб фалсафаси инсон шахсининг ижтимоий моҳиятини ифодалаб беришга, унинг асосий хусусиятларини аниқлашга интилади. Масалан, Сенека шахсининг (персонанинг) тўрт асосий хусусиятга эгалигини таъкидлайди: У одам деб аталмиш мавжудотга хос сифатларни ўзида мужассам қилади, муайян характер типига мойил бўлади, аниқ бир муҳит таъсирида истиқомат қилади, ўз касби ва турмуш тарзига эга бўлади [2].

Ўрта асрларда алломалар индивид билан шахс ўртасида тафовут мавжудлигига эътибор бера бошлади. Ҳар бир инсон индивид, фақат ўз қилмишлари учун масъулиятли субъектга шахс даражасига кўтарилади. Жумладан, Фома Аквинский шахсни “табиатдаги энг мукамал мавжудот”, деб атайди. Унинг фикрича, ўзгалар ҳаракатга келтирган эмас, ўз саъй-ҳаракатларининг ҳўжайини бўлган кишигина шахсдир [4].

Ренессанс даврида шахс ҳақидаги теоцентриқ қарашлар ўрнини антропоцентриқ талқин эгаллади. Данте Алигьери, Франческо Петрарка, Пико делла Мирандола каби мутафаккирлар ёрқин индивидуалликка эга, ҳар томонлама ривожланган шахсни улуғлади, ўзига хос қобилият ва истеъдодли бўлган, бунёдкорликка, яратувчанликка интилган кишигина шахс сифатида эътироф этилди.

Янги замон фалсафасида Р.Декарт таълимотининг таъсири ўлароқ, инсон шахсини онг билан боғлаб тушунириш урф бўлди. Масалан, Г.Лейбниц инсонни виждон шахс даражасига

кўтаради, деб ҳисобласа [5:89], Ж.Локк ўзини англаб етган кишинигина шахс деб билади [6]. Шунга ўхшаш нуқтаи назарни И.Фихте, Г.Гегель ва немис классик фалсафасининг кўплаб бошқа намояндаларида ҳам кўриш мумкин. Фақат К.Марксина шахсни ижтимоий муносабатлар йиғиндиси сифатида талқин қилди [7].

XIX аср охири ва XX аср бошида шахс ҳақидаги фалсафий концепция янги ғоялар билан бойиди. Бу даврда майдонга чиққан қатор таълимотларда оригинал мулоҳазалар илгари сурила бошлади. Масалан, прагматизм тарафдорлари шахсни инсоннинг фақат ўзига тегишли нарсаларнинг (нафақат жисми ва руҳияти, балки уй-жойи, фарзандлари, дўсту яқинлари, мулки ва ҳ.к.) комплексини ифодаловчи тушунча сифатида талқин қила бошлади. Унинг асосчиси Уильям Жеймс шахсни уч таркибий қисмдан (жисмоний шахс, ижтимоий шахс, маънавий шахс) иборат, деб таъкидлайди [8].

Неотомизм инсон ҳаётининг мазмунини Худо билан алоқадан излади. “Инсон ирода, ихтиёр ва ўзга муҳим хусусиятларга эгаки, улар ёрдамида Худога ўхшаган интилади”. Неотомист Жак Маритен шахсни ақл билан англаб бўлмас сир, деб атайди. “Шахс, дейди у, руҳ каби илоҳийликка эга субстанциядир. Шахс – шундай бир оламки, унинг сирларини ҳатто фаришталарнинг ғайритабиий қудрати билан ҳам билиб бўлмайди” [9].

Персоналистлар классик фалсафадаги “гносеологик субъектни” фаол субъект билан алмаштириш лозим, деб уқтиради. Улар: “Ягона реаллик шахсдир, бу асосий онтологик категориянинг негизини чексиз ибтидо – Худодан изламоқ лозим. Ижтимоий тараққиёт эса турли кучлар ўйинидан ўзга нараса эмас. Шахс ва жамият ҳамиша бир-бирига нисбатан уруш ҳолатида туради”, дейди [10:374-379].

Шахс муаммоси ўтган асрнинг иккинчи ярмида жаҳон фалсафасида алоҳида ўрин тутган таълимот – экзистенциализмда кенг таҳлил этилди. Асосий эътибор инсон қадри, бетакрорлигига қаратилди. К.Ясперс, Г.О.Марсел, Ж.П.Сартр асарларида шахс эркинлиги ва ихтиёри билан боғлиқ масалалар тадқиқ қилинди.

Шахс назарияси ривожига яна кўплаб олимлар ҳисса қўшган. Хусусан, Зигмунд Фрейд шахс моҳиятини онгсиз равишда асосланган инстинктлардан излади. Унинг фикрича, инсон фаолиятининг мотивларини айнан ана шу онгсизликдан изламоқ лозим [11]. Австриялик психиатр Альфред Адлер эса шахс фаоллигининг асосини ўзгалардан устун бўлиш учун кураш ташкил этади, дейди [12]. Карл Юнгнинг фикрига кўра, инсон психологиясида индивидуал онгсизлик қаторида жамоавий онгсизлик ҳам мавжуд [13].

Ғарб фалсафасидан фарқли ўлароқ, Шарқда инсон шахсининг шаклланганлик даражасини намоён этувчи атрибутлар таҳлилига катта эътибор берилди. Масалан, Қадимги Ҳиндистонда вужудга келган йога диний-фалсафий мактаби вакиллари бундай атрибутлар туркумига хайрихоҳлик, эзгулик ва яхшиликка интилиш каби хислатларни киритади. Уларнинг фикрича, махсус тайёрланган машқлар ёрдамида бу хислатларни ривожлантириш мумкин [14:344-354]. Қадимги Турон, Хитой ва Эронда шаклланган қатор таълимотларда ҳам шахс атрибутларининг таҳлилинини кўриш мумкин.

Ўрта аср мусулмон фалсафасида инсон шахсининг муҳим атрибути унинг имон-эътиқоди билан боғланди. Бу давр мутафаккирлари имонни инсонийликни таъминловчи,

маънавий қиёфа негизини ташкил этувчи моҳият сифатида талқин қилди. Масалан, Исмоил Бухорий имон-этиқодни шахс маънавий етуқлигининг ифодаси, деб билди. Унинг фикрича, “Имон-этиқод, баъзилар ўйлаганидек, фақат инсоннинг қалима келтиришини ифодаловчи тор тушунча эмас, у ўзига олтишдан зиёд ҳолат, туйғу ва хусусиятларни мужассамлаштирадиган тушунчадир” [15:133].

Бу давр мутафаккирларининг иккинчи гуруҳи шахснинг муҳим атрибутлари – фазилат ва хислатларнинг шаклланиш жараёнини таҳлил қилишга, инсон билан жамият ўртасидаги алоқалар мазмунини очиб беришга эътибор қаратди. Бундай назарий ёндашувни Абу Наср Форобий, Абу Абдулло Рудакий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқаларнинг асарларида кўриш мумкин. Мусулмон файласуфлар шахснинг шаклланганлик даражасини намоён қилувчи атрибутлар муттасил такомиллашиб боришини исботлаб берди. Бунда тасаввуф таълимотининг аҳамияти катта бўлди [15:211-273]. Бундай назарий ёндашув XVI-XIX асрларда баркамол инсон ғоясини тарғиб қилган мутафаккирлар – Юсуф Қорабўғий, Мансур Халлоҷ, Бобораҳим Машраб, Сўфи Оллоҳёр, Мирзо Бедил асарларида ҳам учрайди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошида ижод қилган Марказий Осиё мутафаккирлари инсон шахсининг шаклланиши билан боғлиқ яна бир жиҳатга эътибор қаратди. Шахс нафақат жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият таъсирида, балки мақсадга мувофиқ амалга оширилаётган тарбия ва маърифат натижасида ҳам такомиллашиб боради. Бинобарин, маърифат тарқатиш орқали шахсни юксалтириш, унга баркамоллик ато этиш, жамият манфаатлари сари йўналтириш мумкин. Бу нуқтаи назар маърифатпарварлардан Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Завқий ва Ҳамза, жадидлардан Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлонийнинг ижоди ва фаолиятининг леймотивини ташкил қилди.

Фалсафа тарихида шахс табиатини тадқиқ қилишга доир кўплаб назарий ёндашувлар бўлган, таълимотлар шахс мазмунини турлича талқин қилиб келган. Улардан бири шахснинг бир жиҳатига эътибор берса, бошқаси мутлақо ўзга атрибутларига диққат қаратган. Бироқ бундан фалсафий таълимотларнинг бир туркуми шахсни тадқиқ қилишда тўғри назарий-методологик позицияда бўлган, бошқаси янглиш ғояларни илгари сурган, деган хулоса чиқмайди. Илгари сурилган ғояларнинг кўпи шахснинг кўп қирралли ва кўп жиҳатли эканидан далолат беради. Файласуфлар турли даврларда шахснинг янги ва янги жиҳат ва ўлчовларини кашф этиб борди. Айнан шахс феноменининг кўп жиҳатли экани уни турли фанларнинг туташ нуқтасида турган муаммога айлантирди.

Шахс тадқиқотида бағишланган илмий ишларда одатда “инсон-жамият” алоқадорлигини ифодаловчи қатор тушунчалар қўлланади. Улардан бири “индивид” тушунчасидир. У одам зотиға мансуб ҳар қандай вакилни белгилайди. Бошқача айтганда, “одам” тушунчаси инсоннинг биологик моҳиятини ифодаласа, “индивид” унинг алоҳида вакилини характерлайди, бироқ одамлар орасидаги тафовут, инсоннинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тушунча бермайди. У инсоннинг маълум ижтимоий хислат ва фазилатларини ўз ичига олмай, унинг “одам” деб аталмиш мавжудотга мансублигини таъкидлайди, холос.

Индивиднинг шаклланиши жамиятдаги турли муносабатлар таъсирида содир бўлади. Лекин эътироф этиш зарурки, бу муносабатлар индивидни қарор топтирувчи ягона омил эмас. Унинг жамият миқёсидаги фаолияти нафақат бошқалар билан муносабат ва муомалада бўлишни, балки бошқалардан ўзини ажратишни, ёлғизлиқни ҳам талаб этади. Ўзгалар билан муомаласиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас, лекин инсон ёлғизлик эҳтиёжига ҳам эга. Демак, одамнинг ижтимоий моҳиятини англаш учун унинг ўзгалар билан алоқаларини таҳлил қилиш билан чекланмай, уни бошқалардан ажратиб ўрганмоқ ҳам зарур. Чунки, айти шу эҳтиёжлар шахснинг ижтимоий қиёфасини шакллантирувчи асосий омил вазифасини ўтайди.

Инсон феноменининг юқорида таъкидланган икки қиррасини ўрганиш орқали шахс билан жамият ўртасидаги

алоқадорликни аниқлаш, унинг ижтимоий тажрибани ўзлаштириш даражасини белгилаш мумкин. Тажрибани ўзлаштириш, бир томондан, жамиятда мавжуд имкониятларга боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, инсоннинг ижтимоий фаоллиги ва қобилиятига бориб тақалади. Бу жараён давомида тажриба трансформацияси юз беради, яъни тажриба индивидуал мулкка айланади. Аммо шуни ҳам унутмаслик зарурки, инсон жамиятда мавжуд билим ва нормаларнинг бир қисминигина ўзлаштиришга қодир. Уларни ўз манфаатларига мос равишда танлаб, ўзлаштириб боради. Ижтимоий тажриба фақат яқка индивидга хос билимлар, қарашлар, одатлар йиғиндисиға айланади. Ана шу билим ва тажриба, қараш ва одатларнинг йиғиндиси инсон индивидуаллигини характерлайди. “Индивид” тушунчаси инсон ижтимоий муносабатлар маҳсули эканини, “индивидуаллик” эса унинг жамиятдаги турли муносабатларнинг субъекти эканини билдиради.

Индивидуаллик – инсондаги ижтимоий аҳамиятга эга хислатлар йиғиндисини ифодаловчи тушунча. Унинг тараққий этганини шу хислатларга қараб аниқлаш мумкин. “Индивидуаллик” тушунчаси инсон хислатларининг нафақат хилма-хиллиги, балки уларнинг яхлитлигини ҳам ифодалайди. Бу яхлитлик бир мақсадга бўйсундирилган ўз-ўзини тарбиялаш жараёнининг маҳсулидир. Бироқ “индивидуаллик” тушунчаси инсон борлигини тўла, ҳар томонлама қамраб олмайдиган, чунки киши фаолиятининг ўзига хос яна бир таркиби ҳам мавжудки, унинг таъсирида индивидуаллик ўз такомиллигига етади.

Инсон ҳақидаги фалсафий таълимотдан яхши маълумки, у биологик, руҳий ва ижтимоий даражаларнинг яхлит бирлигидан иборат. Табиийлик инсон организмиде содир бўлаётган морфобиологик, электрохимик ва ўзга жараёнларда ўз ифодасини топса, руҳийлик инсоннинг маънавий дунёсини, унда кечадиган онгли ва онгсиз жараёнларни, ирода, хотира, характер, темпераментни ўз ичига олади. Инсоннинг ижтимоий моҳиятини таҳлил қилишга киришар эканмиз, унинг шахс сифатида намоён бўлиши билан боғлиқ масалаларга дуч келамиз. Инсон фаолияти ва фаоллигининг ўзига хос таркиби ҳам ана шундан иборат.

Шахс – бу ижтимоий аҳамиятга эга ҳодисаларнинг индивидуал ифодаси, ижтимоий аҳамиятга молик хусусиятлар комбинацияси, инсон ижтимоийлигининг шаклидир. Шахс – инсон ижтимоий моҳиятининг ифодаси. У инсонийлик меъёрини характерлайди. Шахс – инсон ва жамият кесишган чорраҳаки, унинг турли фаолиятидан инсоният тарихи таркиб топади. Бу тушунча, бир томондан, инсоннинг ижтимоий, маънавий, маданий ривожининг даражасини акс эттирса, иккинчи томондан, унинг ихтиёрини, ўзига хослигини англатади. Шу боис бу тушунча ўзига хос назарий асос вазифасини ўтайдики, унинг ёрдамида яқка киши ривожининг даражаси, бу жараённинг камчиликлари аниқланади ва баҳоланади.

Баъзи ҳолларда “шахс” ва “индивидуаллик” тушунчалари синоним сўзлар сифатида ишлатилади. Аслида ундай эмас. Биринчидан, “индивидуаллик”да инсоннинг ўзига хос томонлари жамланса, “шахс” тушунчаси ундаги онглилик ва иродавийликни ифодалайди. Ўз фаолияти ва мақсадларини чуқур англаган, интилган индивидгина шахс бўла олади. Иккинчидан, “индивидуаллик”да асосий эътибор инсон хислатларининг яхлитлигига қаратилса, “шахс”да унинг мустақиллиги диққат марказида бўлади. Шунинг учун бу икки тушунчанинг ҳатто ўлчовлари ҳам турлича: индивидуаллиқнинг ўлчови хислат бўлса, шахснинг ўлчови фазилатдир.

Хулоса қиладиган бўлсак шахс, унинг таркиби ва шаклланиш жараёни фалсафий антропологиянинг марказий муаммоларидан бири бўлиб келган. Бу муаммонинг турли ракурсларда тадқиқ этилиши шахс ҳақидаги яхлит фалсафий қарашлар тизимини шакллантирди. Бу қарашларга кўра, “шахс”, “индивид” ва “индивидуаллик” тушунчаларидан фарқли ўлароқ, ижтимоий аҳамиятга эга ҳодисаларнинг индивидуал ифодасини, ижтимоий аҳамиятга молик хусусиятлар комбинациясини, инсон ижтимоийлигининг шаклини ифодалайдиган тушунчадир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.Рахматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Ж.2. –Т.: Университет, 2003.
2. Новая философская энциклопедия. В 4-томах./ Под ред. В.Степина и Г.Семигина. Том 2. –М.: Мысль, 2010.
3. С.И.Ожегов., Н.Ю.Шведова. Толковый словарь русского языка. –М.: А ТЕМП, 2006.
4. С.Жеребцов. Переживания личности в эпоху средневековья.// Психологический журнал, 2010, №2.
5. Г.Лейбниц. Опыты теодицеи о благости Божией, свободе человека и начале зла.// Сочинения в 4-х томах.Том 4. –М.: Мысль, 1989.
6. Ж.Локк. Опыт о человеческом разумении.// Сочинения в 3-х томах. Том 1. –М.: Мысль, 1985.
7. К.Маркс. Тезисы о Фейербахе.// К.Маркс., Ф.Энгельс. Сочинения. Том 42. –М.: Изд.Пол.лит., 1974.
8. У.Джеймс. Психология. –М.: Академический проект, 2011.
9. Ch.A.Fecher. The philosophy of S.Maritan. –New York,1969.
10. Проблема человека в современной философии. –М.: Наука, 1969.
11. З.Фрейд. Психология бессознательного. –Спб.: –Питер, 2010.
12. А.Адлер. Практика и теория индивидуальной психологии. –М.: Прогресс,1995.
13. К.Юнг. Аналитическая психология. –М.: Клуб Касталия, 2016.
14. М.Рой. История индийской философии. –М.: Наука, 1958.
15. А.Чориев. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. Биринчи китоб. –Т.: Ўзб. файл.миллий жам. нашр., 2007.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада шахс ҳақидаги фалсафий фикрларнинг ривож, шахс, индивид, индивидуаллик тушунчаларининг ижтимоий-фалсафий таҳлилидаги муаммолар илм-фан нуқтаи назаридан ва тўғри назарий-методологик позициядан тадқиқ этилади. **Таянч сўзлар:** инсон, шахс, индивид, индивидуаллик, фалсафий антропология, Шарқ, Ғарб, персонализм, неомизм, экзистенциализм, ҳислат, фазилат.

♦ **Annotation:** This article examines the development of philosophical ideas about the personality, the problem of socio-philosophical analysis of ideas about the personality, individual, individuality from a scientific point of view and the correct theoretical and methodological position. Key words: Man, personality, individual, individualism, philosophical anthropology, West, East, personalism, neo-Thomism, existentialism, virtue, virtue.

♦ **Аннотация:** В данной статье рассматривается развитие философских представлений о личности, проблема социально-философского анализа представлений о личности, индивиде, индивидуальности с научной точки зрения и правильная теоретико-методологическая позиция. **Ключевые слова:** Человек, личность, индивид, индивидуализм, философская антропология, Восток, Запад, персонализм, неомизм, экзистенциализм, добродетель, добродетель.

ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ ЛИБЕРАЛ-ДЕМОКРАТИК ВА КРАТОЛОГИК ХАРАКТЕРИ (фалсафий ретротаҳлил)

РАВШОНБЕК САУРОВ
УрДУ таянч докторанти

Давлат бошқарувининг ижтимоий демократик асоси жамият ва давлат ҳаётига тааллуқли қонунларнинг умумхалқ муҳокамасига қўйилишида намоён бўлади. Бу механизм ХХ асрнинг охирида Европа давлатларида амалга татбиқ этила бошланди. Аслида конституцияларнинг умумхалқ муҳокамаси ана шундай механизмнинг юзага келишига туртки берган. Қонунларнинг умумхалқ ёки мутахассислар муҳокамасига қўйилиши давлат бошқарувининг халқчиллашуви белгисидир. Ҳуқуқий давлатнинг ижтимоий демократик асоси ишлаб чиқилган ва қабул қилинган қонунларнинг устуворлигида. Қонун барча учун тенг ҳаққари, унга амал қилиш конституционализм ва демократизмнинг талабидир.

Демак, барча хатти-ҳаракатлар, фаолият турлари, кишилараро муносабатлар қонун доирасида бўлиши керак, ана шунда тенглик, адолат, гуманизм таъминланади. Қонунни суистеъмол қилиш давлат бошқарувини бузиш билан бирга кишиларни бир-бирига ёв, давлатга бўлган муносабатини деструктив қилади, зўравонлик, адолатсизлик ва бузғунчиликни авж олдиради. Баъзи мутафаккирлар қонунларнинг позитив аҳамиятини рад этади. Масалан, Конфуций қонунлар кўпайса, халқ уларга итоат этмай қўяди, деган ғояни илгари сурган. Хан Вэй ва бошқа мутафаккирлар бунга қарши чиққан, улар легизм тарафдори сифатида халқни қонунлар асосида бошқаришни қўллаб қувватлаган [1:120-124]. Бу фақат ўтмишга тааллуқли мисол эмас, гоҳо ҳозир ҳам ахлоқий меъёрларни қонунлардан устун қўйишга интилувчи тадқиқотчилар учрайди.

Давлатни, унинг институтлари ва тизимларини халққа хизмат қилдиришга интилиш бугуннинг кашфиёти эмас. ХХ асрнинг иккинчи ярмида бу хизматларни алоҳида соҳа, рационал фаолият ва махсус тизим сифатида ташкил этиш, унинг илмий назарий асосларини, ижтимоий фалсафий моҳиятини ўрганиш бошланди. Бироқ бу хизматлар фалсафий ретроспектив ёндашувни, таҳлилни рад қилмайди. Аксинча, бундай ёндашув таҳлил мавзусининг янги қирраларини, моҳиятини ва объектив зарурлигини очиб беришга, чуқурроқ англашга ёрдам беради.

Қуйидаги саволлар доимо олимлар ва тадқиқотчиларни

ўйлантириб келган. Биз назарда тутадиган демократия, унинг механизми ва воситаси бўлган давлат хизматлари кўрсатиш ижтимоий тараққиётнинг белгисими? Умуман жамият, давлат бошқарувининг тараққий этаётганини англаш, ўлчаш ва очиб бериш мумкинми? Умумиҳтимоий маконда юз бераётган ўзгаришлар динамикаси давлат хизматлари кўрсатиш тизимида ўз инъикосини топадими? Фалсафий ретроспектив ёндашув, таҳлил бу борадаги изланишларимизга нималарни тавсия этиши мумкин?

Ижтимоий фалсафада жамиятни босқичма-босқич ривожланидиган объект, институт, организм сифатида қараш қарор топган. Тарихийлик тамойили барча тадқиқотларда қўлланади ва ретроспектив таҳлил (ретротаҳлил)даги манбалар, аргументлар, ҳулосалар баъзан ягона апостериори сифатида қабул қилинади. Тадқиқотчининг концепцияси ва позицияси (булар тадқиқотчининг илмий салоҳияти ва тайёргарлигининг омили ҳам борлигини инкор қилмайди) фалсафий ретротаҳлилга таъсир этади, албатта. Лекин муаммо шундаки, айниқса давлат ва унинг бошқарув фаолияти билан боғлиқ мавзу тадқиқотчининг салоҳияти ва позициясидан мудом кенг. Демак, бунда муаммонинг айрим ўз концепциясига мувофиқ келадиган қиррасини ўрганиш чекланиши мумкин.

Тарихий тараққиёт инсоннинг ғносеологик изланишлари ва тафаккурининг кашфиёти, бу тараққиётни илғаш, очиб бериш, қонунларини асослаш учун ўтмишдаги фактлар ва

ходисаларни билиш етарли эмас, онгда экзистенционал метафизик мушоҳадага ҳам эҳтиёж пайдо бўлиши лозим [2:19]. М.Хайдеггер экзистенционал метафизик мушоҳадани Ф.Ницшеннинг “ҳокимиятга ирода” тушунчаси билан боғлайди. Немис файласуфининг метафизик мушоҳадаси фалсафий кротологик аҳамиятга эга бўлса-да, у иродани давлат бошқаруви билан боғлиқлигини назарда тутмайди. Бироқ бизнинг мавзумиз, пировард натижада, “ҳокимиятга ирода”га бориб тақалади. Фалсафий ретротахлил, М.Хайдеггер назарда тутган “борлиқ ўз-ўзича ҳокимиятга иродада бор, мавжуд” [2:168] деган субъектив фикрни асослашга эмас, балки давлат бошқаруви (кротологик механизм) талаб этадиган объектив борлиққа, ижтимоий ҳаётга тааллуқли воқеликларни таҳлил этади. Шу маънода фалсафий ретротахлил Гегелнинг “фалсафа тескарига ағдарилган дунё” [2:16] деган субъектив метафизик фикрига эмас, балки, замонавий фалсафадаги “ижтимоий зарурият, тараққиёт, эркинлик, ҳуқуқ, шахс, жамият” [3:180] деган объектив борлиқ талабига таянади. Фалсафий ретротахлилдаги кротологик жиҳат ҳам айнан шундадир.

Жамиятнинг маълум бир тартибда, қонунларга мувофиқ ривожланиши ҳақидаги илк фикрлар ибтидоий тасаввур ва қарашлардаёқ учрайди. Ибтидоий жамият одами бир-бирига хизмат қилиш, турни асраш қафолати, қавм ва жамоадаги бутунлиқни таъминлаш шарти эканини билган. Анимистик, тотемистик ва шаманистик қарашлардаги умумийлик, қавм ва уруғга тааллуқлилик кишиларнинг бир бирига хизмат қилишининг зарурати сифатида юзага келган. Умумийлик, иттифоқ, оила, жамоа, табу ва бошқа жамоалардан ўзини, ўз гуруҳининг аъзоларини фарқлаш инстинктининг шаклланиши, кишиларнинг бир бирига хизмат қилиш туйғусининг ифодасидир. Тарихий ривожланишнинг кейинги босқичида шаклланган гуманистик тасаввурлар ва тушунчалар ижтимоий тараққиётга оид бир-бирига хизмат қилиш тамойилини барқарор, умуминсоний қадриятга айлантирган. Жамият ва кишиларнинг онги ўсиши билан жамоадаги “бир-бирига хизмат қилиш” тамойили теологик концепцияга ва “Худога хизмат қилиш” тарзидаги талабга айланган. Барча теоцентриқ қарашлар бу тамойилни қўллаб-қувватлайди.

Меҳнатнинг дифференциаллашуви ва турли касбларнинг юзага келиши натижасида хизмат кўрсатиш алоҳида фаолиятга, меҳнат турига айланди. Ҳар бир соҳада хизмат кўрсатиш ва ўзини ушбу меҳнат фаолиятида намоён этиш, хизматига яраша ҳақ олиш, кишиларнинг талаб ва эҳтиёжларига қараб хизматлар уюштириш тартиби шаклланди [4:562].

Давлатнинг алоҳида институт, бошқарув механизми сифатида мустақамланиши меҳнат тақсимотига бўлган талабни янги босқичга кўтарди ва хизматлар кўрсатишга

унинг ўзи ҳам буюртмачига айланди. Саройларда минглаб кишилар хизмат қилган, улар аёнларга ўз меҳнатини тақдим этган ва шунга яраша ҳақ олган. Бошқарув тизимининг мураккаблашуви ва кўшин, соқчилик, адлия идоралари, судларнинг вужудга келиши ва иқтисодий олди соттиларнинг кенгайиши хизмат турларининг кўпайишига сабаб бўлган. Монархистик давлатлар феодал муносабатлар даврида асосий хизматлар буюртмачиси ва истеъмолчиси эди. Саройнинг халққа хизмат кўрсатишини тасаввур этиш мушкул. То либерал демократик тартиблар шаклланмагунча давлат хизматларга истеъмолчи бўлиб қолаверган. Шунинг учун ҳам давлат хизматлари институтининг генезисини ретротахлил қилган тадқиқотчилар давлат ҳокимиятини учга тақсимланишига ва либерал демократик ғоялар шаклланган даврга алоҳида эътибор беради [5:258]. XX асрдан давлат хизматлари кўрсатишнинг генезиси ва институционал шаклланиши бошланди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Европа кўчалари ва майдонларида уйсиз, майиб ва мажруҳ кишилар кўпайиб, улар давлат томонидан уюштирилаётган хизматларга муҳтож алоҳида қатламга айланди. Ногиронлар ва кексалар уйи, интернат ва пансионатлар, реабилитация марказлари пайдо бўлди. Бу муассасаларда фуқароларга давлат ва ҳомийларнинг хизмати йўлга қўйилди. Уларни давлат ўз ҳимоясига олди ва хизмат кўрсатувчи институтларни шакллантирди ва бунинг учун махсус кадрлар тайёрлади.

Индустриал ривожланиш ва урбанизация, хизматлар кўрсатиши иқтисодиётнинг бир соҳасига айлантирди, яъни аввал аҳоли ўртасида юзага келган ўз-ўзига хизмат кўрсатиш (масалан, маданий маиший хизматлар, транспорт хизмати кабилар) энди давлат уюштирадиган ва регуляция қилаётган фаолият турига айланди. Натижада, бир томондан, тадқиқотчилар, интеллектуаллар либерал демократия учун курашса, иккинчи томондан, давлат, ўз мавқеини мустақамлаш ва бошқарув механизмини кучайтириш орқали ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ишларига кириб борди. Энди “давлат хизматлари кўрсатиш” деб аталаётган фаолият тури, соҳа юзага келди, уни ташкил этишни давлат ўз зиммасига олди. Буни у қонунлаштирди ва ўзининг фаолияти сифатида тақдим этди. Солиққа тортилмаган хизмат турлари ғайриқонуний деб топилди. Аҳоли орасида кенг тарқалган ва ўзининг узоқ тарихига эга ўз-ўзига хизмат кўрсатиш энди давлат юрисдикциясига ўтди ва давлатнинг рухсати билан амалга оширилаётган хизматга, фаолият турига айланди. Либерал демократик таълимотлар ва давлат ҳокимиятининг учга тақсимланиши ғояси Ғарбнинг кашфиёти экани аксиомадир.

Давлат хизматлари кўрсатишнинг алоҳида соҳа, тизим, институт сифатида шаклланиши ана шу таълимотлар ва ғояларга асосланади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. История китайской философии. – М.: Прогресс, 1987.
2. М.Хайдеггер. Время и бытие. Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993.
3. Философия. Основные идеи и принципы. 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990.
4. Э.Дюркгейм. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991.
5. А.А.Щербин. Государственные услуги. Санкт Петербург, “Питер”, 2013. 128 с.; Е.Добролюбова, В.Южаков, А.Покида, Е.Зибунская, В.Бойков. Государственный и муниципальные услуги. Москва: Litres, 2021. 318 с.; Е.А.Литвинцева, В.С.Карпичев, В.Л.Романов, И.Н.Рибаква, О.Ю.Переверзина, Н.С.Мелникова. Администрирование государственных услуг: лицом к гражданам. Москва: “Перспектив”, 2019. 348 с.; Государственная служба: комплексный подход. Учебник. Москва: Изд. РАГС, 2001. 239 с.; Д.Гражданский. Государственная служба Российской Федерации: теория и организация. Курс лекций. – Ростов на Дону, “Феникс”, 1998.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада давлат хизматларининг тарихий шаклланиш жараёни ва унинг демократик ва кротологик характери очиқ берилган. **Таянч сўзлар:** Конституционализм, демократизм, концепция, тарихийлик тамойил, ретроспектив таҳлил, имманент белгилар, кротологик жиҳат.

♦ **Annotation:** This article describes the process of historical formation of public services and its democratic and cratological character. **Key words:** Constitutionalism, democracy, concept, historical principle, retrospective analysis, immanent characters, cratological aspect.

♦ **Аннотация:** В данной статье описывается процесс исторического становления государственной службы и ее демократический и кротологический характер. **Ключевые слова:** Конституционализм, демократия, концепция, исторический принцип, ретроспективный анализ, имманентные признаки, кротологический аспект.

СУФИЗМ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФИИ ТРАДИЦИОНАЛИЗМА РЕНЕ ГЕНОНА

РАУФ БЕКБАЕВ
Самостоятельный
соискатель НУ Уз

В истории философии феномен традиции имеет особое значение для Восточной культуры, поскольку следование обычаям и традициям является неотрывной частью социальной жизни Востока. Традиционализм прослеживается уже в древнеиндийской и древнекитайской философии, что можно привести на примере конфуцианства, основным постулатом которого является следующее выражение Конфуция: «Я продолжаю – не творю; я верю в древность и люблю её чистосердечно» [1:36]. Конфуцианство, как традиционализм, обращено к опыту прошлых поколений и противостоит всяким изменениям социальной жизни.

Определенные мотивы традиционализма присутствуют и в даосизме в виде одного из его основных принципов – «у-вэй» или «недеяние». Согласно данному принципу, каждый должен следовать своей судьбе, «дао» и не противиться ей. Всё это соответствует духу традиционализма, который можно экстраполировать на Восток в целом.

Следует отметить, что несмотря на то, что традиционалистский уклад жизни исторически присутствует на Востоке, философия традиционализма возникает на Западе. Основоположником же философии традиционализма является французский философ XX века Рене Жан-Мари-Жозеф Генон (1886-1951). Традиционализм Генона занимает особое место в истории философии, поскольку он синтезирует в себе философию религии, историософию, социальную антропологию, сравнительную и межкультурную философию. Генон известен тем, что подверг современный мир тотальной критике, определив, что нынешний этап истории является кризисным, упадком духовности, утратой традиции. В своей ключевой работе по данной теме – «Кризис современного мира» (1927) Генон определяет современный мир как находящийся в эпохе «Кали-юги» или «Темного века» [2: 7], но при этом, говоря о кризисе современного цивилизации, философ имеет в виду ключевым образом Западную цивилизацию, которую он называет «материальной цивилизацией» [2:81].

Для Генона Запад утратил традицию и духовность. Однако, что имеет в виду мыслитель, когда говорит о традиции? В контексте метафизики Генона традиция, как фундаментальное понятие, представляет собой первоначальное, божественное знание, ниспосылаемое человечеству в начале истории. Это знание со сменой каждого цикла истории всё более и более утрачивается. Если первоначальная, примордиальная традиция была единой и целостной, то в дальнейшем происходит её раскол на локальные традиции. Как считает Генон, последняя традиция на Западе существовала в эпоху Средневековья в виде католического христианства и именно в этот период «западное сознание было близко в восточному» [2:23], однако с началом эпохи Возрождения и Реформации начинаются процессы секуляризации, и религия теряет своё значение в жизни общества, теряется и традиция. Потому в понимании Генона современный Запад есть бездуховный, «материальный» Запад с его антитрадиционным сознанием, находящийся в противостоянии к Востоку [2: 21]. Сам же Восток в традиционализме Генона занимает особое место, поскольку именно там традиционные доктрины всё ещё продолжают существовать.

Восток, как отмечает Генон, представлен тремя цивилизациями: китайская, индуистская и исламская [2: 29], которые, несмотря на социально-культурные различия, сохраняют метафизическое единство. Традиция на Востоке представлена главным образом теми или иными религиями: даосизм, индуизм, конфуцианство и т.д. Среди всех традиционных доктрин для Генона важное значение имеет ислам. Следует отметить, что сам Генон в 1910 году принял ислам и получил имя «Абдель-Вахид Яхья» [3: 8]. В 1912 году Генон вступил в суфийское братство Шазилия и в дальнейшем стал шейхом этого братства. Периодически Генон посещал Алжир и Египет, а в 1930 году он навсегда покинул Европу и переехал в Каир. Там же он женился на египтянке Фатиме Мухаммад Ибрахим. В браке родились трое детей. Проживая в Каире, Генон вел традиционалистский образ жизни, постоянно носил галабею. Хотя в то время даже для египтян ношение галабеи было уже не столько традиционно, сколько архаично [3: 75]. Несмотря на это, Генон до конца жизни сохранил эту привычку.

Рене Генон, сам став мусульманином и суфием, в своих работах уделял большое внимание анализу ислама. Следует отметить, что об исламском мире Генон писал еще в своей первой работе «Общее введение в изучение индусских учений» (1921): «Вся организация исламского мира покоится на традиции, которую можно описать как религиозную» [4: 73]. Согласно Генону, исламская традиция характеризуется экзотерической стороной – исламской догмой и эзотерической стороной – суфизмом, который имел большое значение для философа. Традиционализм Рене Генона определяет, что человеческое познание достигает своего высшего уровня при помощи интеллектуальной интуиции, которая «является даже более непосредственной, чем чувственная, так как находится выше различения субъекта и объекта, которым основывается последняя; она является одновременно средством и целью познания, и именно в ней субъект и объект совпадают» [4:149].

Интеллектуальная интуиция, по Генону, стоит выше не только чувственного познания, но и рационального, она «не имеет ничего общего со способностью бессознательной и чувственной... эту способность можно назвать чистым интеллектом, следуя примеру Аристотеля и его последователей-схоластов, так как для них интеллект определялся как способность к непосредственному постижению принципов» [4: 103].

Такое понимание интеллектуальной интуиции Генона близко к интуитивистской философии Анри Бергсона, который писал, что подлинная реальность схватывается, постигается не с помощью рациональной деятельности сознания, а через интуицию, которая носит спонтанно-образный характер [5:1176]. Такая же интуиция присутствует в суфизме, который представляет собой мусульманский мистицизм. Генон отмечает, что постижение истинного познания, интеллектуальной интуиции возможно лишь через прохождение трех этапов: «shariah», «tariqah» и «haqiqah». На последнем этапе человек достигает состояния «el-fana» или «угасания» [6:13-14], в результате которого человек утрачивает свою индивидуальность и растворяется в божественной сущности, он более не обособляется от неё. Этот момент имеет сущностное значение для Генона, так как нормальный уклад социальной жизни основан на «сублимации возможностей человека» [7:483], когда индивид не выделяет себя из общества, вся его деятельность направлена на всеобщее благо, он не преследует личной выгоды и ставит социальное выше индивидуального. Однако достижение состояния «el-fana» в суфизме требует определенных усилий. Помимо беспрекословного следования догме ислама, суфий также должен отказаться от материального, стать аскетом. Некоторые суфийские школы проповедовали отшельничество и отказ от контакта с социумом, дабы никакие связи не препятствовали духовному очищению и постижению Бога. Лишь некоторые суфийские школы допускали жизнь в обществе и трудовую деятельность, например, тарикат Накшбандия, что выражено в ключевой его формуле: «Дил ба ёр, даст ба кор», что означает «В сердце – Бог, а в руках – труд». Здесь следует привести замечание другого философа-традиционалиста Ананды Кентиша Кумарасвами, который писал, что «слияние с божеством никоим образом не освобождает «индивидуума» от полной ответственности за его поступки; предписания и запреты имеют для него, смысл, и он будет пожинать то, что сеет столь долго, сколько будет существовать его индивидуальность» [8:138].

Рене Генон считает, что суфизм схож с даосизмом и индуизмом. Так, «Al-insanul kamil» или «совершенный человек» называется в даосизме как «совершенномудрый», а в индуизме «Универсальный человек» [9:56]. Однако

в репрезентации суфизма в традиционализме Генона присутствует существенный, отличительный момент, заключающийся в том, что суфийский путь, как считает философ, доступен лишь интеллектуальной элите [4:13]. То же самое относится и к другим восточным эзотерическим доктринам, например, к даосизму, который Генон определяет, как «очень закрытую и сущностно «посвященческую» доктрину, которая, как таковая, предназначена только для элиты и которая никогда не может быть предложена всем без исключения, так как не все могут ни понять, ни, в особенности, «реализовать» ее» [4:14]. Такое заключение вытекает из учения об обществе Генона. Мыслитель определяет, что поскольку люди обладают различными способностями по своей собственной природе, то каждый индивид может выполнять лишь определенную функцию, следовательно, необходима организованная иерархия, где каждое существо занимает свое место [3:184]. Такую иерархию Генон представляет по аналогии с системой каст в индуизме и определяет следующим образом:

1. Духовная или интеллектуальная элита, подобная касте брахманов, которые являются немногочисленными, но обладающими сверхрациональными свойствами, им доступно традиционное знание, интеллектуальная интуиция.

2. Военные, чиновники или каста кшатриев, предназначенная к тому, чтобы выполнять функцию судебную и административную, с одной стороны, а военную – с другой, функцию «поддержания порядка внутри», регулирующую и уравнивающую, защищая общественное устройство.

3. Торговцы, земледельцы, ремесленники и другие, подобные касте вайшьев. Их функция относится к экономическому порядку, то есть производство необходимых для общества продуктов, создание материальных условий существования.

4. Рабочие и крестьяне или шудры, занимающие нижнее положение в социальной иерархии.

Приведенная выше социальная иерархия, по Генону, отражает «первоначальное единство», поскольку происходит лишь дифференциация людей по их способностям, а кастовая система отражает разделение функций и эта структура самая естественная: «В самом деле, каждый человек, в силу своей собственной природы, способен выполнять одни социальные функции преимущественно перед другими; и в обществе,

правильно устроенном на традиционных основаниях, эти способности должны определяться в соответствии с точными правилами для того, чтобы, через соотнесение различных функций с великими подразделениями «индивидуальных натур», за вычетом исключений, всегда возможных на практике, но некоторым образом сводимых к минимуму, каждый нашел свое место, которое он должен занимать, и чтобы таким образом социальный порядок точно передавал отношения иерархии, являющиеся результатом самой природы отдельных людей» [10: 94].

Геноновская модель социального устройства близка к платоновскому идеальному государству, что объясняется достаточно сильным влиянием платонизма на традиционализм. Однако представление о том, что интеллектуальная интуиция и «el-fana» доступно лишь определенной элите само по себе противоречит канонам суфизма, который не различает людей по их социальному положению и другим признакам. Это же позволяет нам говорить о том, что геноновская социальная философия носит элитарный характер и «элитизирует» не только сам суфизм, но и даосизм и другие эзотерические учения.

Несмотря на то, что суфизм в контексте традиционализма приобретает своеобразную репрезентацию, тем не менее, это отражает существенный постулат геноновского учения о цивилизациях, а именно то, что религия является тем, что может установить диалог Востока и Запада, синтезировать различные культуры, способствовать достижению взаимопонимания. Однако для этого требуются усилия не со стороны Востока, а инициатива Запада, который, как считает Генон, сегодня направлен на то, чтобы трансформировать восточную культуру по собственному образу, что в целом отражает негативные стороны процессов глобализации, когда происходит унификация, вестернизация. Кумарасвами отмечал, что «Восток и Запад противостоят друг другу потому, что Запад детерминирован, то есть в одно и то же время и одержим решимостью, и обречен по экономическим причинам продолжать двигаться неизвестно куда, и называет это путешествие без руля «прогрессом»» [11: 97]. «Материализм» Запада является существенной преградой для межкультурного диалога, в то время как Восток в лице суфизма представляет собой традиционность, духовность, которая может «спасти» западный мир от его вырождения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Конфуций. Изречения. – М.: АСТ, 2000.
2. Генон Р. Кризис современного мира. – М.: Эксмо, 2008.
3. Sedgwick, M. Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century. Oxford: Oxford University Press, 2004.
4. Генон Р. Общее введение в изучение индусских учений. – М.: Беловодье, 2013.
5. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память. – Минск: Харвест, 1999.
6. Генон Р. Заметки об исламском эзотеризме и даосизме.

– М.: Беловодье, 2017.

7. Генон Р. Царство количества и знамения времени. – М.: Беловодье, 1994.

8. Кумарасвами А. К. Время и вечность. – Санкт-Петербург: Русский мир, 2017.

9. Генон Р. Человек и его осуществление согласно Веданте. Восточная метафизика. – М.: Беловодье, 2004.

10. Генон Р. Духовное владычество и мирская власть. – М.: Беловодье, 2015.

11. Кумарасвами А. Восток и Запад. // Генон Р., Эвола Ю., Шуон Ф., Кумарасвами А. Свет и тени. – Тамбов: Ex Nord Lux, 2012.

♦ **Аннотация:** В статье осуществляется анализ суфизма в контексте философии традиционализма Рене Генона. **Ключевые слова:** традиция, традиционализм, ислам, суфизм, мистицизм, интуиция, интуитивизм, пантеизм.

♦ **Annotation:** The article analyzes Sufism in the context of Rene Guenon's philosophy of traditionalism. **Key words:** tradition, traditionalism, Islam, Sufism, mysticism, intuition, intuitionism, pantheism.

♦ **Аннотация:** Мақолада тасаввуф Рене Геноннинг анъанавийлик фалсафаси контекстида таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** анъана, анъанавийлик, ислом, тасаввуф, ирфон, интуиция, интуитивизм, пантеизм.

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА ДИН ВА АХЛОҚ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

ЭЛЁР УЛУҒМУРОДОВ
СамДЧТИ ўқитувчиси

Шахс камолоти турли даврларда ижтимоий тузумларнинг энг асосий мақсади ҳисобланган. Зеро, инсонлари шахс сифатида тараққий этмайдиган жамиятнинг порлоқ келажигини тасаввур этиб бўлмайди. Ахлоқий жихатдан камолотга эришган, маънавий баркамол авлодни тарбиялаётган миллатнинг тараққий этиши, ривожланишини англаш қийин эмас. Шахс камолоти ҳар бир жамиятни ўйлантирган муаммолардан бири бўлиб келган ва бу масалага ҳар бир миллат ўзига хос тарзда ёндашган. Бизнинг улуғ аجدодларимиз ўз даврида комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққан.

Глобаллашув жараёнлари жамиятнинг сиёсий, иқтисодий соҳалари билан бир қаторда ижтимоий-маънавий томонига ҳам таъсир ўтказиб келмоқда. Ижтимоий онгнинг турли кўринишлари янгича моҳият касб этиб, мутлақо бошқача кўринишда намоён бўлмоқда. Бугунги кунда содир бўлаётган барча ўзгаришлар, жадаллашув жараёнлари бир сўз билан “глобаллашув” деб айтилади. Бу феноменнинг тадқиқотимизнинг объекти ҳисобланган ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларга кўрсатаётган таъсири ҳақида фикр билдиришдан олдин “глобаллашувнинг ўзи нима?” деган саволга жавоб бериш мақсадга мувофиқдир.

“Глобаллашув” феномени вужудга келганига ва илмий доирада истеъмолга киритилганига кўп вақт бўлгани йўқ. Лекин бу феномен тарихан қисқа давр ичида инсониятнинг минг йиллар давомида шаклланиб келган ахлоқий, маънавий, иқтисодий, сиёсий онги, қадриятлари ва турмуш тарзида туб сифатий ўзгаришга олиб келди. Глобаллашув бу “бутун жаҳоннинг иқтисодий, сиёсий, маданий ва диний жиҳатдан интеграциялашуви ва унификациялашуви жараёни” [1:98]. Даставвал у иқтисодий жиҳатдан ҳамкорлик, турли минтақаларнинг иқтисодий муносабатларининг табиий равишда яқинлашуви сифатида талқин қилинган.

Глобаллашув жараёни таъсир кўрсатмаган бирорта жараён, ижтимоий институт ёки географик минтақанинг ўзи мавжуд эмас. Глобаллашув даврида ижтимоий онг, ахлоқ ва диннинг ҳам глобаллашуви рўй бермоқда. Уларнинг ички структурасида ва амалга ошириб келган вазибаларида сифатий ўзгаришлар рўй берди ва бу жараён бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Ахлоқ ва диннинг глобаллашувини ўрганиш уларнинг ўртасидаги муносабатнинг бугунги кундаги ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этишда муҳим ҳисобланади. Умуман олганда, диний глобаллашув аввало, онгнинг ўзгариши билан характерланади. Маълумки, диний онг ижтимоий онг шаклларида бири сифатида у ёки бу диний доктрина, урф-одат, маросим, ибодатларни амалга ошириш усул ва шакллари ҳақидаги билим, кўникма ва малакалар мажмуининг инсон онгида акс этишини ифодалайди [2:19].

Мутахассисларнинг таъкидлашича, ҳозир диннинг икки функцияси алоҳида аҳамият касб этмоқда. Булар улкан ижтимоий гуруҳнинг бирлашишини таъминловчи мафкуравий ва экзистенциал психологик, яъни компенсаторлик функциядир. Бу функцияларга мувофиқ равишда дин, бир томондан, социал бирликлар учун маданий мансубликка эга бўлиш воситаси, масалан, индивид томонидан ўзининг муайян конфессияга тегишли эканини англаб етиши, иккинчи томондан, у маънавий-руҳий ҳолат тарзида дунёқарашнинг ўзаги, асоси сифатида намоён бўлмоқда [3:46].

Диннинг глобаллашуви бугунги кунда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки жараёнда намоён бўлмоқда. Биринчидан, унинг глобаллашуви диний онгнинг ривожланиши, турли минтақаларда унга эҳтиёжнинг ошиб бориши, глобал миқёсда виждон ва эътиқод эркинлигининг таъминланиши, динлараро соғлом мулоқотнинг интенсивлашуви сифатида намоён бўлмоқда. Иккинчидан, дин ниқоби остида ғаразли кучларнинг фаоллашуви, диний экстремизм ва терроризм, диний фундаментализм ва радикализм каби глобал таҳдидлар хавфининг ўсиб бориши, диндан турли геосиёсий мақсадларда фойдаланишнинг кучайиши билан боғлиқ зиддиятӣ ҳодиса сифатида намоён бўлмоқда.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабат, ўзаро алоқадорлик инсоният вужудга келган илк даврдан бошлаб шаклланган. Ахлоқни ҳам, динни ҳам бир-биридан ажралган ҳолатда бугунги кунгача етиб келишини тасаввур қилиш қийин. Ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабат глобал, ахборотлашган дунёда ҳам инсонларнинг турмуш тарзини белгилаб беришда етакчилик қилмоқда. Фақат бу икки феноменнинг муносабатида энди ўзига хос хусусиятлар намоён бўлаётганини таъкидлаш ўринлидир.

Дин ва ахлоқнинг мазмун-моҳияти фалсафий ёндашув билан ҳам таҳлил қилинган. Бу икки ижтимоий онгнинг ўзаро алоқадор жиҳатларига тўхталишдан олдин, бу икки тушунчанинг моҳиятига эътибор қаратиб ўтаск.

Дин ва ахлоқ ўртасидаги ўзаро муносабатнинг ўзига хос

жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда бу муносабатларни уч турга бўлишимиз мумкин:

Автономия. Бундай кўринишдаги муносабатда ахлоқ диний ғояларга таянмайди, фақатгина ақлга асосланади. Бундай ҳолатда ахлоқий қадриятларнинг қайсидир динга тегишли бўлган қадриятлар тизимида акс этиши фақатгина тасодиф деб баҳоланади.

Гетерономия. Ахлоқий нормалар тўғридан тўғри бирор диний эътиқодга ёки дин ўрнатган қадриятлар тизимига боғлиқ бўладиган бўлса, бундай кўринишдаги муносабатда ахлоқ гетерономик, яъни қоидалари ташқи манбага таянувчи деб ҳисобланади. Гетерономия ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатда нисбатан мўтадил ёндашув ҳисобланади.

Теономия. Бунда ахлоқ динга бевосита бўйсунди. Бошқача қилиб айтганда эса ахлоқий нормаларнинг пайдо бўлиши ва таъминланишида диний эътиқод, диний билим, диннинг асосий моҳиятини ташкил этувчи илоҳий борлиқ (Худо, Аллоҳ, Тангри) илҳом манбаси, асосий таянч ҳисобланади [4:145].

Дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларнинг бу турларини ўрганиб, таҳлил қилар эканмиз, ахлоқий меъёрларнинг асосида диний эътиқод ётади, деган хулосага келамиз. Таниқли рус тадқиқотчиси С.Н.Булгаков ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларни тадқиқ қилиб, шундай деган эди: “Адолат билан ёндашадиган бўлсак, ахлоқийликнинг илдизи динга бориб тақалади. Инсондаги эзгулик ва ёвузликни фарқлаб турувчи нур илоҳий манбадан қувват олади. Бундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, дин биринчи навбатда руҳий-маънавий оламга тегишли бўлган қадриятлар ва меъёрларни шакллантирар экан, демак, ахлоқ фақатгина дин билан боғлиқ тарзда ривожланади”. Албатта, бундай ёндашув натижасида дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатнинг асл фалсафий моҳиятини англаш янада мураккаблашади, чунки бу муносабатга бошқа томондан ёндашадиган бўлсак, диннинг кўплаб ахлоқий меъёрлар, қоидалар ва қадриятлар матрицасидан ташкил топганини кўришимиз мумкин. Бу ҳолатда бу икки ижтимоий онг шаклининг ўзаро таъсирлашуви метафизик жиҳатдан эмас, балки даврий-диалектик йўналишда кечишини англашимиз мумкин. Шунга қарамай, бу фикрнинг мантиқий яқунда хулоса қилишимиз мумкинки, ахлоқ диний онг соҳасида шаклланган, лекин инсонларнинг ўзаро муносабатга киришувида, маданиятида намоён бўлади.

Ахлоқ ва динни ўзаро боғлаб турувчи ўхшаш жиҳатлар куйидагиларда намоён бўлади:

- Дин ва ахлоқ иккиси учун ҳам бирдек тааллуқли бўлган умумий тарихий қадриятларга таянади;

- икки ижтимоий онг шакли ҳам жамиятда ўзининг хусусий жиҳатларидан келиб чиққан усул ва воситалардан фойдаланган ҳолда ўзаро боғлиқ бўлган регулятив, коммуникатив, акциологик ва тарбиявий функцияларни амалга оширади;

- уларнинг иккиси ҳам маънавий маданиятнинг ажралмас қисми бўлиб, улар “маънавий қадриятларни ишлаб чиқариш ва инсонларнинг маънавий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ ижтимоий ҳаётнинг бирлигини” ўзида акс эттиради;

Ижтимоий маънавий борлиқ турли таркибий қисмлардан иборат яхлит организмга ўхшайди. Унинг таркибий қисмлари бир-бирини тақозо этади, ижтимоий ҳаётда бир-бирининг ўрнини тўлдиради, ўзаро таъсирлашади. Ижтимоий онгнинг таркибий қисмларидан бўлган ахлоқ ва дин ҳам моҳиятан алоҳида бўлиб, лекин улар инсоният тарихий тараққиётининг турли давларида турли даражада таъсирлашиб, муносабатга киришиб келган ва бу жараён бугун ҳам давом этмоқда.

Ахлоқ ва дин ижтимоий онг ва фаолиятнинг шакли, инсоният маънавий ҳаётининг ажралмас бир бўлаги, умуммаданий қадриятлари ҳисобланади. Улар минг йиллар давомида биргаликда шаклланиб, сайқалланиб бугунги кунгача етиб келди. Ахлоқ ва дин ўртасидаги илк муносабатлар айнан бу икки фактор шаклланишининг илк кўриниши, яъни инсоният тарихининг дастлабки даврида ибтидоий одамнинг дунёқараш сифатида вужудга келган ва ибтидоий диний нормалар ва илк ахлоқий қарашлар пайдо бўлган даврларга

бориб тақалади. Унинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган кўплаб қарашлар, назариялар шаклланган бўлиб, уларнинг баъзилари бир-бирига зид ҳисобланади.

Ахлоқ ва дин ўртасидаги муносабатларнинг бугунги кундаги асосий хусусияти ахлоқнинг жамиятда дин амалга ошириб келган вазифаларни бажаришга бўлган интилишидир. Бу жараён янги давр – постмодерн даврининг бошланишини белгилайдиган “янги диний онг”нинг шаклланаётганидан ишора десак муболаға бўлмайди. Постмодернизмни янгича маданият кўриниши деб ҳисоблайдиган тадқиқотчилардан бири В.Куритсиннинг фикрича, постмодерн ахлоқнинг бевосита дин билан алоқаси турли хил урф-одатларни, худоларни, рамзларни ва мистик амалиётларни бир-бирига бирлаштирган, синтезлаган замонавий мажусий давр, қоришқ эътиқод билан биргаликда шаклланган. Ахлоқий нуқтаи назардан олиб қараганда постмодернизм инсонни ҳар қандай кўринишдаги диний таълимотлардан ажратиб турувчи “умуминсоний қадриятлар”ни ҳимоя қилиш даври сифатида тушунилади [5:9].

Маънавий баркамол авлодни диний ёки рационал факторларга асосланувчи ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялашда, аввало, оила институтининг ўрни муҳим. Оилада маънавий баркамол авлодни тарбиялаш масаласига ҳар бир диний эътиқод ўзининг энг асосий арконларидан бири сифатида ёндашади. Хусусан, ислом дини мисолида буни таҳлил қилишимиз мумкин. Ислום таълимотига кўра, фарзанд ота-она зиммасидаги омонат бўлиб, улар бу омонат ҳақида масъулдир. Қуръони Каримда оила аъзоларига эътиборнинг қанчалик зарурлигини Аллоҳ таоло шундай баён қилади:

Эй мўминлар, сизлар ўзларингизни ва аҳли-оилаларингизни ўтини одамлар ва тошлар бўлган дўзахдан сақлангизки, у(дўзах) устида қаттиқдил ва қаттиққўл, Аллоҳ ўзларига буюрган нарсанга итоатсизлик қилмайдиган, фақат ўзларига буюрилган нарсани қиладиган фаришталар турур” (Таҳрим, 6-оят).

Ҳар қандай тарбия, хусусан, насихат оиладан бошланади. Ислוםда тарбиянинг бош мақсади – бу бир-бирига меҳр-оқибатли инсонларни вояга етказиш. Абу Ҳомид Ғаззолий фарзанд тарбияси ҳақида шундай фикр билдиради: “Билгин! Бола тарбияси энг муҳим ишлардандир. Фарзанд ота ва онага омонат. Бола қалби пок, нозик, содда ва ҳар қандай нақш ва суратдан холи гавҳардир. Унга қандай нақш солинса, шунга кўра шаклланади, эккан томонга эгилади. Агар бола яхшиликка ўрганиб, яхшилик ичида вояга етса, дунё ва охираат саодатини топади. Албатта бу савобга унинг ота-онаси, муаллими ва унга тарбия берган ҳар бир киши шерикдир”.

Ислום таълимотига кўра, оилада баркамол авлодни тарбиялашнинг икки асоси бор: Ғазилатни қўриқлайдиган гўзал ахлоқ ва ярамас йўлдан, ёмон аҳволга тушишдан сақлайдиган ҳушёрлик [6:431]. Дунёнинг барча минтақасида ҳам глобаллашув жараёни оила институтининг сақланиб қолишига хизмат қилгани йўқ. Оила институтининг йўқолиб бориши, “эскилик сарқити” деб баҳоланиши, афсуски, бугунги Ғарбнинг асосий хусусиятига айланиб бормоқда. Оила институтининг мавжуд бўлмаслиги ижтимоий муаммоларнинг “занжир реакцияси”ни бошлаб юборади. Хусусан, биргина Англияда бугунги кунда 34 фоиз бола никоҳсиз туғилмоқда, катталарнинг яна шунчасининг оиласи барбод бўлган, оила қурмаслик, оталик ёки оналик масъулиятдан қочиш ёшлар орасида оммалашиб бормоқда. Бу табиий равишда баркамол авлодни тарбиялашга салбий таъсир этади. Мисол учун, АҚШда жиноят содир этганларнинг ярмини ажрашган оилаларнинг фарзандлари ташкил этмоқда. Яна қанчадан-қанча “телевизор тарбиялаган” авлод улғаймоқда. Бу каби глобал ижтимоий муаммоларнинг асосий сабаби сифатида олимлар Ғарб жамиятида, хусусан, оилада диний қадриятлардан воз кечилишини кўрсатмоқда. Буларнинг барчаси маънавий жиҳатдан баркамол инсонни тарбиялашда дин ва унинг ахлоқий моҳиятининг ўрни, ахлоқ ва диннинг оилада, жамиятда соғлом маънавий-ахлоқий муҳитни шакллантиришдаги аҳамияти муҳим эканини кўрсатмоқда.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Г.И.Глебов, О.В.Милаева. Современные международные отношения. Учебное пособие. – Пенза: Изд. Пенз. гос. ун-та, 2010.
2. К.Комилов. Глобаллашув ва диний жараёнлар (Монография). –Т.: Мовароуннахр, 2014 й.
3. К.Л.Ерофеева. Человек в информационном обществе; сущность и существование. –Иваново, 2007.
4. М.Томпсон. Философия религии / Пер. с англ. Ю. Бушуевой. –М.: ФАИРПРЕСС, 2001.
5. В.Н.Курицын. Русский литературный постмодернизм. – М.: ОГИ. – 2001.
6. И.Саидов. Одоб ахлоқ – инсон зийнати. <http://www.religions.uz/news/view?id=431>.
7. X.S.Ashurova. Samarqand jadidlari ma'naviy merosining yoshlar hayotiy pozitsiyasini shakllanishidagi o'рни. Falsafa va hayot | Filosofiya | jizn | | philosophy and life. №SI-1 (2021) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9505-2021-SI-1>.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада ахлоқ ва диннинг моҳияти, глобаллашув даврида уларнинг ўртасидаги ўзаро муносабат, диннинг ахлоқийликни таъминлашдаги ўрни масаласи ёритилган. **Таянч сўзлар:** Дин, ахлоқ, глобаллашув, қадриятлар, оила, ислом, баркамол инсон, онг, маънавий инқироз, геосиёсат.

♦ **Annotation:** This article discusses the essence of morality and religion, the relationship of morality and religion in the era of globalization, as well as its role in ensuring the morality of religion. **Key words:** Religion, morality, globalization, values, family, Islam, harmonious person, consciousness, spiritual crisis, geopolitics.

♦ **Аннотация:** В данной статье рассматривается сущность морали и религии, взаимосвязь морали и религии в эпоху глобализации, а также ее роль в обеспечении нравственности религии. **Ключевые слова:** Религия, мораль, глобализация, ценности, семья, ислам, гармоничный человек, сознание, духовный кризис, геополитика.

ЁШЛАРНИ ВАТАНПАРВАРЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА МИЛЛИЙ ҒОЯНИНГ ЎРНИ

ОТАБЕК ҒАЙБУЛЛАЕВ
СамДЧТИ проректори,
ф.ф.д., профессор

Ёшлар турли даврларда жамиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида ижтимоий фаол бўлиб келган. Бугунги авлод бўлиб, тарбия тизимида ҳамisha нозик масала саналган. Шу боис “мамлакатимизда маънавий-маърифий ишларни тизимли ташкил этиш, бу борада амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг самарадорлигини ошириш, аҳоли, айниқса ёшларнинг интеллектуал салоҳияти, онгу тафаккури ва дунёқарабини юксалтириш, ватанпарварлик, халққа муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол авлодни тарбиялаш – давр талабидир” [1:275]. Ёшларда ватанпарварликни камол топтириш барчамизга катта масъулият ва ишонч туйғусини юклаши билан бирга, жамиятда ёшларнинг фаол фуқаролик позициясини кучайтиришни узлуксиз жараёнга айлантиради.

Халқимиз ватанпарварлик тарбияси борасида етук миллий маънавият ва умуминсоний қадриятларга таянади. Бунда ёшлар онгини жамиятнинг мақсадлари ва ривожланиш жараёни билан уйғунлаштириш, одамларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётда фаол иштирок этишига қаратилган фаолиятини янги босқичга олиб чиқиш муҳим омил ҳисобланади. Ушбу жараёнда асосий мақсад ўсиб келаётган авлод онгига аждодларнинг доно тажрибасини сингдириш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш, Ватан ва миллат олдидаги бурч ва масъулиятни ҳис қилишга ўргатиш, қонунларга риоя этиш хислатларини қарор топтиришдан иборатдир. Чунки, ватанпарварлик ўзининг қудратли илдизлари билан оилага, авлод-аждодларга чуқур эҳтиром билан қарашга, инсоннинг ўз виждони ва бурчига содиқлигига бориб тақалади. Шу боис ҳам ўзбек халқининг миллий қадриятлари ватанпарварлик ва миллий ғурурни юксалтириш, жамиятнинг равнақи йўлидаги қийинчиликларни енгиб ўтишнинг янги имкониятларини очииши кўп таъкидланади.

Ёшлар маънавиятини шакллантиришда тарбиянинг бошқа асослари қаторида ватанпарварлик ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бу фаолиятни миллий ғоя руҳида камол топтириш лозим.

Юртимизда маданият ва маънавиятни, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш орқали ёшларда миллий ғояга ишонч ва ватанпарварлик туйғуси кучайтирилмоқда. Натижада янги-янги чемпионлар етишиб чиқмоқда. Энг муҳими, спортнинг анъанавий турларига ҳам, замонавий турларига ҳам бирдек аҳамият берилмоқда. Бу миллий ўзликни англаш ва миллий ифтихорнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Бугунги кунда миллий спорт турлари тикланиб, улар билан минглаб ёшлар шуғулланмоқда. Президентимиз айтганидек: “Ёшларимизни она Ватанимизга, мустақиллик ғояларига муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг истеъдод ва қобилиятини, эзгу интилишларини рўёбга чиқариш йўлида бошлаган катта ишларимизни бундан буён ҳам қатъият билан давом эттирамиз. Айни шу мақсадда юртимизнинг барча вилоят ва туманларида, шаҳар ва қишлоқларимизда янги-янги таълим даргоҳлари, маданият ва санъат масканлари, спорт иншоотлари барпо этилиб, ёшлар ихтиёрига берилмоқда” [2:444]. Буларнинг барчаси эртанги фаровон ҳаётга ишонч, келажакка ғамхўрликнинг намунасидир.

Халқимизнинг миллий руҳини кўтаришда, ёшларни матонатли, шижоатли қилиб тарбиялашда, мактабларда аждодларимизнинг ҳарбий билимларини ўқитиш ҳам яхши самара беради. Тарихдан маълумки, буюк лашкарбошилар Амир Темури ва Жалолиддин Мангуберди ҳарбий стратегия ва тактикани мукамал билган. Уларнинг қалбларида ватанпарварлик туйғуси кучли бўлган. Ёшлар маънавиятининг шаклланишида асосий омиллардан бири, яъни маънавий етуқликнинг муҳим белгиси – бу ватанпарварликдир.

Ватанпарварлик тарбиясининг муҳимлиги мамлакатимизнинг хавфсизлиги, мудофаа қуввати, Қуролли Кучларни мустаҳкамлаш зарурати билан ҳам белгиланади. Шу сабабли ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, таълим-тарбия ишларида улугвор ва масъулиятли вазифа бўлиб қолмоқда. Мустақил давлатимизнинг бугунги бош вазифаларидан бири юртим деб ёниб яшайдиган ватанпарвар, комил инсонни тарбиялашдир.

Ватанпарварлик тарбияси инсон умрининг охиригача давом этадиган жараёндир. Бунда оила катта аҳамиятга

эга. “Ватанпарварлик ғояларини ёшларимизнинг онгига сингдириш, авваламбор, оиладан бошланади. Она Ватан, Ватанга муҳаббат, Ватан туйғуси каби илк тушунчалар, энг аввало, оила муҳитида шаклланади. Бу жараён боболарнинг ўғити, отанинг ибрат бўлиши, онанинг меҳри билан амалга ошади. Инсон ўзлигини англагани, насл-насабини билгани сари юрагига Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб боради. Бу илдиз қанча чуқур бўлса, туғилиб ўсган юртига муҳаббат ҳам шу қадар кучли бўлади” [3:109]. Ота-оналар фарзандларга аждодларимиз тарихи, қаҳрамонликлари, обрў-эътибори ҳақида ҳиссиёт билан гапириб бермоғи, шу асосда ёш авлодда Ватан туйғусини уйғотмоғи керак. Ватан ва халқ манфаатлари учун фидокорона курашувчи киши ҳақиқий ватанпарвардир.

Жамиятда “моддий ва маънавий омилларнинг барчасида миллатнинг вакили бўлган инсон туради, унинг юксак онглилиги, интеллектуал салоҳияти, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етуқлиги, ўз миллати, халқи ва Ватанига садоқати кабилар туради. Уларсиз миллий ғояни шакллантириб, ривожлантириб ва такомиллаштириб бўлмайди. Шу маънода миллатнинг манфаатларини ўзида ифода эттирадиган миллий ғоянинг замирида юксак маънавият туради, десак муболаға бўлмайди” [4:295]. Ёшлар Ватанини севмаса, унга садоқат билан хизмат қилмаса, ўз миллий ғоясига эга бўлмаса, том маънода баркамол инсон бўла олмайди. Инсонийликнинг энг муҳим фазилати ҳам ватанпарварликдир.

Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган маърифий-тарбиявий тадбирлар она-юртимизнинг истиқлоли ва истиқболи йўлида фидоийлик намуналарини кўрсатишга қодир шахсни шакллантиришга қаратилган. Ёшларимиз ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш жараёнида муҳим роль ўйнайди. Бизнинг вазифамиз уларни миллий ғоя руҳида тарбиялаш, Ватанни ҳимоя қилишга ҳар доим тайёр туришга ўргатишдир.

Ёшларни мардлик, доғвораклик, саботилик, содиқлик, қаҳрамонликка, иккиланмай қатъий ҳаракат қилишга ўргатиш керак. Албатта, ёшларда онглилик, ватанпарварлик ҳисси, иродавий сифатлар таълим-тарбия жараёнида мукамаллашиб боради. Ёшларнинг юксак ватанпарварлик ҳисси, онглилиги кўп жиҳатдан мактабдаги тарбиявий ишлар таъсирчанлигига боғлиқ. Ёшларни ватанпарвар қилиб тарбиялаш мураккаб ва нозик иш ҳисобланади. Ш.Мирзиёев мамлакат ёшларининг ҳарбий тайёргарлиги, уларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг роли ҳақида гапириб: “Тарбия ва таълимни бир-биридан алоҳида ажратиб бўлмайди, бу икки жараён ўзаро уйғун, узлуксиз асосда ташкил этилгандагина одобли, юксак маънавиятли, шу билан бирга, билимдон, зукко, руҳан ва жисмонан соғлом, кенг дунёқараш, тафаккур ва замонавий касб-хунар эгаси бўлган ватанпарвар ёшларни етиштириб беради” [1:290], дейди.

Давлатимиз томонидан ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва уларга Ватан ҳимояси учун зарур бўлган сифатларни сингдиришга барча шароит ва имкониятлар яратилган. Ёш авлодни ватанпарвар қилиб тарбиялаш мураккаб жараён бўлиб, у объектив омиллар (теварақ-атрофдаги муҳит, табиат ҳодисалари ва ҳоказонинг таъсири)ни ҳам, субъектив омиллар (шахслар ва жамоат ташкилотларининг онгли ва бирор мақсадни кўзлаб қилаётган фаолияти)ни ҳам қамраб олади.

Ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялашда субъектив

омиллар муҳим ўрин эгаллайди. Ш.Мирзиёевнинг асарларида бу омилнинг аҳамияти алоҳида қайд этилган бўлиб, ёшлар орасидаги ғоявий-тарбиявий фаолиятнинг савиясини ошириш, мазмунан бойитиш энг муҳим вазифа экани кўрсатиб ўтилган. Биз ёшларни янги, замонавий фан асослари билан куроллантирсак, уларда юксак онглиликни, ватанпарварлик руҳини, Ватанга содиқлик ҳиссини уйғотган, ҳар томонлама ва гармоник ўсиши учун имкон яратган бўламиз. Ёшларни ватанпарвар қилиб тарбиялашни миллий ғоя руҳидаги хилма-хил шакл, услуб ва воситалардан – суҳбат, маъруза, сиёсий ахборот, оғзаки ўқиш, тўғарак, матбуот, адабиёт, радио, телевидение, кино, кўрсатмалар ва жонли кўргазмалар, ижтимоий тармоқлар ва ҳоказодан фойдаланган ҳолда кучайтиришимиз лозим.

Таълим муассасаларида миллий ғоя ва мафкура билан уйғунлашган дастур ва қўлланмаларни кўпайтириш керак. Бунда миллий ғоянинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, ёшлар учун мисоллар, тавсиялар ва аниқ вазифалар белгиланса, натижа янада самарали бўлиши аниқ. Биз ёшларимизни маънавий ва ахлоқий кадриятларга содиқ ва ватанпарвар қилиб, миллий ғоя ва мафкурага ишонч руҳида тарбиялашимиз керак. Янги Ўзбекистондаги маънавий янгиланишдан кўзланган бош мақсад – Ватан равнақи йўлида ёш авлодни тарбиялаб вояга етказиш, истиқболда фаровон яшадини таъминлашдан иборат.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: O'zbekiston, 2021.
2. Ш.М.Мирзиёев. Миллий тикланишдан –миллий юксалиш сари. –Т.: Ўзбекистон, 2020.
3. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. –Т.: Akademiya, 2007.
4. С.Отамуротов. Глобаллашув: миллатни асраш масъулияти. –Т.: O'zbekiston, 2018.

♦ **Аннотация:** Мақолада мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялаш, маънавий ҳаётда фидойи инсонлар қилиб вояга етказиш фалсафий тадқиқ қилинган. Ёшларни ватанпарвар, мард, маънан етук, жисмонан бақувват қилиб тарбиялаш масалалари ёритилган. **Таянч сўзлар:** Миллий ғоя, ёшлар, ватанпарварлик, комил инсон, маънавият, спорт, садоқат, жамият, анъана, таълим, билим.

♦ **Annotation:** The article is a philosophical study of the process of reforms in our country, the education of young people in the spirit of the national ideology, the development of selfless people in the spiritual life. **Key words:** National idea, youth, patriotism, perfect man, spirituality, sports, devotion, society, tradition, education, knowledge.

♦ **Аннотация:** Статья представляет собой философское исследование процесса реформ в нашей стране, воспитания молодежи в духе национальной идеологии, развития самоотверженных людей в духовной жизни. **Ключевые слова:** Национальная идея, молодежь, патриотизм, совершенный человек, духовность, спорт, благочестие, общество, традиции, образование, знания.

ИНСОН ҚАДРИ ИЛМ БИЛАНДИР

НИГОРА БУРАНОВА

Тошкент Архитектура-қурилиш
инститuti доценти, т.ф.н.

Билим – кучда, куч – билимда, Ғўзаллик – илму маърифатда. (мақол)

Аллоҳ таоло Қуръони каримни “Иқро” (“Ўқи!”) деб бошлаганининг ўзи биз учун катта сабоқ. Шунингдек, Каломи шарифда “илм” сўзининг 765 марта такрорланиши унинг нечоғлик улуғлигини англатади. Аслида ҳеч қайси тузум ёки фалсафа илмни ислом диничалик эъзозламаган. Киши қалбининг нури илм ва маърифат билан янада ёруғ бўлади. “Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмоннинг зиммасидаги фарзидир”, деган амр фақат ислом динида бор [1:35].

Ҳозирги кунда ёшларимизнинг илмга бепарволиги, лоқайдлиги кўпчиликни ташвишга солмоқда. Бунинг асл сабаби нимада экани ҳақида фикр юритсак, фойдадан холи бўлмайди. Интернетнинг шиддат билан кириб келиши, маълумотларнинг ҳаддан ташқари кўплиги, уларнинг ҳаммасини ҳам ўқишга улгурмаётганимиз сабаб бўла олмайди. Текширилмасдан, тўғридан-тўғри кириб келаётган бу ахборотларнинг ҳақиқатга тўғри келишига ким қафолат бера олади. Бундан ташқари, ҳозирги кунда ёшлар ўзи учун зарур маълумотларни интернетдан осонгина юклаб олиб, мағзини қақишга ҳам улгурмай тезда унутмоқда. Нега? Балки маълумотларни охиригача ўқишга улгурмай, тезроқ устозига топшириб, баҳо олишга мажбур бўлаётгандир. Ўқувчи ва талабаларимиздан кўпроқ маълумот эмас, балки илм талаб қилинса, фойдалироқ бўлармиди?!

Президент Ш.М.Мирзиёев китобхонликка алоҳида эътибор қаратаётгани диққатга сазовордир. 2021 йилнинг Ўзбекистонда “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” деб эълон қилиниши маърифат, таълим ва ёшлар тарбиясига оид соҳаларга эътиборни янада

Ёшларни маданий меросимиз ва миллий кадриятларимизга ҳурмат-эътиборли, мустақил Ватанимизга меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш вазифаси олдимизга муҳим талабларни қўймоқда. Уларни миллий анъаналаримизга ҳурмат руҳида тарбиялашни аҳолининг турмуш тарзи, халқ анъаналари, расм-русмлар ва урф-одатлар билан боғлиқ тарзда олиб бориш лозим.

Миллий ғояни ёшлар онгига синдиришнинг зарур механизмларидан бири шуки, биз ўз вақтида фарзандлар маънавий баркамоллиги учун махсус чораларни кўришимиз, янги тарбия технологияларининг руҳий ва фалсафий асосларини яратишимиз, уларни ёш авлоднинг онгига тўғри йўналтиришимиз зарур.

Ёшлар онгини ривожлантиришда маънавий тасаввурларнинг шаклланиши жуда муҳимдир. Буни тезлаштирувчи фалсафий ва ижтимоий-руҳий омиллар мавжуд. Маънавий тасаввурларни шакллантириш ҳар бир минтақадаги ўзига хос удумлар, расм-русмлар, оилавий анъаналардан келиб чиққан ҳолда олиб борилиши керак.

Ўтмишни, миллий кадриятларни билиш, донишманд халқимизнинг асрий анъана ва удумларини ўрганиш нафақат маърифий, балки тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир. Зеро, бу заминда улғайган ёшлар ота-боболаримизнинг муқаддас кадриятларини асраб-авайлашга ва ҳар бир қарич ерини ҳимоя қилишга мажбурдир.

кучайтириб юборди [2].

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф илм, маърифат ва ёшлар тарбиясига оид кўплаб асарлар ёзгани кўпчиликка маълум. У ўз асарларида салафи солиҳларнинг илмга ҳарислигини баён этиш билан бирга, бизни ҳам илмга бепарво бўлмасликка чақиради. Ўша даврда мусулмон киши бешикдан қабргача илм талаб қилиш фарз эканини яхши англаб, умри давомида ўзини толиби илм ҳисоблаб яшаган. Ҳарблик шарқшунослардан бири ислом умматини “тўлалигича мадрасага қатнайдиған уммат”, деб сифатлаган. Шариат асосида ҳаёт кечирган, унинг нуридан баҳраманд бўлган ҳар бир ўлкада илм-фан, маърифат ва маданият гуллаб яшнаган [3:358].

Юртимизда илмга эътибор кучайиб, янги мактаб ва олий ўқув юртлари, хусусий таълим муассасалари очилмоқда. Шунингдек, хориждаги нуфузли ОТМ филиаллари ташкил қилинмоқда. Талабалар сони ҳам йилдан йилга кўпаймоқда. Бу қувонарли ҳолат, албатта. Бироқ уларда ўқиётган талабаларнинг ҳаммаси ҳам илмга эмас, балки қандай бўлмасин жамиятда ўз ўрнини топишга, юқори мансабни эгаллашда диплом муҳимлигига эътибор қаратмоқда, холос. Жисмнинг, нафсининг ғолиблиги

руҳий оламнинг, маънавиятнинг инқирозига сабаб бўлиши аниқ.

Исломда илм шахсий ғараз, мол-дунё ва арзон манфаатлар учун ўрганилмайди, балки таълим олишнинг бош унсурлари – инсон, илм ва вақт ҳамма нарсадан қиммат саналади ва устун қўйилади. Илм мол-дунё ва мансаб каби ўткинчи орзу-хаваснинг паст даражасига раво кўрилмайди.

Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Беруний ва бошқа олимларимиз битта фан билан чекланиб қолмай, ислом фалсафасининг етук арбобларига айланган, барчаси шаръий илмларни яхши билган ва оғишмай амал қилган. Халқимизнинг ифтихори ҳисобланган бу уламолар бутун башариятга мударрис бўлди ва илму маърифати, асарлари билан дунё кутубхоналарини тўлдирди.

Муқаддас динимиз кўрсатмаларида илм талаб қилишнинг одоблари белгилаб берилган. Исломиё адабиётлар орасида илм, таълим, олим, муаллим ва толиби илм одоби бағишланган асарлар бисёр. Уларда кўплаб фойдали маслаҳатлар ёзилган.

Илм толибининг одоби икки қисмга: илмга ва муаллимга нисбатан одобга бўлинади. Биз қуйида талабанинг, яъни илм олувчининг одоблари хусусида бироз тўхталишга жазм қилдик.

Талабанинг илмга одобидан бири – ниятни холис қилиш. Бу ерда ниятни поклаш олдинги ўринга қўйилмоқда. Илм талаб қиладиган шахс ниятини яхши қилиши, олган илми билан халққа хизмат қилиб, Ҳақни рози этишни кўзлаши керак. Ўшандагина олган илми фойдали бўлади. Аммо ниятни молу дунёга, риёга боғласа, охираг савоби бўлмайди.

Каъб ибн Моликдан ривоят қилинади:

“Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Ким илмни уламолар учун, можаро қилиш учун, эсипастлар устидан ғолиб бўлиш учун ёки одамларни ўзига қаратиш учун ўрганса, Аллоҳ уни дўзахга киритади”, дедилар”.

Термизий ва Ибн Можа ривоят қилган [4:192].

Кейинги илм одоби – нафсни поклаш ва разолатдан холи бўлиш. Илм талаби йўлига кирган шахс илм олиш ва унинг мартабаларига эришишдан олдин ўзини турли ёмонлик – гуноҳлардан, нафсини разолатдан, хулқини қораланган сифатлардан поклаши зарур.

Илм мажлисларини излаш, улардан имкон қадар кенг фойдаланиш ҳам илм одобларидандир. Бунда илм толибининг ўзи кўзлаган илмни олиши мумкин ҳисобланган манбалардан унумли фойдаланиши кўзда тутилади. Шунинг учун ўрганилган илм эмас, амал қилинган илм ҳақиқий саналади. Ўқиган, билганига амал қилмаган одам бу илмнинг ҳаммоли бўлиб қолади.

Илм талабида садоқатли бўлиш, барча вақт ва ҳаракатни таҳсил олишга қаратиш, бунга ҳалал берадиган барча нарсадан воз кечиш, ҳаромдан ҳазар қилиш ва маъсиятдан четланиш ҳам илмнинг одобларидандир. Ҳозирги кунда айримлар ҳамма ишни бир вақтнинг ўзида бажаришга ҳаракат қилиб, асосий мақсад ҳисобланган илмни четда қолдираётгани ачинарли ҳолат.

Биз учун энг муҳим нарсалардан бири илм талабида ихлос қилишдир. Яхшиликка эришиш учун албатта ихлос керак. Динига, дунёсига, охирагига, Ватанига, халқига фойдали илм талаб қилиш ва бефойда, вақти ўтган ва зарар берадиган илмдан четлашиш ҳам қарз, ҳам фарздир.

Зайд ибн Арқамдан ривоят қилинади:

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Шайх Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содиқ. Руҳий тарбия. –Т. Шарқ. 2010.
2. <https://iv.uz/news/shavkat-mirziyoev-har-qaysi-davlat-har-qaysi-xalq-intellektual-salohiyati-yuksak-manaviyati-bilan-qudratlidir>. 2020 йил 20 февралда Туркиянинг Анқара шаҳрида Туркия Президентининг Халқ кутубхонасининг очилиш марсиимида сўзлаган нутқи.
3. Шайх Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содиқ. Ижтимоий одоблар. –Т. “HILOL-NASHR”, 2012.
4. Шайх Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содиқ. Ҳадис ва ҳаёт. –Т. Sharq, 2011.

♦ **Аннотация:** Мақолада илм олишдаги муаммолар, ёшларнинг интилишларини тартибга солишга доир тавсиялар берилган. Таянч сўзлар: илм, билим, ҳадис, дин, ахлоқ, маърифат, таълим, толиби илм, талаба, олим, ёшлар, интернет, кадрятлар, тил, ақл.

♦ **Annotation:** The article presents topical problems in education, gives recommendations for regulating the activities of young people in science. **Key words:** knowledge, science, hadith, religion, morality, education, enlightenment, scientist, youth, internet, values, language, mind.

♦ **Аннотация:** В статье представлены актуальные проблемы в образовании, даны рекомендации по регулированию деятельности молодежи в науке. **Ключевые слова:** знание, наука, хадис, религия, нравственность, образование, просвещение, ученый, молодежь, интернет, ценности, язык, ум.

“Сизларга Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам эшитган нарсани айтиб бераман: “Аллоҳим, мен Сендан наф бермайдиган илмдан ва кўрқмайдиган қалбдан, тўймайдиган нафсдан ва ижобат бўлмайдиган дуодан паноҳ тиламан”.

Муслим, Абу Довуд, Термизий ва Насоий ривоят қилган.

Шунингдек, илм одобларида гўзал ҳайъат, тавозе, сокинлик ва илмнинг виқорини лозим тутиш шартдир. Илм толиби юриш-туришда, гапиришда ва ўзини тутишда илмнинг шарафига хилоф нарсалардан четда бўлиши лозим.

Абу Ҳурайрадан ривоят қилинади:

“Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: “Илм ўганинг. Илм учун сокинлик ва виқорни ўганинг. Ўзингиз таълим олаётган зотга тавозели бўлинглар”.

Табароний ривоят қилган.

Беҳуда талашиб-тортишишни тарк қилиш ҳам илм одобларидан саналади. Чунки бу иш фойда келтирмайди, одамлар орасини бузади, ҳикду ҳасадни кўпайтиради, қалб қорайишига сабаб бўлади.

Илмни ҳақиқий мутахассис, одобли ва етук олимлардан олиш ҳам илм толибининг одоби саналади.

Анасдан ривоят қилинади:

“Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар:

“Албатта, ушбу илм диндир. Бас, ҳар бирингиз динини кимдан олаётганига қарасин”.

Ҳоким ва Ибн Адий ривоят қилган.

XX асрнинг буюк олими Альберт Эйнштейн: “Динсиз фан ўликдир, фансиз дин чўлоқдир”, деган. Бундан кўриниб турибдики, илмнинг асли – бу диндир.

Ёдлаш ва такрорлашда сабрли бўлиш, илм олишда вақтдан унумли фойдаланиш лозим. Буларсиз таҳсил олиш мумкин эмас. Айримлар гоҳида ёдлаш қобилиятдан шикоят қилади. Нега? Бунга илм олишдаги сабрсизлик сабаб бўлади. Одамзот шошқалоқ – ҳамма нарса жуда тез амалга ошишини истайди, бу эса ёдлаш ва такрорлашга тўсқинлик қилади.

Тушуниш қийин бўлган нарсани сўраб ўрганиш жараёни толиби илмдан ҳар бир масалани яхшилаб ўзлаштириб олгунича изланишни давом эттиришни талаб қилади. Илм талаб қилишда уялмаслик, тортинмаслик зарур. Аллоҳ азза ва жалла: “Билмасангиз, зикр аҳлидан сўранг” (Наҳл сураси, 43-оят) деган. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: “Билимсизликнинг шифоси саволдир” (Абу Довуд ривоят қилган).

Ибн Аббосга: “Бу илмни нима ила ҳосил қилдинг?” дейишганда, “Сўровчи тил ва ақлли дил ила”, деган. Низомиддин Мир Алишер ҳам ўзининг машҳур байтида “Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим”, деган.

Илм толибининг йиғинларга эртароқ бориши ҳам одоб саналади. Бунда у ерда билдириладиган фикрларга кучли интилиш ҳосил бўлади. Уларни вақтида ёзиб, қайд қилиб, такрорлаб, ўзлаштириб бориш керак. Имом Шофъий: “Илм овдир, уни қайд қилиш ёзувдир, бас овингизни пишиқ арқонлар ила қайдлаб боринг”, деган [3:363].

Хулоса қилиб айтганда, илмдан мақсад эзгу ишларни амалга оширишдир. Кўпроқ китоб мутолаа қилишимиз, уни ўзимизга дўст тутишимиз зарур. Инсон ўз йўлини илм нури билан ёритмаса, зулмат ва нодонлик кўчасида қолиб кетади. Жамиятимизнинг гавҳари ҳисобланган ёшларимиз билимли, комил инсон бўлиб етишиши учун барчамиз бирдек масъулмиз.

ЁШЛАРНИНГ ОММАВИЙ МАДАНИЯТ ТАҲДИДЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШИШДАГИ РОЛИ

НИЛУФАР ШУКУРОВА

Самарқанд ХТХҚТБМО

худудий маркази ўқитувчиси

XXI аср инсоният тарихида мисли кўрилмаган янгиликлар ва таҳдидларнинг вужудга келишини ижтимоий ҳаётда реал воқеалар асосида кўрсатиб берди. Бундай жараёнларда халқнинг онги ва тафаккурида ижобий ғоялар билан бирга салбий қарашларни ҳам тарғиб қилишга қаратилган маданиятларнинг вужудга келиши ва жамиятда кенг тарқалиши ёш авлоднинг ахлоқига бевосита ўз таъсирини ўтказиб келмоқда. Биз жамиятда ёшларнинг онгига тез сингиб кетишга интилаётган турли мазмундаги оммавий маданият таҳдидларининг олдини олишга ва уларга қарши курашишга ҳамиша тайёр бўлишимиз лозим. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Авваламбор, “оммавий маданият” кўринишида кириб келаётган турли таҳдидлар, гиёҳвандлик, диний экстремизм, миссионерлик каби бало-қазолардан ёшларимизни асраш, уларнинг таълим-тарбиясига ҳар биримиз масъул эканимизни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. Бу борада биз асрлар мобайнида шаклланган миллий анъаналаримизга, аجدодларимизнинг бой маънавий меросига таянамиз” [1:277]. Мана шундай буюк маънавий меросимиз орқали ёшларни тарбиялаш, уларнинг юксак ахлоқий маданиятини камол топтириш бугунги кунда муҳим ижтимоий аҳамият касб этади. Ҳар бир ўсиб келаётган ёш авлоднинг онгига Ватанга муҳаббат, юртга садоқат, келажакка юксак ишонч туйғуларини сингдириш, ёшларнинг қалбидан оммавий маданият унсурларини суғуриб ташлаш барчанинг фуқаролик бурчидир.

Барчамизга маълумки, оммавий маданият ўзининг туб моҳиятига кўра жамиятда миллий маданиятларни емириб, уларни ўз измига солишга қаратилган кушандадир. Мана шундай тафаккур натижасида оммавий маданият ғарбдаги миллий маданиятларни издан чиқариб, хилма-хил кўринишда юз бераётган ахлоқий таназзулга кенг йўл очиб бермоқда. Айниқса, XX асрнинг сўнгги чорагида оммавий маданият ўша жамиятларни сунъий, сохта ахлоқий ва эстетик идеаллар билан чалғитибгина қолмай, ёт ғайриинсоний ахлоқ ва муносабатларни ўз жамиятида қонунийлаштирмоқда ва буни уларнинг раҳнамолари демократиянинг олий намунаси деб бутун дунёга жар солмоқда. Улар бу жараёнга, ҳали ақли теран шаклланмаган ёшларни жалб этиш, уларнинг онгида гўёки гўзалликка ошноликни тарғиб қилиш маъносида ўз қарашларини кўз-кўз қилмоқда.

Улар ўзларининг яратган маданиятларидан фахрланишга, одамларни, биринчи галда ёшларни ўзларига маҳлиё қилишга интилади. Гўёки уларнинг дунёқараши бўйича бундай кўринишдаги “ноёб санъат” намуналари – ғоялари нафақат тарғибот воситаси, балки жамиятнинг келажаги билан боғланишини таъкидлаб ўзлари учун мўмайгина даромадларни кўзлашади. Бошқача айтганда, ўз ғоясини ёйиш орқали маънавий жиҳатдан лаззатланади ва моддий хоҳишини қондиради. Уларнинг ғояси жамиятга салбий муҳит олиб кириди ва маънавий таҳдид сифатида халқнинг ичига сингиб боради. Бу эса, ўз навбатида ёшларнинг онгида ўзлари англаб етмаган воқеликка интилиш, ундан маълум вақт оралиғида роҳатланиш ҳиссини вужудга келтиради.

Оммавий маданиятнинг шиддат билан ривожланишига таъсир кўрсатаётган омиллардан бири унинг кўпроқ ёшлар билан боғлиқ тижоратга бевосита асосланиши бўлса, иккинчи томондан, бунинг бошида турганлар пухта ўйланган ахлоқий идеаллар негизида ўз мақсадига эришиш учун доимий равишда ўз фаолиятини олиб боришидир. Ёшларнинг орасида оммавий маданият элементларининг муваффақиятли ёйилаётганининг яна бир сабаби бу аввало ёшларнинг тез ишонувчанлиги, уларнинг умуминсоний маданиятни бўйсундиришга интилиши, турли маънавий таҳдидларнинг ўз таъсир доирасини узлуксиз янгиллаб боришга интилишидир. Улар “оммавий маданиятни тарғиб қилишда халқнинг менталитетини, ички руҳиятини, турмуш тарзини ўрганади ва шу асосда халқнинг туб илдизига зарба бериш усулини ишлаб чиқади. Оммавий маданият бир қарашда ҳурфикрлик ва инсон эркининг тарафдоридек кўринади, лекин бошқа томондан қараганда у одамзоднинг фикрлашига, тафаккур қилишига тиш-тирноғи билан қарши чиқади” [2:462-463]. Ёшларнинг онгида бундай ғояларга ихлосмандлик руҳидаги кайфиятнинг пайдо бўлмаслиги, манқуртлик ҳолати шаклланмаслиги учун барчамиз бу иллатга қарши бирдек курашишимиз лозим. Оммавий маданият одатда ёшларнинг ижтимоийлашувига имкон бермай, ён-атрофига рўй бераётган воқеа-жараёнларга лоқайд, юрт тақдирига мутлақ бефарқ қилиб шакллантиради.

Одатда оммавий маданиятнинг асл мақсади инсонни ҳар куйга солиш, мумкин бўлган оломонни шакллантириш

бўлгани боис, у маънавий озиқ берадиган, бадий юксак, ўқувчини мушоҳадага ундаб тасаввур оламининг кенгайишига хизмат қиладиган асарларни яқинига ҳам йўлатмайди. Аслида оммавий маданият намуналари чинакам бадий қимматга эга бўлмаса-да, у ҳамиша кенг аудиторияни ўзига жалб эта олади. У жамиятда фикрлаш доираси тор инсонларни, айниқса, ёшларни ўзига тортиб, одамларнинг ўткинчи ҳою-ҳавасларини қаноатлантириши, ҳар қандай янгиликни дарҳол илғаб, ўзида акс эттириши билан жозибали ҳисобланади. Ёшлар бу кўринишларга тез алданувчан бўлиб турли ахлоқий ёт ғояларнинг таъсирига тушиб қолганини ўзлари билмай қолади.

Янги Ўзбекистон сўнгги йилларда мустақил давлат сифатида кўплаб соҳаларда, жумладан, ёшларнинг дунёда тутган ўрни борасида жаҳон цивилизациясининг муҳим бир бўғинига айланди. Тобора жадаллашиб бораётган интеграция жараёнида халқлар ўртасидаги мулоқот жараёни кучайиши билан жамият ҳаётига янгилик ниқобига ўралган ёт ғоялар ва унсурлар кириб кела бошлади. Одатда дунёқараши, онги тўлиқ шаклланмаган, миллий ғоя ва қадриятларнинг моҳиятини англаб етмаган ёшлар орасида оммавий маданиятга эргашиш кўпроқ кузатилади. Улар савияси паст ва ахлоқий жиҳатдан жамиятга мос келмайдиган ғояларга кўпроқ эргашиб, ўзларининг қарашларида гўёки тўғри фаолият олиб бораётгандек бўлади. Аслида эса улар бу ғояларнинг моҳиятини чуқур англаб етган вақтда кеч бўлган бўлади.

Бугунги кунда оммавий ахборот воситалари, наشريётлар, мусиқий асарлар, тасвирий санъат, кинематография, интернет тармоғи, хорижий телеканаллар, уяли алоқа воситалари орқали тарқатилаётган маълумотларнинг барчаси ҳам реал воқеликка асосланмагани натижасида турли кўринишдаги баъзи бир ғайри ғоя ва қарашлар ёшларнинг онгига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Бутун дунёда бўлгани каби янги Ўзбекистонда ҳам замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш, ахборотларни тезда олиш имкониятлари кўпаймоқда. Янгиланаётган жамиятда “бугунги шиддат билан ўзгараётган дунё инсоният олдида, ёшлар олдида янги-янги уфқ ва имкониятлар очиш билан бирга, уларни илгари кўрилмаган турли ёвуз хавф-хатарларга ҳам дучор этмоқда. Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, оммавий маданият каби таҳдидлар қанча-қанча оилалар, мамлакатлар бошига оғир кулфатлар олиб келмоқда, ғаразли кучлар ҳали онгу тафаккури тўла шаклланиб улгурмаган болаларни ўз ота-онаси, Ватанига қарши қўйиб, уларнинг ҳаётига зомин бўлмоқда” [3:496]. Натижада ёшларнинг орасида бу маънавий таҳдидларга тақлид қилиш, ўзларини синаб кўришга интилиш каби ҳолатлар пайдо бўлмоқда. Ваҳоланки, бу салбий иллатлар бугун ва келажакда ҳам инсоният учун ҳеч қачон дўст бўла олмайди.

Ҳозирги вақтда дунёда кучайиб бораётган маънавий таҳдидларнинг олдини олиш, оммавий маданиятнинг зарарли таъсиридан ёш авлоднинг онгу тафаккурини ҳимоя

қилишда илм-фан, маданият ва ижод аҳлининг ўрни тобора ортиб бормоқда. Нега деганда бизнинг миллий руҳиятимиз ва табиатимизга ёт ва бегона бўлган ана шундай “маданият” намуналарини фақат танқид ва инкор қилиш ёки уларни таъқиқлаш билан бирор натижага эришиб бўлмайди. Бунинг учун ҳар бир фуқаро келажак учун бугундан қайғуриши, ёшларнинг қалбида турли ахлоқсизликка монанд иллатларга қарши мафкуравий иммунитетни ҳосил қилиши лозим. Бундай ҳатолардан ҳаётимизни асраш, турли таҳдидларга қарши курашиш, маънавий бўшлиққа йўл қўймаслик учун, авваламбор, эзгу инсоний ғоялар ва юксак маҳорат билан яратилган асарлар орқали халқимизнинг маданий савиясини юксалтириб бориш талаб этилади. “Шу боисдан барчамиз тараққий этган мамлакатларнинг глобаллашувга бўлган таъсир доирасидан ҳамиша огоҳ бўлиб, уларнинг шахс онги ва руҳиятига аста-секинлик билан салбий таъсир этувчи жиҳатларидан, “оммавий маданият” негизидан кириб келаётган эстетик маданиятларидан бохабар бўлишимиз даркор. Мана шундай ҳолатларни акс эттирувчи ўз маҳсулотлари билан халқимизнинг турмуш тарзи, маънавияти, эстетик маданиятига кириб келишга интилаётган тараққиётдан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир” [4:239].

Бугунги глобаллашув шароитида турли шаклдаги, хусусан, оммавий маданият кўринишидаги мафкуравий хужуларга қарши курашиш учун “халқни халқ, миллатни миллат” қилиш янги Ўзбекистон мустақиллигини асраб-авайлаш, жамиятдаги барқарорлиқни сақлаш муҳим воситадир. Биз биргаликда ўз тақдиримиз учун ўзимиз курашишимиз, ёшларни турли маънавий таҳдидлардан асрашимиз, уларнинг қалбида ватанпарварлик туйғусини камол топтиришимиз керак.

Оммавий маданиятнинг ижтимоий ҳаётда кенг тарқалишида, одамларнинг онгига сингиб, кириб келишида оммавий ахборот воситалари асосий ролни ўйнайди. Чунки хорижий телеканаллар орқали намойиш этилаётган айрим кинофильмлар кўзгақўринмас ёвсифатидомошабинларнинг онгини оммавий маданиятга мослаштириб, оила деган муқаддас тушунчанинг барбод бўлишига хизмат қилмоқда. Бугунга келиб ижтимоий тармоқларда реклама унинг ажралмас йўлдошига айланиб, ундан бир марта бўлса-да, ёшларнинг фойдаланиши учун ташвиқотларни кучайтириб юборди. Бозор эса ўзининг қонуниятлари билан оммавий маданият маҳсулотларини кенг тарқатишдан манфаатдор бўлиб, турли соҳаларда ўзининг жозибадор кўринишларини майдонга олиб чиқмоқда. Аслида бу тушунча “1989 йилга қадар Европа ва АҚШда турли ахлоқсизларни келтириб чиқарди. Кейинчалик эса жамоатчилик жойларида ҳам эркак ва хотинлар бемалол, ўзаро очикдан-очиқ бир-бири билан ишқий учрашувларда никоҳсиз яшаш, ҳаттоки, бу учрашувлар натижасида фарзанд ҳам кўриш, келиб чиқиши номаълум мусиқа ва ашулаларни тинглаш, беҳаё киноларни томоша қилиш одати пайдо бўлди. Кейинчалик эса бир жинсли инсонларнинг никоҳга кириши, уларнинг жамият аънавалари

ва қоидаларига зид равишда турли либослар кийиш ҳолати кабилар пайдо бўлди” [5:25]. Бундай дунёқарашнинг жаҳон ёшлари орасида кўпайиб бораётгани келажак учун катта маънавий таҳдид бўлиб, ҳар бир давлат ўзининг фаолиятида огоҳ ва ҳушёрлик билан тараққиётга интилиши мақсадга мувофиқдир. Айниқса, кейинги пайларда замонавий аудио ва видеотехникалар, овоз ёзиш ва кучайтиргич асбобларининг юзлаб турларининг вужудга келиши натижасида оммавий маданият маҳсулотларининг рекламаси эвазига улар ўз фаолиятини кучайтириб бормоқда.

Биз жаҳонда содир бўлаётган оммавий маданиятнинг маънавий таҳдидларига қарши халқимизнинг асрлар давомида шаклланган ва тарих синовларидан ўтган маънавияти орқали курашишимиз, маънавият борасидаги ишларимизни янада юғори пағонага кўтаришимиз лозим. Чунки, “мазмун, моҳият, жозиба, тарғибот ва ташвиқот борасида “оммавий маданият” билан миллий маънавиятлар ўртасидаги зиддиятларда “кимни ким” деган тамойиллар амалиёти кетаётган бугунги кун шароитида миллий маънавиятнинг устуворлигига эришиш миллий-маънавий хавфсизликнинг муҳим омили ҳисобланади” [6:258]. Бундан кўринадики, бу салбий иллат инсонларни, айниқса, ёшларнинг ўзлигини унутишига қаратилган муҳим омилларга эга бўлиб, жамиятнинг тараққиётига тўсқинлик қилишни, одамлар руҳиятидаги фаровон ҳаётга интилишини сусайтиришни кўзда тутди.

Оммавий маданиятнинг оқибатларига қарши курашишда ҳар бир фуқаро ўзининг мустақкам эътиқодига эга бўлиши, қалбида миллий ғояга ишонч туйғуси жўш ўриб туриши лозим. Шундай шижоат ва матонат билан ишлаш учун қуйидаги йўналишларда фаолият олиб бориш ва ёшларнинг, барча фуқароларнинг мафкуравий иммунитетини шакллантириш ва мустақкамлаш масаласига эътибор қаратиш зарур.

1. Ёшларга оид тарғибот-ташвиқот ишларида турли ихтисослик ва йўналишдаги мутахассисларнинг фаолиятдан самарали фойдаланиш.

2. Тарғибот-ташвиқот ишларида миллий ғоя воситаларини ишга солиш, ўзлгимизни тарғиб этадиган миллий фильмлар намойишини кўпайтириш, ёшларнинг онги ва тафаккурида миллий қадриятларимиз, аънава ва урф-одатларимиз, ўзлгимизга ҳурмат руҳини шакллантириш, реал ҳаётий мисолларда тарғиботни кучайтириш лозим.

3. Ёшларни миллийлигимиз, ўзлгимизга садоқат, ҳурмат руҳида тарбиялашда кино ва мусиқа санъати, тасвирий ва амалий санъат, бадиий адабиёт имкониятларидан унумли фойдаланиш зарур. Санъатнинг бадиий адабиёт, кино ва театр каби турларида ёшларнинг тарбиясига чуқур таъсир кўрсатадиган замонавий қаҳрамон образини яратиш масаласига эътибор қаратиш лозим.

Умуман олганда, ёшларни ҳар томонлама комил инсон қилиб тарбиялаш, уларнинг турли маънавий таҳдидларга қарши курашиш имкониятини кенгайтириш керак.

2-жилд, 2018.

4. О.Ғайбуллаев. Эстетик маданият. –Т.: Наврўз, 2020.

5. А.Мухторов. Глобаллашув шароитида маънавий таҳдидларни бартараф этиш омиллари. –Т.: Маънавият, 2015.

6. С.Отамуротов. Глобаллашув: Миллатни асраш масъулияти. –Т.: Ўзбекистон, 2018.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: O'zbekiston, 2021.

2. O.G'aybullayev. Milliy g'oya tarixi va nazariyasi. –Т., Fan va texnologiya, 2019.

3. Ш.М.Мирзиёев. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: Ўзбекистон,

◆ **Аннотация:** Ушбу мақолада ёшларнинг ҳаётига бўлаётган маънавий таҳдидларнинг ижтимоий-фалсафий томони Ўзбекистондаги ислохотлар билан боғлиқ равишда илмий тадқиқ этилган. Шунингдек ёшларнинг онгига салбий таъсир кўрсатаётган оммавий маданият таҳдидларининг олдини олишга қаратилган масалаларни ҳал этиш борасидаги қарашлар ёритиб берилган. **Таянч сўзлар:** Ёшлар, оммавий маданият, маънавий таҳдид, маънавий бўшлиқ, фалсафий тафаккур, жамият, ижтимоий тараққиёт, маънавият, миллий ғоя, аънава.

◆ **Annotation:** This article examines the socio-philosophical aspects of the spiritual threats to the lives of young people in connection with the reforms in Uzbekistan. Views on addressing issues aimed at preventing popular cultural threats that negatively affect the minds of young people are highlighted. Key words: Youth, popular culture, spiritual threat, spiritual void, philosophical thinking, society, social development, spirituality, national idea, tradition.

◆ **Аннотация:** В данной статье рассматриваются социально-философские аспекты духовных угроз жизни молодежи в связи с реформами в Узбекистане. Освещены взгляды на решение вопросов, направленных на предотвращение массовых культурных угроз, негативно влияющих на сознание молодежи. **Ключевые слова:** Молодежь, массовая культура, духовная угроза, духовная пустота, философское мышление, общество, общественное развитие, духовность, национальная идея, традиция.

МУСУЛМОННИНГ хислатлари

(Имом китоби,
4-боб, 10-ҳадис.)

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو ؛ قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ :
« الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ ، وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى
اللَّهُ عَنْهُ » رواه البخارى. متفق عليه

Абдуллоҳ ибн Амр розияллоху анхудан ривоят қилинади: Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам айтдилар: “Қўли ва тили билан мусулмонларга озор бермаган киши ҳақиқий мусулмондир. Аллоҳ таоло ман этган нарсалардан қайтган киши Худо йўлида ҳақиқий хижрат қилган кишидир.” Имом Бухорий ривояти. Олти саҳиҳ ҳадис тўпламлари муаллифлари бу ҳадиснинг саҳиҳлигида иттифоқдирлар.

Ҳадиснинг аҳамияти ҳақида

Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам ислом динига аввал кирганларни исломни биринчи бўлиб қабул қилганликлари билан фахрланиб қолмасликлари учун ҳамда амалларига эътиод қилиб қолишларидан хавф қилиб, уларга мусулмонларни бир-биридан фазилати исломни биринчи бўлиб қабул қилишда эмас, балки мусулмонлар унинг тили ва қўлидан келадиган зарарлардан саломат бўлишларида ҳамда ўзаро муамолот ва мулоқотларда уларнинг ҳуқуқларига тажовуз қилмасликда эканлигини баён этдилар. Шунингдек, муҳожирларни ўзларининг хижратларига суяниб қолишларидан эҳтиёт бўлишга чақириб, жисмнинг хижратидан ҳам савоби улуғроқ хижрат борлигини маълум қиладилар ва ҳақиқий хижрат жисм хижрати эмас, балки Аллоҳ таоло қайтарган нарсалардан қайтмоқ эканлигини уқтирдилар.

Ҳадиснинг умумий маъноси

“Қўли ва тили билан мусулмонларга озор бермаган киши ҳақиқий мусулмондир.”

Мусулмон кишининг зиммасидаги ҳаққи – бошқаларга тили ва қўли билан озор бермаслик ҳисобланади. Кимики, ислом динининг беш арконларини қоим қилса-ю, тили ва қўлини бошқаларга озор беришдан сақламаса, демак у комил мусулмон эмасдир.

Ҳадис матнида аввал тил билан озор беришдан сақланиш, кейин қўл билан озор беришдан сақланиш айтилмоқда. Чунки, тилнинг жароҳати қўлнинг жароҳатидан қаттиқроқ ва аламлироқ бўлиш билан бирга тилнинг зарари қўлнинг за-

раридан қўлами каттароқдир. Аммо, ислом шариати ва таълимотида ота фарзандига одобини ислоҳ қилиш учун, ёки ўқитувчи шогирдга илм ва адабни ўзлаштириш учун, ҳукумат томонидан масъул шахсни жиноятчини жазоламоқ учун уни жазоламоғи бу ҳадисга дохил эмас. Чунки, бу ҳаракатларнинг замиридаги ният зулм қилиш эмас, балки жамиятнинг келажаги ва ислоҳи ётади.

“Аллоҳ таоло ман этган нарсалардан қайтган киши Худо йўлида ҳақиқий хижрат қилган кишидир.”

“Хижрат” деб Макка фатҳидан олдин мусулмонларни Макка мушрикларининг зулмидан ўзларини, молларини ва динини асраш учун Мадинага кўчишлигига айтилади. Шу ният билан қўчган саҳобийни “муҳожир” деб аталади. Ўша вақтда Макка мушрикларини мусулмонларга зулми ҳаддан ошиб, иймон-этиқодларига зарар келтирадиган даражага борди. Шу сабабли саҳобалар орасида динини асраб қолиш учун ҳатто бор мол-мулкларини ҳам ташлаб Маккадан Мадинага кетганлари бўлган.

Аммо Пайғамбаримиз соллаллоху алайҳи васалламнинг Макка фатҳи куни “Фатҳдан сўнг хижрат йўқ”, деб айтган сўзларига биноан энди хижрат қилиш йўқдир. Лекин, баъзи уламоларимиз мусулмоннинг истиқомат қилиб турган макониди дини сабабли унга нисбатан зарар ва тажовузкорлик мавжуд бўлса, унга ўша жойдан кўчиш вожиб дейдилар.

Пайғамбаримиз соллаллоху алайҳи васаллам ҳақиқий мўмин-мусулмоннинг сифатларини баён қилиб бўлганларидан сўнг, ҳақиқий муҳожирнинг сифатларини ҳам баён қилди. Алоҳ таоло муҳожирларнинг алоҳида даражалари ҳақида Куръони каримнинг бир неча жойларида хабар берган. Расулуллоҳнинг бу сўзлари хижрат савоби-га ета олмаган мусулмонлар учун буюк башоратдир. Зеро, Аллоҳ таоло ман этган нарсалардан қайтиш билан ҳар бир мусулмон эрқагу аёлда муҳожирлик мартабаси ва савобига етишиш имкони пайдо бўлади. Расулуллоҳ с.ав.нинг бу муборақ сўзлари билан муҳожирлик, ансорлик ва саҳобалик мартабасига етмаган ҳар бир мусулмоннинг қалби таскин топади, чунки Расулуллоҳнинг бу ҳадислари сабаб у мартабаларга етишишни истовчилар учун имконият пайдо бўлади. Демак, муҳожирлик мартабасига етолмаган ғарбу шарқдаги ҳар бир мусулмон киши ушбу ҳадисга амал қилиш билан, мусулмонларга тили ва қўлидан зарар беришдан ҳамда бошқа катта-кичик гуноҳлардан ўзни тийиш билан, шунингдек, олий хулқларни ўзларида мужассам этиш билан бундай юксак мартабага етади.

Ҳадисдан олинadиган фойдалар:

1. Ҳадисда мусулмонларни ҳақ ва ҳуқуқларини муҳофаза қилишга чорлашни мавжудлиги.
2. Мусулмон киши бошқаларга ҳоҳ жисмоний, ҳоҳ маънавий бўлсин ҳар қандай кўринишдаги зарар беришдан ўзини сақлаш кераклиги.
3. Аллоҳ таоло ман қилган ва У зотнинг ғазабини келтирадиган ҳар қандай амалдан ўзини сақлаш кераклиги.
4. Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам билан замондош бўлмасда, ҳар бир мусулмон учун у зотга замондош бўлган саҳобаларнинг мартабасига етишмоқ имконининг мавжудлиги.

Манбалар асосида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими НОДИР ҚОБИЛОВ тайёрлади.

MARKAZNING XALQARO HAMKORLIGI

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi Ziyorat turizmini rivojlantirish ilmiy bo'limi boshlig'i **Barot Amonov** Buyuk Britaniyadagi Oksford islom tadqiqotlari markazi (OIC)da malaka oshirmoqda.

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi tomonidan ta'sis etilgan Imom Buxoriy nomidagi xalqaro stipendiya dasturining ilk g'oliblari – Malayziya milliy universiteti huzuridagi Islom sivilizatsiyasi instituti dotsenti **Mohd Al Adib Samuri** va Parijdagi Kollej de Frans (Collège de France) o'quv-tadqiqot muassasasi olimasi, filologiya va tarix fanlari doktori **Mari Eftimiyu** xonim.

2022-YIL UCHUN JURNALIMIZGA OBUNA BO'LING!

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro
ilmiy-tadqiqot markazi rekvizitlari:
O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G'aznachiligi
H/r: 23402000300100001010
INN (STIR): 201122919 MFO: 00014
Markaziy bankning Toshkent shahar XXXM
SHHV: 400110860182247950100253001
INN (STIR): 207265166
Murojaat uchun telefon: (0366) 240 2019

Obuna
indeksi –
№ 946, 947
Bir yillik
obuna narxi –
240 000
so'm

MANZILIMIZ:

141306, Samarqand viloyati,
Payariq tumani, Xo'ja Ismoil shaharchasi.

E-mail: buxoriysaboqlari@bukhari.uz

Web-sahifa: www.bukhari.uz

Telefonlar:

(0366) 240-2019, (0366) 240-2011,
(+99899) 579-66-84

Bosishga 05.05.2022 yilda ruxsat berildi.

Qog'oz bichimi – 60x84 1/8.

Ofset bosma usulida bosildi.

Bosma tabog'i – 10. Adadi – 150.

Buyurtma № 05/05.

Nashr indeksleri – № 946, № 947.

ISSN 2181-4791

Jurnal 2019-yil 8-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va Ommaviy Kommunikatsiya Agentligi tomonidan
№ 0057 raqami bilan ro'yxatga olingan.

Bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Tahrir hay'ati fikri mualliflar fikridan farq qilishi mumkin.

Jurnal andazasi tahririyatning kompyuter bo'limida
tayyorlandi.

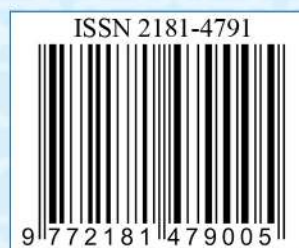
Jurnal «MAHORAT» nashriyot-matbaa ijodiy uyi
bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Samarqand shahri, Anhor ko'chasi, 33-uy.

Tel.: (+99893) 237-81-78, (+99893) 333-37-02.

DUNYODA ILMDAN BOSHQA NAJOT YO'Q VA HECH QACHON BO'LMAGAY.

Imom Buxoriy

Telegram: @bukhariuz | @buxoriysaboqlari

E-mail: buxoriysaboqlari@bukhari.uz